

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2003: ΤΟΜΟΣ 78^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2003

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2003: ΤΟΜΟΣ 78^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2003

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΚΑΛΚΕΑ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

του ΟΗ' - 2003 τόμου των Πρακτικών

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2003	7
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2003	11
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2003	19
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11 ΜΑΡΤΙΟΥ	2003	35
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΜΑΡΤΙΟΥ	2003	77
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27 ΜΑΡΤΙΟΥ	2003	89
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2003	107
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2003	117
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΜΑΪΟΥ	2003	135
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22 ΜΑΪΟΥ	2003	139
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29 ΜΑΪΟΥ	2003	147
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12 ΙΟΥΝΙΟΥ	2003	157
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2003	159
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2003	171
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2003	179
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2003	195
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2003	201
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2003	217
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		257

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ
κ. ΙΩΑΝΝΗ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

Ἡ συμπλήρωση ἑνὸς ἔτους προεδρίας στὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Χώρας μας ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἀπερχόμενον Πρόεδρο ἀφορμὴ συγκινησεως καὶ εὐγνωμοσύνης. Παλαιότερα ἢ τελετὴ τῆς παραδόσεως τῆς προεδρίας στὸν νέο Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας συνοδεύεταν ἀπὸ τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ συντελεσθέντος κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἔργου τοῦ Ἰδρύματος. Τοῦτο ὅμως, κατὰ τὰ κρατοῦντα ἀπὸ ἐτῶν ἔχει ἤδη γίνεи μὲ τρόπο λεπτομερῆ καὶ ἐμπεριστατωμένο κατὰ τὴν τελευταίαν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τοῦ ἔτους ἀπὸ τὸν κ. Γενικὸν Γραμματέα τοῦ Ἰδρύματος. Θὰ ἀποτελοῦσε, συνεπῶς, ἀνιαρὴ ἐπανάληψη καὶ περιττολογία, ἴσως δὲ καὶ ἀνεπίτρεπτη περιαυτολογία, κάθε προσπάθεια ἐκθέσεως πεπραγμένων τῆ στιγμῆ αὐτῆ.

Στὸν ἀποχωροῦντα Πρόεδρο ἀνήκει τῆ στιγμῆ αὐτῆ τὸ εὐχάριστο καθήκον νὰ ἐκφράσει τὴν εὐγνωμοσύνη του πρῶτον πρὸς τὸν διέποντα τὰ πάντα μὲ τὴν Πρόνοιάν Του Ἁγίου Θεοῦ γιὰ τὴν εὐλογία καὶ ἐνίσχυσή Του στὸ ἔργο τῆς Προεδρίας, καθὼς καὶ πρὸς ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὴν τιμὴ τῆς ἀναθέσεως σ' αὐτὸν ἑνὸς τόσο ὑψηλοῦ καὶ ὑπευθύνου λειτουργήματος, καὶ τῆ συμπράξεως καὶ συνεργασίας των καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Προεδρίας. Ἰδιαιτέρως εὐγνώμονα αἰσθήματα ἐκφράζω πρὸς τὰ μέλη τῆς Συγκλήτου, μάλιστα δὲ πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Νικόλαο Μαρσανιώτη, τοῦ ὁποῦ ἡ ἄοκνος μέριμνα καὶ οἱ πρωτοβουλίες γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἔργου τῆς Ἀκαδημίας ὑπῆρξαν ἀπο-

* Δημοσίᾳ Συνεδρία τῆς 9ης Ἰανουαρίου 2003.

φασιστικής σημασίας για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών μου. Έγκάρδιες ευχαριστίες απευθύνω επίσης προς τὰ διοικητικά στελέχη και τὸ υπαλληλικὸ προσωπικὸ τῆς Ἀκαδημίας, τὰ ὁποῖα μὲ πίστη και ἀφοσίωση ὑπηρετήσαν τὸ Ἴδρυμα, μάλιστα δὲ πρὸς τὴν ἐπιφορτισμένη και μὲ τὰ καθήκοντα γραμματέως τοῦ Προέδρου κυρία Γιαννουλάκη-Γιόκαρη.

Κατὰ τὴν ἐπίσημη ἀνάληψη τῶν προεδρικῶν καθηκόντων μου πρὸ ἐνὸς ἔτους εἶχα ἐκφράσει ὀρισμένες σκέψεις ὡς πρὸς τὴ θέση τῆς Ἀκαδημίας ἐνώπιον τῶν μεγάλων, πνευματικῶν κυρίως, προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Ἐπεσήμανα ἰδιαίτερος τρεῖς βασικὲς κατηγορίες προβλημάτων, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἡ κοινωνία προσβλέπει ἰδιαίτερος πρὸς τὴν πνευματικὴ τῆς ἡγεσία. Πρόκειται γιὰ τὴν προστασία τῆς ἀξιοπρέπειας και ἠθικῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου ἀπὸ τὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης και τῆς τεχνικῆς, τὴν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη και καταχρηστικὴ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν πόρων, και τὸν ρόλο τῶν πολιτισμικῶν ταυτοτήτων και ἰδιαιτεροτήτων μέσα σὲ ἓνα ὀλοταχῶς ἐνοποιούμενο κόσμο.

Ἡ ἐπισήμανση τῶν προβλημάτων αὐτῶν δὲν ἐσήμαινε ὅτι κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῆς ἐνιαύσιας προεδρίας μου θὰ ἐκαλύπτοντο τὰ πελώρια αὐτὰ θέματα. Ἐπρόκειτο ἀπλῶς περὶ εὐαισθητοποιήσεως τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς πατρίδας μας ὡς πρὸς τὶς ἀνάγκες και προσδοκίες τῆς σημερινῆς κοινωνίας, και τῆς δημιουργίας προσανατολισμοῦ και προοπτικῆς στὰ ἐνδιαφέροντα και τὶς ἐπιδιώξεις τῆς Ἀκαδημίας. Στὰ πλαίσια τῆς προοπτικῆς αὐτῆς ἐθεώρησα χρέος μου νὰ προτείνω στὶς μὲν ἀρμόδιες Τάξεις τὴν προκήρυξη ἔδρας Βιοηθικῆς, στὴ δὲ Ὀλομέλεια τὴν ἴδρυση Κέντρου Βιοηθικῆς. Καμμία ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτὲς δὲν ἔτυχε τῆς ἐγκρίσεως εἴτε τῶν Τάξεων εἴτε τῆς Ὀλομελείας, εἶμαι δὲ βέβαιος ὅτι τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ ἔλλειψη εὐαισθησίας τῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας ὡς πρὸς τὰ φλέγοντα αὐτὰ προβλήματα, ἀλλὰ σὲ ἄλλους λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐλπίζω ὅτι θὰ ἐκλείψουν σύντομα.

Ἡ παρουσία τῆς Ἀκαδημίας στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἔγινε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἰδιαίτερος αἰσθητὴ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν βραβείων τῆς Ἀκαδημίας. Μὲ ἱκανοποίηση παρατήρησεν ἡ Ἀκαδημία τὴν προβολὴ και τὰ εὐμενῆ σχόλια τοῦ Τύπου γιὰ τὶς ἀπονεμηθεῖσες ἀπὸ αὐτὴν κατὰ τὴν τελευταία πανηγυρικὴ συνεδρία τιμητικὲς διακρίσεις. Ἰκανοποιοῦν εὐλόγως τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας σχόλια, ὅπως ἐκεῖνα ἐγκριτῆς ἐφημερίδας ὅτι οἱ ἐφετεινὲς

τιμητικές διακρίσεις μαρτυρούν ότι η Ακαδημία «σκύβει πάνω από τις μοναχικές προσπάθειες και τις διακριτικές, αλλά ουσιαστικές συμβολές» και ότι «είναι το μόνο δημόσιο πνευματικό ίδρυμα που αρθρώνει έναν λόγο έξω από τα άναμενόμενα» (Καθημερινή, 28.12.2002).

Παρόμοια εκτίμηση του Τύπου εκφράστηκε και όταν σε συνέντευξη Τύπου στις αρχές του έτους γνωστοποιήθηκε ο πλούτος του σε πολλούς άγνωστου εκδοτικού έργου της Ακαδημίας. Η επιδίωξη της δημοσιότητας απάδει στους πνευματικούς θεσμούς. Ζούμε όμως στην εποχή της πληροφορίας, και η Ακαδημία πρέπει να καθιστά γνωστό το έργο της στο ευρύτερο κοινό.

Το μεγαλύτερο όμως και ουσιαστικότερο έργο της Ακαδημίας παραμένει αναπόφευκτα άφανες. Πρόκειται για το συντελούμενο έρευνητικό έργο των Κέντρων Έρευνών της Ακαδημίας και το συγγραφικό, καλλιτεχνικό και άλλο έργο των μελών της. Το έργο αυτό τιμά την Ελλάδα διεθνώς και εξασφαλίζει στην Ακαδημία Αθηνών την πρέπουσα θέση στον παγκόσμιο χώρο της επιστήμης, των Γραμμάτων και των Τεχνών.

Ενώ το κύριο έργο της Ακαδημίας παρέμεινε και κατά το παρελθόν έτος κατά φυσικόν λόγον άφανες, ένα συγκεκριμένο γεγονός προσέλαβε ιδιαίτερη δημοσιότητα και προβολή. Πρόκειται για τα έγκαίνια της λειτουργίας του Ίδρυματος Ιατροβιολογικών Έρευνών, τα όποια τελέστηκαν με κάθε επιστημότητα από την Αύτου Θ. Παναγιότητα τον Οικουμενικό Πατριάρχη, παρουσία του έξοχότατου Προέδρου της Δημοκρατίας, του Κυρίου Πρωθυπουργού, του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, μελών της Κυβερνήσεως και πολλών άλλων προσωπικοτήτων. Το μεγάλοπνο αυτό έργο, το όποιο όφείλεται κυρίως στον μόχθο του τότε Αντιπροέδρου και σημερινού Προέδρου της Ακαδημίας κ. Γρηγορίου Σκαλκέα, του Διοικητικού Συμβουλίου και των διακεκριμένων συνεργατών του, καθώς και στη γενναία οικονομική ένισχυση της ελληνικής Πολιτείας, προσθέτει στην Ακαδημία Αθηνών ιδιαίτερη αίγλη, αλλά και μεγάλες δυνατότητες επιστημονικής και κοινωνικής προσφοράς.

Και τώρα ήλθε η στιγμή της επίσημου μεταθέσεως των καθηκόντων του Προέδρου της Ακαδημίας στον νέο Πρόεδρό της. Αποτελεί για μένα λόγον μεγάλης χαράς το ότι παραδίδω την προεδρία στον αγαπητό, διακεκριμένο και δραστήριο ακαδημαϊκό κ. Γρηγόριο Σκαλκέα, με Αντιπρόεδρον το διακεκριμένο

μέλος τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν κ. Σπυρίδωνα Ἰακωβίδη, τοὺς ὁποίους καὶ παρακαλῶ νὰ λάβουν τὶς θέσεις τους στὸ Προεδρεῖο.

Κύριε Πρόεδρε,

Δεχθῆτε, παρακαλῶ, τὰ συγχαρητήρια καὶ τὶς πλέον ἐγκάρδιες εὐχές μου γιὰ πλήρη εὐόδωση τοῦ προεδρικοῦ ἔργου, πὺ ἀναλαμβάνετε, καὶ ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ μέγα διάσημο τῆς Ἀκαδημίας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο κληρονομικό δικαίωμα του βυζαντινού δημοσίου κατά την εξ ἀδιαθέτου διαδοχή, υπό του άντεπιστέλλοντος μέλους κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Στό βυζαντινό δίκαιο δέν λείπουν διατάξεις οί όποίες έμφανώς αποβλέπουν στόν πορισμό κρατικών έσόδων. Ό άριθμός δέ αύτών πού άπαντούν μάλιστα σέ όλους τούς κλάδους τού δικαίου δέν είναι καθόλου εύκαταφρόνητος. Αντιθέτως έμφανίζεται αισθητά ηύξημένος ιδίως κατά τούς τελευταίους πριν την άλωση αιώνες. Τούτο είναι εύεξηγητον άν ληφθή ύπ' όψει ή όλονέν έπιτεινομένη τότε ένδεια τού δημοσίου ταμείου.

Τό βυζαντινό ήμως κράτος δέν άρκεϊται, ήπως φαίνεται, μόνον στή νόμιμη ένίσχυση των έσόδων του με τή θέσπιση σχετικών διατάξεων. Τηρεί ένίοτε και έννοχον άνοχήν παραβλέποντας παράνομες ένέργειες των έντεταλμένων του όργάνων όταν αυτές τού απέφεραν αύξηση των δημοσίων έσόδων. Καί τούτο παρά τις κατά καιρούς έμπεριεχόμενες σέ νομοθετικά κείμενα άποδοκιμασίες και άπειλές σοβαρωπάτων κυρώσεων κατά των παραβατών εκείνων οί όποιοι “περιστήσαντες εις άπραξίαν τόν νόμον” με τó πρόσχημα τής ύπερασπίσεως των οίκονομικών συμφερόντων τού δημοσίου έξυπηρετούσαν και τά ιδιωφέλη τους συμφέροντα. Έπέβαλλον δέ άυδαιρέτως δημεύσεις ή και καταλήψεις περιουσιών προσπορίζοντες “κέρδος άδικον τῷ δημοσίῳ”¹.

*MÉNÉLAS TOURTOGLOU, *Remarques relatives au droit successoral de l'état byzantin à la succession ab intestat*.

1. P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon vi le Sage*, Paris 1944, σ. 195-

Ἡ διαπιστουμένη ὅμως ἀπὸ τὶς πηγές ἀσυδοσία καὶ διαφθορὰ τῶν εἰσπρακτικῶν ὀργάνων τὰ ὁποῖα ἀψηφούσαν τελείως τὶς ἀπειλούμενες κατ' αὐτῶν ἐξοντωτικὲς ποινές, δημιουργεῖ εὐλόγως τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ παράνομον τῶν ἐνεργειῶν τοὺς ἐκαλύπτετο πλήρως ἀπὸ τὴν βεβαιότητα τῆς ἀτιμωρησίας τους. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ βυζαντινὸ κράτος, παρὰ τὶς μεγαλόστομες διακηρύξεις τῶν κατὰ καιροὺς αὐτοκρατόρων, φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε τὴ βούληση ἐπιβολῆς τοῦ νόμου. Ὁ νόμος, ὅπως φαίνεται, ἀτονοῦσε καὶ καθίστατο στὴν πράξιν ἀνενεργὸς ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ὠφεληθοῦν τὰ δημόσια ἔσοδα. Ἔτσι π.χ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Νεαρά 51 τοῦ Λέοντος C' τοῦ Σοφοῦ², οἱ Ἰουστινιάνειες διατάξεις οἱ ρυθμιζούσες τὴν κτήση εὐρεθέντος θησαυροῦ³ δὲν εἶχαν ἐφαρμογὴ στὴν πράξιν. Ὁ ἀνευρισκόμενος θησαυρὸς περιήρχετο πάντοτε ἐξ ὀλοκλήρου στὸ δημόσιο, ἔστω καὶ ἂν ἤθελε εὐρεθῆ σὲ ιδιόκτητο τόπο. Ἡ ἐκ νέου δὲ ἐπανάληψη ὑπὸ τῆς Νεαράς 51 τοῦ Λέοντος τῶν περὶ κυριότητος θησαυροῦ διατάξεων τοῦ παλαιοῦ νόμου ὅπως καὶ ἡ μνεΐα τῶν τελευταίων στὰ Βασιλικά καὶ σὲ μεταγενέστερες νομικὲς πηγές⁴ δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι εἶχαν ἀλλάξει τὰ συμβαίνοντα στὴν πράξιν. Τὸ βυζαντινὸ κράτος, παρὰ τὶς ἐξαγγελίες του, ἀπρόθυμον νὰ στερηθῆ ἐσόδων ἀνεχόταν τὴ συνέχισιν τῆς παρανομίας. Ἀργότερα μάλιστα ἀπερρίφθησαν καὶ τὰ προσχήματα. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος προέβη καὶ στὴ νομιμοποίηση τῆς παρανομίας μὲ ἐκδοθὲν τὸ 1319 χρυσόβουλλό του ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Συγκεκριμένα μὲ τὸ χρυσόβουλλό του αὐτὸ ὠρίζετο ὅτι ὁ τυχὼν ἀνευρισκόμενος θησαυρὸς κατέληγε σὲ κάθε περίπτωση στὸ δημόσιο ταμεῖο⁵.

Ζέπων J. G-R, τ. 1, σ. 120. – C. A. Spulber, Les Nouvelles de Léon le Sage, Cernauti 1934, σ. 225-226.

2. P. Noailles - A. Dain, ἐνθ' ἂν, σ. 195 ἐπ.

3. Cod. 10. 15. – Inst. 2.1 § 39. – Dig. 49. 14. 3 § 10 καὶ 11. – Περὶ τῆς εὐρέσεως θησαυροῦ βλ. ἐκτενῶς Μεν. Τουρτόγλου, “Παρθενοφοδία” καὶ “Εὐρεσις θησαυροῦ”, Ἀθήναι 1963, σ. 119 ἐπ.

4. Βασ. 56. 2. 3, 56. 7. 13. – Epitome XLIII, 63. Ζέπων J.G-R, τ. 4, σ. 566. – Ecloga ad Prochiron Mutata XXXVII, 57. Ζέπων J. G-R, τ. 6, σ. 302. – Synopsis Basilicorum Θ', II, 2. Ζέπων J. G-R τ. 5, σ. 315. – Synopsis Minor Θ', 11. Ζέπων J. G-R, τ. 6, σ. 414. – Ἀρμενόπουλος 2. 6. 4.

5. “Ἴνα, ἐὰν γένηται εὐρεσις θησαυροῦ ἐκεῖσε παρὰ τινος, εἰ μὲν κατὰ ἀλήθειαν ἐνὶ τοῦτο, ἀναλαμβάνηται αὐτὸ τὸ μέλλον εὐρεθῆναι καὶ εἰσκομίζηται εἰς τὸ θεοφρούρητον βεστιάριον”, F.Miklosich et I.Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, V, Vindobonae 1887, σ.82.

Παρεμφερής πρὸς τὴν ἐνδεικτικῶς ἀναφερθεῖσα περίπτωση τοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου, τῆς νομιμοποιήσεως δηλαδὴ ἐκ τῶν ὑστέρων τῆς ἀρχικῶς στηλιτευθείσης ὡς παρανόμου καταλήψεως ἀπὸ τὸ δημόσιο παντὸς θησαυροῦ ὁπουδῆποτε ἀνευρισκομένου, ἀπαντᾶ καὶ στὸ δίκαιο τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τῶν βυζαντινῶν.

Εἰδικότερα τὸ δημόσιο, κατὰ τὶς περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς διατάξεις τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, κατελάμβανε μόνον τὰ ἀκληρονόμητα περιουσιακὰ στοιχεῖα (*bona vacantia*). Ὅταν δηλαδὴ δὲν ὑφίσταντο συγγενεῖς καὶ σύζυγος τοῦ κληρονομουμένου ἢ ἐὰν οἱ ὑπάρχοντες κληρονόμοι ἦσαν ἀνίκανοι ἢ ἀνάξιοι πρὸς τὸ κληρονομεῖν⁶.

Παρὰ ταῦτα ὅμως, τὰ συμβαίνοντα στὴν πράξη ἦσαν τελείως διαφορετικά. Ἡ ἀνυπαρξία παντὸς κληρονομικῶ δικαιώματος τοῦ δημοσίου δὲν ἀνέκοπτε καθόλου τὶς παράνομες ἐπεμβάσεις τῶν δημοσίων ὀργάνων. Ἀντιθέτως τὰ τελευταῖα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίσημη μαρτυρία τῆς Νεαρᾶς 164 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, “τὰς τῶν τελευτώντων περιουσίας διαταράττουσι καὶ οὔτε διαθήκας ἐῶσι κρατεῖν οὔτε μὴν τὰς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὰς χῶραν λαμβάνειν”. Ἐσφράγιζαν δὲ τὰ κινητὰ πράγματα τῶν ἀποθανόντων ἐνῶ ἐπὶ τῶν ἀκινήτων ἐπέδεται σανίδες.

Πρὸς περιστολὴν αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐνεργειῶν ἡ Νεαρὰ ἀπειλεῖ τοὺς πα-

6. *Cod.* 10. 10. 1, 4. – “Τῶν ἀδιαθέτων καὶ ἀκληρονομῆτων αἱ οὐσαὶ τῷ δημοσίῳ διαφέρουσι” (*Bas.* 56. 6. 18). – Πρὸβλ. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch – römischen Rechts*³, Berlin 1892 (ἀνατ. Aalen 1955), σ. 135. – R. Monier, *Manuel Élémentaire de Droit Romain*, I, Paris 1947 (ἀνατ. Aalen 1977), σ. 482. – Γ. Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου* (ἐκδ.Β), τ. 2, Ἀθῆναι 1963, σ. 1417. – «Ἴσμεν ἤδη τινὰ τῶν παλαιῶν διάταξιν παρακελευομένην τὰς τῶν τελευτώντων ἀδιαθέτως περιουσίας οἷς κατὰ νόμους οὐχ ὕπεστιν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμος, ἐπὶ τὸ θεῖον ἡμῶν εἰσκομίζεσθαι ταμεῖον” (*Ἀρμενόπουλος* 1. 18. 39). Σημειωτέα ἐπίσης ἡ διάταξη ἢ ὀρίζουσα ἔτι: «Οἱ ἀποστάντες ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ αἵρετικοὶ γενόμενοι ἢ θύσαντες ἢ θύσαι τινὶ ἐπαγγεῖλαμενοι οὐ δύνανται διατίθεσθαι ἢ δωρεῖσθαι, οὔτε ἐκ διαθήκης οὔτε ἐξ ἀδιαθέτου λαμβάνειν τὴν δύνανται” (*Πρόχειρος Νόμος* 39. 34. Ζέπων J.G-R, τ. 2, σ. 215-216. – *Ἐπαναγωγὴ (Εἰσαγωγὴ)* 40. 36. Ζέπων J.G-R, τ. 2, σ. 362. – *Cod.* 1. 7. 4. – *Ἀρμενόπουλος* 6. 11. 5. – *Epanagoge Aucta* 52. 30. Ζέπων J.G-R, τ. 6, σ. 203. – Ὡς αἵρετικὸς δὲ ἐχαρακτηρίζετο “πᾶς ὅς καὶ μικρῷ ὑποδείγματι παρὰ τὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δόγμα ἢ τῆς εὐθείας ἐφάνη τραπεῖς” (*Bas.* 1. 1. 22). – *Cod.* 1. 5. 2. – *Epanagoge Aucta* 53. 4. Ζέπων J.G-R, τ. 6, σ. 213.

ρανομοῦντες μὲ κεφαλικὴ ποινὴ καὶ δήμευση. Οἱ βαρύτερες ὅμως αὐτὲς κυρώσεις δὲν εἶχαν κανένα ἀνασταλτικὸ ἀποτέλεσμα. Ἀντιθέτως ἡ κατάσταση δὲν φαίνεται ὅτι ἄλλαξε καθόλου. Κι αὐτὸ γιατί, λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Τιβέριος μὲ καινούργια Νεαρά τοῦ ἔτους 574 ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτολεξεί τὸ περιεχόμενον τῆς Νεαρᾶς 164 τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁷.

Ἔτσι, ὅπως φαίνεται, οἱ “δημόσιοι”, ἐνεργοῦντες “παρὰ τὸ τοῖς νόμοις δοκοῦν”, δὲν ἐνοχλοῦνται καθόλου ἀπὸ τὶς ρητορικὲς ἀπειλὲς τῶν Νεαρῶν, γιατί ἐγνώριζαν καλῶς ὅτι δὲν διεκυβεύετο ποσῶς οὔτε ἡ ζωὴ οὔτε καὶ ἡ ὑπόστασή τους. Καὶ τοῦτο, διότι μὲ τὴν ἀνοχὴ τοῦ κράτους τοῦ ὁποῖου τὰ ταμεῖα ἐνίσχυαν, εἶχαν ἐξασφαλίσαι τὸ ἀκαταδίωκτον καὶ κατ’ ἀκολουθίαν τὸ ἀτιμώρητον τῶν παρανόμων πράξεών τους, μὴ παραλείποντες βεβαίως νὰ ἀποκομίζουσαν καὶ ἴδια ὀφέλη. Μὲ τὴν πάροδο μάλιστα τοῦ χρόνου τὸ βυζαντινὸ κράτος, δέσμιον τῶν οικονομικῶν προτεραιοτήτων, ἀποκτᾶ βαρυσταθίως καὶ αὐτοτελὲς δικαίωμα στὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴ διαδοχὴ, ἔστω καὶ ὑπαρχόντων συγγενῶν τοῦ ἀποθνήσαντος. Μὲ τὸν τρόπο δὲ αὐτὸ νομιμοποιήθηκε πλέον ἡ ἀνάμειξις τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων στὶς κληρονομικὲς περιουσίας.

Συγκεκριμένα μὲ τὶς ρυθμίσεις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων τὸ δημόσιον, ἐλλεῖπει συγγενῶν ποὺ ἐκαλοῦντο στὶς πρῶτες πέντε τάξεις διαδοχῆς, καλεῖται στὴν ἕκτη ἐπὶ τοῦ ἡμίσεος ὅμως τῆς κληρονομικῆς περιουσίας, τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος περιερχομένου στὴν ἐπιζῶσα σύζυγο. Ἐλλειπούσης δὲ τῆς τελευταίας, καλεῖται στὴν ἑβδομῆ τάξιν καὶ κληρονομεῖ ὀλόκληρην τὴν περιουσίαν τοῦ θανόντος⁸. Στὴ συνέχεια ὁ Λέων ὁ Σοφὸς θεσπίζει, μὲ τὴν ὑπ’ ἀριθ.40 Νεαρά του⁹, κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῆς περιουσίας τῶν ἄνευ διαθήκης θανόντων στὴν αἰγμάλωσίαν καὶ κατ’ ἀποκλεισμὸν τῶν ἐκ πλαγίου συγγενῶν τους. Ἐπακολουθοῦν δύο Νεαρᾶς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου τῶν ἐτῶν 945-949. Μὲ τὴν πρώτην τὸ δημόσιον κληρονομεῖ τὸ “δίμοιρον” τῆς περιουσίας τοῦ θανόντος ἄπαιδος καὶ ἀδιαθέτου ἐφ’ ὅσον ἐστερεῖτο συγγενῶν. Μὲ τὴν δεύτερην ὅμως τὸ δημόσιον καλεῖται στὴν κληρονομίαν τοῦ ἀδιαθέτως τελευτήσαντος ἐλλεῖπει συγγενῶν αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἕκτου βαθμοῦ¹⁰. Τέλος, ὅπως προκύ-

7. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 13. – Βασ. 45. 3. 9

8. *Ἐκλογὴ Νόμων* 6. 1, 2 (L. Burgmann, *Ecloga das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, Frankfurt 1983, σ. 192-194).

9. P. Noailles- A. Dain, *ἔνθ’ ἄν.*, σ. 154 ἐπ.

10. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 237 καὶ 239.

πτεϊ ἀπὸ νομοθετικά καὶ ἄλλα ἐπίσημα κείμενα τῶν ὑπεροβυζαντινῶν χρόνων, τὸ δημόσιο εἶχε ἀποκτήσει αὐτοτελὲς κληρονομικὸ δικαίωμα ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς περιουσίας τοῦ ἄνευ διαθήκης καὶ τέκνων θνήσκοντος, ἀνεξαρτήτως ἐὰν ὑφίσταντο συγγενεῖς αὐτοῦ. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ δημοσίου τοῦ ἀποκληθέντος “ἀβιωτίκιον”¹¹.

Ἀπὸ ὅσα προηγουμένως ἐσημειώθησαν περὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ δημοσίου στὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆ, γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων στὶς περιουσίες τῶν ἄνευ διαθήκης ἀποθανόντων, διεκδικούντων τὴν ἀνήκουσα στὸ δημόσιο μερίδα, εἶχαν καταστρεῖ πλέον νόμιμες. Τὰ ὄργανα ὅμως τοῦ δημοσίου δὲν περιωρίζοντο στὴν εἴσπραξη μόνον τοῦ τρίτου τῆς κληρονομίας τῶν ἀποβιούντων καὶ “μηδένα ἐχόντων κληρονόμον ἐγγύθεν”. Ἀντιθέτως κατελάμβαναν παρανόμως ὀλόκληρη τὴν κληρονομία περιουσία. Τὰ συμβαίνοντα αὐτὰ στὴν πράξῃ ἐπιβεβαίωσι καὶ ἡ ἀπευθυνθεῖσα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο ἐπιστολὴ (1397/1398) τοῦ Μανουὴλ Καλέκα ὅπου ὁ τελευταῖος μεταξὺ ἄλλων ἀναγράφει καὶ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά. “Ὅτι δηλαδὴ “ἔοικε πολλὰ παρὰ τὸν κανόνα γίνεσθαι παρὰ τῶν ὑπηρετούντων, οἱ τοῖς ἐξ ἀδικίας καὶ αὐτοῖ, πλουτεῖν καὶ τὰ κοινὰ πλουτίζειν ἐθέλοντες”¹².

Οἱ κατὰ καιροὺς ὅμως διαμαρτυρίες γιὰ τὴ διόρθωση τῆς ἐπικρατούσης καταστάσεως δὲν εἶχαν, ὅπως φαίνεται, κανένα ἀποτέλεσμα. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία χωρὶς τὸν παραμικρὸ προβληματισμὸ ἐκώφευε σταθερὰ γιὰ τὰ καταγγελλόμενα. Ὁ λόγος δὲ ἦταν προφανής. Οἱ παρανομίες τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων τῆς ἦσαν συμφέρουσες γιὰτὶ ἀπέφεραν ἔσοδα στὸ δημόσιο ταμεῖο.

Παρὰ ταῦτα ὑπῆρχαν περιπτώσεις ὅπου τὸ δημόσιο φαίνεται ἀποξενούμενον ἀπὸ κάθε κληρονομικὸ του δικαίωμα, στίς δὲ πηγές δὲν ἀπαντᾷ ἐπ’ αὐτῶν ἡ γνώριμη παράνομη δραστηριότητα τῶν δημοσίων ὀργάνων. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ εἰδικὲς διατάξεις¹³ οἱ ὅποτες ἐθεσπίσθησαν μὲ γνώμονα εἴτε τὴν

11. Βλ. Μεν. Τοῦρτόγλου, Τὸ “ἀβιωτίκιον”. Συμβολὴ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κληρονομικὸν Δίκαιον, ΞΕΝΙΟΝ. Festschrift für Pan. J. Zepos, I, Athen-Freiburg/Br. - Köln 1973, σ. 636 ἐπ.

12. Βλ. R. J. Loenertz, Correspondance de Manuel Calécas, “Studi e Testi” (152), Città del Vaticano 1950, σ. 215.

13. Πρὸβλ. Cod. 1. 14. 2, 3. - Βασ. 2. 6. 8. - Β. Οἰκονομίδου, Στοιχεῖα Ἀστυκοῦ Δικαίου (Γενικαὶ Ἀρχαί), ἔκδ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 17.

κοινή ωφέλεια είτε και τις εν γένει κοινωνικές ανάγκες. Κατ' αὐτὲς ἐλλείψει διαθήκης καὶ νομίμων κληρονόμων, προεβλέπετο, κατ' ἀποκλεισμὸν τοῦ δημοσίου, κληρονομικὸ δικαίωμα ὑπὲρ ὀρισμένων σωματείων ἢ καὶ κοινωνικῶν τάξεων.¹⁴ Συγκεκριμένα ὁ ἀδιαθέτως καὶ ἄνευ κληρονόμων ἀποθανόντων στρατιώτης ἐκληρονομεῖτο ἀπὸ τοὺς συστρατιῶτες τοῦ τάγματός του¹⁵. Διάταξη τῆς ὁποίας παρεμφερῆ κατάλοιπα ἀνευρίσκονται καὶ στὸ νεώτερο ἐλληνικὸ δίκαιο, δεδομένου ὅτι ἐπὶ στρατιωτικῶν ἀντὶ τοῦ δημοσίου ἐκαλεῖτο παλαιότερα τὸ Μετοχικὸν Ταμεῖον τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ¹⁶. Ὁμοίως ἀντὶ τοῦ δημοσίου δικαίωμα κληρονομίας εἶχαν καὶ τὰ μέλη ὀρισμένων σωματείων ἐπὶ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ ἀδιαθέτως καὶ χωρὶς νομίμων κληρονόμων ἀποθανόντος μέλους αὐτῶν. Οἱ σχετικὲς διατάξεις ἀναφέρονται στοὺς βουλευτὲς πόλεως, δηλαδὴ στοὺς δημοτικούς συμβούλους¹⁷, στοὺς “ναυκλήρους”¹⁸, δηλαδὴ στοὺς ἐφοπλιστὲς πλοίων τῶν ὁποίων καιρίας σημασίας ἦταν ἡ συμβολὴ γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῆς πρωτεύουσας,

14. Ὁμοίως καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας. Βλ. σχετικῶς τὶς διατάξεις τῆς Νεαράς 131 (κεφ. 13, 3. Πρβλ. καὶ *Cod.* 1. 3. 20) τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὶς ἀναφερόμενες στοὺς ἀδιαθέτως καὶ ἄνευ νομίμων διαδόχων ἀποθνήσκοντες ἐπίσκοπους καὶ κληρικούς τῶν ὁποίων ἡ περιουσία δὲν περιήρχετο στὸ δημόσιο ἀλλὰ στὴν ἐκκλησία.

15. “Ἐὰν στρατιώτης τελευτήσῃ χωρὶς διαθήκης καὶ παιδῶν καὶ τῶν ἄλλων κληρονόμων, ἐκ τοῦ τάγματος αὐτοῦ κληρονομεῖται” (*Βασ.* 45. 1. 12). – *Cod.* 6. 62. 2. – Παρόμοιο κληρονομικὸ δικαίωμα παρέχεται μὲ τὴν διάταξη 6. 62. 3 τοῦ Κώδικος καὶ γιὰ τοὺς “cohortales”. Οἱ τελευταῖοι στὰ *Βασιλικά* (45. 1. 56 καὶ σχόλιο. Ἀρμενόπουλος 5. 8. 93), ἀποδίδονται μὲ τὸν ὄρο “εὐτελεῖς”. Ἀργότερα στὸ “Νομικὸν Πρόχειρον” τοῦ Μιχ. Φωτεινοπούλου (ἐκδ. Π. Ζέπου - V. Georgescu - A. Σιφωνιοῦ - Κράπα, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦν. Ἱστορ. Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 24-26, Ἀθήναι 1982, σ. 225) ὅπου καὶ ἐνετάχθη ἡ διάταξη τῶν Βασιλικῶν, ἀντὶ τοῦ “εὐτελεῖς” χρησιμοποιεῖται, ἡ λέξις “ζητιάνοι” (“Οἱ ζητιάνοι, ἀποθνήσκοντες ἀδιάθετοι καὶ μὴ ἔχοντες συγγενεῖς, πάλιν ὑπὸ τῶν ζητιάνων νὰ κληρονομῶνται”). Τέλος, δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ μνημονευθῇ ἀκόμη ὅτι ὅπως μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Σκαρλ. Βυζαντίου (Ἡ Κωνσταντινούπολις κ.λπ., τ. Γ', Ἀθήνησιν 1869, σ. 422-423), συντεχνία ἐπαιτῶν ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη.

16. Βλ. Γ. Μπαλῆ, Ἐγχειρίδιον Κληρονομικοῦ Δικαίου, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 261, σημ. 1.

17. *Cod.* 6. 62. 4. Σημειωτέον ὅτι τὸ δημόσιον ἀπεκλείετο τῆς κληρονομίας καὶ τῶν ὑπὸ τὸν ἔπαρχον ὑπηρετούντων (*Cod.* 12. 52.3).

18. *Cod.* 6. 62. 1.

και στους κατασκευαστές όπλων¹⁹. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι οι προηγούμενης μνημονευθείσες διατάξεις ως ειδικές²⁰ διετηρήθησαν ισχυρές και δεν καταργήθηκαν από μεταγενέστερες γενικές ρυθμιζουσες τὰ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς. Αυτό ἄλλωστε ἐκφράζεται και στὸ σχετικὸ κανόνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὸν ὁποῖον “τὰ εἰδικὰ τῶν γενικῶν ἐπικρατέστερα”²¹.

Ἀπὸ ὅσα ἐξετέθησαν και ἀντλοῦνται ἀπὸ τὶς πηγές διαπιστώνεται ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου συντελεῖται προοδευτικὰ ἡ θεμελίωση και στὴ συνέχεια ἡ βαθμιαία ἐνίσχυση τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ βυζαντινοῦ δημοσίου κατὰ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, μὲ προφανῆ στόχο τὴν προκύπτουσα ὠφέλεια στὰ κρατικὰ ἔσοδα. Στὰ οἰκονομικὰ δὲ συμφέροντα τοῦ δημοσίου πρέπει νὰ ἀποδοθῆ και ἡ παρατηρουμένη κρατικὴ ἀνοχή και ἀτιμωρησία τῶν παρανομούντων ὀργάνων τοῦ δημοσίου τὰ ὁποῖα ἀδίκως κατελάμβανον ἐξ ὀλοκλήρου τὶς περιουσίες τῶν θνησκόντων “ἀδιαθέτων και ἀπαίδων”. Παρὰ ταῦτα ὑπῆρχαν και περιπτώσεις στὶς ὁποῖες τὸ βυζαντινὸ κράτος ἐκ τῆς ἀνάγκης κυρίως κινούμενον προβαίνει στὴν παροχή εὐεργετημάτων και μὲ εἰδικές διατάξεις ἀπεμπολεῖ κληρονομικὰ του δικαιώματα ὑπὲρ ὀρισμένων κοινωνικῶν τάξεων ἢ ὑπὲρ σωματικῶς ὀργανωμένων ομάδων τῶν ὁποίων ἡ προσφορά ἦταν μεγάλη σὲ ζωτικῆς σημασίας κρατικούς τομεῖς.

19. *Cod.* 6. 62. 5. – *Βασ.* 45. 1. 57. “Ἐὰν φαυρικένσιος ἀκληρονόμητος τελευτήσῃ, λαμβάνουσι τὰ πράγματα αὐτοῦ οἱ συνφαυρικένσιοι, ἐπειδὴ συντελοῦσιν ὑπὲρ αὐτοῦ” (*Βασ.* 45. 1. 57, σχόλιο).

20. *Cod.* 1. 14. 2, 3. – *Βασ.* 2. 6. 8. – Πρὸβλ. και Β. Οἰκονομίδου, ἐνθ’ ἄν., σ. 17.

21. *Βασ.* 2. 3. 80.- *Dig.* 50. 17. 80. – Ἀρμενόπουλος *Append.*, Β’ 18. *Βασ.* 60. 51. 37 (= *Dig.* 48. 19. 41). Πρὸβλ. και τὴ γενικὴ ἀρχὴ κατὰ τὴν ὁποία «lex posterior generalis non derogat priori speciali». (Β. Οἰκονομίδου, ἐνθ’ ἄν., σ. 25).

RÉSUMÉ

Remarques relatives au droit successoral de l' état byzantin à la succession ab intestat.

La présente étude examine la question du droit successoral de l' état byzantin à la succession ab intestat, tel qu'il apparaît dans les divers actes législatifs des empereurs byzantins. Il est en même temps signalé le fait que, ainsi qu'il découle des sources, les organes de l' état s'approprièrent illégalement la totalité des biens des défunts qui étaient privés de descendance et qui n'avaient pas rédigé de testament. D'autre part, ces actes des organes de l'état, qui visaient également à des avantages propres, étaient réalisés sous le prétexte de la protection des intérêts de l'état.

Pour sa part, l' état byzantin, en dépit de la réprobation des actes en question et des menaces de sanctions particulièrement lourdes à l'égard de ses organes qui agissaient contrairement à la loi, semblait tolérer cette situation et ne pas avoir la volonté d'imposer la loi. La raison en était que les illégalités étaient source de recettes pour la Trésorerie. Enfin, nous mentionnons des cas où l' état semble s'aliéner de tout droit successoral à la succession ab intestat. Par les cas en question, l' état est privé de ses droits successoraux en faveur de certaines classes sociales ou en faveur de groupes organisés en syndicats et dont la contribution dans des secteurs publics vitaux était importante.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2003

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ε. Ν. Μόσχου, *Παλαμικές Σπουδές. Δοκίμια γύρω στον Κωστή Παλαμά* (2002), υπό του *Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Ι. Δεσποτοπούλου*.

Πρὶν ἀκριβῶς ἐξήντα χρόνια, στὶς 27 Φεβρουαρίου 1943, ὅταν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ὑπεῖχε παντοῖα δεινά, ἔκγονα τῆς τότε Κατοχῆς τῆς χώρας ἀπὸ τρεῖς ἐχθρικοὺς στρατοὺς, ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ὡς ψυχικοσωματικὸς ὀργανισμὸς ὁ αἰσθαντικώτατος καὶ βαθυστόχαστος, ἑλληνικώτατος καὶ πολὺ ἀνθρώπινος ποιητῆς Κωστῆς Παλαμᾶς.

Στὴν ἴδια γεραρῆ αὐτῆ Αἴθουσα πρὶν δέκα χρόνια ὁμιλήσα γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του, πενήντα χρόνια τότε ἀπὸ τὴν ἐκδημία του. Αἰσθάνομαι ἱκανοποίηση τώρα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους μου καὶ χρέους τῆς Ἀκαδημίας πρὸς τὸν σεβάσμιο ποιητὴ καὶ ἀριπρεπέστατο ἀρχῆδεν Μέλος τῆς, μὲ τὴν δοξαστικὴ ἐκείνη ὁμιλία μου, δημοσιευμένη καὶ στὸ βιβλίο μου «Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας» (1996, Ἐκδόσεις Λιβάνη).

Σήμερα, ἐξηκοστὴ ἐπέτειο ἀκριβῶς τῆς ἐκδημίας τοῦ ποιητῆ, ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ διακονήσω καὶ πάλι τὴ φήμη του. Ὅργανο τῆς εὐφρόσυνης αὐτῆς διακονίας εἶναι τὸ μόνις πρὸ μηνῶν ἐκδομένο ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ πολυφρόντιστο βιβλίο τοῦ ἐγκριτοῦ δοκιμιογράφου κυρίου Ε. Ν. Μόσχου «Παλαμικές Σπουδές. Δοκίμια γύρω στον Κωστή Παλαμά» (2002), πολλαπλὰ καὶ πιστὰ ἐκφραστικὸ τοῦ πνευματικοῦ μεγέθους Κωστῆς Παλαμᾶς. Συναποτελοῦν τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου —ἐκτὸς δηλαδὴ ἀπὸ τὸ εὐρετήριο, τὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ προλογικὸ σημεῖωμα— δέκα ἔξι «δοκίμια» γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ

τὸ ἔργο του, πέντε βιβλιοκρισίες γιὰ βιβλία μὲ θέμα τὸν Παλαμᾶ καὶ τρεῖς βιβλιοκρισίες μὲ ἀντικείμενο βιβλία τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζω ἐπιλεκτικὰ ὅ,τι προσφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐπετειακὴ αὐτὴ ἀναφορὰ στὸν πρωτόδρομο ἐπὶ δεκαετίες πολλὲς Ἑλληνα ποιητῆ.

Ἴδου οἱ τίτλοι κάποιων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου: Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ρωμιοσύνη, Ὁ Κασσιανισμὸς τοῦ Παλαμᾶ, Τὸ Παλαμικὸ ἔργο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, Τὸ προφητικὸ στοιχεῖο στὴν Παλαμικὴ ποίηση, Ὁ Παλαμᾶς ὡς κριτικός, ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, Κωστής Παλαμᾶς ποιητὴς ἐθνικὸς καὶ οἰκουμενικὸς, Ὁ λυρισμὸς τῶν ὄλων καὶ ἓνας κριτικὸς συσχετισμὸς.

Στὸ κεφάλαιο «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ρωμιοσύνη» ἐξαιρεται ἡ προσπάθεια τοῦ Παλαμᾶ γιὰ ποιητικὴ βίωση καὶ τῶν μετακλασσικῶν φάσεων τῆς Ἱστορίας τοῦ λαοῦ του, ὁ ἀγῶνας του μάλιστα γιὰ νὰ γίνουν πηγὲς ἐμπνευστικὲς τοῦ ποιητικοῦ λόγου τὰ κλέη καὶ τὰ πάθη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὰ χρόνια τὰ βυζαντινὰ καὶ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ὕστερα. Χαρακτηρίζεται ρητὰ ὁ Παλαμᾶς ὡς «ὁ δεῦτερος μεγάλος ἐθνικὸς μας ποιητὴς ὕστερα ἀπὸ τὸν Δ. Σολωμὸ» καὶ τονίζεται ὅτι «ἔκλεισε μέσα στὴν ποίησή του ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμὸ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἴσαμε τὸ 1940», ὅπως καὶ ὅτι «στάθηκε ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους συντελεστὲς γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ δημοτικισμοῦ». Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ὑπενθυμίσω κάποιους στίχους τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς γόνιμῃ δράσῃ του.

*Κι ἀπὸ τῶν ἄσοφῶν σοφῶν τὰ καταφρόνια πῆρα
Καὶ μέστωσα τῆ γλώσσα σου...
Τὰ λόγια τῆς εὐφραίνου
Τῶν ἀηθρονιῶν τὰ ὄνειρα καὶ τῶν περιστεριῶν
Καὶ τοὺς ἀλαφροῖσκιωτους μαγεύουν.*

Εἶναι ἀπὸ τὸ ἔργο του «Ἀσάλευτη Ζωή», καὶ συγκεκριμένα στίχοι τοῦ ποιήματος «Ἀσκραῖος», γραμμένον τὸ 1903 ἕως 1904.

Ἐπισημαίνει ὁ συγγραφεὺς καὶ σχολιάζει ὅσα ὁ Παλαμᾶς ἀνιστορεῖ ποιητικὰ γιὰ τὴν «τραγικὴ μοῖρα τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ» καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ἐκπατρισμὸ πρὸς τὴ Δύση Ἑλλήνων λογίων μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ τὴ συναπο-

κομιδὴ χειρογράφων ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Καὶ παραθέτει ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σχετικούς στίχους:

*Κι ἀπ' τοὺς πάπυρους ἐκείνους μία ψυχὴ
θάρρεψα πὺς χύθη
καὶ γρικήθηκ' ἕνας
ὕμνος θριαμβευτῆς
κι' ἀπ' τῶν τάφων ἔβγαине τὰ βύθη...
θὰ φύλιασουμε στὴ Βενετιά
θὰ ξαναριζώσουμε στὴ Ρώμη
θὰ μᾶς ἀγκαλιάσει ἡ Φλωρεντία
τ' Ἄλπεια τὰ βουνὰ θὰ δρασκελίσουμε
θὰ ξαφνιάσουμε τὰ ρέματα τοῦ Ρήνου,
στοῦ βορηᾶ θ' ἀσπροχαράξουμε τὰ σκότη,
θὰ χυθούμε σὰν μαγιάπριλα τοῦ νοῦ·
ὅπου τόποι, ὅπου γεράματα, θὰ σπεύρουμε
μιὰν Ἑλλάδα καὶ μία νιότη.*

Ἔτσι ἐβλεπε ὁ Παλαμᾶς τὴ λεγόμενη Ἀναγέννηση, ὡς μερικὸ ἔστω ἐξεληνισμὸ τῆς Εὐρώπης.

Στὸ κεφάλαιο «Ὁ Κασσιανισμὸς τοῦ Παλαμᾶ», ὁ συγγραφεὺς σχολιάζει εὐστοχα τὸν χαρακτηρισμὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του μὲ τὴ λέξη «Κασσιανισμὸς», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ ἄλλου μέρους τοῦ ἔργου του μὲ τὴ λέξη «Τυρταϊσμὸς», δηλαδὴ ὡς ὁμολογῶν, ἀντίστοιχα, πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἦθος ἢ καὶ τὸ ὕφος τῆς Κασσιανῆς καὶ τοῦ Τυρταίου.

Γράφει ὁ συγγραφεὺς (σ.40): «Ἐνα σημαντικώτατο μέρος ἀπὸ τὸ ὠκεάνειο ποιητικὸ ἔργο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, ἀποτελεῖ τὴν πιστότερη ἐκφράση τοῦ “κασσιανισμοῦ” του, τῆς βαθιάς ἐσωτερικῆς ἀγωνίας του μεταφυσικῆς ὕψης... ὁ Παλαμᾶς δὲν ὑπῆρξε... ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸς ἢ μεταφυσικὸς ποιητῆς, στάθηκε ὅμως ἀναμφισβήτητα μία καθαρὰ ἀνθρώπινη συνείδηση μὲ ἔντονη μεταφυσικὴ δίψα... ὁ Παλαμᾶς, στὸ μάκρος μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς, περιπλανήθηκε σὲ συστήματα καὶ θεωρίες καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ ποικίλες ιδέες ποῦ

γνώριζαν στὸν καιρὸ του μίᾳ ἐντυπωσιακῇ διάδοσῃ... Παράλληλα ὅμως ζοῦσε ἐντονότατα καὶ στὸν κόσμῳ τῆς ψυχῆς του» (σ. 41).

Τὸ κεφάλαιο «Τὸ Παλαμικὸ ἔργο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα» ἀποτελεῖ ἐμβριδῆ-στατη ἔκθεση τῆς προσπάθειας καὶ τῆς ἐπιτυχίας Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων λογίων νὰ προβάλουν τὸ Παλαμικὸ ἔργο πρὸς τὸ διεθνὲς κοινό, μὲ διάφορες μεταφράσεις. Καὶ στῆ σελίδα 55 σημειώνεται: «Μὲ τίς μεταφράσεις κυρίως τοῦ Clément ὁ Παλαμᾶς καθιερώνεται καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς μεγάλος ποιητής, καὶ σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἀπὸ προσωπικότητες τῶν γραμμάτων μεγάλου κύρους, ὅπως ὁ Romain Rolland, ὁ Edouard Herriot, ἡ Comtesse de Noailles, ὁ André Maurois, ὁ R. Tagore κ.ἄ. Ὁ Romain Rolland τὸν χαρακτηρίζει ἀπερίφραστα «ὡς τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς ζῶντες ποιητὲς τῆς Εὐρώπης».

Τὸ κεφάλαιο «Ἡ πνευματικὴ καὶ ποιητικὴ προσφορὰ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ» περιέχει πολὺ εὐστοχες παρατηρήσεις γιὰ τὴ σχέση τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν ἐποχὴ του, γιὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του σ' αὐτὴν, γιὰ τὸν ἀγῶνα του νὰ ἐμψυχώσει καὶ νὰ βελτιώσει τὴν ἑλληνικὴ γύρω του κοινωνία.

Στὸ κεφάλαιο «Τὸ προφητικὸ στοιχεῖο στὴν Παλαμικὴ ποίησι» γράφει ὁ συγγραφεὺς καὶ τὰ ἑξῆς: «Στὴν Ἀσάλευτη ζωῇ, οἱ «Ἀλυσίδες» καὶ ὁ «Ἀσκραῖος», αὐτὰ τὰ πολὺστιχα καὶ μεγαλόπνοα ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ, περιλαμβάνονται στὸν κύκλο τῶν “μεγάλων ὀραμάτων”. Ἀλλὰ θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε καὶ ὀλάκερη τὴν ποίησή του σὰν ἓνα μεγάλο ὄραμα τόσο γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ κόσμου... ὅσο καὶ γιὰ τὴ μοῖρα αὐτοῦ τοῦ τόπου. Γιατὶ δὲν εἶναι μονάχα... ὁ λυρικός οἶστρος ποὺ ξεχύνεται στὴν Παλαμικὴ ποίησι... εἶναι ἀκόμα... μίᾳ σπάνια διαίσθησι ποὺ τὴ διαπερνᾷ καὶ γίνεται... περίγραμμα τοῦ μελλομένου καὶ λυρικὴ προφητεία» (σ. 111). Ἄς συγχωρηθῆ νὰ σχολιάσω: Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι γιὰ ὀλάκερη τὴν ποίησή του, ἀλλὰ μόνο γιὰ μέρος της, ἔστω μεγάλο. Ἄλλο μέρος της εἶναι καθαρὰ συναισθηματικῆς ρίζας, δίχως στοιχεῖο προφητικὸ, ἀλλὰ ἔξοχα λυρικό.

Ὡς παράδειγμα ἔνδοξο προφητικοῦ στοιχείου, παρηγορητικοῦ ἐπίσης τοῦ δοκιμαζόμενου λαοῦ, ὅπως φάνηκε ἰδιαίτερα στὴν Κατοχῇ, παραδέτει ὁ συγγραφεὺς καὶ στίχους ἀπὸ τὸν Προφητικὸ ἀκριβῶς, πέμπτο Λόγο τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», ὅπου καὶ τὸ ὕφος εἶναι προφητικὸ:

Ὅσο νὰ σέ λυπηθεῖ
 τῆς ἀγάπης ὁ Θεός
 καὶ νὰ ξημερώσει μιὰν αὐγὴ
 καὶ νὰ σέ καλέσει ὁ λυτρωμὸς
 ὦ ψυχὴ παραδαρμένη ἀπὸ τὸ κρίμα!
 Καὶ θ' ἀκούσεις τῆ φωνὴ τοῦ λυτρωτῆ
 θὰ γόυθεις τῆς ἀμαρτίας τὸ ντύμα
 καὶ ξανὰ κυβερνημένη κι' ἀλαφρῆ
 θὰ σαλέψεις σὰν τῆ χλόη σὰν τὸ πουλι
 σὰν τὸν κόρφο τὸν γυναίκειο σὰν τὸ κύμα,

 γιὰ τ' ἀνέβασμα ξανὰ πού σέ καλεῖ
 θὰ αἰσθανθεῖς νὰ σοῦ φυτρώνουν, ὦ χαρά,
 τὰ φτερά
 τὰ φτερά τὰ πρωτινά σου τὰ μεγάλα.

Στὸ ἀπολογητικὸ πρὸς τὶς ἐπικρίσεις τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ κεφάλαιο «Ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ», γράφει ὁ συγγραφεὺς: «πέρ' ἀπὸ τὶς ἄπειρες ἀφορμὲς πού ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος χάρισε τὴν ἐμπνευση στὸν Ποιητῆ, ... τὸ μεγαλύτερο βᾶρος πέφτει στὶς... μεταφυσικὲς ἀνατάσεις του καὶ ἀναζητήσεις του. Ἐκεῖ... ἐκφράζει ἀβίαστα καὶ σ' ἓνα γνήσια ἐξομολογητικὸ... τόνο τὴν ὑπαρξιακὴ του ἀγωνία» (σ. 147). Καὶ παραθέτει μάλιστα ὁ συγγραφεὺς τὴ γνώμη τοῦ αἰμίμηστου Κωνσταντίνου Τσάτσου: «Δημιουργοὶ δὲν ὑπάρχουν χωρὶς τὸ βάθος μιᾶς ἐνότητας μεταφυσικῆς. Τὸν Παλαμᾶ θὰ τὸν καταλάβει μονάχα ὅποιος μέσα στὴν ἀπειρομορφία τοῦ ἔργου του ἀναγνωρίσει τὴν ἐνότητα αὐτῆ. Μονάχα μία τέτοια κρίση θὰ ξαναπλάσει τὴν ψυχὴ του. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ἱστορία, ἓνας ποιητῆς. Μέσα στὸ χρόνο, μία προσωπικότητα. Καὶ ἴσως κάτι περισσότερο — μία μοῖρα».

Στὸ κεφάλαιο «Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ὡς κριτικὸς» παρουσιάζεται καὶ ἀξιολογεῖται ἡ πανθομολογούμενη ἄλλωστε μεγάλη καὶ σχεδὸν καίρια συμβολὴ τοῦ Παλαμᾶ ὡς κριτικοῦ στὴν ἀνάπλαση τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τῆς κοινωνίας, ὅπου ὁ ἴδιος βλάστησε. Προβάλλονται καὶ γνώμες ἐκλεκτῶν λογίων, μάλιστα καὶ ποιητῶν, θερμοτάτα ἐγκωμιαστικὲς τῆς κριτικῆς ιδιοφυΐας τοῦ Πα-

λαμᾶ καὶ τοῦ βάθους τῆς ἐπιρροῆς του γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν νεώτερων ὁμοτέγων του καὶ τοῦ εὐρύτερου καινοῦ στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του. Ἀξίζει νὰ ἀκούσουμε δύο ἀπὸ αὐτές. Ὁ Τάκης Παπατσώνης, ποιητῆς ἀλλότροπος τοῦ Παλαμᾶ, ὁμολογοῦσε: πρέπει «νὰ αἰσθανόμαστε αἰώνια εὐγνωμοσύνη στὸν Παλαμᾶ» ποῦ «φορτώθηκε θεληματικά... ὅλο τὸ βάρος καὶ τὸ μόχθο, γιὰ νὰ καλύψει τὸ φοβερὸ κενὸ ποῦ ἀφῆκαν στὴ Ρωμισούνη τέσσερις αἰῶνες σκοταδιοῦ, σκλαβιάς καὶ καθυστέρησης... Χάρη στὸ μόχθο τοῦ Παλαμᾶ ὁ ἑλληνισμὸς ἄκοπα καὶ ἀβρόχοις ποσὶ πήδησε στὸν εὐρύτερο χῶρο, γίναμε κατὰ κάποιον τρόπο ἰστίμοι μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον» (σ. 162). Καὶ ὁ Γιώργος Σεφέρης ἔγραψε γιὰ τὸν Παλαμᾶ ὅτι μέσα στὸ κελλί του ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς προσπαθοῦσε... «νὰ δημιουργήσει, ἀνοίγοντας τοὺς χρονοὺς μιᾶς βαθιάς συνείδησης “ἀπωθημένης” γιὰ αἰῶνες».

Στὸ κεφάλαιο «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» ὑπεραμύνεται πολὺ ὀρθᾶ ὁ συγγραφεὺς τῆς αὐτοστράτευσης τοῦ ποιητῆ πρὸς ἔξαρση τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας τοῦ Ἑθνους, παραδέτει μάλιστα καὶ δήλωση τοῦ Ποιητῆ:

«Δὲν ἦταν χίμαιρα ἀνοήτων ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ἀλλὰ ἱερὰ πραγματικότης». Ἄς ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπικροτήσουμε ὅσα γράφει ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ καὶ νὰ προσδέσουμε, ὅτι ἔλαχε στὸν ἴδιο τὸν Ποιητῆ νὰ ἐκφράσει μὲ στίχους του καὶ τὴ λήξη τοῦ κύρους τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας, ἢ τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου της ἔστω, ὅταν αὐτὸ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ τὴν τολμηρὴ σ' αὐτὴν προσαρμογὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου τὸ 1930. Ἴδου ἔνστιχο κήρυγμα τοῦ Παλαμᾶ:

*Πολίτες ἄς τὴ χτίσουμε
κι' ὀπλίτες ἐδῶ καὶ ὅλοι
τοῦ Ὀνείρου ἐδῶ τὴν πόλιν
καὶ τὴν Ἄγια Σοφία.*

Στὰ δύο κεφάλαια, «Κωστής Παλαμᾶς, Ποιητῆς ἐθνικὸς καὶ οἰκουμηνικός», «Ὁ λυρισμὸς τῶν ὅλων καὶ ἓνας κριτικὸς συσχετισμὸς», ὁ συγγραφεὺς τοποθετεῖ τὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ στὸν ἱστορικὸ χῶρο της, χαρακτηρίζει τοὺς διάφορους τρόπους της, ἀνυμνεῖ τὴν πνευματικὴ ἀξία της, ἀλλὰ δίχως αὐθαιρεσία, μάλιστα καὶ μὲ στήριγμα τὴν ποιητικὴ τοῦ Παλαμᾶ, τὴν ἐκφρασμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον. Ἄς ἀκούσουμε τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ, γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἔργου του:

«Τὰ τρία διακριτικά στοιχεία πού μέσα του κρατεί ὁ ἄνθρωπος: τὸ ἀτομικό, πού τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὸ καιρικό, πού τὸν ἀνταμώνει μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, τὸ γενικό, πού τὸν προσεγγίζει μὲ τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα... Καὶ τὸ τραγούδι μου εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ καιρικοῦ, τοῦ ἀτομικοῦ, τοῦ γενικοῦ... Τὸ τραγούδι μου, ὕμνος ἢ θρῆνος ἢ ρεμβασμός, ἐξομολόγηση ἢ κήρυγμα,... ἄλλοτε ἀκούγονται σὰ μονόλογοι κάτου ἀπὸ τ' ἀστέρια, καὶ ἄλλοτε σὰ λόγοι πρὸς πλῆθη. Προσευχὲς ἢ διδασχές. Καὶ τὰ δύο μαζί. Ὁ λυρισμός τοῦ ἐμεῖς, τοῦ ἐγώ, τῶν ὄλων. Ἡ τριπλῆ τῆς Ποιητικῆς μου ὑπόσταση» (σ. 184). Ὁ συγγραφεὺς σέβεται, ὅπως ἔπρεπε, τὴ διάκριση τῶν τριῶν αὐτῶν κατηγοριῶν τῶν παλαμικῶν ποιημάτων καὶ στηριγμένος σ' αὐτὲς χαρακτηρίζει τὸν Παλαμᾶ ἐθνικὸ ποιητὴ μὲ τὰ ποιήματα ὅσα ἐνέχουν τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐμεῖς», οἰκουμενικὸ ποιητὴ μὲ τὰ ποιήματα ὅσα ἐνέχουν τὸν «λυρισμὸ τῶν ὄλων», ἢ καὶ τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐγώ», ἐὰν κάποτε ἢ ἐμβάδυνση τοῦ ἐγώ προσεγγίζει «τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα».

Καὶ εἶναι ὄχι τυχαῖο ἴσως, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ὀνομάζει τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐμεῖς» πρῶτο, δηλαδὴ προτάσσει τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς ἐθνικοῦ ποιητῆ, συμμετόχου τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν ἐξάρσεων καὶ τῶν πτώσεων καὶ τῶν παθῶν τοῦ ἔθνους του.

Συγκλίνει πρὸς τὴν πρόταξη αὐτὴ καὶ ἡ γνώμη τοῦ ἀείμνηστου Παναγιώτη Κανελλόπουλου γιὰ τὸν Παλαμᾶ, παραδεμένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὶς σελίδες 105-106: «Ἡ Ἑλλάς ἀρχίζει μὲ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ φθάνει παντοῦ. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ πλούσιος καὶ ὀδυνηρὸς ἀπολογισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς. Μέσα στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἐκφράζεται ἡ κλασσικὴ Ἑλλάς, ἀλλὰ καὶ ἡ τσακισμένη ὑπερφήανεια τῶν Γραικύλων, ἐκφράζεται ὁ ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς καὶ τὸ βασανισμένο Βυζάντιο, ἐκφράζεται ὁ πόνος τῆς σκλαβιάς τεσσάρων αἰῶνων, ἐκφράζεται ἡ ὁμορφιά καὶ ἡ ἀσκήμια, τὸ φῶς καὶ τὸ σκοτάδι τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς».

Ὅρθα ὅμως ὁ συγγραφεὺς ἐξαιρεῖ (σ. 185) τρία συμβολικὰ ποιήματα, «Φοινικιά», «Ἀσκραῖος» καὶ «Ἀλυσίδες», καὶ ἰδιαιτέρως τὸν «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου», ὡς τὰ κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσωπητικὰ τοῦ Παλαμᾶ ὡς Οἰκουμενικοῦ ποιητῆ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσδῶ τίς «Ἀλυσίδες», ποίημα, ἐξ ἄλλου, προορισμένο ἀρχικὰ γιὰ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου», ὅπως δείχνει ἄλλωστε καὶ ὁ ρυθμὸς του καὶ τὸ μέτρο του.

Συγχαίρω τὸν συγγραφέα γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ ποιήματος «Φοινικιά» ὡς

ἀριστουργήματος, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρθηκε στὴν ἐρμηνεία μου τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῆς, ἀναλυτικότερη, ἀλλὰ καὶ συνθετικὴ, ἐξηγητικὴ τῆς ἐξαισίας ἐπιτυχίας τοῦ Παλαμᾶ νὰ ἐκφράσει μὲ τριακόσιους δώδεκα στίχους σὰν ἀναβλυστούς, ὁλόκληρη κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία, ὁράματα καὶ συναισθήματα ἔξοχου κάλλους, ἔκγονα τῆς φαντασίας καὶ τῆς εὐαισθησίας ὑπερπροικισμένου ἀπὸ τὶς Μοῦσες ποιητῆ.

Προπάντων ὅμως συγχαίρω τὸν συγγραφέα γιατί, ἐλεύθερος ἀπὸ τὶς δυσμένειες τοῦ συρμοῦ τῶν καιρῶν, ὀδηγημένος ἀπὸ ἐπίγνωση τοῦ χρέους ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, διέδωσε τὶς πνευματικὲς δυνάμεις του γιὰ τὴ συντήρηση τῆς προβολῆς, στὸ λογοτεχνικὸ στερέωμα τῆς ἐποχῆς μας, τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, πνευματικοῦ τροπαίου τῆς Ἑλλάδος τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, πολῦτιμου γιὰ τὴν ἠθικὴ αὐτογνωσία τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ιωάννη Καράκωστα, *Περιβάλλον και Δίκαιον*, υπό του Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀπόστολου Γεωργιάδη.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω σήμερα στὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ βιβλίον τοῦ Καθηγητῆ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἰωάννη Καράκωστα μὲ τίτλον «Περιβάλλον καὶ Δίκαιο», ἀπὸ τὶς «Ἐκδόσεις Ἀντ. Ν. Σάκκουλα» (2002). Πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικό σύγγραμμα 651 σελίδων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸν καρπὸ μακροχρόνιας ἐνασχόλησης τοῦ συγγραφέως μὲ τὸ δίκαιο τοῦ περιβάλλοντος. Σημειωτέον ὅτι ὁ συγγραφέας διδάσκει τὸ μάθημα «Δίκαιο τοῦ Περιβάλλοντος» στὸ Νομικὸ Τμῆμα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 1986, ὅποτε γιὰ πρώτη φορὰ εἰσήχθη τὸ σχετικὸ μάθημα στὸ πρόγραμμα ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου. Ἐπίσης διευθύνει τὸ περιοδικὸ «Περιβάλλον καὶ Δίκαιο» καὶ ἐξέδωσε τὸ 1999 βιβλίον μὲ τὸν τίτλον «Environmental Law in Greece».

I. Μὲ τὸ παρουσιαζόμενον ἔργο του ὁ συγγραφέας προσφέρει στὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία καὶ στὴ νομικὴ πράξη μίαν ὀλοκληρωμένη ἀνάλυση τῆς νομικῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος. Ὡς ἀστικολόγος εὐλογο εἶναι νὰ δίνει ἔμφαση στὸ ἀστικὸ δίκαιο· ἀναφέρεται ὅμως ἀναλυτικῶς καὶ στὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος μέσῳ διατάξεων δημοσίου δικαίου (συνταγματικοῦ, διοικητικοῦ, ποινικοῦ καὶ δικονομικοῦ). Παράλληλα προβαίνει σὲ ἐπισκόπηση τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ κοινοτικοῦ καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καθὼς καὶ σὲ συγκριτικὴ μελέτη τῆς ἀντιμετώπισης τῶν ἀναφυόμενων ζητημάτων σὲ ἄλλες ἔθνομες τάξεις.

Ὁφείλω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ἐπισημάνω ὅτι τὸ ἔργο διαπνέεται ἀπὸ βαθιὰ εὐαισθησία, ἀπὸ τὴν ἀνησυχία τοῦ συγγραφέως γιὰ τὴν ἀλόγιστη ἐκμετάλλευση τῶν περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀγωνία του γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ὑποβάθμισης τοῦ περιβάλλοντος στὸν ἄνθρωπον. Ὅπως ἐπισημαίνει στὴν εἰσαγωγὴ του (σελ. 2), «ἡ συνολικὴ θεώρηση τοῦ περιβαλλοντικοῦ προβλήματος ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπαιτήση σεβασμοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον, τόσο

αυτοτελῶς ὅσο καὶ ὡς ἔκφραση τῆς ἀπαιτήσεως σεβασμοῦ καὶ προστασίας τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑπεύθυνος ἀλλὰ καὶ τελικὸς ἀποδέκτης τῶν σημαντικότερων προσβολῶν του, δὲν ἀποτελεῖ ἕνα ἀπλό σύνθημα, προσφερόμενο γιὰ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ διατήρηση τῆς ὑγείας του ὅπως καὶ γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς ἀξιοπρέπειάς του, ἀπόρροια τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ἀξίωση γιὰ ποιότητα ζωῆς».

II. Μετὰ τὶς γενικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις, θὰ ἐπιχειρήσω σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ζητημάτων ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Καράκωστα ἀκολουθώντας τὴ δομὴ τοῦ βιβλίου.

1. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Κοινοτικὸ Δίκαιο καὶ Περιβάλλον» ἀφιερώνεται στὸ πρωτογενὲς καὶ παράγωγο κοινοτικὸ δίκαιο. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἰδιαίτερος στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς περιβαλλοντικῆς πολιτικῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας καὶ μετέπειτα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ὅπως αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται μέσα ἀπὸ τὶς διαδοχικὲς τροποποιήσεις τῶν ἰδρυτικῶν Συνθηκῶν. Ἐνῶ ἀρχικῶς ἡ Συνθήκη τῆς ΕΟΚ περιοριζόταν στὴ διαμόρφωση ἐνὸς πλαισίου οἰκονομικῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν κρατῶν μελῶν, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου κατέστη σαφὲς ὅτι ἡ δημιουργία κοινῆς ἀγορᾶς καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιδιωχθοῦν χωρὶς σαφὴ οἰκολογικὸ προσανατολισμό. Ὁ συγγραφέας καταγράφει τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν Ἑνιαία Εὐρωπαϊκὴ Πράξη τοῦ 1986, μὲ τὴν ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀνάγεται σὲ αὐτοτελῆ κοινοτικὴ δράση, ἕως τὴ Συνθήκη τοῦ Ἀμστερνταμ τοῦ 1997, ἡ ὁποία προσδίδει στὴν περιβαλλοντικὴ πολιτικὴ αὐτοτέλεια ἐναντι τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφέας μελετᾷ τοὺς κανόνες τοῦ παράγωγου κοινοτικοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖοι ἀξιοποιοῦνται γιὰ τὴ θέσπιση μέτρων προστασίας τοῦ περιβάλλοντος, καὶ τοὺς τρόπους ἐνσωμάτωσής τους στὸ ἐθνικὸ δίκαιο. Ἰδιαίτερο ἐνδιάφερον παρουσιάζει ἡ μελέτη τῶν γενικῶν ἀρχῶν ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὶς διατάξεις τῶν Συνθηκῶν, ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς προφύλαξης καὶ τῆς πρόληψης, ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπανόρθωσης τῶν προσβολῶν κατὰ προτεραιότητα στὴν πηγὴ καὶ ἡ ἀρχὴ «ὁ ρυπαίνων πληρώνει». Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὸν ρόλο τῶν ἐν λόγῳ ἀρχῶν στὸ πλαίσιο τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης, ὡς παραγόντων διαμόρφωσης ἐρμηνευτικῶν κριτηρίων ποὺ συμπροσδιορίζουν τὶς ἀόριστες νομικὲς ἔννοιες καὶ ἐπηρεάζουν τὰ ἀξιολογικὰ στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ τῶν ἐθνικῶν κανόνων δικαίου καὶ ἰδίως τῶν γενικῶν ρητρῶν τοῦ ΑΚ.

2. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Δημόσιο Δίκαιο καὶ Περιβάλλον» ὁ συγ-

γραφέας στρέφει τὸ βλέμμα στὸ ἐθνικὸ δημόσιο δίκαιο καὶ ἐξετάζει τὴ φύση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος στὸ περιβάλλον. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξειδίκευση τῆς παρεχόμενης ἀπὸ τὸ ἄρθρο 24 Συντ. προστασίας σὲ ἐπιμέρους περιβαλλοντικὰ ἀγαθὰ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἀνθρωπογενοῦς περιβάλλοντος, ὅπως ἡ προστασία αὐτὴ ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ νομολογία τοῦ ΣτΕ. Ἰδιαίτερη σημασία προσδίδεται στὴν προστασία τῶν δασῶν, ἐνῶ γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὴ διαφύλαξη τῆς βιοποικιλότητος, τοῦ τοπίου, τῶν ὑδροτόπων, τοῦ παράκτιου καὶ θαλάσσιου περιβάλλοντος. Στὸ πλαίσιο μάλιστα τῆς προστασίας τοῦ ἀνθρωπογενοῦς περιβάλλοντος ἐξετάζεται ἡ ἔννοια τοῦ πολεοδομικοῦ κεκτημένου, τῆς ἀπαγόρευσης μείωσης τῶν κοινόχρηστων χώρων καὶ ἡ προστασία τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν.

3. Τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μελέτη τῆς ἔννοιας τοῦ ζωτικοῦ χώρου, ὡς προστατευόμενου ἀγαθοῦ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἀφετηρία τοῦ σχετικοῦ συλλογισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ δικαίωμα χρήσης τῶν κοινῶν σὲ ὅλους καὶ τῶν κοινόχρηστων πραγμάτων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐκφάνση τῆς προσωπικότητος. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι τὸ ἰδιωτικοῦ δικαίου δικαίωμα στὸ περιβάλλον δὲν περιορίζεται στὴ χρήση τῶν περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἔχει ὡς κύριο περιεχόμενο τὴν κοινὴ ὠφέλεια. Μέσω τῶν διατάξεων τῶν ἁρθρῶν 57 καὶ 966 ἐπ. ΑΚ, ὅπως τὸ νόημά τους φωτίζεται ἀπὸ τὶς ἀξιολογήσεις τοῦ συνταγματικοῦ καὶ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου, κατοχυρώνεται τὸ εὐρύτερο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἕναν βιώσιμο, ὑγιεινὸ καὶ ποιοτικὸ ζωτικὸ χῶρο. Ἡ ἔννοια τοῦ ζωτικοῦ χώρου προσδιορίζεται μάλιστα, ἐνόψει καὶ τῆς ἐνδεικτικῆς ἀπαρίθμησης τοῦ ἁρθροῦ 967 ΑΚ, μὲ εὐρύτητα, ὥστε νὰ περιλάβῃ ὅλα τὰ ἀγαθὰ ποῦ εἶναι ἀπαραίτητα ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀλλὰ καὶ τὴν ὑγιεινὴ καὶ ποιοτικὴ διαβίωση τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰδικότερα, τὸ δικαίωμα στὸν ζωτικὸ χῶρο ἀποτελεῖ κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτοτελῆ ἐκδήλωση τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητος καὶ ὄχι ἐκδήλωση τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ καθιστᾶ πληρέστερη τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος μὲ τὰ μέσα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καθὼς ἡ κατεξοχὴν προσβολὴ τοῦ δικαιώματος χρήσης περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν, ἡ ρύπανση, δὲν περιορίζει τὴν ἐλευθερία ἀπόλαυσης τοῦ θιγόμενου ἀγαθοῦ, ἀλλὰ ἀλλοιώνει ἢ καὶ καταργεῖ τὴν κοινὴ ὠφέλεια ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ πράγματος.

Ἡ ἀντικειμενικὴ ὀριοθέτηση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ προστατευόμενου ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ζωτικοῦ χώρου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Κατ' ἄρχάς, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ ζωτικὸς χῶρος περιλαμβάνει τὰ κοινόχρηστα

πράγματα στα όποια, ενόψει τῆς ἐνδεικτικῆς ἀπαρίθμησης τοῦ ἀρθροῦ 967 ΑΚ, περιλαμβάνονται τὰ σημαντικότερα περιβαλλοντικά ἀγαθὰ. Παρόλο ποῦ οἱ σχετικές διατάξεις τοῦ ΑΚ, μὲ ἐξαιρέση τὸ ἀρθρο 966 ΑΚ, ἀναφέρονται στὰ κοινῆς χρήσεως πράγματα, ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ἐφαρμογὴ τους καὶ στὰ κοινὰ σὲ ὅλους πράγματα. Ἡ τελευταία κατηγορία πραγμάτων ἐκτὸς συναλλαγῆς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν δέκτης τῆς ἀλόγιστης βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ θάλασσα καὶ ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀέρας —καὶ μαζί τους φυσικά φαινόμενα ἢ εἶδη ἐνέργειας τῶν ὁποίων ἢ ὑπαρξὴ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιὰ τὴν ὑγιεινὴ διαβίωση τοῦ ἀνθρώπου— δὲν εἶναι οὔτε ἀπρόσβλητα οὔτε ἀνεξάντλητα. Συνεπῶς ἐπιβάλλεται κατὰ τὸν συγγραφέα ἢ προστασία τους μέσῳ τῶν διατάξεων, μὲ τίς ὁποῖες ρυθμίζεται ἢ χρήση τῶν κοινόχρηστων πραγμάτων.

Στὸ ἐρώτημα ἂν καὶ ἀγαθὰ ποῦ δὲν μποροῦν —τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως— νὰ ὑπαχθῶν στὰ κοινὰ σὲ ὅλους ἢ στὰ κοινόχρηστα πράγματα, ὅπως π.χ. ἡ διατήρησις τῆς βιοποικιλότητος, ἢ αἰσθητικῆ τοῦ τοπίου, τὰ ἰδιωτικά δάση, ἢ ἄγρια πανίδα κλπ., προστατεύονται μὲ βάση τὸ ἀρθρο 57 ΑΚ ὡς στοιχεῖα τοῦ ζωτικῆς χώρου, ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ καταφατικῶς. Πρὸς τοῦτο ἀντλεῖ ἐπιχείρημα ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησις τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη γιὰ γενικευμένη προστασία τοῦ περιβάλλοντος (ἀρθ. 24 Συντ. σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀρθρα 2 § 1 καὶ 5 § 1 Συντ.). Ἡ ἐπιταγὴ τῆς σφαιρικῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος χάριν τοῦ ἀνθρώπου συνεκτιμᾶται κατὰ τὴν ὀριοθέτησις τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητος ἐπιτρέποντας τὴν δεμελίωσις ἀξίωσης προστασίας κάθε στοιχείου ποῦ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐλεύθερη καὶ ὀλόπλευρη ἀνάπτυξις τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ὑποστηρίζει ὁ κ. Καράκωστας καὶ γιὰ τὰ πολιτιστικά ἀγαθὰ ποῦ δὲν ἔχουν ἀφιερωθεῖ στὴν ἐν στενῇ ἔννοια κοινοχρησία, ὅπως τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ λόγῳ τῆς ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀξίας τους ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος τὸν ἀνθρωπο ἱστορικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ χώρου καὶ ἐντάσσονται στὸν προστατευόμενον βάσει τοῦ ἀρθροῦ 57 ΑΚ ζωτικὸν χώρον. Τὸ δικαίωμα «χρήσεως» τους, ὅπως ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὴ φύσις καὶ τὸν προορισμὸ τους καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς διατήρησής τους στὸ διηνεκές, περιλαμβάνει τὴν αἰσθητικὴ τους ἀπόλαυσις καὶ τὴν ἱστορικὴ τους μελέτη καθὼς καὶ, ἀρνητικῶς, τὴν ἀποτροπὴ κάθε βλάβης τους ποῦ ἐπιφέρει προσβολὴ τοῦ δικαιώματος κάθε προσώπου στὴ διατήρησις τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητος ὡς στοιχείου τῆς προσωπικότητός του.

4. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος μέσῳ τῶν διατάξεων τοῦ γειτονικοῦ δικαίου (ἀρθρα 1003 ἐπ.

ΑΚ). Έπισημαίνεται ότι ή κοινωνική και ή τεχνολογική εξέλιξη σέ συνδυασμό με τή συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος επιβάλλουν τήν αντικειμενική έρμηνεία τών διατάξεων του γειτονικού δικαίου και ιδίως τών άρθρων 1003 και 1004 ΑΚ, έτσι ώστε να καλυφθούν ανάγκες που ό ιστορικός νομοθέτης δέν μπορούσε να προβλέψει και να καταστεί δυνατή ή αξιοποίησή τους για τήν προστασία του ζωτικού χώρου. Ίδιαιτέρως σημαντική για τήν έναρμονισμένη με τό Σύνταγμα και τό κοινοτικό δίκαιο έρμηνεία τών άρθρων 1003 έπ. ΑΚ είναι ή αρχή τής βιώσιμης ανάπτυξης, σύμφωνα με τήν όποία ή οικονομική δραστηριότητα δέν επιτρέπεται να αναπτύσσεται έρήμην τής προστασίας του περιβάλλοντος.

5. Η προσβολή του ζωτικού χώρου, είτε αυτότελως είτε σέ συνάρτηση με τήν προσβολή άλλου έννομου αγαθοϋ, μπορεί, έφόσον συντρέχουν και οι λοιπές προϋποθέσεις του άρθρου 914 ΑΚ, να θεμελιώνει και άδικοπρακτική ευθύνη του προσβάλλοντος. Τα σχετικά ζητήματα αναπτύσσονται στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου. Ό συγγραφέας έπισημαίνει ότι ή παρεχόμενη προστασία δέν είναι πάντοτε αποτελεσματική, διότι ή αξίωση άποζημίωσης περιορίζεται στην άποκατάσταση τών ζημιών που προκλήθηκαν σέ ιδιωτικά έννομα αγαθά, ενώ δέν αποκαθίσταται ή ζημία που υπέστη ό ζωτικός χώρος. Η άποκαταστατική λειτουργία τής άποζημίωσης περιορίζεται από δύο παράγοντες: Πρώτον, ότι από τις συνέπειες μιās ευρύτερης οικολογικής προσβολής αποκαθίστανται μόνο όσες προσβάλλουν άντανανκλαστικώς ιδιωτικά έννομα αγαθά και δεύτερον, ότι ή έπαναφορά τών περιβάλλοντικών αγαθών στην κατάσταση που ήσαν προτού επέλθει ή ζημία δέν είναι πολλές φορές εκ τών πραγμάτων δυνατή. Η «προηγούμενη κατάσταση» ενός φυσικού αγαθοϋ είναι δημιούργημα μακρόχρονης εξέλικτικής πορείας, με συνέπεια τήν αδυναμία άποκατάστασης τής ζημίας που υπέστη με μόνη τήν έπιβολή ύποχρέωσης για άποζημίωση. Αποκαθίσταται μόνον ό,τι στο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο είναι έπιστημονικά και οικονομικά δυνατόν να άποκατασταθεϊ. Το υπόλοιπο και ένδεχομένως μεγαλύτερο μέρος τής οικολογικής ζημίας θαρύνει τό κοινωνικό σύνολο που είτε θα πρέπει να συμβιώσει με τήν οικολογική ζημία είτε θα πρέπει να ύποσσει τις δαπάνες τής άποκατάστασής τής να ύποσσει, έπομένως, τις συνέπειες τής κοινωνικοποίησης του κινδύνου.

6. Στην όριοθέτηση τής άσκησης του δικαιώματος χρήσης και άπόλαυσης του ζωτικού χώρου με βάση τήν απαγόρευση καταχρήσεως δικαιώματος (άρθρ. 281 ΑΚ) αναφέρεται τό έκτο κεφάλαιο του βιβλίου. Όπως έπισημαίνει ό συγ-

γραφέας (σελ. 322), μέσω του άρθρου 281 ΑΚ εισέρχεται στο άστικό δίκαιο ή κοινοτικού δικαίου αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης. Η άσκηση του δικαιώματος χρήσης των περιβαλλοντικών αγαθών οριοθετείται από τον κοινωνικό σκοπό του δικαιώματος, που συνίσταται στην κοινοχρησία και στην κοινή ωφέλεια, και από την αρχή της καλής πίστης, ή οποία προσδιορίζεται από τη φύση και τον προορισμό του πράγματος επί του οποίου ασκείται το δικαίωμα. Η κοινοχρησία και η κοινή ωφέλεια, συνδεόμενες με την κατά προορισμό χρήση του πράγματος, αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση των κοινωνιών του δικαίου στη μακρά του χρόνου προοπτική. Η άσκηση, συνεπώς, του δικαιώματος χρήσης κατά τρόπο που θέτει σε κρίση την κοινή ωφέλεια και που ενδέχεται να οδηγήσει σε αποστέρηση της ωφέλειας ή σε αλλοίωση του προορισμού σε βάρος των επερχόμενων γενεών συνιστά καταχρηστική συμπεριφορά κατά την έννοια του άρθρου 281 ΑΚ.

7. Στο έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου αναπτύσσεται η δυνατότητα θεμελίωσης ευθύνης για προσβολή περιβαλλοντικών αγαθών σε ειδικούς νόμους και ιδίως στο άρθρο 29 του ν. 1650/1986, ο οποίος καθιερώνει ευθύνη από διακινδύευση για περιβαλλοντικές ζημιές. Η διάταξη δεν έχει αξιοποιηθεί στην πράξη, γεγονός που κατά τον συγγραφέα οφείλεται στην άοριστη διατύπωσή της αλλά και στη γενικότερη δυσχέρεια θεμελίωσης άγωγής αποζημίωσης ιδιωτών λόγω βλάβης περιβαλλοντικών αγαθών, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, είναι ιδιαιτέρως δύσκολος ο ακριβής προσδιορισμός της ζημίας. Στην περίπτωση που οι περιβαλλοντικές ζημιές οφείλονται στη χρήση ελαττωματικού προϊόντος ή σε πλημμελή παροχή υπηρεσιών, η ευθύνη μπορεί να θεμελιωθεί και στις διατάξεις των άρθρων 6 έπ. του ν. 2251/1994, που αφορούν την ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων και του παρέχοντος υπηρεσίες.

8. Η συγκριτική προσέγγιση του ιδιωτικού δικαίου περιβάλλοντος μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τον Έλληνα νομοθέτη και έφαρμοστή του δικαίου, προκειμένου να επιτευχθεί πληρέστερη προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών. Για τον λόγο αυτό ο συγγραφέας στο *όγδοο* και στο *ένατο* κεφάλαιο του βιβλίου επιχειρεί μία εξαιρετικώς χρήσιμη συγκριτική μελέτη του ιδιωτικού δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος τόσο γενικώς όσο και σε σχέση με το ειδικό ζήτημα της ευθύνης του φορέα ιδιαιτέρως επικίνδυνων δραστηριοτήτων.

9. Το *δέκατο* κεφάλαιο αφιερώνεται στα ιδιαίτερα ζητήματα που ανακύπτουν κατά την παροχή δικαστικής προστασίας σε περιβαλλοντικές υποθέσεις. Ο συγγραφέας επικεντρώνει την προσοχή του στη διεύρυνση της έννοιας του έν-

νομου συμφέροντος σέ ύποδέσεις προστασίας του περιβάλλοντος και στην ιδιαίτερη κρισιμότητα τής προσωρινής δικαστικής προστασίας, μέσω τής οποίας πραγματοποιείται ό θεμελιώδης στόχος τής προληπτικής προστασίας του περιβάλλοντος.

10. Το ένδέκατο κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρεται στην προστασία του περιβάλλοντος μέσω διατάξεων του ποινικού δικαίου, ενώ τώ δωδέκατο κεφάλαιο στά ιδιαίτέρως δυσχερή ζητήματα ιδιωτικού διεθνούς αλλά και δικονομικού διεθνούς δικαίου πού ανακύπτουν σέ περιπτώσεις διασυνοριακής ρύπανσης. Όσον άφορά τώ έφαρμοστέο δίκαιο, ό συγγραφέας μετά άπό έπισκόπηση τών προτεινόμενων λύσεων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι άρμόζον δίκαιο για τήν έπίλυση περιβαλλοντικών διαφορών είναι τώ δίκαιο του τόπου τής πηγής του περιβαλλοντικού κινδύνου, στον όποιο και εκδηλώθηκαν οι πρώτες έπιπτώσεις του. Τέλος, τώ δέκατο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρεται στην προστασία του περιβάλλοντος σέ διακρατικό επίπεδο μέσω τής σύναψης διεθνών συμβάσεων.

III. Όσα προανέφερα έπιτρέπουν νά γίνει άντιληπτό τώ έξαιρετικό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει τώ έργο του κ. Καράκωστα τόσο για τήν έπιστημονική κοινότητα όσο και για τόν νομικό τής πράξης. Το τελευταίο άποδεικνύεται άπό τή διαπίστωση ότι πολλές άπό τις θέσεις του συγγραφέα έχουν υιοθετηθεί άπό τή νομολογία. Η σφαιρική προσέγγιση του δικαίου του περιβάλλοντος έπιτρέπει τή συναγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τή σύμπραξη και άλληλεπίδραση περισσότερων κλάδων του δικαίου, με βάση πάντα τις γενικές άρχές και κατευθύνσεις του Συντάγματος και του κοινοτικού δικαίου, πρós τόν κοινό στόχο τής προστασίας του περιβάλλοντος. Παράλληλα ιδιαίτέρως χρήσιμη είναι και ή πλούσια παράθεση συγκριτικών στοιχείων, ή όποία έπιτρέπει τή διατύπωση προτάσεων σχετικά με τώ έλληνικό δίκαιο. Στο πλαίσιο τών σχετικών προβληματισμών του, ό συγγραφέας δέν περιορίζεται στην έν στενή έννοια έπιστημονική άνάλυση του νομικού πλαισίου προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά έπισημαίνει και τονίζει τήν καθοδηγητική και παιδευτική λειτουργία του δικαίου πού ρυθμίζει έναν τόσο ευάισθητο τομέα, όπως είναι ή διαχείριση και προστασία του ζωτικού χώρου. Η λειτουργία αυτή έχει ως άποδέκτες όλους τούς κοινωνικούς παράγοντες και στοχεύει στη διαμόρφωση κοινής συνείδησης σχετικά με τήν πρόληψη και άποκατάσταση τών περιβαλλοντικών άγαθών και τήν έξασφάλιση βιώσιμης άνάπτυξης.

Κυρίες καὶ Κύριοι!

Γύρω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος κυριαρχεῖ διεθνῶς ἔντονος προβληματισμός. Ἡ ὀλοένα αὐξανόμενη χρῆση καὶ συχνὰ κατάχρηση τῶν ἀγαθῶν ποῦ ἀποτελοῦν τὸ περιβάλλον, ὅπως ὁ ἀέρας, ἡ θάλασσα, τὰ ρέοντα ὕδατα, τὰ δάση, οἱ ἐνεργειακοὶ πόροι κλπ., ἐδήγησε - ἔστω καὶ μὲ καθυστέρηση - στὴν ὀδυνηρὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ δὲν εἶναι οὔτε ἀνεξάντλητα οὔτε ἀπρόσβλητα. Ἡ χρῆση καὶ ἡ ἄσκηση τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν πρέπει νὰ γίνονται μὲ φειδῶ ἐνόψει τοῦ πεπερασμένου τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν καδῶς καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τυχὸν βλάβες εἶναι ἀνεπανόρθωτες ἢ δυσχερῶς ἐπανορθώσιμες. Ὁ προορισμὸς τῶν περιβαλλοντικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν πηγῶν ἐνέργειας ἐπιβάλλει τὴ λελογισμένη χρῆση καὶ ἐκμετάλλευση, τὴν ἀποφυγὴ σπατάλης καὶ τὴν ἐν γένει ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἐλευθεριῶν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀρχῆς τῆς βιώσιμης ἀνάπτυξης. Στὴν πανανθρώπινη αὐτὴ προσπάθεια γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ὡς διηγεκοῦς ἀγαθοῦ, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ μεταβιβάσθῃ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναλλοίωτο στὶς ἐπερχόμενες γενεές, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀπέχει τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου. Ἡ συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ, ὅπως ἐλπίζω νὰ καταφάνηκε ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Καθηγητῆ κ. Ἰωάννη Καράκωστα.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2003

ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΛΑΜΠΡΟΥ Ε. ΚΟΤΣΙΡΗ

1. Εισαγωγικά

Κάθε ένασχόληση με την ηθική σχετίζεται με την ανθρωπότητα. Τα βήματα της ανθρωπότητας σήμερα δεν είναι σταθερά. Είναι ξεκάθαρο ότι υπάρχουμε σε ένα κόσμο ρευστό, χωρίς συμμετρία και ρυθμό, γεμάτο από πτώσεις, ανόδους και μεταβολές, όπου τίποτε δεν φαίνεται να θριαμβεύει: το δίκαιο και η τάξη επίσης μεταβάλλονται. Εάν κάποτε αδικήματα διαπράχθηκαν από λαούς που σήκωσαν ακόμα σημαίες θρησκείας, σήμερα διαπράττονται αδικήματα στο όνομα του Δικαίου, του ανθρωπισμού και της διακρίνουσας αλληλεγγύης. Οί Λεβιάθαν αποφασίζουν τί είναι δίκαιο ή άδικο, και δίνουν στο Νόμο οποιαδήποτε ελαστικότητα, ταχύτητα, δύναμη ή σκοπό επιλέγουν και αντικαθιστούν την τάξη. Νέα ή παλιά δεν έχει διαφορά. Το παιχνίδι είναι: αλλάξέ το. Μπορείς να το κάνεις. Ξέρεις γιατί.

Έτσι φαίνεται ότι ωθούμαστε προς το Άγνωστο, συμμετέχοντας σ' αυτό, αποκομίζοντας από αυτό όλο και περισσότερο κέρδος, όπως και αν νοείται αυτό, και γι' αυτό συμμετέχουμε όλο και περισσότερο. Δεν υπάρχει χρόνος για να ρωτήσουμε γιατί. Ένα εν τοις πράγμασι δόγμα άγνωστικισμού από το ένα μέρος και καμιά περιγραφή κάποιας κατάστασης από το άλλο, δεν μας λέει πώς πρέπει να ζούμε ή αν πρέπει να εναγκαλισθούμε ή να αντιδράσουμε σ' αυτό που συμβαίνει.

Αλλά οί άνθρωποι έχουν μία θαυμαστή δωρεά, την κοινωνικότητα. Άλληλενεργούμε. Συζητούμε. Μεταφέρω ένα διάλογο από τον «Ταγματάρχη Μπάρμπαρα» του Μπέρναρντ Σό:

«Τελικά ὁ Άντερσάφτ (ἓνας καπιταλιστής κατασκευαστής πολεμοφοδίων) ρωτᾷ: Λοιπὸν ὑπάρχει τίποτε ποῦ θέλεις νὰ γνωρίζεις ἢ ἐνδιαφέρεσαι; -Ὁ γιὸς τοῦ ἀπαντᾷ: Νὰ γνωρίζω τὴ διαφορά μεταξύ καλοῦ καὶ κακοῦ.- Μὴ μοῦ πείς, ἀναφώνει ὁ Άντερσάφτ. «Τί; καμία ἰκανότητα γιὰ ἐπιχειρήσεις, καμία γνώση τοῦ νόμου, καμία συμπάθεια γιὰ τὴν τέχνη, καμία κλίση γιὰ φιλοσοφία: μόνον μία ἀπλή γνώση ἐνὸς μυστικοῦ ποῦ ἔχει προβληματίσει ὅλους τοὺς φιλοσόφους, ἔχει ματαιώσει τοὺς ὑπολογισμοὺς ὄλων τῶν δικηγόρων, ἔχει δημιουργήσει διλήμματα σὲ ὅλους τοὺς ἐπιχειρηματίες καὶ καταστρέφει περισσότερους ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες: Τὸ μυστικὸ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου. Στὴν ἡλικία τῶν 24 ἐτῶν!».

Τὸ νὰ εἶσαι ἠθικὸς σημαίνει, ἀπλά, νὰ τηρεῖς πρότυπα συμπεριφορᾶς ποῦ ἀφοροῦν τὴν εὐημερία τῶν ἄλλων, τὸ δικαίωμά τους νὰ ἔχουν τὶς ἐπιλογές τους καὶ νὰ καλλιεργεῖς συνήθειες ἀρετῆς. Ζητήματα ἠθικῆς σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις θέτουν διλήμματα ἐφαρμογῆς τῶν προτύπων συμπεριφορᾶς μας σὲ νέες ἢ περίπλοκες καταστάσεις¹.

Τί εἶναι ἠθικὴ τῶν ἐπιχειρήσεων²; Ἄλλοι βλέπουν σ' αὐτὴ τὰ προβλήματα στὴ σχέση τῆς ἐπιχείρησης μὲ τὴν κοινωνία ἢ τῆς ἐπιχείρησης μὲ τὴν πολιτικὴ διαδικασία καὶ ὑποβάλλουν τὸ σκοπὸ τῆς ἐπιχείρησης σὲ ἐρωτηματολόγιο ἠθικῆς, ἐνῶ ἄλλοι κλείνουν τὴν ἐπιχειρηματικὴ ἠθικὴ στὸ στενὸ σκοπὸ τῆς ἐπιχείρησης γιὰ μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν, ἀποφασισμένοι τελικὰ ὅτι ὅποια-δήποτε ἐταιρικὴ κοινωνικὴ ἀνάμειξη ὄχι μόνον εἶναι ἀδίκημα ἀλλὰ, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Sternberg, ἀποτελεῖ κλοπὴ ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς μετόχους. Φαίνεται ὅτι στὸ παρελθὸν ἡ ἐπιχειρηματικὴ συμπεριφορὰ καθοριζόταν ἀπὸ τοὺς λεγόμενους «κανόνες τῆς Λέσχης» κλειστοῦ ἀριθμοῦ μεγάλων³ ἐπιχειρήσεων, ποῦ ἐπέβαλλαν τὴν τήρηση τῶν συγκεκριμένων κανόνων. Παραβίασή τους σήμαινε ἔξοδο ἀπὸ τὴ Λέσχη καὶ κατάρρευση τῆς ἐπιχείρησης⁴. Αὐτὴ ἡ «λεσχιακὴ» προ-

1. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ διαλόγου στὴν ἀνέλιξη πρὸς ἀρχές καὶ πρότυπα βλ. Michalos, A., *A pragmatic approach to business ethics*, Thousand Oaks, Sage Series in business ethics, SAGE Publications (1995), σ. 13 ἐπ. 18.

2. Βλ. Velasquez, M., *Business Ethics. Concepts and Cases*, 4th ed., Prentice Hall International (1998) ἰδίως σ. 13 ἐπ., Michalos, A., *A pragmatic Approach to Business Ethics*, SAGE Publications (1995) ἰδίως περὶ τῆς ἠθικῆς εὐθύνης στὶς ἐπιχειρήσεις, σ. 22 ἐπ.

3. Βλ. Charmichael, Sh., *Business ethics: the new bottom line*, London, DEMOS (1995), σ. 15.

4. Βλ. Charmichael, Sh., ὅ.π., σ. 8.

σέγγιση πράγματι μπορούσε κατά τρόπο αποτελεσματικό να θέσει αποδεκτούς κανόνες συμπεριφοράς, πλὴν ὅμως, κατὰ κανόνα καὶ πρωτίστως, ἦταν πρὸς τὸ συμφέρον τῶν μελῶν τῆς. Ἐτσι γινόταν δεκτὸς ὡς κανόνας, οἱ νεοεισαγόμενες στὸ χρηματιστήριο ἐταιρίες νὰ καθορίζουν δυσανάλογες πρὸς τὴν ἀξία τους τιμὲς εἰσαγωγῆς τῶν μετοχῶν τους, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς Λέσχης νὰ μὴν ἀγοράζουν στὶς τεχνητὲς αὐτὲς τιμὲς ἀλλὰ προηγουμένως σὲ χαμηλές, ἐκμεταλλευόμενες ἔτσι τοὺς ἀνίδεους ἐπενδυτές. Ἡ ἀπάντηση τῶν μελῶν τῆς Λέσχης, ποὺ διέδεται τὴν ἐσωτερικὴ πληροφορία, στὸ «κατηγορῶ» ὅτι τέτοια συμπεριφορὰ εἶναι ἀπατηλὴ, ἦταν, «ἔτσι κάνουν ὅλοι», ἢ «αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος μας». Τὸ σκηنيκὸ ὅμως τοῦ οικονομικοῦ χώρου ἄλλαξε. Ὁ ἀνταγωνισμὸς, τὸ διεθνὲς περιβάλλον, ἡ τεχνολογία, ἡ μεταβολὴ στὴ δομὴ τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ συμμετοχὴ τῶν πολυεθνικῶν σὲ χώρες μὲ πολιτισμοὺς διαφορετικῶν χαρακτηριστικῶν, ἡ ἀφύπνιση τῶν καταναλωτῶν καὶ ἐπενδυτῶν, ἡ ἀφύπνιση ἀκόμα τοῦ σύγχρονου νομοθέτη, διεθνῆ, κοινοτικῆ ἢ ἐθνικοῦ, γιὰ πιὸ αποτελεσματικὴ ρυθμιστικὴ συμμετοχὴ στὸ οικονομικὸ συμβάν, ἔφεραν τὶς ἐπιχειρήσεις μέσα σ' ἓνα «πολιτισμικὰ ρευστὸ περιβάλλον» κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Sheena Charmichael. Ἡ «λέσχη» καὶ οἱ ἄγραφοι κανόνες τῆς κατέρρευσαν. Ἡ ἀρχὴ τῆς διαφάνειας θεωρήθηκε ἀναπόσπαστο συστατικὸ τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἠθικῆς⁵. Ὅ,τιδῆποτε εἶναι διαφανὲς δὲν εἶναι βεβαίως πάντοτε καὶ ἠθικὸ, ἀλλὰ ὁ,τιδῆποτε παραμένει μυστικὸ ἢ μέσα στὴν ἀδιαφάνεια, σχεδὸν μὲ βεβαιότητα δὲν εἶναι ἠθικὸ. Τὸ ἀνοιγμα, ἡ ἀποκάλυψη, ἐπιτρέπει συζήτηση καὶ κριτικὴ τῶν ἐπιχειρηματικῶν ἀποφάσεων, τῶν κωδίκων συμπεριφοράς καὶ τῆς δεοντολογίας τους. Προβάλλεται ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις δὲν μποροῦν νὰ ἀπομονωθοῦν ἀπὸ τὴ δημόσια ἠθικὴ. Δὲν ἔχουν ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸ νὰ λειτουργοῦν σὲ ἓνα περισσότερο περίπλοκο ἠθικὸ περιβάλλον, ἓνα περιβάλλον ποὺ ὄχι μόνον βρίσκεται σὲ συνεχῆ μετασχηματισμὸ, ἀλλὰ κυρίως βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ ἐλέγχου τους. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες τους δὲν μποροῦν νὰ ἀπομονωθοῦν ἀπὸ αὐτὲς τῶν μετόχων, τῶν ὑπαλλήλων, τῶν πελατῶν, τῶν κανονιστικῶν καὶ ρυθμιστικῶν ἀρχῶν, ἀκριβῶς ὅπως δὲν μποροῦν νὰ λειτουργήσουν αὐτόνομα ἀγνοώντας τὶς πιέσεις ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ συνθήκες τῆς ἀγορᾶς. Τὸ ἐπιχειρῆμα κάλυψης τῆς ἠθικῆς παράβασης «ἔτσι κάνουν ὅλοι», δηλαδὴ τὸ λεγόμενον «ἐγκλημα χωρὶς θύμα», φαίνεται ὄχι μόνον νὰ μὴ νομιμοποιεῖ ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ ἀποδίδει προσπάθεια διάκρισης μιᾶς μορφῆς κλοπῆς ἀπὸ ἄλλου εἶ-

5. Βλ. Charmichael, Sh., ὅ.π., σ. 9.

δους κλοπή⁶. Έτσι διακηρύσσεται ότι υπάρχει κοινό συμφέρον για έντιμότητα και άκεραιότητα βασικού επιπέδου στην αγορά και ενσωμάτωσή τους στους επιχειρηματικούς οργανισμούς και ότι προβλέψιμα επίπεδα ηθικής συμπεριφοράς συντείνουν στη μείωση του κόστους των συναλλαγών, της αντίσταθμησης του κινδύνου, ακόμα της ασφάλισης και ότι το δημόσιο ενδιαφέρον για την ηθική συμπεριφορά των επιχειρήσεων δικαιολογείται και από το εύρος των δυσμενών ή καταστροφικών συνεπειών μιας ανήθικης συμπεριφοράς για τους φορολογούμενους πολίτες, για τους επενδυτές, ακόμα και για το πολιτικό κόστος των εκάστοτε κυβερνήσεων. Τα παραδείγματα των BCCI, Blue Arrow, Maxwell, Enron, της Arthur Andersen διεθνώς, και των καθημερινώς αποκαλυπτομένων στο εξωτερικό και στον δικό μας οικονομικό περίγυρο περιστατικών οικονομικής απάτης υπό το ένδυμα εισηγμένων ή μη επιχειρηματικών σχημάτων, πείθουν ότι οι αποκλίσεις από την επιχειρηματική ηθική ενώ καλά καλύπτονται και διογκώνονται σε περιόδους οικονομικής ευμάρειας, πλασματικής ή μή, όπου όλοι, δεσμοί και ιδιώτες, δεμιτά ή άθέμιτα τή χαίρονται, την προωθούν και συμμετέχουν σ' αυτή, αρκεί μία οικονομική κρίση για να αναγκάσει σε αποκάλυψη την τέλεση, το μέγεθος και τις συνέπειες των αποκλίσεων αυτών. Μά τότε είναι άργα για όλους. Κυρίως όμως για την τρωθείσα Ηθική. Οι διακηρύξεις φαίνεται όμως ότι απέχουν από την πραγματικότητα.

2. Οι άθέμιτες πρακτικές

Ο Lawrence Chonko παρομοίασε την πολυμορφία και το εύρος των ανήθικων πρακτικών⁷ στον επιχειρηματικό χώρο, με το επιτραπέζιο παιχνίδι Scruples (Τύψεις) όπου δοκιμάζεται η ικανότητα του παίκτη να λαμβάνει ηθικές αποφάσεις σε ποικίλες —ακόμα δυσχερείς— διλημματικές καταστάσεις και διερωτάται αν, ενόψει αυτής της πολυμορφίας και ευρύτητας των ανήθικων πρακτικών, μπορεί να μιλήσει κανείς για ηθική των επιχειρήσεων ή εάν ο ήρος δεν είναι σχήμα οξύμωρο. Ορισμένοι θεωρούν τη φιλελεύθερη οικονομική σχολή υπαίτια της ανήθικης συμπεριφοράς στην αγορά, ως ενθαρρύνουσα τον έγωισμό,

6. Βλ. Charmichael, Sh., ό.π., σ. 8.

7. Βλ. Chonko, L., Ethical Decision Making in Marketing, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1995), σ. 23.

τήν ανεντιμότητα, τήν απληστία, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Adam Smith στὸν «Πλοῦτο τῶν Ἐθνῶν» (1776) ἐξώθησε τὰ ἄτομα νὰ ἀναζητοῦν τὸ ἴδιο συμφέρον καὶ ἔτσι πράττοντας νὰ δημιουργοῦν πλοῦτο, γράφοντας ὅτι: «Δὲν ἀναμένουμε τὸ δεῖπνο μας ἀπὸ τὴν ἀγαθοεργία τοῦ κρεοπώλη, τοῦ ζυθοποιοῦ ἢ τοῦ φούρναρη, ἀλλὰ ἀπὸ ὅ,τι θεωροῦν ἀτομικὸ συμφέρον τους. Δὲν ἀπευθυνόμαστε στὴν ἀνθρωπιὰ τους ἀλλὰ στὴν φιλαυτία τους καὶ ποτὲ νὰ μὴ τοὺς μιλάτε γιὰ τὶς ἀνάγκες μας ἀλλὰ γιὰ τὰ προτερήματά τους». Ὁ ἴδιος ὅμως μεταγενέστερα συμβούλευε, στὸ ἔργο του «Θεωρία γιὰ τὰ ἠθικὰ συναισθήματα», τοὺς ἀνταγωνιζόμενους νὰ ἀνταγωνίζονται θεμιτὰ καὶ τοὺς προειδοποιούσε κατὰ τῆς παράβασης τοῦ «δίκαιου παιχνιδιοῦ». Αὐτὲς οἱ γραμμὲς ἀποδίδουν τὴν ἀντινομία ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸ φιλελεύθερο οἰκονομικὸ σύστημα. Τὰ προσωπικὰ συμφέροντα εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ συνεπάγονται ἠθικῶς εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα. Παίρνομε τὴν τροφή μας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τὴν παράγουν⁸. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μπορεῖ πράγματι νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν εὐημερία τῶν πελατῶν τους, ἔστω καὶ ἂν τὸ κάνουν μὲ βάση τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τους. Ἄλλοι ὅμως μπορεῖ νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται καὶ τὸ παιχνίδι νὰ εἶναι ἀθέμιτο. Καὶ ἐδῶ θεωρεῖται ὅτι βρίσκεται ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τοῦ φιλελεύθερου συστήματος. Μήπως ἄραγε οἱ ἀθέμιτες πρακτικὲς δὲν ἐπινοήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἀνθρωπότητας στὸ ὄνομα τοῦ πλούτου καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος;

Σύγχρονες ἀνῆθικες πρακτικὲς⁹ ὅπως οἱ γνωστὲς, παραπλάνηση καὶ ἐξαπάτηση τῶν καταναλωτῶν, ἐκμετάλλευση τῆς ἐσωτερικῆς πληροφόρησης, ἐλαττωματικότητα τῶν ἀγαθῶν, συνύπαρξη συγκρουομένων συμφερόντων, παραπλανητικὴ καὶ ἀθέμιτη διαφήμιση, διάθεση ἐπικίνδυνων ὑλικῶν, χειραγώγηση τῶν ἀγορῶν, δωροδοκία, διαπλοκὴ, κατάχρηση τῶν συμπράξεων, βιομηχανικὴ κατασκοπεία, πειρατεία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, παραβίαση τοῦ ἀπορρήτου, μέχρι τὶς πιὸ κρίσιμες, ὅπως τοῦ μεγαλεμπορίου τοῦ κλίματος, τῆς μέσῳ τοῦ κυβερνοχώρου μεταφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου σὲ θέση «Μικροῦ Ἀδελφοῦ», τῆς «τέχνης» τῶν ἀποτιμῆσεων τῶν ἑταιριῶν καὶ τῶν ἐφαρμογῶν τῆς γενετικῆς,

8. Βλ. Chonko, ὁ.π., σ. 24.

9. Περὶ αὐτῶν γενικὰ βλ. Chonko, ὁ.π., σ. 157 ἐπ., Carroll, St-Gannon, M., Ethical dimensions of International Management, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1997), σ. 15 ἐπ. 17, 20, 23, 26, 29, περαιτέρω Hopkins W., Ethical dimensions of Diversity, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1997), σ. 105 ἐπ., κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀναπόκριση τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ διαφορετικότητα, σ. 107 ἐπ.

πού έδωσαν στους έπονομαζόμενους ραελιανούς¹⁰ τή δυνατότητα νά ισχυρίζονται ότι ή ζωή στη γή προήλθε από έξωγήρινα όντα πού πολλαπλασιάστηκαν με τή βοήθεια κλωνοποίησης, έφαρμογών για τόν «μετά-άνθρώπινο κόσμος»¹¹ όπως τόν χαρακτήρισε ό Francis Fukuyama, πρακτικές οί όποιες, μαζί με τό φαινόμενο τής παγκόσμιας φτώχειας και άνισότητας, τό σύγχρονο δουλεμπόριο τών ευάλωτων προσώπων, τς οικονομικές κρίσεις, τήν πτώση τών μέσων μαζικής επικοινωνίας, τό φάσμα του πολέμου, συναποτελούν τήν παγκόσμια πινακοδήκη από «έργα» πού υπερβαίνουν σέ κυνισμό, άπαισιοδοξία και άπελπισία τς αινιγματικές μορφές και τά έξπρεσιονιστικά έφιαλτικά όράματα του Γκόγια.

Άς μου έπιτραπεί νά αναφερθώ ειδικότερα σέ δύο μορφές άδέμιτης πρακτικής. Τή διαφθορά και τό ξεπλυμα θρώμικου χρήματος. Η διαφθορά είναι οικουμενικό πρόβλημα. Λιγότερο στις βιομηχανικά άναπτυγμένες χώρες, περισσότερο όμως στις άναπτυσσόμενες χώρες και σέ εκείνες τής μεταβατικής οικονομίας. Για πολλά χρόνια κρατούσε ή αντίληψη ότι ή δωροδοκία και άλλες μορφές διαφθοράς ήταν άποτελεσματικά, ακόμα άναγκαία, μέσα για οικονομικές συναλλαγές στις άναπτυσσόμενες χώρες. Μέσω τής δωροδοκίας οί επιχειρήσεις μπορούν νά άποκτήσουν άνταγωνιστικό προβάδισμα. Μερικοί μάλιστα τή νομιμοποιούν λέγοντας ότι «ή διαφθορά ύπήρχε πάντοτε, άποτελεί μέρος του κόστους συναλλαγής»¹².

Έξάλλου, ή δωροδοκία δημοσίων λειτουργών σέ όρισμένες χώρες όχι μόνο δέν είναι παράνομη αλλά θεωρείται συστατικό τής κουλτούρας τους. Έρευνες τής Παγκόσμιας Τράπεζας άπέδειξαν ώστόσο ότι, αντίθετα από τήν αντίληψη ότι μέσω τής δωροδοκίας ένδαρύνονται οί οικονομικές δραστηριότητες, ή δωροδοκία στην πραγματικότητα ένισχύει τήν αύξηση ύπερβολικών και καταχρηστικών ρυθμίσεων, με τήν έννοια ότι «τρέφει τόν έαυτόν της»¹³, παράγοντας

10. Βλ. δημοσίευμα «Καθημερινής» 31 Δεκεμβρίου, 2002, σ. 10· «ή Εύα ίσως είναι μόνο ή άρχή» κατά τούς ισχυρισμούς του άρχηγού τής αίρεσης Κ. Βορίλου.

11. Fukuyama, Fr., 'Ο «μετά-άνθρώπινο» κόσμος του αύριο. 'Ο μεγαλύτερος κίνδυνος τής βιοτεχνολογίας είναι ή άφύσικη έπιλογή», δημοσίευμα «Καθημερινής», 19 Μαΐου 2002, σ. 27, άπόσπασμα από τό βιβλίο του «Our Post-human Future».

12. Atwood, Br., Corruption: a persistent development challenge, Economic Perspectives, Vol. 3 (1998), Nr. 3, σ. 13.

13. Wolfenson, J., A back to back anti-corruption strategy, Economic Perspectives, Vol. 3 (1998), Nr. 3, σ. 17.

πολυεπίπεδη γραφειοκρατία που είναι έτοιμη προς καλώς έννοσούμενη δράση και ότι χώρες γνωστές για τὸ ψηλὸ ἐπίπεδο διαφθορᾶς κινδυνεύουν μὲ περιθωριοποίηση, διότι ἀποκλείουν τὴ διαφάνεια. «Οἱ ἀνοικτὲς ἀγορᾶς δὲν μποροῦν νὰ ἐργάζονται πίσω ἀπὸ κλειστὲς πόρτες» τόνισε ὁ Πρόεδρος τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας. Οἱ ἐπενδυτὲς σήμερα ἔχουν περισσότερες ἐπιλογὲς ὥστε νὰ μποροῦν νὰ κινοῦν τὰ χρήματά τους ἐκεῖ που οἱ κίνδυνοι τῆς διαφθορᾶς εἶναι μικρότεροι. Οἱ ἔρευνες ἐπίσης ἀπέδειξαν ὅτι ὁ νεποτισμὸς, ἡ δωροδοκία, οἱ σχέσεις παλαιᾶς φιλίας δὲν «κλειαίνουν» τὴν οἰκονομικὴ μηχανή ἀλλὰ τὴν καταστρέφουν. Ὅμως, παρὰ τις ἔρευνες καὶ ἐπιστημάνσεις, τὸ κόστος τῆς διαφθορᾶς γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κουλτούρα δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ¹⁴. Κρίνοντας μὲ βάση τὴν πολιτικὴ σταθερότητα, τὴν κοινωνικὴ συνοχή καὶ τὴ συνδρομὴ τῶν πολιτῶν πρὸς τὸ κράτος, τὸ κόστος γιὰ τις ἀναπτυσσόμενες χώρες εἶναι τεράστιο. Ἡ διαφθορὰ ἐξάλλου ἔχει ἀκόμα πιὸ ὑποὺλο ἀποτέλεσμα σὲ σχέση μὲ ὅποιαδήποτε οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση, μέσω τῶν συνεπειῶν τῆς στὴν «ἄτυπη (ὑπόγεια) οἰκονομία»¹⁵. Ἡ διαφθορὰ τείνει νὰ ἀπορροφήσει τὴν «ἄτυπη οἰκονομία», διότι συναλλαγὲς τῆς διαφθορᾶς που «κλεινόνται» μὲ δημόσιους λειτουργοὺς δὲν μποροῦν νὰ ἐκτελεστοῦν μέσω δικαστικῆς προστασίας. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1997, στὴ Λίμα τοῦ Περού συνήλθε διεθνὲς συνέδριο μὲ θέμα τὴ διαφθορὰ, που ἐξέδωσε τὴ λεγόμενη «Διακήρυξη κατὰ τῆς Διαφθορᾶς τῆς LIMA»¹⁶. Τὸ Προοίμιό τῆς δίνει τὸ ὅλο φάσμα ἐπικινδυνότητας τοῦ φαινομένου. Οἱ συμμετέχοντες, «ἔχοντας πεισθεῖ ὅτι ἡ διαφθορὰ διαβρώνει τὸν ἠθικὸ μανδύα κάθε κοινωνίας, ὅτι

- παραβιάζει τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ δικαιώματα τῶν πτωχῶν καὶ τῶν εὐάλωτων ἀτόμων,
- ὑπονομεύει τὴ δημοκρατία,
- ἀνατρέπει τὸν κανόνα δικαίου που εἶναι ἡ βάση κάθε πολιτισμένης κοινωνίας
- ἐπιβραδύνει τὴν ἀνάπτυξη, καὶ
- ἀρνεῖται στὶς κοινωνίες, ἰδίως τὶς πτωχές, τὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἐλεύθερου καὶ ἀνοικτοῦ ἀνταγωνισμοῦ»,

πιστεύουν ὅτι ὁ ἀγώνας κατὰ τῆς διαφθορᾶς εἶναι ὑπόθεση καθενὸς σὲ κάθε

14. Pezzullo, David, Journalist Training to curb corruption, Economic Perspectives, ὅ.π., σ. 30.

15. Frye, T., Corruption. The Polish and Russian Experience, Economic Perspectives, ὅ.π., σ. 34, 35.

16. «The LIMA Declaration Against Corruption», Economic Perspectives, ὅ.π., σ. 47.

κοινωνία. Ο αγώνας αφορά την άμυνα και ενίσχυση των ήθικων αξιών σε όλες τις κοινωνίες. Η διακήρυξη στο τέλος επισημαίνει ότι «προσοχή πρέπει να δοθεί στους ύψηλα ιστάμενους», διότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «καθαρίζεις μία σκάλα ξεκινώντας από την κορυφή».

Ο αγώνας κατά της διαφθοράς θεωρείται μία εξαιρετικά επώδυνη, άργη διαδικασία, βήματα όμως γίνονται¹⁷. Οι πολυεθνικές εταιρίες μέσω αυτοελέγχου έχουν την τάση πλέον να ακολουθούν στρατηγικές αποφυγής πρακτικών διαφθοράς. Κύρια όμως αντίδραση συνιστά η Συνθήκη του ΟΟΣΑ της 17ης Δεκεμβρίου 1997 κατά της διαφθοράς που υπέγραψαν 34 κράτη. Σκοπός της Συνθήκης είναι να εξασφαλιστεί μία λειτουργική ισοδυναμία¹⁸ μεταξύ των μέτρων που λαμβάνουν τα κράτη για την πάταξη της διαφθοράς των δημοσίων υπαλλήλων, χωρίς να απαιτηθεί ομοιομορφία ή τροποποίηση των θεμελιωδών αρχών του νομικού συστήματος των κρατών. Ως πράξη διαφθοράς ορίζεται «ή πληρωμή που γίνεται με σκοπό ένας δημόσιος λειτουργός να πράξει ή να παραλείψει ενέργεια κατά την εκτέλεση του δημόσιου λειτουργήματος». Κύριο μέτρο που εισάγεται είναι η κατάσχεση των παράνομων ποσών ή αποκτημάτων ισοδύναμης αξίας¹⁹. Οι χώρες τίθενται υπό έποπτεία ως προς την πολιτική κατά της διαφθοράς. Τα επόμενα βήματα συνίστανται στην επέκταση των μέτρων και ποινικοποίηση για τα λεγόμενα πέντε θέματα: πολιτικά κόμματα, υποψήφιοι βουλευτές, θυγατρικές εταιρίες, καταχρηστική χρήση των εξωχώριων φορολογικών παραδείσων και το ξέπλυμα βρώμικου χρήματος.

Σε συνέδριο της 4ης Δεκεμβρίου 2001 που συνήλθε στις Βρυξέλλες με τίτλο «Η διαφθορά μας αφορά όλους», που οργανώθηκε από τους δικαστές της «Πρόσκλησης της Γενεύης», τον μη κυβερνητικό οργανισμό «Διεθνής Διαφάνεια» Βρυξελλών και την Όμοσπονδία Επιχειρήσεων του Βελγίου, τονίστηκε ότι η διαφθορά αποτελεί «κράτος εν κράτει»²⁰ που καταστρέφει την επιχείρηση στη

17. *Vogl, Fr.*, Curbing corruption: Performing the Bribe-Givers, Economic Perspectives, ό.π., σ. 20, 21.

18. *Pieth, M.*, L'effectivité de la Convention OCDE du 17 Decembre 1997, στο La corruption nous concerne tous (έφεξής Corruption), Les cahiers de l'Institution d' études sur la Justice, Bruyant, 2002, σ. 83, 92.

19. *Pieth, Fr.*, ό.π., σ. 94.

20. *Vincke, Fr.*, Les risques de la corruption pour l' Entreprise elle-même, Corruption ό.π., σ. 33, 41.

δομή της, απειλεί την ελεύθερη οικονομία, αντιστρέφει τους ρόλους άφου ό ρόλος που ανατίθεται σε ένα διευθυντή μιās επιχείρησης «πωλείται» σε πρόσωπα έξω από αυτήν και έτσι στρέφεται και κατά της εταιρικής διακυβέρνησης²¹. Η διαφθορά προσομοιάστηκε με τó ταγκό. Χρειάζονται δύο. Μεταξύ τους συνομολογείται μία «συμφωνία διαφθοράς» που δένει την ένωσή τους, τά βήματά τους.

Άν διαβάσει κάποιος απόσπασμα από τó βιβλίό «Διαφθορά της Δημοκρατίας» τού Yves Meny²², θά αντιληφθεί ότι τó έγχείρημα κατά της διαφθοράς, σε έθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο, είναι άδηλης αποτελεσματικότητας. «Η διαφθορά», γράφει, «δέν βρίσκεται παράπλευρα ή στο περιθώριο ενός συστήματος. Συμβιώνει μαζί του, τρέφεται από τις αδυναμίες του και φιλτράρεται από τά κενά του. Γι' αυτό ή καταστολή, ή ποινικοποίηση, αν και αναγκαίες, δέν είναι παρά κατευναστικά που άπλώς ρίχνουν τόν πυρετό, χωρίς να καταπολεμούν τó μικρόβιο».

Δίδυμη άδελφή της διαφθοράς είναι ή νομιμοποίηση έσόδων από έγκληματικές δραστηριότητες ή άλλως ξεπλύμα βρώμικου χρήματος²³. Συγγραφέας βιβλίου σχετικού με τó θέμα αυτό ξεκινάει τó έργο του γράφοντας «Άν ό Άλ Καπόνε είχε μόνον πληρώσει τούς φόρους του, τó βιβλίό αυτό ίσως δέν είχε γραφτεί». Τó θέμα άνήκει στο χώρο της εξειδικασμένης διεθνούς έγκληματικότητας με χρέωση τού χρηματοπιστωτικού συστήματος και τών χρηματαγορών, κάτι μεταξύ θροίλλερ και αστυνομικής περιπέτειας από τή μιá και τις ιστορίες τών blue collars και τών γιάπηδων από τήν άλλη. Δέν είναι χωρίς σημασία οί άπαρχές τού φαινομένου. Τó μήνυμα που πήρε ό ύπόκοσμος, όταν τόν Όκτώβριο 1931 τó Άνώτατο Άμερικανικό Δικαστήριο καταδίκασε τόν Άλ Καπόνε σε 11 χρόνια κάθειρξη και χρηματική ποινή \$50 χιλιάδων για φοροδιαφυγή, ήταν ή ανάγκη βελτίωσης τών μεθόδων ξεπλύματος χρήματος που προσπάθησε ό Meyer Lansky. Ζώντας στο περιβάλλον της ποτοαπαγόρευσης στις ΗΠΑ, της οργανωμένης καταστρατήγησης της Volstead Act 1919, μιās έποχής που γέννησε πληθώρα έγκλημάτων και συμμοριών, αυτός και οί λεγόμενοι «σοφοί» διέβλεπαν τά τερά-

21. Vincke, Fr., ό.π., σ. 37.

22. Βλ. *Bruti Liberati Ed*, Le rôle du Magistrat, Corruption, ό.π., σ. 127.

23. Plambeck, CT., The Money Laundering Control Act of 1986 and Banking Secrecy, The International Lawyer, Vol. 22 (1988), σ. 29. Γενικά, βλ. Gilmore, W.C., (ed) Research Centre for International Law University of Cambridge. International efforts to combat Money Laundering, Cambridge, Grotius Publications (1992).

στια ποσά, που διακινούνταν για την ικανοποίηση του πάθους για αλκοόλ και των ναρκωτικών, να χρειάζονται τοποθέτηση και μετακίνηση σε φορολογικούς παραδείσους με πιο εξεζητημένες επενδυτικές μορφές, ανάγκη που επέβαλαν και τα τεράστια ποσά από τη διακίνηση των ναρκωτικών. Το κράχ του '29 λόγω των μη ρυθμισμένων συναλλαγών σε δημόσια όμολογα, ή κρίση του '30 και ή κατά το 1933 άρση της ποτοαπαγόρευσης, αφήρεσε από το οργανωμένο εγκλημα μεγάλη ύλη. Οι διαστάσεις όμως του οργανωμένου εγκλήματος άρχισαν έκτοτε να διαφοροποιούνται. Ο Lansky εμφανίζεται ως ο μεγάλος δεξιότηχης του ξεπλύματος. Ίδρύει το 1932 την πρώτη έξωχώρια τραπεζική συναλλαγή, ανοίγοντας έλβετικό λογαριασμό για να αποκρύψει τα κέρδη του Κυβερνήτη της Λουιζιάνα που του είχε επιτρέψει να εγκαταστήσει slot machines στη Νέα Ορλεάνη. Η χρησιμοποίηση τότε της έλβετικής τράπεζας απέδωσε την πρώτη μοντέρνα μέθοδο, δηλαδή την ιδέα του «έπιστρεπτού δανείου» που σήμαινε ότι τα παράνομα έσοδα κατατιθέμενα σε τράπεζα μεταμορφώνονταν σε δάνεια, τα όφελγη από τα όποια θα μπορούσαν να δηλωθούν και μάλιστα να πετύχουν, με διαπραγματεύση, έκπτωση φορολογική. Την ίδια αυτή μέθοδο και μάλιστα με συνεχή ποιοτική βελτίωση χρησιμοποίησε ο Lansky για τη νομιμοποίηση εσόδων από παράνομη χαρτοπαιξία στη Λουιζιάνα, Φλώριδα και στην Κούβα και στη συνέχεια για τη μεταφορά χρημάτων στις έλβετικές τράπεζες μέσω τραπεζών στις Μπαχάμες, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στη λεγόμενη σικελική μαφία για τη νομιμοποίηση των παράνομων εσόδων από το παγκόσμιο εμπόριο της ήρωίνης. Έκτοτε τα πράγματα πήραν την πορεία τους.

«Νομιμοποίηση εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες» ή άλλως «ξέπλυμα βρώμικου χρήματος». Ο πρώτος τίτλος δίνει στο αντικείμενο, με προσεγμένες αλλά ουδέτερες λέξεις, το νομικό περίβλημά του. Ο δεύτερος, μετάφραση διεθνούς όρολογίας (money laundering, blanchiment de l' argent, Geldwäsche, blanques de capitales, banqueamento de capitais), αφήνει να έννοηθει το φαινόμενο μέσα στην ιστορική, κοινωνιολογική, οικονομική και εγκληματολογική διάστασή του.

Το φαινόμενο θεωρείται σήμερα παγκόσμια απειλή και ξεκινάει απλά από την ύπαρξη «μετρητών» χρημάτων. Το βλέπουμε όλοι στα κινηματογραφικά έργα: κάθε διακίνηση ναρκωτικών, τρομοκρατική ενέργεια, λαθρεμπόριο, άλλες ιδιαίτερες μορφές εγκλήματος, συνδέεται έντονα με μετρητό χρήμα, δηλαδή με την άνωνημία που παρέχει το ρευστό. Λέγεται ότι ο φυσικός όγκος του μετρητού χρήματος που συλλέγεται στους δρόμους μόνο από την έμπορία ήρωίνης -

κοκαίνης είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από το φυσικό όγκο των ναρκωτικών. Αυτή ή από τη φύση του πράγματος σύνδεση του έγκλήματος με τα μετρητά, μετακινείται σε τρεις επόμενες πράξεις των «εμπόρων του έγκλήματος»: α) ανάγκη να συγκαλύψουν την προέλευση και το ποιός είναι ο πραγματικός κύριος, β) ανάγκη να έχουν τον έλεγχο των χρημάτων, και γ) ανάγκη να αλλάξουν τη μορφή του χρήματος. Διεθνώς γίνεται λόγος για τρεις φάσεις: 1) τής τοποθέτησης, πρό-πλυσης (placement), 2) τής διαστρωμάτωσης (laying), το κυρίως πλύσιμο, και 3) τής ολοκλήρωσης ή ανακύκλωσης (integration) δηλαδή τής νομιμοποίησης. Είναι σύνθετη έγκληματική πράξη που διαπράττεται από εξειδικευμένους κυρίως μέσα σε πολυεθνικές εταιρίες. Φαινόμενο διεθνικό, που δεν γνωρίζει έθνικά όρια. Οι δράστες απολαμβάνουν τους καρπούς τής παρανομίας τους και συγχρόνως έχουν τα μέσα να διευρύνουν την αντικοινωνική δραστηριότητά τους. Τους χρειάζεται κυρίως το χρηματοπιστωτικό σύστημα, δηλαδή ή τράπεζα, σε όλη τη διαδικασία μεταμόρφωσης, αφού αυτή θεωρείται το καλλίτερο εργαστήριο ανακύκλωσης και μεταποίησης των χρηματοοικονομικών μέσων με εξαφάνιση οποιασδήποτε αρχικής μορφής τους.

Παράδειγμα ή χαρακτηρισθείσα ως διεφθαρμένη τράπεζα, ή γνωστή Bank of Credit and Commerce International (BCCI), που ιδρύθηκε στο Λουξεμβούργο το 1972 με τη διοίκηση στο Λονδίνο και με κεφάλαια Αράβων μέχρι το κλείσιμο της το 1991 από την Τράπεζα τής Αγγλίας. Είχε 430 υποκαταστήματα σε 73 χώρες. Δεχόταν τη λεύκανση οποιασδήποτε προέλευσης χρημάτων — τράπεζα επίλογής δικτατόρων, τρομοκρατών, εμπόρων ναρκωτικών και πολεμικών όπλων, γνωστή ως “full service bank”, «τράπεζα ολοκληρωμένων υπηρεσιών». Η ιστορία της τελείωσε όταν το 1988 συνελήφθησαν 11 στελέχη της με την κατηγορία διαχείρισης \$33 εκατομμυρίων σε περίοδο 2 ετών που προέρχονταν από ναρκωτικά.

Η διεθνής κοινότητα, μπροστά στην επικινδυνότητα του φαινομένου, αντέδρασε, αποσκοπώντας και στην προστασία του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Σε «Διακήρυξη Αρχών», που προέβη τον Δεκέμβριο 1988, ή Επιτροπή τής Βασιλείας (Basle Committee) για τους Κανόνες και Πρακτική Έλέγχου των τραπεζικών συναλλαγών (ή Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών) περιέχονται συστάσεις της που αναφέρονται στον προληπτικό ρόλο του τραπεζικού συστήματος κυρίως μέσω των κλασικών μέτρων: αναγνώριση τής ταυτότητας του πελάτη, σεβασμό στο νόμο και αποτροπή συναλλαγών που εμφανίζονται ως

μὴ σύννομες. Στὴν πραγματικότητα οἱ ἀρχές αὐτὲς ἦταν κωδικοποίηση τῶν συνετῶν πρακτικῶν τῶν τραπεζῶν γιὰ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀγραφου κανόνα «γνώριζε τὸν πελάτη σου» (know your customer). Ἐξάλλου, ἡ Σύμβαση τῆς Βιέννης τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1988, γνωστὴ ὡς Σύμβαση τῶν Ἦν. Ἐθνῶν κατὰ τῆς παράνομης διακίνησης τῶν ναρκωτικῶν καὶ τῶν ψυχοτρόπων οὐσιῶν, εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ κινητοποιήσει, πάνω στὸ θέμα αὐτό, τὴ συνεργασία τῶν μερῶν τῆς στῆν περίπτωση ποὺ ἡ διακίνηση εἶχε διεθνῆ διάσταση. Σὲ κοινοτικὸ ἐπίπεδο, μετὰ ἀπὸ χρόνια δισταγμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ ἐπιλογή τῆς νομικῆς βάσης μέσῳ ὁδηγίας γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ φαινομένου, ἐκδόθηκε ἡ 91/308/ΕΟΚ Ὁδηγία τοῦ Συμβουλίου τῆς 10 Ἰουνίου 1991 γιὰ τὴν πρόληψη τῆς χρησιμοποίησης τοῦ χρηματοπιστωτικῆς συστήματος γιὰ τὴ νομιμοποίηση ἐσόδων ἀπὸ παράνομες δραστηριότητες.

Παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν κρατῶν, τὸ τέρας τοῦ Λόχνης ζεῖ. Ἡ διακίνηση τῶν ναρκωτικῶν γιὰ ὀρισμένες χώρες γίνεται σημαντικὸ ποσοστὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ παροχὴ δανείων σὲ δολάρια στὰ κράτη τοῦ τρίτου κόσμου καὶ ἡ κρίση τοῦ 1987 εἶχε σὰν συνέπεια τὴν ἐπιτάχυνση τῆς παραγωγῆς καὶ ἐμπορίας τῶν ναρκωτικῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια πηγὴ ἐσόδων τους γιὰ νὰ ἀνταποκριθῶν, ἔστω ἐν μέρει, στὶς ὑποχρεώσεις τους σὲ δυτικὰ κράτη καὶ τράπεζες. Ἡ ὑπαρξὴ ἐξάλλου ἀνελεγκτου χρήματος διήρυνε τὴν τρομοκρατία. Τὸ γνωστὸ σύνθημα τῶν κινέζων φιλοσόφων «σκότωσε ἓνα, νὰ φοβηθῶν 10 χιλιάδες», ἀπέκτησε πολλοὺς ὁπαδούς, τὶς πράξεις τῶν ὁποίων ἡ θεωρία περιορίστηκε νὰ διακρίνει σὲ ἀληθινὴ ἢ πολιτικὴ τρομοκρατία. Γιὰ τὸ προδικαστικὸ ὅμως θέμα τοῦ ξεπλύματος χρήματος, ἡ ἀκαδημαϊκὴ αὐτὴ διάκριση δὲν εἶχε σημασία. Ὁργανωμένες ὁμάδες-ἀδελφότητες ποὺ ἔχουν κατανείμει τὸν πλανήτη, ὅπως ἡ French Connection, ἡ Κινεζικὴ Τριάδα, ἡ γιαιπωνέζικη Yaku διακινοῦν τεράστιες ποσότητες ναρκωτικῶν καὶ τεράστια ἔσοδα. Ἄν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι στὴν Κολομβία, ὅπου μέχρι τὸ 1970 οἱ βαρῶνοι τῶν ναρκωτικῶν καλλιεργοῦσαν παράνομα μαριγουάνα γιὰ ἐξαγωγή στὶς ΗΠΑ, ἡ ζήτηση ἦταν τέτοια ὥστε μεταπήδησαν στὴν παραγωγή κοκαΐνης μὲ περιθώρια κέρδους μετὰξὺ 6000-10000% !! μὲ τεράστια ἔσοδα τῶν καρτέλ αὐτῶν. Στατιστικὰ ἐκτιμᾶται ὅτι ἀπὸ τὰ ἐτήσια ἔσοδα ἀπὸ χρῆση ναρκωτικῶν τῆς τάξης 200 δις δολαρίων, τὸ 1/6 διατίθεται σὲ ἔξοδα, ἐνῶ τὰ 5/6 τοποθετήθηκαν ἐπενδυτικὰ σὲ ἐμπορικὲς καὶ χρηματοδοτικὲς ἐπιχειρήσεις. «Λευκάνθησαν».

Ἡ ἄγρια οἰκονομία ἢ «ἡ οἰκονομία τοῦ διαβόλου», ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Alfred Sauvy, μετρίεται μὲ τὸ δικό της στατιστικὸ μηχανισμὸ τὸν λεγόμενο

PCB (produit criminel brut) που χρησιμοποιείται για τη μέτρηση του ακαθάριστου προϊόντος του έγκλήματος²⁴. Αυτό έδειξε ένα τρις έκατομμύρια δολάρια για τη δεκαετία του '90 και τουλάχιστον σε τρία τρις έκατομμύρια ύπολογίζονται για την τρέχουσα δεκαετία τὰ έσοδα τών παρανόμων του κόσμου. Ο άποκαλούμενος homo corruptus είναι πανταχού παρών. Η διαφθορά κινείται παντού και σε κάθε χώρα έχει την ταυτότητά της, όπως ένδεικτικά μαύρα χρώματα, pots-de-vin (Γαλλία), bakchich (άραβικά), propina (Νότιος Άμερική), Long bao (ό κινέζικος κόκκινος φάκελος), άδιαφορώντας για την αξία της ζωής, άρνούμενη όποιοδήποτε σύστημα αξιών και άποδεχόμενη μόνον τόν άκραίο έγωισμό²⁵. Κρίση χωρίς κοινωνιολογικό προηγούμενο, τη χαρακτήρισε ό κοινωνιολόγος Leo Moulin²⁶ ένώ, άλλοι την παρομοίασαν με «λευκή πανώλη»: γενίκευση χωρίς έλπίδα²⁷. Άλλά ή διαφθορά είναι μόνο μία πράξη του σύγχρονου παγκόσμιου θεάτρου τής κατάπτωσης, παράστασης άνοικτής και ελεύθερης, στην όποία όί άνθρωποι παρακολουθούν καθημερινά χωρίς είσιτήριο. Οί λεπτομέρειες του σεναρίου πάνω στην άνομία, την άπειλή τών δημοκρατικών θεσμών, τη μόλυνση του περιβάλλοντος και τής ίδιας τής κοινωνίας και τής ύπονόμησης μίας ύγιους οικονομίας που δέν θά διατηρούσε τó μισό πληθυσμό τής γής κάτω από τó επίπεδο τής φτώχειας, θά ήταν συντριπτικές. Άρκει τó σκηνικό με παιδιά, σκηνές από χώρες που δέν έχουν ή δέν ύπάρχει έλπίδα νά χαρακτηριστούν «άναπτυγμένες», τά θεάματα «άποκάλυψης» με σκηνοθέτη την τρομοκρατία ή την άσυνειδησία στό όνομα του προσωπικού όφέλους ή του νεοαρχιτισσισμού, ή τής ψεύτικης ιδεολογίας, όί πορείες τών λαών για ένα «παγκόσμιο τουλάχιστον» που λέγεται ειρήνη, ή προβολή του άμοραλισμού και ή κατά τόν Καστοριάδη «άνοδος τής άσημαντότητας»²⁸, ό κίνδυνος του ανθρώπου από τó ίδιο του τó παιδί, την Έπιστήμη, για νά διερωτηθεί κανείς γιατί φτάσαμε εδώ. Μήπως βρισκόμαστε μπροστά σε έναν άλλο Μεσαίωνα ή και σε κάποια μετá-πολιτισμένη

24. Smets, P-F, *Éthique ou Cosmétique? Le retour des valeurs dans un monde paradoxal*, Bruxelles, Bruyant (2002), σ. 26.

25. Βλ. Smets, ό.π., σ. 27.

26. Moulin, L., *Revue générale*, 1994 No. 10 σ. 19-25 *άναφερόμενος* ύπό Smets, P-F, ό.π., σ. 27.

27. Βλ. Suffert, G. - Chaunu, P., *Comment éviter le suicide de l'Occident*, Paris, Gallimard (1976), σ. 8.

28. Castoriadis, C., *La montée de l'insignifiance*, 1996.

περίοδο ή μήπως περνάμε σ' αυτό το σημείο που ο Νίτσε στην «Πτώση των Ειδώλων» έβλεπε να φτάνει ο άνθρωπος «στο αίσθημα της απαξίας της ύπαρξης» ή τελικά πρέπει να παραδεχθούμε ότι φτιάξαμε ένα κόσμο λάθος ;

Έπιτρέπει λοιπόν ο κόσμος αυτός την ανάπτυξη μιας ήθικης των επιχειρήσεων και ακόμα ειδικότερα μία κοινωνική ευθύνη των εταιριών ή μήπως είναι, όπως χαρακτηρίστηκε, πρόφαση διεθνών συνεδρίων, υποκατάστατο (Ersatz) της ήθικης, απλό θέαμα, προπαγάνδα ή κατάσχεση της ήθικης, υποκρισία ή αλληθινή σταυροφορία; Ήθική ή διακοσμητική, διερωτάται ο σύγχρονος Paul Smets²⁹.

Σε σχέση με την ήθική των επιχειρήσεων, η βιβλιογραφία είναι έκτενης, έδρες πανεπιστημιακές δημιουργούνται, και διαφάνεται ή ήθική των επιχειρήσεων να γίνεται επιστημονικός κλάδος. Αναπτύσσεται στο χώρο συνάντησης της ήθικης και της οικονομικής επιστήμης³⁰. Θεωρίες θέτουν ως βάση για συζήτηση την οργανωτική δομή, την ιεραρχική της επιχείρησης και, πάνω σ' αυτήν την αντίληψη συζητούν για την ευθύνη των διευθυνόντων, δηλαδή την ατομική συμπεριφορά τους, ενώ άλλοι δίνουν έμφαση στα οργανωτικά στοιχεία της ίδιας της κοινωνίας (De George), ιδίως στην ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης και δὴ μιας εξισωτικής δικαιοσύνης με βάση την οποία αξιολογούνται οι ἀδέμιτες πρακτικές της αγοράς³¹.

3. Η απάντηση μπροστά στο δίλημμα. Οι δεμελιώδεις προσεγγίσεις

Το έρώτημα που θέτουν στον εαυτό τους οι διοικούντες δὲν παύει να είναι: Πώς θὰ ενεργήσω μπροστά σ' αυτό το δίλημμα;³² Είναι θέμα τεχνικής δημο-

29. Smets, ό.π. (όποσ. 24), που προλογίζει τὸ έργο του, ό.π., σ. 8, γράφοντας ότι «όπου έμφανίζεται ένας Κρέων, μία Αντιγόνη πρέπει να ξαναγεννιέται».

30. Stackhouse, M.-McCann, D.-Roels, Sh.-Williams, P., On Moral Business-Classical and Contemporary Resources for Ethics in Economic Life, Grand Rapids, W. Eerdmans Publ. Co. (1995).

31. Βλ. γενικά Moore, G. (ed), Business Ethics: principles and practice, University of Northumbria at Newcastle, EBEN UK, Business Education Publishers (1997), σ. 10, 23 έπ., Hodapp, P., (ed), Business Ethics and the Law, University Press of America (1991). Επίσης Lippke, R., Radical Business Ethics, Lanham, Rowman & Littlefield Publications (1995), σ. 9,15.

32. Βλ. σὲ σχέση με τὴ διαδικασία λύσης ήθικων ζητημάτων Mason, R.-Mason, Fl.-Cul-

σιών σχέσεων, πολιτικής δεξιοτήτας ή υπάρχουν ήθικες αρχές - οδηγοί; Μέχρι τὰ μέσα τοῦ τελευταίου αἰώνα, ἡ κοινότητα τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν ἀσφαλῆς γιὰ τὸ ρόλο τῆς ὅτι συνεισφέρει στὸ κοινὸ καλὸ μὲ τὴ δημιουργία πλούτου καὶ τὴν επέκταση τῶν εὐκαιριῶν. Ἀπὸ τὸ 1960 ἡ ἐμπιστοσύνη στὶς ἐπιχειρήσεις ἄρχισε νὰ μειώνεται. Οἱ τεχνολογικὲς ἐξελίξεις, ἡ οἰκουμενοποίηση τῶν ἀγορῶν, οἱ νέες μορφὲς ἀπασχόλησης, οἱ νέες ὀργανωτικὲς δομές, τὸ θέμα τοῦ περιβάλλοντος, ὁ θάνατος τῆς διαφορετικότητας, ἀποτέλεσαν τὶς δυνάμεις μιᾶς σύνθετης εἰκόνας τῆς ἐπιχείρησης, δύσκολα ἐρμηνευόμενης. Ἡ δυσπιστία ἄρχισε νὰ δι-ογκώνεται, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ἐπιχειρήσεις ἀναζητοῦσαν τὸ στήριγμα τῆς δημόσιας ἐμπιστοσύνης ὥστε νὰ διατηρήσουν τὴ λεγόμενη «ἄδεια νὰ ἐπιχειροῦν». Στὸ μεταβάλλομενο κόσμο τῶν ἐπιχειρήσεων οἱ κανόνες τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταβάλλονται ἐπίσης. Ἡ ἐπιτυχία σ' αὐτὸν προϋποθέτει μετακίνηση σὲ ἀνθρωποκεντρικὸ σύστημα, σημαίνει βαθύτερες σχέσεις μὲ τοὺς ἐργαζόμενους, τοὺς καταναλωτὲς, τοὺς προμηθευτὲς, τοὺς ἐπενδυτὲς, τὴν κοινότητα γενικὰ, ἔτσι ὥστε, μὲσῶ τῆς προσαρμογῆς καὶ τῆς καινοτομίας, οἱ ἐπιχειρήσεις νὰ διατηροῦν τὴ δημόσια ἐμπιστοσύνη, μία «περιλαμβάνουσα προσέγγιση» ὅπως χαρακτηρίστηκε³³. Μέσα σ' αὐτὴ κινεῖται ἡ ἀντίληψη ὅτι γιὰ νὰ λειτουργήσει μία ἐπιχείρηση ὡς μέρος τῆς κοινωνίας χρειάζεται νὰ ἀποδέχεται καὶ νὰ πραγματώνει ὁρισμένες ἀξίες, κανόνες γενικὰ ἀποδεκτοὺς, ὅπως ἡ ἐμπιστοσύνη, ἡ ἐντιμότητα, ἡ δέσμευση στὶς ὑποχρεώσεις. Ὅταν οἱ ἐπιχειρήσεις κατεβαίνουν στὸ γῆπεδο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀποδέχονται ὅτι υπάρχουν κανόνες παιχνιδιοῦ κοινῶς ἀποδεκτοὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς παίχτες. Χωρὶς αὐτοὺς ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα θὰ ἐκφυλιζόταν σὲ οἶονεὶ λαθρεμπόριο. Μήπως καὶ ἡ «ιδιωτικοποίηση» δὲν ἐνέχει τὴν ἰδέα μιᾶς αὐτονόητης ἀποδοχῆς κοινῶν κανόνων συμπεριφορᾶς ἀπὸ τοὺς ιδιωτὲς ἀναδόχους τῶν πρώην «δημοσίων δραστηριοτήτων»; Καὶ ἡ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν κανόνων, ἡ ταυτότητα τῆς ἐπιχείρησης, δίνεται ἀπὸ τοὺς διοικοῦντες, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς ἀξίες τῆς ἐπιχείρησης. Καὶ ὅσο ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας φαίνεται νὰ ἐδραιώνεται, τόσο οἱ διοικοῦντες γίνονται μοντέλα δύναμης καὶ ἐπιρροῆς ὥστε νὰ ἐμφανίζονται ἢ νὰ θεωροῦνται ὅτι ἀποδίδουν τὶς ἀξίες καὶ τὸ στίλ μιᾶς κοινωνίας.

nan, M., *Ethics of Information Management*, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications, (1995), σ. 102 ἐπ., 109 ἐπ.

33. Βλ. Moore, G., ὅ.π., σ. 5.

Κάθε επιχείρηση, όπως κατά τεκμήριο κάθε άνθρωπος, δεν θέλει μόνο να επιβιώσει αλλά και να ευημερήσει. Ποιές αξίες χρειάζεται και με ποιό κριτήριο θα τις επιλέξει μία επιχείρηση; Τρεις προσεγγίσεις κυριαρχούν³⁴. Η πρώτη επικεντρώνεται στις συνέπειες των πράξεων, ή δεύτερη σε καθήκοντα, δικαιώματα και υποχρεώσεις και ή τρίτη στην ανθρώπινη φύση. Τήν πρώτη προσέγγιση εκφράζει ή τελολογική θεωρία. Σημασία έχουν οι συνέπειες της ανθρώπινης πράξης και κάθε πράξη αξιολογείται με βάση τα επιτυγχανόμενα αποτελέσματα. Έδω οι έννοιες καθήκον, υποχρέωση ή δικαιώματα υποτάσσονται στις έννοιες τέλος ή σκοπός της πράξης. Η μία μορφή της τελολογικής θεωρίας προσανατολίζεται στο έγω. Δέχεται ως όρθη εκείνη την πράξη της οποίας οι συνέπειες μεγιστοποιούν το δικό μου καλό ή αντίστροφα με βλάπτουν. Η δεύτερη μορφή της, ο λεγόμενος ωφελιμισμός, δέχεται ως όρθη την πράξη της οποίας οι συνέπειες μεγιστοποιούν το γενικό καλό, όλης της ανθρώπινης κοινότητας. Στην τελολογική θεωρία αντιτάσσεται ότι την ήθικη ζωή πρέπει να κατευδύνουν και συνεπώς να κρίνεται από ήθικες αρχές (κανόνες) οδηγούς των πράξεών μας. Τή θέση αυτή διατυπώνει ή δεύτερη προσέγγιση.

Για τή θεωρία της δεοντολογίας αυτό που είναι κρίσιμο για τις πράξεις μας είναι οι κανόνες και οι αρχές. Και έδω έχουμε διακλάδωση με δυό διαφορετικές κατευδύνσεις. Η καντιανή δεοντολογία δέχεται ότι ή ήθικη σκέψη πρέπει να άφορα δράσεις που κινούνται όρθολογικά και χρησιμοποιούν αρχές εφαρμοστέες παγκοσμίως σε όλες τις ανθρώπινες πράξεις. Το καλό το κάνουμε όχι λόγω κλίσεως προς αυτό αλλά επειδή έχω το καθήκον, δηλαδή σεβόμενος τους άλλους ως λογικά και ελεύθερα όντα. Το καθήκον συνδέεται έτσι προς τήν ιδέα «παγκόσμιων αρχών» που πρέπει να κυριαρχούν των πράξεων. Στο έρώτημα αν υπάρχουν τέτοιες αρχές ό Kant όνομάζει ως ύψιστη αρχή το «κατηγορικό πρόσταγμα». Δηλαδή έτσι πρέπει να πράττουμε ως εάν ή πράξη μας θα μπορούσε να αποτελέσει παγκόσμια αρχή της ανθρώπινης δράσης με τήν όποία ό κόσμος θα μπορούσε να ζήσει. Έτσι όμως ή καντιανή δεοντολογία επιτρέπει στον καθένα να επικαλείται ότι αυτό που πράττει «πρέπει» να είναι παγκόσμια αρχή π.χ. να κλέβεις όταν

34. Βλ. ιδίως *Donalson, Th.-Werhane, P.* (ed), *Ethical Issues in Business. A philosophical approach*, 2nd ed., New Jersey, Prentice Hall, (1983), σ. 7 έπ., *Kitson, A-Campbell, R.*, *The ethical organisation. Ethical Theory and Corporate Behaviour*, MacMillan Business (1996), σ. 7 έπ.

βρίσκεις ευκαιρία. Άν ο Kant υποθέτει ότι το κατηγορικό πρόσταγμα είναι κάτι που όλα τα λογικά άτομα μπορούν να «άνακαλύψουν» και να συμφωνήσουν ως προς αυτό, άλλοι, όπως ο John Locke και ο σύγχρονος John Rawls προτιμούν να «φτιάξουν» παγκόσμιες αρχές μιας «δίκαιης κοινωνίας» που καθ' υπόθεση δεν έχει νόμους και στηρίζεται σε κοινωνικό συμβόλαιο των μελών της. Η δεοντολογική θεωρηση δεν δίνει ικανοποιητικά μέσα για τυχόν επιτρεπτές εξαιρέσεις στους γενικούς κανόνες.

Η τρίτη προσέγγιση της ηθικής σκέψης, η αριστοτελική, επικαλείται την ανθρώπινη φύση. Ξεκινάει από τη θέση ότι σε όλους τους ανθρώπους ένυπαρχουν «δυνατότητες». Η ανθρώπινη εξέλιξη, το πνευματικό, το ηθικό, το κοινωνικό δυναμικό της, σημαίνει τελειοποίηση της ένυπαρκτης ανθρώπινης φύσης (σοφία, γενναιοφροσύνη, αυτοπεριορισμός). Το κριτήριο του ηθικού χαρακτήρα της πράξης είναι κατά πόσο αυτή είναι συμβατή με τις ένυπαρκτες ανθρώπινες ικανότητες. Κατά της θεωρίας αυτής προβάλλεται η δυσκολία της επαλήθευσης ότι όλα τα ανθρώπινα όντα πράγματι έχουν τις ίδιες ένυπαρκτες ικανότητες.

Συνοπώς, με βάση τα παραπάνω, ο διευθύνων την εταιρία έχει την επιλογή, κατά τη λήψη της απόφασης, να ενεργήσει τελολογικά προτάσσοντας εγωιστικά το συμφέρον του μετόχου και τη μεγιστοποίηση των κερδών, ή ωφελμιστικά γιατί έτσι θα συμβάλει στην ευημερία τελικά της κοινωνίας, ή δεοντολογικά σύμφωνα με αρχές ευρύτερης κοινωνικής ευθύνης που θα ήθελε να ισχύουν αμετάβλητες παντού, ή ακόμα να αποφασίσει σύμφωνα με τις δικές του ηθικές αξίες και προσωπικές δυνατότητες. Οι περι ηθικής θεωρίες είναι εργαλεία. Διευκολύνουν στη σύγκριση του «τί είναι» με αυτό που «έπρεπε να είναι». Τα ηθικά πρότυπα και οι αρχές παρέχουν, όπως προτάθηκε, ένα τύπο διορθωτικού φακού που αποδίδει την εικόνα των πραγμάτων όπως «έπρεπε να είναι» σε σχέση με την εκτός έστιας ομιχλώδη εικόνα τους για εκείνον που έχει έλλιπη όραση. Για την ηθική γλώσσα της διορθωτικής όρασης, αυτή ή μη έστιασμένη εικόνα των πραγμάτων είναι «τό τί είναι»³⁵.

35. Βλ. May, W.F., *The physicians covenant*, Philadelphia, Westminster (1983) αναφερόμενος υπό Mason, R-Mason, F-Culnan, M., *Ethics of Information Management*, Thousand Oaks Sage Series in business ethics, SAGE Publications, (1995), σ. 88 έπ. «ethics as corrective vision: actual versus theory».

4. Από τις γενικές στις ειδικές θεωρίες

Θεωρητικοί χρησιμοποίησαν τις περιήθικης θεωρίες. Οί Cavanagh, Moberg και Velasquez ανέπτυξαν μία κανονιστική θεωρία για την ήθικη των επιχειρήσεων ενσωματώνοντας τις ήθικες αντιλήψεις του ωφελμισμοῦ, τις ιδέες των δικαιωμάτων και τῆς δικαιοσύνης³⁶. Πράξεις πού παραβιάζουν τις ἀρχές τῆς ωφέλειας, δικαιώματα, κανόνες δικαιοσύνης, ἀν δὲν προέρχονται ἀπὸ μία ἐσωτερική παρόρμηση ἐπιμέλειας δὲν εἶναι ἀποδεκτές. Οί Brady και Dunn³⁷ χρησιμοποίησαν τὴν καντιανή δεοντολογία και τὸν ωφελμισμὸ ὡς μὴ ἀντιθετικές ἀλλὰ συμπληρωματικές θεωρίες. Τὸ μοντέλο τους ἀντανάκλα τὴν παγκόσμια προοπτική των ἀνθρώπινων πράξεων —σύμφωνα με τὴν καντιανή ιδεολογία— και τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς συγκεκριμένης περίπτωσης, μέσω τοῦ ωφελμισμοῦ, ὁ ὁποῖος, προκειμένου νὰ μετρήσει τὸ μεγαλύτερο καλὸ γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ, προϋποθέτει γνώση των ἀτομικῶν ἀναγκῶν και ἐπιθυμιῶν.

Τὴν ἀριστοτελικὴ ἐμφάση στὴν «εὐδαιμονία» με τὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς ὡς τὸ μέγιστο ἀνθρώπινο καλὸ, μετέφεραν στὴν επιχειρηματικὴ ήθικη οἱ Desjardin, Solomon και Horvath³⁸. Ἐφόσον οἱ ἀνθρώποι εἶναι κοινωνικά ὄντα, ἡ κοινωνία εἶναι ἡ ήθικη βάση γιὰ τὰ ἄτομα. Μέσα σ' αὐτὴν τὰ ἄτομα ἐρμηνεύουν συγκεκριμένους ρόλους με χωριστὸ ήθικὸ περιεχόμενο. Τὸ «τέλος» κάθε ἀτόμου ὑποχωρεῖ μπροστὰ σ' αὐτὸ τῆς κοινότητας. Κατὰ τὸν Solomon ἡ ἐπιχείρηση δὲν εἶναι παρὰ μία ἀντίστοιχη κοινότητα, μία «ἀριστοτελικὴ πόλις».

Ἐνα ἄλλο, συνεχτικὸ μοντέλο (Lutz Preuss)³⁹ ἐπικεντρώνεται μὲν στὸ ἄτομο ὅταν λύνει τὰ ήθικὰ διλήμματα με βάση τὴν ήθικὴ διαίσθησή του, ἀλλὰ συγχρόνως ἀξιολογεῖ τοὺς περιορισμοὺς πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀργανωτικὴ

36. Cavanagh, G.F.-Moberg, D.J.-Velasquez, M., The ethics of organizational politics, *Academy of Management Review*, (1981), σ. 363-74.

37. Brady, F.N.-Dunn, C.P., Business meta-ethics: An Analysis of two theories, *Business Ethics Quarterly*, 1995, τεῦχος 5, σ. 385-398.

38. Βλ. περὶ αὐτῶν βλ. Preuss L., A moral handrail for business: the need for a contextual model of business ethics, στὸ Moore G. (ed), *Business Ethics*, 1997, ὅ.π., σ. 41 ἐπ., 44 ἐπ.

39. Ὁ Preuss, L., ὅ.π., ἀσκώντας κριτικὴ στὰ ἄλλα μοντέλα, προτείνει συνεχτικὸ μοντέλο, σ. 52 ἐπ. Βλ. ὅμως γιὰ τὰ μειονεκτήματα των συνεχτικῶν μοντελῶν, Moore, G., ὅ.π. (ὑποσ. 31), σ. 43.

δομή τής επιχείρησης, και αυτούς που απορρέουν σε έθνικό και διεθνές επίπεδο. Η οικονομική τάξη νοείται ως πολιτικό-κοινωνικό σύμβολο. Έτσι, όταν μία επιχείρηση αντιμετωπίζει ένα ήθικό πρόβλημα, έχει τριπλή έναλλακτική λύση: ή μία ανταγωνιστική στρατηγική που στηρίζεται σε μία προληπτική προσέγγιση των ήθικων προβλημάτων ή σε μία πολιτική στρατηγική για αλλαγή των κανόνων του παιχνιδιού ή σε μία στρατηγική εξόδου. Έτσι ανταποκρίνεται στο αίτημα του Friedman ότι η επιχείρηση πρέπει να επιδιώκει δραστηριότητες διαμορφωμένες έτσι ώστε να μεγιστοποιούν τα κέρδη για όσο χρόνο μένει μέσα στους κανόνες του παιχνιδιού.

Και εδώ εμφανίζονται δύο πρότυπα ήθικης συμπεριφοράς⁴⁰. Το ένα αποδίδει τη «συμπεριφορά του ατόμου» προς την επιχείρηση ως οργανωμένη ένότητα. Το άτομο θα συμπεριφερθεί σύμφωνα με τις ίδιες αρχές που εφαρμόζει στις προσωπικές του σχέσεις δηλαδή το λεγόμενο πρότυπο «της συνήθους ήθικότητας». Δηλαδή, αναμένεται να είναι έντιμος, συνειδητοποιημένος, πιστός, ανοικτός. Από την άλλη όμως μεριά δημιουργείται δεύτερο «πρότυπο συμπεριφοράς της επιχείρησης προς το άτομο». Η επιχείρηση θεωρείται ως τέτοια μόνον όταν μπορεί να λαμβάνει ορθολογικές αποφάσεις που σχετίζονται με τους σκοπούς της και ότι δεν έχει ήθικό δικαίωμα ελευθερίας ή αυτονομίας. Τα άτομα πλέον που την αντιπροσωπεύουν υποκύπτουν σε μία οργανωτική λογική⁴¹ που υπαγορεύει τα ατομικά συμφέροντά τους να παραμερίζονται και να εγχολπώνονται για τις αποφάσεις τους αυτό που επιβάλλει το συμφέρον της επιχείρησης. Έτσι κινούνται ανάμεσα στο σχιζοφρενικό δίδυμο της «συνήθους ήθικότητας», απόρροια της προσωπικής τους ζωής, και του «ορθολογισμού», απόρροια του ανήκειν σε μία επιχείρηση⁴². Τί θα επιλέξουν σε δεδομένη στιγμή; Η επιλογή δεν είναι απλή ή χωρίς συνέπειες. Εάν εγκαταλείψει κάποιος το «κριτήριο του ορθολογισμού των

40. Βλ. Donalson, Th.-Werhane, P., ό.π., σ. 131.

41. Στην θεωρία του Lippke, R., *Radical Business Ethics*, Lanham, Rowman and Littlefields Publ. (1995), η προσέγγιση της επιχειρηματικής ήθικης γίνεται με έμφαση μεγαλύτερη στα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας παρά στην ατομική συμπεριφορά, σ. 3.

42. Στο έργο των Mason, R.-Culnan, M., *Ethics of Information Management*, Thousand Oaks, SSBE, SAGE Publications, (1995), σ. 102, προτείνεται διαδικασία έξι φάσεων - ερωτημάτων για τη λύση ήθικου διλήμματος: 1) ποιά είναι τα πραγματικά γεγονότα, 2) ποιοι οι εφαρμοστέοι ήθικοί κανόνες, 3) ποιός αποφασίζει, 4) ποιού οι αξίες υπερέχουν, 5) πώς πρέπει να ληφθεί ή απόφαση, 6) πώς διασφαλίζεται ή μη επανάληψη.

ἐπιχειρηματικῶν ἐνεργειῶν», τότε ἐγκαταλείπει ἕναν ἀπὸ τοὺς θεμελιώδεις ὅρους τῆς πολιτισμένης ζωῆς καὶ προόδου γιὰ ἀντιμετώπιση τῆς ἀγνοίας, τοῦ ὑπερπληθωρισμοῦ, τῆς πείνας, τῶν ἀσθενειῶν. Ἐὰν πάλι ἐγκαταλείψουμε τὸ «κριτήριο τῆς συνήθους ἡθικότητας», τότε στὴν πραγματικότητα καταστρέφουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας ὡς ἡθικὰ ὄντα καὶ μεταθέτουμε τὶς μεταξὺ μας σχέσεις σὲ καθαρὰ μηχανιστικές καὶ ὕλιστικές. Τὸ νὰ βρεθεῖ μία τρίτη ὁδὸς δὲν εἶναι θέμα πρακτικὸ ἢ πολιτικὸ, οὔτε κοινωνιολογικὸ ἀλλὰ πάλι μόνον ἡθικὸ⁴³.

5. Παραδείγματα θέσης σὲ ἐπιχειρηματικὰ διλήμματα

Ἄς δοῦμε πῶς λειτούργησε ἡ ἡθικὴ συνείδηση⁴⁴ καὶ ποιὲς λύσεις δόθηκαν σὲ ἡθικὰ διλήμματα, σὲ γνωστὲς ὑποθέσεις ποὺ πέρασαν ὡς κλασικὲς στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

α) Ἡ ὑπόθεση Pinto, ἡ ἀποκαλούμενη ὡς ἡ Pinto τρέλα

Στις ἀρχὲς τοῦ '70 μία γυναίκα ὀδηγοῦσε ἕνα αὐτοκίνητο Ford Pinto⁴⁵. Σὲ αὐτοκινητόδρομο μεγάλης κυκλοφορίας ἕνα ἄλλο αὐτοκίνητο κτύπησε τὸ πίσω μέρος τοῦ αὐτοκινήτου τῆς. Τὸ ρεζερβουάρ ὑγραερίου τοῦ Pinto διαλύθηκε, τὸ αὐτοκίνητο ἀνεφλέγη καὶ ἐξερράγη σὰν πύρινη σφαίρα. Ἡ ὀδηγὸς σκοτώθηκε. Γιατί τὸ αὐτοκίνητο ἀνεφλέγη τόσο εὐκολα; Περίπου 500 μοιραῖα ἴμοια ἀτυχήματα μὲ τὸ ἴδιο αὐτοκίνητο εἶχαν συμβεῖ. Μετὰ ἀπὸ ἐκτεταμένη ἔρευνα δόθηκαν οἱ ἐξῆς ἀπαντήσεις:

- Ἀντιμετωπίζοντας σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ τῆς Volkswagen σὲ μία κερδοφόρα ἀγορὰ μικρῶν αὐτοκινήτων, ἡ Ford Motor ἐπιτάχυνε τὴν παραγωγὴ τοῦ Pinto σὲ μικρότερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο χρόνο κατασκευῆς. Οἱ μηχανικοὶ τῆς Ford, σὲ πειράματα σύγκρουσης στὸ προπαραγωγικὸ στάδιο, ἀνακάλυψαν ὅτι οἱ συνδέσεις τῶν ὀπισθίων τροχῶν μποροῦσαν νὰ καταστρέψουν εὐκολὰ τὸ σύστημα μετάδοσης τοῦ ὑγραερίου.
- Δεδομένου ὅτι, ὅταν ἀνακαλύφθηκε αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα, τὰ διάφορα ἔξαρ-

43. Βλ. Donalson, *Th.-Werhane, P.*, ὅ.π. (ὑποσ. 34), σ. 135.

44. Βλ. Donalson, *Th.-Werhane, P.*, ὅ.π. (ὑποσ. 34), σ. 135.

45. Βλ. Birsch, *D.-Fiedler, D.* The Ford Pinto Case, A study in Applied Ethics, Business and Technology, Albany, State University of New York Press (1994).

τήματα είχαν ήδη τοποθετηθεί, οί διευθύνοντες τής Ford αποφάσισαν να προχωρήσουν στην κατασκευή του αυτοκινήτου με το ελαττωματικό ρεζερβουάρ, έστω και αν ή Ford είχε την εύρεσιτεχνία άλλου ασφαλέστερου ρεζερβουάρ ύγραερίου.

- Για περίπου οκτώ χρόνια μετά, ό Ford έπιτυχώς πίεζε πολιτικούς, ακόμα παραπλανώντας, έναντιόν μιας νομοθετικής έπιβολής προτύπων ασφαλείας που θά ύποχρέωνε τή Ford να αλλάξει το εύχερως αναφλεγόμενο ρεζερβουάρ ύγραερίου.
- Με συντηρητικούς ύπολογισμούς, τά άτυχήματα από συγκρούσεις του Pinto είχαν προκαλέσει 500 θανάτους από φωτιά σε άνδρωπους που θά σωζόντουσαν έαν το αυτοκίνητο δεν αναφλεγόταν άμέσως. Σε σχέση με τά φλεγόμενα μάλιστα Pinto, ό διαφημιστής τους σε κάποια ραδιοφωνική διαφήμιση άφήρεσε μία γραμμή που έλεγε «Το Pinto σάς άφήνει με ένα θερμό συναίσθημα».
- Ή Ford γνώριζε ότι το Pinto είναι παγίδα φωτιάς και ώστόσο κατέβαλε έκατομμύρια για έξωδικαστικούς συμβιβασμούς άπαιτήσεων και ήταν έτοιμη να πληρώσει μεγάλα ποσά για να άποτραπει νομοθετική μεταβολή των προτύπων. Τελικά τó 1977 τά νέα Pinto έφεραν μικρές βελτιώσεις που ήταν αναγκαίες για να άποτρέπεται ή φωτιά.

Και τó έρώτημα που τέθηκε ήταν γιατί ή Ford έπί οκτώ χρόνια δεν έπέφερε αυτές τις μικρές βελτιώσεις ώστε να μή χαθούν τόσοι άνδρωποι; Ή άπάντηση: Ή Ford περίμενε αυτά τά οκτώ χρόνια γιατί ή έσωτερική άνάλυση «κόστους-ώφέλειας», που δείχνει τή σε δολάρια άξία του άνδρωπου⁴⁶, κατέληγε ότι μία άλλαγή δεν θά ήταν προσοδοφόρα. Και άς δούμε τó σκεπτικό. Ή αυτοκινητοβιομηχανία, κατά τή διάρκεια τής διοικητικής έρευνας, χρησιμοποίησε όμοσπονδιακή μελέτη σύμφωνα με τήν όποία ή Άμερικανική Διοίκηση Ασφαλείας των Έθνικών Αυτοκινητοδρόμων είχε ύπολογίσει ότι ή «άξία μιας άνδρωπινής ζωής», για τó 1972, ήταν 200.725 δολάρια. Στο ποσό αυτό περιλαμβάνονταν μελλοντικές ζημιές, άπώλεια παραγωγικότητας του δύματος, ιατρικές δαπάνες, ύλικές ζημιές και ψυχική όδύνη (περίπου 10.000 δολάρια) και άλλα έξοδα. Τή μελέτη αυτή ή Ford χρησιμοποίησε για να ισχυριστεί ότι όρισμένα μέτρα ασφαλείας θά κόστιζαν περισσότερο άπό τó κόστος τής άνδρωπινής ζωής! Πράγματι, ό Διευθυντής

46. Birsch-Fiedler, ό.π., σ. 16-17.

τῆς Ἀσφαλείας τῶν Αὐτοκινήτων τῆς ἐταιρίας ἀπέστειλε στὴν Ὑπηρεσία Μεταφορῶν ὑπόμνημα, καὶ ἐνοιώθε σίγουρος μὲ αὐτὸ, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο, ἐν ὀλίγοις δεχόταν ὅτι: Εἶναι ἀποδεκτὸ τὸ νὰ καοῦν 180 ἄνδρωποι κάθε χρόνο ἀκόμα καὶ ἂν ἡ τεχνολογία μποροῦσε νὰ σώσει τὴ ζωὴ μὲ 11 δολάρια τὸ αὐτοκίνητο. Σ' αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα μὲ τίτλο «11 δολάρια ἔναντι θανάτου φωτιάς ἐπὶ τῶν ὠφελειῶν καὶ τοῦ κόστους σὲ σχέση μὲ τὴ διαρροὴ ὑγραερίου τοῦ Pinto», τὸ συνολικὸ ὄφελος ποῦ ἡ βιομηχανία θὰ ἔχανε θὰ ἦταν 49,5 ἑκατομμύρια δολάρια (180 X 200.000 δολάρια πλέον ἐξόδων), ἐνῶ τὸ κόστος γιὰ τὴν τεχνικὴ βελτίωση τοῦ ρεζερβουάρ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι κυκλοφοροῦσαν 11 ἑκατομμύρια αὐτοκίνητα ἐπιβατηγὰ Pinto καὶ 1,5 ἑκατομμύρια ἐλαφρὰ φορτηγὰ ἐπὶ 11 δολάρια τὸ αὐτοκίνητο θὰ ἀνερχόταν σὲ 137 ἑκατομμύρια δολάρια. Ἄρα ἀξίζει νὰ σκοτώνονται οἱ ἄνδρωποι!⁴⁷

Σὲ ἐκτεταμένο ἐπίπεδο, ἡ «κόστος-ὠφέλεια ἀνάλυση» μπορεῖ νὰ φαίνεται ἀπλὰ ὡς συστηματικὸ σκεπτικὸ σὲ σχέση μὲ τὸν τρόπο λήψης ἐπιχειρηματικῶν ἀποφάσεων. Γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης πρέπει ὅλα τὰ κόστη καὶ οἱ ὠφέλειες νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ ἴδιο κοινὸ μέτρο περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἀγαθῶν ποῦ δὲν εἶναι ἀντικείμενα συναλλαγῆς. Τὸ πλεόν δραματικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ. Στὴν κόστος - ὠφέλεια ἀνάλυση, ἓνα γνήσιο παιδί τοῦ ὠφελιμισμοῦ, οἱ ἰσοδυναμίες καθορίζονται ἐκ τῶν προτέρων ὅπως ὑπολογίζονται οἱ πρῶτες ὕλες. Τὸ ἀποτέλεσμα καθορίζεται ἀριθμητικὰ⁴⁸.

6) Ἡ ποτάμια τύφλωση

Ἡ ποτάμια τύφλωση⁴⁹ εἶναι ἀγωνιώδης ἀσθένεια ποῦ μολύνει κάθε χρόνο 18 ἑκατομμύρια φτωχῶν ἀνθρώπων ποῦ ζοῦν στὰ ἀπομακρυσμένα χωριὰ στὶς ὄχθες ποταμῶν στὶς τροπικὲς περιοχὲς τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς. Ἡ ἀσθένεια προκαλεῖται ἀπὸ ἓνα μικρὸ παράσιτο ποῦ περνάει στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δῆγμα τῆς μαύρης μύγας ποῦ ἀναπαράγεται στοὺς τροπικοὺς ποταμούς.

47. Birsch-Fiedler, ὁ.π., σ. 28.

48. Birsch-Fiedler, ὁ.π., σ. 134.

49. Βλ. Velasquez, M. Business, Ethics, Concepts and Cases, 4th ed., New Jersey, Prentice Hall International (1998), σ. 2 ἐπ.

Μικροσκοπικούς οργανισμούς που ονομάζεται *microfilaria* εισβάλλει στους όφθαλμούς και σιγά-σιγά τυφλώνει.

Τò 1979 έρευνητές της Merck ανακάλυψαν ότι τò χρησιμοποιούμενο στὰ ζώα φάρμακο τής «Ivermectin» θά μπορούσε νά σκοτώσει τò παράσιτο. Ζήτησαν νά αναπτύξουν τήν ανθρώπινη έκδοση του φαρμάκου. Η ιατρική έρευνα και ή κλινική πειραματική έφαρμογή θά απαιτούσε 100 εκατομμύρια δολάρια, κόστος τò όποιο ή εταιρία δύσκολα θά άνακτούσε. Ό πρόεδρος και τò έπιτελείο του θεώρησαν ότι ή ανθρώπινη πλευρά ήταν δύσκολο νά παραμερισθεί. Ένοιωθαν ως ήθικη ύποχρέωση νά προχωρήσουν παρά τò μεγάλο κόστος και τις ελάχιστες ελπίδες κάλυψής του. Μετά από έπτά χρόνια κλινικής έφαρμογής, ή Merck πέτυχε νά μετασχηματίσει τò Ivermectin σέ ανθρώπινο φάρμακο. Ένα μόνο χάπι, μια φορά τò χρόνο λαμβανόμενο θά εκρίζωνε κάθε ίχνος του παράσιτου από τò ανθρώπινο σώμα. 85 εκατομμύρια άνδρωποι βρίσκονταν σέ κίνδυνο τυφλώσης. Η Έταιρία ζήτησε από τò Διεθνή Όργανισμό Υγείας, τήν άμερικανική κυβέρνηση και τις κυβερνήσεις τών χωρών που τις μάλιστα τò παράσιτο, νά προβοϋν στήν άγορά του φαρμάκου. Κανένας δέν άνταποκρίθηκε. Τότε ή Merck αποφάσισε νά μοιράσει τò φάρμακο δωρεάν στὰ ένδεχόμενα δύματα. Η ίδια χρηματοδότησε διεθνή έπιτροπή για νά δημιουργήσει τήν ύποδομή και τὰ δίκτυα διάθεσης ώστε νά διαφυλαχθεί τò φάρμακο από τή διοχέτευσή του σέ μαύρη άγορά. Τò 1986 τò φάρμακο είχε μεταβάλει τελικά τή ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων. Τò άντάλλαγμα πέρασε στή φήμη τής εταιρίας.

γ) Η ύπόθεση Goodrich

Πριν μερικά χρόνια, ό B.F. Goodrich⁵⁰, παραγωγός εξαρτημάτων για όχήματα, κέρδισε διαγωνισμό για νά σχεδιάσει, δοκιμάσει και νά κατασκευάσει τὰ φρένα άεροπλάνων A7D, πολεμικού άεροπλάνου τò όποιο σχεδιάζόταν. Για νά μειώσει τò βάρος, ό Goodrich έγγυήθηκε ότι τò compact φρένο δέν θά ξεπερνούσε τὰ 106 pounds, δέν θά περιελάμβανε περισσότερα από τέσσερα μικρά δισκόφρενα ή «rotors» και τò άεροπλάνο θά σταματούσε μέσα σέ συγκεκριμένη άπόσταση. Η σύμβαση ήταν κερδοφόρα για τήν εταιρία και οί διοικητές της έπι-

50. Βλ. Vandivier, K. Case Study - The Aircraft Brake Scandal, στò συλλογικό έργο, Donalson Th.-Werhane P., Ethical Issues in Business. A philosophical Approach, 2nd ed., Englewood Cliffs, Prentice Hall (1983), σ. 58 έπ.

θυμοῦσαν νὰ πιστοποιηθοῦν τὰ φρένα, μετὰ ἀπὸ δοκιμές, ὡς ἀνταποκρινόμενα στὶς ὑποχρεώσεις ἰδίως τῆς ἀκίνητοποιήσεως τοῦ ἀεροπλάνου σὲ συγκεκριμένη ἀπόσταση. Ὁ Kermit Vandivier, ὑπάλληλος τῆς Goodrich, εἶχε ἀναλάβει τὴ σύνταξή τῆς ἐκθεσῆς ἐπὶ τῶν δοκιμῶν τῶν φρένων, τὶς ὁποῖες δοκιμές ἡ κυβέρνηση δὲν φαινόταν διατεθειμένη οὔτε νὰ ἀμφισβητήσῃ πολὺ δὲ περισσότερο νὰ ἐπαναλάβει. Δυστυχῶς, ἔγραψε ἀργότερα, ὁ Vandivier, ὅταν τὰ μικρὰ φρένα δοκιμάστηκαν, ἡ brake lining ἐπένδυση στὰ στροφεῖα ἐπανεπιλημμένως διαλύθηκε διότι ἀπλούστατα δὲν ὑπῆρχε ἀρκετὸς χώρος στὴν ἐπιφάνεια τῶν δίσκων νὰ σταματήσουν τὸ ἀεροσκάφος χωρὶς νὰ δημιουργήσουν μεγάλη ὑπερθερμάνση ποὺ ἀνάγκαιζε τὶς ἐπενδύσεις νὰ ἀποτύχουν. Ὡστόσο, οἱ ἀνώτεροί του τοῦ εἶπαν «Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί συμβαίνει μὲ τὰ φρένα στὶς δοκιμές, πρέπει ἡ πιστοποίηση νὰ εἶναι θετική». Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὲς δοκιμές, ζητήθηκε ἀπὸ τὸν Vandivier νὰ γράψῃ τὴν ἐκθεσὴ του ποὺ θὰ βεβαίωνε ὅτι τὰ φρένα πέρασαν μὲ ἐπιτυχία τὶς δοκιμές. Ὁ Vandivier ἐξήγησε στὸν προϊστάμενό του ὅτι «ὁ μόνος τρόπος νὰ γραφτεῖ αὐτὴ ἡ ἐκθεση θὰ ἦταν νὰ παραποιήσῃ τὰ δεδομένα τῶν δοκιμῶν», ὁ ὁποῖος ἀπάντησε «τὰ ξέρω ὅλα αὐτὰ ἀλλὰ πῆρα ἐντολὴ νὰ γίνῃ ἡ ἐκθεση ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς καὶ τὸ τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ». Ὁ Vandivier ἔπρεπε νὰ ἀποφασίσῃ συνεπῶς ἐὰν θὰ συμμετεῖχε σ' αὐτὴν τὴν παραποίηση. Ἀργότερα δήλωνε: «Ἡ ἐργασία μου πληρωνόταν καλὰ, ἦταν εὐχάριστη, εἶχε πρόκληση καὶ τὸ μέλλον φαινόταν ἀρκετὰ λαμπρό. Ἡ γυναῖκα μου καὶ ἐγὼ εἴχαμε ἀγοράσει σπιτί. Ἐὰν ἀρνιόμουν νὰ συμμετάσχω στὴν A7D ἀπάτη, θὰ ἔπρεπε ἢ νὰ παραιτηθῶ ἢ νὰ μὲ ἀπολύσουν. Ἡ ἐκθεση σὲ κάθε περίπτωση θὰ γραφόταν ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀλλὰ ἐγὼ θὰ εἶχα τὴν ἱκανοποίηση ὅτι δὲν θὰ εἶχα συμμετάσχῃ σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ἀλλὰ οἱ λογαριασμοὶ δὲν πληρώνονται μὲ προσωπικὴ ἱκανοποίηση, οὔτε οἱ δόσεις τοῦ σπιτιοῦ μὲ ἡθικὲς ἀρχές. Τὸ ἀποφάσισα. Τὴν ἄλλη μέρα τηλεφώνησα στὸν προϊστάμενό μου λέγοντας ὅτι ἤμουν ἔτοιμος νὰ ἀρχίσω τὴν ἐκθεση πιστοποίησης». Κατὰ τὸ χρόνο ποὺ ὁ Vandivier δούλευε πάνω στὴν ἐκθεσὴ του, ρώτησε τὸ γενικὸ διευθυντὴ, ποὺ τοῦ εἶχε ἀναθέσει τὸ ἔργο, ἐὰν ἢ συνειδήσῃ του θὰ τὸν ἐνοχλοῦσε σὲ περίπτωσιν ποὺ τυχρὸν σκοτωνόταν ἓνας πιλότος. Ὁ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ ἀπάντησε «ἀνησυχεῖς γιὰ πολλὰ πράγματα ποὺ δὲν σὲ ἀφοροῦν καὶ σὲ συμβουλεύω νὰ κάνεις ὅ,τι σοῦ εἶπαν». Στὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ ὁ Vandivier γνώριζε τί ἦταν τὸ σωστὸ καὶ τὸ ἀδίκον, ὅτι ἡ ἀκεραιότητα εἶναι ἀρετὴ καὶ ἡ ἀτιμία εἶναι κακὴ, ἡθικὲς ἀρχές ποὺ τὶς μετέφερε ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, τὸ σχολεῖο, τὸ περιβάλλον του. Ὡστόσο ἡ ὑπόθεσιν ἐδειξε ὅτι δὲν κάνουμε πάντα αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε ὅτι εἶναι τὸ ἡθικῶς ὀρθὸ οὔτε πάντα

ακολουθούμε αυτό που θεωρούμε ήθικώς καλό. Τò να σκέπτεται κανείς ήθικὰ συνεισφέρει στην αποκάλυψη τών ήθικῶν ζητημάτων κατὰ τὴ στιγμή τῆς ἀλήθειας⁵¹. Ἔχει δύο βασικὲς λειτουργίες. Μία λειτουργία ἐπιμελείας, δηλαδὴ νὰ ἀποφασίσει ἐπὶ ἐνὸς διλήμματος, καὶ μία προληπτικὴ λειτουργία, νὰ προλάβει μέλλοντα προβλήματα καὶ νὰ ὑποδείξει προσεγγίσεις ὥστε νὰ ἀπομακρύνει τὴν πραγματοποίησή τους. Ὅρισμένοι θεωροῦν ὅτι ἡ ήθικὴ σκέψη δὲν εἶναι ἀναγκαία. Εἶναι ἀπώλεια χρόνου σὲ μία κοινωνία ὅπου λειτουργοῦν πολλοὶ ἀποτελεσματικοὶ κοινωνικοὶ μηχανισμοί, ὅπως τὸ νομικὸ σύστημα, τὸ δημοκρατικὸ σύστημα ἐλέγχου. Ἐξάλλου προβάλλεται ὅτι οἱ ήθικὲς δεξιότητες σχηματίζονται στὴ νεαρὰ ἡλικία καὶ ἐμφυτεύονται στοὺς ἀνθρώπους ὡς παιδιὰ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, τὴ θρησκεία. Συνεπῶς, ἡ ήθικὴ σκέψη δὲν πρόκειται νὰ ἀλλάξει τὰ πράγματα. Ἀκραία θέση εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κακοῦ σπόρου. Γεννημένος ἀνήθικος. Ἀντίθετα, οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ήθικῆς σκέψης πιστεύουν ὅτι, α) ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴ μεγαλύτερη δύναμη, εἴτε λέγεται θία, εἴτε πλοῦτος, εἴτε πληροφόρηση, δὲν ἔχει κατ' ἀνάγκη πάντα δίκιο· β) οἱ κοινωνικοὶ καὶ πολιτιστικοὶ θεσμοὶ ποὺ δημιούργησε ἡ κοινωνία μας, ὅσο καλοὶ καὶ ἂν εἶναι, δὲν εἶναι ήθικῶς τέλειοι, καὶ γ) ὑπάρχουν φορὲς ποὺ ὑπεύθυνοι πολῖτες δημοσιοποιοῦν αὐτὸ ποὺ θεωροῦν ἀνήθικο, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι ὁ αὐτουργός του. Συνεπῶς ὑπάρχει πάντα χώρος στὴν κοινωνία γιὰ ήθικοὺς κανόνες καὶ πρότυπα συμπεριφορᾶς.

6. Κοινωνικὸ συμβόλαιο καὶ κοινωνία τῆς πληροφορίας. Οἱ ἐντάσεις

Οἱ προκλήσεις τῆς κοινωνίας τῆς πληροφορίας ἐπιζητοῦν νέο κοινωνικὸ συμβόλαιο, δηλαδὴ συμφωνία (κατὰ κανόνα σιωπηρῆ) τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας, κυρίως τῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ ἐλέγχουν τὴν πληροφορία, γιὰ νὰ ἰδρῦσουν μιὰ νέα κοινωνία καὶ νὰ ρυθμίσουν τὶς σχέσεις τους σ' αὐτὴν καὶ τὴ διακυβέρνησή της⁵².

51. Σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀκεραιότητα κατὰ τὴ διαχείριση τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἰδίως κατὰ τὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων, βλ. *Petrick, J. - Quinn, J., Management Ethics. Integrity at work, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1997), σ. 60 ἐπ. καὶ Kanungo, R. - Mendonca, M., Ethical Dimensions of Leadership, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1996) καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ διαδικασία ἐπηρεασμοῦ τῶν διοικητῶν ὡς διαπραξιακῆς καὶ μεταμορφωτικῆς ἡγεσίας, σ. 72 ἐπ.*

52. Βλ. *Mason, ὅ.π., σ. 5.*

Ένα τέτοιο κοινωνικό συμβόλαιο πρέπει να αναφέρεται σε εντάσεις-κλειδιά που ειδικά σχετίζονται με τη χρήση της πληροφορίας. Μία από αυτές είναι ποιός κατέχει και ελέγχει την πληροφορία που παράγουν τα μέλη της κοινωνίας. Η ένταση προκύπτει από το αίτημα των ανθρώπων για συμμετοχή στη γνώση, τις ιδέες και την πληροφορία από τη μια μεριά και τις αξιώσεις αυτών που δημιουργούν, να καρπούνται τα όφελη μόνο για τους ίδιους από την άλλη.

Άλλη ένταση εντοπίζεται στη συλλογή και τη διάδοση των πληροφοριών που αφορούν τα άτομα. Διευρύνοντας το χώρο διάδοσης αυτών των πληροφοριών σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, δημιουργούνται σχέσεις εμπιστοσύνης και συνεπώς λαμβάνονται πιο αξιόπιστες αποφάσεις. Από την άλλη μεριά, η αξιοπρέπεια και η αυτονομία κάθε ατόμου, να διαφυλάσσει την πληροφορία για τον εαυτό του και να τη διαθέτει όπως επιλέγει, πηγάζει από την αρχή της ιδιωτικότητας. Ένταση επίσης προκύπτει από την ποιότητα της πληροφορίας. Πρέπει να είναι απόλυτα ακριβής, υποστηρίζει ή μία θέση, ενώ για την άλλη θέση πληροφορίες ανακρίβεις και τα αποτελέσματά τους πρέπει να γίνονται ανεκτά. Άλλη ένταση επικεντρώνεται στο πώς θα διασφαλισθεί ή δικαιοσύνη μεταξύ εκείνων που παράγουν την πληροφορία και εκείνων που θέλουν να τη χρησιμοποιήσουν. Η μία θέση θέλει όλα τα μέλη να έχουν πρόσβαση σε όλο το corpus της πληροφορίας. Η άλλη δέχεται την πρόσβαση ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα των μελών ή το είδος της νομιμοποιούμενης ανάγκης. Στον ίδιο χώρο της δικαιοσύνης της πληροφορίας κινούνται τα ερωτήματα πώς θα κατανομηθεί το βάρος της παραγωγής της πληροφορίας, ποιός φέρει τη δαπάνη; Θέμα δημιουργεί ή διαφύλαξη της πληροφορίας. Ορισμένοι θεωρούν ότι η πρόσβαση σε κάθε πληροφορία πρέπει να είναι απεριόριστη, ενώ άλλοι υποστηρίζουν την ανάγκη μιας λογοκρισίας, εμπιστευτικότητας και θέσης υπό όρισμένο έλεγχο ώστε να αποκλείεται ή διάχυση πληροφορίας που θα ήταν επικίνδυνη για την κοινωνία. Ένταση τέλος προκύπτει από την τεχνολογική ανάπτυξη. Ορισμένοι τη βλέπουν ως αναπόφευκτη πορεία προόδου, ανεξάρτητα αν πρόκειται να επηρεάσει αρνητικά στη ζωή ή στην εργασία των ανθρώπων. Αντίθετη είναι ή θέση εκείνων που προσπαθούν να αποτρέψουν την κοινωνική διάλυση και την ανθρώπινη δυστυχία που συνοδεύει την τεχνολογική ανάπτυξη.

Ένα κοινωνικό συμβόλαιο για την πληροφορία θα πρέπει να περιλαμβάνει λύσεις πάνω σ' αυτές τις αντιθετικές προτάσεις.

7. Η Έταιρική Κοινωνική Ευθύνη

7.1. Ή έννοια

Τόν Ιούλιο του 2001, η Έπιτροπή παρουσίασε τὸ Πράσινο Βιβλίο με τίτλο «Πρώδηση ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ πλαισίου γιὰ τὴν ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη»⁵³. Οἱ στόχοι τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἦταν, πρῶτον νὰ ξεκινήσει μίᾳ δημόσια συζήτηση σχετικά με τὴν ἔννοια τῆς ἑταιρικής κοινωνικής εὐθύνης καὶ δεύτερον νὰ ἐντοπίσει τρόπους δημιουργίας μιᾶς ἑταιρικής σχέσης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ πλαισίου γιὰ τὴν πρόδηση τῆς ἑταιρικής κοινωνικής εὐθύνης.

Ἡ ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη θεωρεῖται οὐσιαστικά μίᾳ ἔννοια με τὴν ὁποία οἱ ἑταιρίες ἀποφασίζουν οἰκιοδελῶς νὰ συμβάλουν γιὰ μίᾳ «καλύτερη κοινωνία» καὶ ἕνα «καθαρότερο περιβάλλον». Ὁ κοινωνικά ὑπεύθυνος δὲν ἐκπληρώνει μόνον πλήρως τὶς νομικές ὑποχρεώσεις του, ἀλλὰ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τήρησης τοῦ νόμου ἐπενδύοντας περισσότερο στὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ καὶ στὸ περιβάλλον.

Ἡ ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη ὡς διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας οἱ ἑταιρίες διαχειρίζονται τὶς σχέσεις τους με εὐρὺ φάσμα σημαντικῶν ἐνδιαφερόμενων μερῶν, οἱ ὁποιοὶ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν οὐσιαστικά τὴν ἄδεια λειτουργίας τους, καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις, γίνεται σαφής. Γι' αὐτὸ προτείνεται νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς «ἐπένδυση» καὶ ὄχι ὡς κόστος, ὅπως καὶ ἡ «διαχείριση τῆς ποιότητας».

Ἡ «ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη» θεωρήθηκε, ἤδη στὴ δεκαετία τοῦ 1970, ὡς «μαγικός τόπος ὁρισμῶν καὶ ἀντιλήψεων»⁵⁴ ποὺ γιὰ τὸν καθένα σημαίνει κάτι καὶ ὄχι πάντα τὸ ἴδιο. Γιὰ ὁρισμένους μᾶς μεταφέρει στὴ νομική εὐθύνη,

53. Πράσινο Βιβλίο τῆς Έπιτροπῆς ΕΚ. Πρόδηση ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ πλαισίου γιὰ τὴν ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη τῆς 18.7.2001, COM (2001) 366 τελικὸ καὶ ἀνακοίνωση τῆς Έπιτροπῆς σχετικά με τὴν ἑταιρική κοινωνική εὐθύνη: μίᾳ συνεισφορὰ τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ βιώσιμη ἀνάπτυξη, 2.7.2002 COM (2002) 347 τελικό.

54. Βλ. μεταξύ ἄλλων, Collins, M., Corporate philanthropy - potential threat or opportunity? *Business Ethics: A European Review* (1995) 4: 2, σ. 102-108, Stange, G.V., Corporate Social responsibility through constituency statutes: Legend or lie? *Hofstra Labor Law Journal* (1994), σ. 461 ἔπ.

για άλλους στην κοινωνική ευθύνη με την ήθικη διάσταση, για άλλους στην ευθύνη με την καθημερινή της μορφή, για άλλους χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της νομιμοποίησης, για άλλους παραπέμπει σε καθήκοντα έτσι, ώστε, για πολλούς η εταιρική κοινωνική ευθύνη να μην μπορεί να ένταχθεί στις έγκυρες επιχειρηματικές στρατηγικές.

Η περιοχή παραμένει «άνακριβής επιστήμη». Βέβαια αν η εκτίμηση της αξίας που εισρέει στην εταιρία, λόγω τήρησης της κοινωνικής ευθύνης, δηλαδή της «υπεύθυνης συμπεριφοράς», είναι δύσκολη, το κοινωνικό-οικονομικό κόστος της «άνευθυνης» συμπεριφοράς σε όρισμένες περιπτώσεις έχει εξακριβωθεί. Έτσι, οι εταιρικές αποτυχίες από την άνευθυνη προώθηση παιδικού γάλακτος στοίχισε χιλιάδες ζωές και μπουκοτάζ των προϊόντων της εταιρίας (1970), η θαλιδομίδη προκάλεσε γεννητικά ελαττώματα και τεράστιες ζημιές, το ατύχημα της Union Carbide στην Ινδία προκάλεσε 2.500 θανάτους, τὰ ναυάγια του Exxon Valdez⁵⁵, του Torrey Canyon και πρόσφατα του Prestige, κατέστρεψαν το περιβάλλον, η μόλυνση του Perrier, η πτώση της Maxwell, η πτώχευση της Τράπεζας Baring, της Enron, της Marconi, η πτώση της Arthur Andersen και άλλες περιπτώσεις έγραψαν όχι μόνον ζημιές δισεκατομμυρίων δολαρίων, αλλά κυρίως επέφεραν ανυπολόγιστη βλάβη στην ισορροπία του ανθρώπινου δυναμικού και στη σταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και αποκάλυψαν τις αδυναμίες των ελεγκτικών μηχανισμών.

Αντίθετα, η ήθικως υπεύθυνη συμπεριφορά παραμένει από άποψη απόδοσης σχετικώς αναπόδεικτη, γι' αυτό αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο πίστωσης⁵⁶. Έτσι όμως δεν μεταβάλλεται σε έγκυρη στρατηγική επιλογή και η νομιμοποίησή της παραμένει στον αέρα.

55. Για τὰ νομικά, ήθικά και τεχνικά ζητήματα και την ανυπολόγιστη ζημία στο περιβάλλον από το ναυάγιο του Exxon Valdez, την 24 Μαρτίου 1989 στο Bligh Reef της Αλάσκας, βλ. Bowen, M-Power, Cl., Exxon's Knee-Deep in the Big Muddy, στο έργο Williams, Ol. - Houck, J., A virtuous life in Business, Lanham, Rowman & Littlefield Publ. (1992), σ. 113 έπ.

56. Alison, Price, In search of legitimation - payback and practice, στο G. Moore (ed), Business Ethics: principles and practice, Business Education Publishers, (1997), σ. 251, 252.

7.2. Οι αρνητικές θέσεις

Θεωρητικοί αρνήθηκαν τη δυνατότητα κοινωνικής ευθύνης της επιχείρησης ή απέρριψαν ακόμα την ίδια την ιδέα μιας ηθικής των επιχειρήσεων. Σέ άρθρο του στους *New York Times Magazine* (της 13.9.1970), ο μεγάλος οικονομολόγος *Milton Friedman*⁵⁷ ανέπτυξε τη θέση του πάνω στην συζητούμενη τότε ιδέα της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, συζητήσεις που, κατά την απαξιωτική του έκφραση, ήταν αξιοσημείωτες για την «αναλυτική μοναξιά» τους και την «έλλειψη ρίγους». Οι θέσεις του: Μόνον οι άνθρωποι έχουν ηθικές ευθύνες όχι τα πλάσματα, δηλαδή τα τεχνητά πρόσωπα όπως οι εταιρίες. Στην ελεύθερη οικονομία ο διευθύνων την επιχείρηση είναι υπάλληλος των ιδιοκτητών της, των μετόχων, με άμεση ευθύνη απέναντι στον εργοδότη του. Σε μια ελεύθερη αγορά που στηρίζεται στην ιδέα της ιδιοκτησίας κανένα άτομο δεν μπορεί να πιέσει άλλο, κάθε συνεργασία είναι ηθελημένη, εκούσια. «Δεν υπάρχουν», γράφει, «αξίες, δεν υπάρχουν κοινωνικές ευθύνες, άλλες από εκείνες τις αξίες και ευθύνες των ατόμων». Και όριζοντας την κοινωνία, όρισμό που χρησιμοποίησε αργότερα και η *Margaret Thatcher*, γράφει «κοινωνία είναι συλλογή ατόμων και των ποικίλων ομάδων που εκούσια σχηματίζουν». Η αρχή της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης θα ισοδυναμούσε με μεταφορά του πολιτικού μηχανισμού της «συμμόρφωσης» των πολιτών και σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, «συμμετοχή ξαναγκασμένη» που δεν συμβιβάζεται με την αρχή της ελεύθερης οικονομίας. Και καταλήγει στη θεμελιώδη άφετηρία του: «Υπάρχει μία και μόνο μία κοινωνική ευθύνη της εταιρίας: να χρησιμοποιεί τα έσοδά της και να μετέρχεται δραστηριότητες που είναι διαμορφωμένες για να αυξήσουν τα κέρδη της, καθόσον χρόνο παραμένει μέσα στους κανόνες του παιχνιδιού, δηλαδή μετέρχεται ανοικτό και ελεύθερο ανταγωνισμό χωρίς απάτη και δόλο».

Ήδη ο *Albert Carr*⁵⁸ είχε διακηρύξει την απόρριψη της ηθικής στις επιχει-

57. *Friedman, M.*, The social responsibility of business is to increase its profits, *New York Times*, 1970 13 Sept., sect. 6, 126 ανατύπωση στο συλλογικό έργο *Donalson, Th. - Werhane, P.*, Ethical Issues in Business. A philosophical Approach. 2nd ed. New Jersey, Prentice Hall (1983), σ. 239-243.

58. *Carr, A.*, Is Business Bluffing Ethical? *Harvard Business Review*, Jan-Febr. 1968, ανατύπωση στο συλλογικό έργο *Donalson, Th. - Werhane, P.*, ό.π., σ. 92.

ρήσεις και έγινε γνωστός από τη θέση του ότι η επιχείρηση πρέπει να λειτουργεί με μόνη τήν «ήθική του παιχνιδιού» και όχι με τήν ήθική της κοινωνίας. Σκοπός της επιχείρησης όπως κάθε παιχνιδιού είναι η νίκη επί του αντίπαλου. Προτείνοντας τον αποκλεισμό αυτό της ήθικης ή του ήθικου αλτρουισμού από τις επιχειρήσεις, δέχθηκε ως επιτρεπτές ακόμη τήν «παγίδευση» ή τήν «μπλόφα» στον αντίπαλο όπως ακριβώς στο παιχνίδι του πόκερ. Σε περιώνυμο άρθρο του αν η επιχειρηματική μπλόφα είναι ήθική έγραψε: Η αυταπάτη ότι η επιχείρηση μπορεί να δεχθεί να κατευθύνεται από τήν ήθική της ατομικής ζωής προωθείται με λογική και άρθρα που περιέχουν τις φράσεις «είναι συμφέρον να είσαι ήθικός», «καλά ήθικα είναι καλή επιχείρηση». Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ζήτημα ήθικό. «Πρόκειται για ύπολογοισμό προώδησης του ατομικού συμφέροντος σε μεταμφίεση». Οί πολύ σκληρές πολιτικές τελικά περιορίζουν τὰ κέρδη. Αυτό είναι πράγματι αληθές, αλλά δεν έχει να κάνει με τήν ήθική.

7.3. Σπληνίζοντας τήν εταιρική κοινωνική ευθύνη

Η θεωρία στήριξε τήν εταιρική κοινωνική ευθύνη. Η λεγόμενη «νεοκαταναλωτική προσέγγιση» που αξιολογεί τήν απόδοση της εταιρίας με βάση τή σχέση της με εμπλεκόμενους υπό ευρεία έννοια και κριτήρια όπως, η έκταση της πληροφόρησης, η διαφάνεια των εργασιακών όρων, η βιομηχανική δημοκρατία, οί ίσες ευκαιρίες, η ανάμιξη στην κοινότητα, τὸ περιβάλλον, ὁ σεβασμὸς στὴ ζωή, ἡ πολιτική προώδησης και διαφήμισης, ὁ σεβασμὸς στοὺς λαούς, διαβλέπει τὴ θεμελίωση τῆς ευθύνης σὲ μία πολὺ-καταπιστευτική θέση και σχέση καταλογισμού⁵⁹.

Αντίθετα, ἡ θέση γιὰ ὑπεροχὴ τῶν μετόχων διακηρύσσει ὅτι ὁ τελικὸς ἔλεγχος τῆς εταιρίας ἀνήκει μόνο στοὺς μετόχους, ἐνῶ ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπλεκόμενων τὰ συμφέροντα πρέπει νὰ προστατεύονται ρητὰ ἢ με σύμβαση ἢ με νόμο και ἀποκλείονται ἀπὸ τήν εταιρική διακυβέρνηση. Οί Hansmann και Kraakman στὸ ἔργο τους «Τὸ τέλος τῆς Ἱστορίας γιὰ τὸ Ἐταιρικό Δίκαιο»⁶⁰, θεωροῦνται οί αἰσιόδοξοι τῆς ἰσχυρῆς σύγκλισης ἀφοῦ, κατ' αὐτούς, ὄχι μόνον θὰ συγκλίνουν παγκοσμίως οί δομές και διαρδρώσεις τῶν εταιριῶν ἀλλὰ θὰ κατευθύνονται στὸ

59. Kitson /Campbell, ὁ.π. (ὑποσ. 34), σ. 110.

60. Hansmann, H.-Kraakman, R., The End of History for Corporate Law, 89 Geor. Law Journal (2001), σ. 439.

μοντέλο τών μετόχων⁶¹. Περιορίζοντας τούς διευθύνοντες τής εταιρίας μόνον σέ ρόλο υπόλογων απέναντι στους μετόχους θεωρούν ότι προωθείται καλλίτερα ή κοινωνική ευημερία⁶². Αυτό θεωρείται συνέπεια λογική και εμπειρική. Έτσι όμως, με δεδομένο τή συνύπαρξη πλειόνων συμφερόντων στήν εταιρία, δέν δίνεται απάντηση, αν πρέπει, ως πρὸς τὰ ἄλλα συμφέροντα τών μὴ μετόχων νὰ ὑπάρχει υπόλογος ὄχι με βάση σύμβαση ἢ νόμο ἀλλὰ με ἄλλα ιδιαίτερα καθήκοντα πίστεως. Ἡ θεωρία, γιὰ νὰ κλείσει τὸ λεγόμενο λογικὸ παράδοξο⁶³ ἢ σχιζοφρενικὸ δισυπόστατο⁶⁴ τών διευθυνόντων νὰ λειτουργοῦν ἀφενὸς ὡς ἄτομα σύμφωνα με τὰ πρότυπα τής συνήθους ἠθικότητας, με τὴν δεοντολογικὴ ἔννοια καὶ ἀφετέρου ὡς διοικοῦντες σύμφωνα με τὸ ὀρθολογικὸ κριτήριον, χρησιμοποίησε τὴν ιδέα «ένος κοινωνικοῦ συμβολαίου», ἀνάλογου πρὸς τὸ πολιτικὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο τοῦ Rousseau⁶⁵.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ δεδομένο ὅτι οἱ εταιρίες εἶναι «τεχνητὰ κατασκευάσματα» τοῦ ἀνθρώπου ποὺ συνεπῶς ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴν ἐπιλογή νὰ τὰ κατασκευάσει ἢ ὄχι καί, τοποθετώντας τίς διάφορες κατηγορίες ἐμπλεκόμενων σὲ μία ὑποθετικὴ «ἀρχικὴ θέση» ἀνυπαρξίας «εταιρικῶν παραγωγικῶν ὀργανώσεων» καὶ περαιτέρω ρωτώντας τί θὰ ἀνέμεναν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὑποθετικὰ εταιρικά σχήματα, κατέληξαν σὲ θετικές (ὅπως μεγιστοποίηση πλεονεκτημάτων, κλίμακες οικονομίας, δίκτυα διανομῆς, διασπορά εὐδύνης) καὶ ἀρνητικές (ὅπως ἐξάντληση φυσικῶν πόρων, παραμερισμὸς προσωπικοῦ καταλογισμοῦ, κατάχρηση δύναμης, ἀλλοτρίωση ἐργαζομένων), παραδοχῆς⁶⁶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη ὑπαρξῆς τών εταιρικῶν σχημάτων γιὰ τούς ἐμπλεκόμενους. Με βάση αὐτὲς ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἀνάγκη τών εταιρικῶν σχημάτων καὶ ὅτι ἓνα κοινωνικὸ συμβόλαιο ἀπαιτεῖ ἀπὸ

61. Hansmann/Kraakman, ὅ.π., σ. 441.

62. Hansmann/Kraakman, ὅ.π.

63. Βλ. Ladd, J. Morality and the Ideal of Rationality in formal organizations στὸ Donalson/Werhane (ed) ὅ.π., (ὑποσ. 34), σ. 125, 135.

64. Βλ. Ladd, ὅ.π., σ. 135.

65. Κριτικὴ ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου βλ. Preuss, L. ὅ.π. (ὑποσ. 38), σ. 47, Donalson, Th., Constructing a Social Contract for Business, σὲ Donalson/Werhane (ed), ὅ.π., σ. 153 - 166. Ἐπίσης Donalson, Th.-Dunfee, T-W., Towards a unified conception of business ethics: Integrative social contract theory, Academy of Management Review, (1994), 19, σ. 252-284

66. Donalson, Th., ὅ.π., σ. 158 ἐπ., 163.

τὰ εταιρικά σχήματα μεγιστοποίηση τῶν ἀγαθῶν καὶ ἐλαχιστοποίηση τῶν κακῶν γιὰ τὴν εὐημερία τῶν καταναλωτῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων. Ἔτσι τὰ μέλη τῆς κοινωνίας, στὴν ἀρχικὴ τους θέση τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιθυμητὴ ἠθικὴ δράση τῶν εταιρικῶν σχημάτων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξουν: εἴτε τὸ πρότυπο τοῦ ὠφελιτισμοῦ, δηλαδὴ ὁ σκοπὸς τῶν εταιριῶν θὰ εἶναι «τὸ μέγιστο καλὸ γιὰ τὸ μέγιστο ἀριθμὸ», εἴτε τὴ δεοντολογικὴ ἀρχή, δηλαδὴ ὅτι ἡ ὀργανωτικὴ τους δράση θὰ πρέπει νὰ συμφωνεῖ μὲ τις γενικὲς ἀρχὲς καὶ κανόνες ποὺ θὰ ἰσχύουν παγκοσμίως γιὰ τὰ εταιρικά σχήματα.

Ἐξάλλου ἡ θεωρία θεμελίωσε τὴ δυνατότητα ἐπιβίωσης μιᾶς κοινωνικῆς υπεύθυνης εταιρίας σὲ ἓνα ἀνταγωνιστικὸ περιβάλλον –παρὰ τὴ θέση τοῦ Friedman ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο λόγῳ ἐξόδων νὰ μείνει ἐκτὸς ἀγορᾶς– ἐκτὸς οικονομικοῦ μοντέλου. Χρησιμοποιήθηκε τὸ πρότυπο τῆς «ἀνάληψης ὑποχρέωσης»⁶⁷ μὲ μεταφορὰ τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὴν ἐξελικτικὴ βιολογία, δηλαδὴ κατὰ πόσο οἱ ἄλτρουϊστὲς μποροῦν νὰ ἐπιζήσουν. Κατ' ἀρχὴν, μὲ βάση ὅτι ἡ ἐπιλογή σὲ διλήμματα γίνεται ὑπὲρ ἐκείνων τῶν συστατικῶν (π.χ. χέρι, πόδι, μάτι) ποὺ μεγιστοποιοῦν τὴν ἀτομικὴ κατάσταση, τὸ ἐγωιστικὸ στοιχεῖο ἀπωθεῖ τὸ ἄλτρουϊστικόν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ βιοκοινωνιολογικὸ περιβάλλον. Ὁ ἀπαγωγέας, σὲ παράδειγμα τοῦ Thomas Schelling⁶⁸, ποὺ νοιώθει ἀδύναμος καὶ θέλει νὰ ἀφήσει ἐλεύθερο τὸ θύμα του, φοβᾶται ὅτι αὐτὸ θὰ τὸν καταδώσει. Τὸ θύμα ὑπόσχεται νὰ σιωπήσει. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ὅτι τόσο ὁ ἀπαγωγέας ὅσο καὶ τὸ θύμα γνωρίζουν ὅτι δὲν θὰ εἶναι πρὸς τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τοῦ θύματος νὰ κρατήσῃ τὴν ὑπόσχεση σιωπῆς. Γι' αὐτὸ ὁ ἀπαγωγέας καταλήγει νὰ ἀφανίσει τὸ θύμα. Ἐὰν ὅμως τὸ θύμα δὲν ἦταν ἓνα ἀτομιστικὸ ἄτομο ἀλλὰ ἄτομο τιμῆς καὶ αὐτὸ μπορούσε νὰ μετακινήθῃ (ἀνακοινωθεῖ) στὸν ἀπαγωγέα, αὐτὸς θὰ τὸ ἄφηγε ἐλεύθερο, ἔστω καὶ ἂν γνῶριζε ὅτι δὲν θὰ ἦταν πρὸς τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τοῦ θύματος νὰ μὴν πάει στὴν ἀστυνομία. Κατὰ τὸν Schelling, ὁ ἀπαγωγέας καὶ τὸ θύμα ἀντιμετωπίζουν πρόβλημα «τήρησης τῆς ὑπόσχεσης» γιὰ συμπεριφορὰ ἀντί-

67. Περὶ αὐτοῦ βλ. Kitson, A.-Campbell, R., *The Ethical organisation. Ethical Theory and Corporate Behaviour*, London, Macmillan Press, (1996), σ. 10. Ἐπίσης βλ. R. Frank., *Can Socially Responsible Firms Survive in a Competitive Environment?* στὸ Messick, D.-Tenbrunsel, A., (ed) *Codes of Conduct, Behavioral Research into Business ethics*, Russel Sage Foundation, (1996) σ. 86 ἐπ., 88.

68. Schelling, T. C., *Strategy and Conflict* (Harvard Univ. Press) (1960), ἀναφερόμενος ὑπὸ Frank, ὅ.π., σ. 88.

θετη πρὸς τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τοῦ καθενός. Ἔτσι, στὸ περίφημο «δίλημμα τοῦ φυλακισμένου»⁶⁹, δύο συναποφασίζουν νὰ συνεργαστοῦν γιὰ νὰ δραπετεύσουν, ἀλλὰ καθένας ὑποπτεύεται ὅτι τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τοῦ καθενός θὰ υπαγόρευε νὰ καταδώσει τὸν ἄλλο, ὅμως θὰ πρέπει καὶ οἱ δύο νὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ ἄλλος θὰ κρατήσει τὴν ὑπόσχεσή του γιὰ νὰ ἔχουν τὸ καλλίτερο ἀποτέλεσμα καὶ γιὰ τοὺς δύο, τὴν ἐλευθερία. Συνεπῶς, δὲν ἀρκοῦν τὰ κίνητρα καὶ οἱ σκοποὶ καθενός προκειμένου νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ τοὺς γνωρίζουν καὶ νὰ τοὺς ἐνστερνισθοῦν καὶ οἱ ἄλλοι. Αὐτὸ τὸ μοντέλο τῆς «ἀνάληψης ὑποχρέωσης» δείχνει ὅτι συνεργαζόμενα ἄτομα μποροῦν νὰ ἐπιζήσουν σὲ ἀνταγωνιστικὸ περιβάλλον.

Τέλος, πρὸς στήριξη τῆς κοινωνικῆς εὐδύνης τῶν ἐπιχειρήσεων ἔγινε ἐπίκληση τῶν νέων ρόλων τῶν διοικητῶν καὶ τῶν μετόχων. Ὁ πρῶτος γίνεται ἐμπιστευματοδόχος, ρόλο ποῦ τοῦ ἀποδίδει ὁ κανόνας τῆς εὐρείας ἐπιχειρηματικῆς κρίσης⁷⁰. Αὐτὸ τὸ καθεστῶς ἐμπιστοσύνης δὲν ἐπιβάλλει κάποια εἰδικὴ συμπεριφορὰ στοὺς διοικητές, ἀλλὰ μία γενικὴ διαγωγή ἀπέναντι στὴν ἐταιρία καὶ τοὺς μετόχους, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ καθῆκον πίστεως, τὴν καλὴ πίστη καὶ τὴν ἐπιβαλλόμενη ἐπιμέλεια. Ἡ ἐταιρικὴ κοινωνικὴ εὐδύνη γίνεται ἔτσι τὸ κοινωνικὸ ἀνάλογο τοῦ κανόνα τῆς ἐπιχειρηματικῆς κρίσης. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ μέτοχο. Καὶ ἂν δεχόταν κανεὶς τὴ διχοτόμηση⁷¹ μεταξὺ «μετόχου» καὶ «πολίτη» μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ μέτοχος ἀναζητεῖ τὸ κέρδος μόνον, ἡ διχοτόμηση αὐτὴ δὲν θεωρεῖται ἀντιθετικὴ. Τὸ δικαίωμα τοῦ μετόχου στὰ κέρδη συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν εὐημερία τοῦ ἐν γένει ἐπιχειρηματικοῦ τομέα, παρά μὲ τὴν ἀπόδοση μιᾶς συγκεκριμένης ἐταιρίας. Ἔτσι, ὁ μέτοχος γίνεται τελικὰ ἐπενδυτὴς στὴν εὐημερία. Ἀποβάλλοντας ὁ μέτοχος τὴν καθοδήγηση τοῦ Friedman, καὶ περνώντας σὲ μιὰ δυναμικὴ τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς ἐπιλογῆς, ἡ τελευταία παύει νὰ ἔχει τὸν ἐργαλειακὸ χαρακτῆρα συναλλαγῆς. Ἐχει τελολογικὸ χαρακτῆρα κατεύθυνσης πρὸς σκοπὸ ποῦ ἔχει ἀξία καθεαυτὴν, ὅπως ἡ εὐδύνη τῆς ἐταιρίας ἀπέναντι στὴν κοινωνία. Ἡ περίπλοκη νομικὸ-οικονομικὴ δομὴ δημιουργεῖ τοὺς ρόλους τοῦ μετόχου-ἐπενδυτῆ καὶ τοῦ μετόχου-πολίτη, ρόλοι ποῦ ὁ καθένας τους ἐπηρεάζει διαφορετικὰ τὶς ἐπιλογές τοῦ μετόχου. Ἔτσι ἡ ἰδέα τῆς ἐταιρικῆς κοινωνικῆς

69. Βλ. Frank, ὅ.π., σ. 88-89.

70. Nesteruk, J., Corporations, Shareholders and moral choice: A new perspective on corporate social responsibility, University of Cincinnati Law Review, 1989, σ. 451 ἑπ., 453, 454 καὶ γιὰ τὴν περιγραφή βλ. Friedman, L., History of American Law, (1973), σ. 453-54.

71. Βλ. Nesteruk, ὅ.π., σ. 462.

ευθύνης μετριάξει τή διαστροφή ή παραμόρφωση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ μετόχου⁷². Ἡ ἐταιρική δραστηριότητα γίνεται ὀλοκληρωμένη ἐνότητα⁷³ ποῦ ἔχει τή δυνατότητα νὰ πολλαπλασιάσει τὰ ἔσοδα ὄχι μόνο γιὰ τοὺς μετόχους καὶ τοὺς ἄλλους ἐμπλεκόμενους, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὴν κοινωνία γενικά. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό, πρόσφατο δημοσίευμα τιτλοφορήθηκε ὡς «ὁ θρίαμβος τῶν ἐταιριῶν». Πρὸς στήριξη τῆς κοινωνικῆς ευθύνης τῶν ἐταιριῶν γίνεται ἐπίκληση μιᾶς ἐπιστροφῆς τοῦ λεγόμενου «ὄρατοῦ χεριοῦ». Ὁ Kenneth Arrow (1973), στὸ ἄρθρο του «Κοινωνικὴ ευθύνη καὶ οἰκονομικὴ ἀποτελεσματικότητα», ἀναζητῶντας τὰ ὅρια τῆς κοινωνικῆς ἐπιθυμητῆς μεγιστοποίησης τῶν κερδῶν, ἐξέτασε τὴν ἀνάγκη γιὰ κοινωνικὴ ευθύνη τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ συμπέρανε ὅτι ναι μὲν ἡ στενὴ ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος σὲ ἓνα ἀπεριόριστα ἀνταγωνιστικὸ πεδίο μπορεῖ νὰ εἶναι βελτιωτικὴ τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ὁδηγεῖ ἐπίσης σὲ κοινωνικὰ μὴ ἀποδεκτὲς ἀνισότητες. Τὴν οἰκονομικὴ ὅμως ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν κοινωνικὰ ἀποδεκτὴ μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν μποροῦν νὰ ὑποσκάψουν⁷⁴ τόσο οἱ ἐξωτερικὲς, ἀλλὰ ἐσωτερικοποιούμενες ἀρνητικὲς παράπλευρες συνέπειες τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων (ὅπως ἡ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος, τὰ ἀπόβλητα), ὅσο καὶ ἡ κατάσταση τῆς «ἀτελοῦς ἢ ἀσύμμετρης πληροφόρησης» μεταξὺ ἐπιχειρήσεων καὶ καταναλωτῶν ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ ἀσφάλεια τῶν προϊόντων, στοιχεῖα ποῦ ἐπιβάλλουν, κατὰ τὸν Arrow, τὴν ἀνάγκη παρέμβασης τοῦ κράτους («ὄρατὸ χέρι») στὴν οἰκονομία γιὰ διόρθωση τῆς νόθευσης τῆς ἀγορᾶς καὶ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς παροχῆς.

Συμπερασματικά. Οἱ οἰκονομικὲς ἀγορὲς ἐπιτελοῦν θεμελιώδη λειτουργία γιὰ τὴν κοινωνία διασφαλίζοντας ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες γιὰ κάλυψη τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἐπιδιώκουν τὴν καλλίτερη ἀποτελεσματικότητά. Βέβαια ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιδίωξης τοῦ κέρδους φαίνεται νὰ παραμένει κυρίαρχη ὡς «κοινωνικὴ» ευθύνη τῆς ἐπιχείρησης καὶ αὐτὴν καλοῦνται οἱ διαχειριστὲς νὰ ὑλοποιοῦν. Οἱ ἀγορὲς ὡστόσο δὲν εἶναι ἠθικὰ οὐδέτερες⁷⁵ ἢ ἀπολιτικὲς οὔτε

72. Nesteruk, ὅ.π., σ. 466.

73. *The Cornell Club*, Corporate Social Responsibility: Paradigm or paradox? Symposium, Cornell Law Review, (1999), σ. 1283, 1288.

74. Kitson, A.-Campbell, R., *The ethical organisation. Ethical theory and Corporate behaviour*, Macmillan Business (1996), σ. 139.

75. Βλ. Kitson-Campbell, ὅ.π., σ. 154. Περαιτέρω βλ. Yeager, L., *Ethics as Social Science. The moral Philosophy of social cooperation*, Cheltenham, ed. Elgar (2001), σ. 5.

έγγενως φιλανθρωπικοί δεσμοί, ούτε φυσικοί δεσμοί. Οί αγορές είναι δεσμοί ιστορικό-κοινωνικό-πολιτισμικοί, ήθικοί δεσμοί όσο και οικονομικοί. Άντανακλούς και επηρεάζονται από την ήθική των ατόμων και της κοινωνίας ως όλο. Η αγορά που κινείται μόνο από το δικό της συμφέρον μπορεί να αποθαρρύνει ή να υποσκάπτει ουσιώδεις οικονομικές αξίες όπως η εμπιστοσύνη, η αλήθεια, η τιμιότητα, η καλή φήμη, ο αλtruισμός, ή συνεργασία, ή μη επιδεικτικότητα, ή υποχρέωση. Ο επιχειρηματικός κόσμος δεν είναι ένα ξεχωριστό σύμπαν οικονομικών αξιών και σκοπών διακριτό από την κοινωνία, αλλά μία εκδήλωση της συμπεριφοράς της κοινωνίας ως όλο⁷⁶.

8. Ανάγκη για ήθική οικουμενικοποίηση

Φιλόσοφοι διερωτήθηκαν αν ο αλtruϊσμός είναι συμβατός με το νόμο της φυσικής επιλογής ή κάτι το ασύμβατο με τον κυρίαρχο έγωισμό. Στην «έκτεταμένη τάξη», κατά την έκφραση του Hayek, των ανταλλαγών μεταξύ δισεκατομμυρίων ανθρώπων, αυτό που είναι απαραίτητο είναι οι χρηματικές αποτιμήσεις και συνεπώς, όπως προβάλλεται, δεν απαιτείται ιδιαίτερη αλληλεγγύη μεταξύ των έμπορευομένων, τίποτε περισσότερο από τίμια διαπραγμάτευση, αποφυγή του ψεύδους, της απάτης, της κλοπής, της βίας και της πίεσης⁷⁷. Μήπως όμως αυτό το «τίποτε περισσότερο» δεν είναι στην ουσία ο πυρήνας της συνεργασίας στην ήθική του πλευρά; Ξεκινώντας από την ιδέα της «συμπάθειας» μεταξύ των ανθρώπων, την όποια οι David Hume και Adam Smith θεώρησαν ως κεντρικό σημείο της ήθικής, μέχρι τον Herbert Simon που αρνήθηκε ως άπλοϊκό το μοντέλο για «γονίδιο έγωισμού», φαίνεται ότι ο αλtruϊσμός κοινωνικά και

76. Ηθική και οικονομική επιστήμη βρίσκονται σε αμφίδρομη σχέση και δεν είναι σύμπτωση ότι, από παλιά, οικονομολόγοι ασχολήθηκαν με την ήθική διότι οι ίδιες συνθήκες, όπως το περιορισμένο των αγαθών, ή κοινωνική φύση του ανθρώπου, ή έμφυτη αλλά περιορισμένη αγάπη του ανθρώπου προς το συνάνθρωπο, αποτελούν το αντικείμενο των δύο αυτών κλάδων της κοινωνικής επιστήμης, βλ. Yeager, ό.π., σ. 287. Τα οικονομικά περιγράφουν, εξηγούν, αναλύουν τους όρους, τις συνέπειες, τις πλοκές της ανθρώπινης δράσης, αλλά όταν φθάνουν στο έρώτημα της αιτιολόγησης του έπιθυμητού έχουν ήδη εισέλθει στην περιοχή της ήθικής, έτσι Hazlitt, H., *The foundations of Morality*, Princeton Van Nostrand (1964), σ. 301.

77. Yeager, ό.π., σ. 290.

γενετικά θεωρείται ως καθοριστικός όρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς απόλυτα συμβατός με τη θεωρία της φυσικής επιλογής, ως υποπροϊόν της διαχής ή της κλίσης των ανθρώπων να μαθαίνουν από τους άλλους και να δέχονται την επίδρασή τους⁷⁸. Και οι διεθνείς κινήσεις, όπως των Ήνωμένων Έθνων για το Οικουμενικό Σύμφωνο, του ΟΟΣΑ, του Διεθνούς Όργανισμού Εργασίας κινούνται προς την κατεύθυνση για τη δημιουργία, μέσω των ευρωπαϊκών αξιών, κατά την έκφραση του Boutros-Boutros Ghali «μιας νέας τάξης κοινωνικής και διεθνικής δημοκρατίας» ή προς μία «ήθική οικουμενικοποίηση» τριγωνικής διαμόρφωσης: απελευθέρωση των αγορών, ανάπτυξη της βοήθειας της συνεργασίας, καθώς και πρόοδος της δημοκρατίας, πρόληψη των συγκρούσεων και σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁷⁹.

Η ανάγκη αυτή γίνεται μεγαλύτερη όσο πιο έντονη είναι η παρουσία των αρνητικών φαινομένων για θέματα που αποτελούν περιεχόμενο της κοινωνικής ευδύνης των επιχειρήσεων, όπως το περιβάλλον, οι καταναλωτές, τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πράγματι, σήμερα οι σκεπτόμενοι πολίτες ενδιαφέρονται για τα θέματα του περιβάλλοντος. Χρησιμοποίηση μολυσμένης γης, επιλογή υλικών, αρνητικά αποτελέσματα της δόμησης, διατηρητέα, δόμηση και υγεία, ποιότητα τοπίου, έκτροπή ποταμών, κλείσιμο υδάτινων διεξόδων, δάση και αναδασωτές εκτάσεις, βιομηχανίες «μύλυνσης», πράσινο στις πόλεις, διατήρηση της πανίδας, αλλοίωση ή η καταστροφή του φυσικού πλούτου είναι θέματα της καθημερινότητας. Όμως, δεν μπορεί να συζητάει κανείς για τη φύση εάν την αγνοεί, όταν, μέσα από την άγνοια ή τη συνειδητή παραγνώριση της αρχέγονης δύναμης της ίδιας της φύσης, του διαφεύγει ότι αυτή η δύναμη τόσο απλά και εύκολα αποκαλύπτει την ασυνειδησία, την έλλιπη γνώση, την προχειρότητα, τα πλασματικά νούμερα και τις εικονικές εξισώσεις ή τις αντιεπιστημονικές μελέτες. Και όλα αυτά στο όνομα μιας μίζερης και ανήθικης μεγιστοποίησης ενός υλικού πλούτου που δεν διστάζει να αποδεχθεί ακόμα και τη διακινδύνευση της ίδιας της ανθρωπίνης ζωής.

Είμαστε όλοι μέρη της φύσης και πρέπει να συνυπάρχουμε με αυτή⁸⁰. Η

78. Βλ. Yeager, ό.π. σ. 62 και Simon, H., A mechanism for social selection and successful altruism, Science 250, 21.12.1990, σ. 1665-8.

79. Βλ. και Robinson Mary, Πρωτοβουλία για μία ήθικη παγκοσμιοποίηση, δημοσίευμα «Καθημερινής Οικονομικής», 20 Οκτωβρίου 2002, σ. 12.

80. Βλ. Mason, ό.π. (ύποσ. 33), σ. 238.

Rachel Carson (1962) παρατηρούσε ότι η «ιστορία τής γής είναι ιστορία αλληλενέργειας τών ζώντων όντων με τò περιβάλλον τους». Καί ó βιολόγος Garetto Hardin (1968) μάς πληροφορεί για τήν ανάγκη όλων τών ανθρώπων νά αναγνωρίσουν τήν περιορισμένη «φέρουσα ικανότητα» τών φυσικών συστημάτων. Στήν «Τραγωδία τών Βοσκοτόπων»⁸¹, ó Hardin χρησιμοποιεί τη μεταφορά ενός άγρου πού έπαρκει για είκοσι πρόβατα. Ό κτηνοτρόφος αφήνει νά τρέφονται στήν άρχή δέκα, έπειτα με χαρά βλέπει ότι μπορεί νά προσθέσει άλλα πέντε και άλλα πέντε. Από εκεί και πέρα όμως κάθε επιπλέον πρόβατο πού προστίθεται αρχίζει νά διακινδυνεύει τή ζωή όλων και ό βαθμός διακινδύνευσης αύξάνει γεωμετρικά κάθε φορά πού προστίθεται ένα ακόμα ζωντανό. Η «Τραγωδία τών Βοσκοτόπων» δείχνει ότι, ή εξυπηρέτηση του ίδιου συμφέροντος, οι δυνάμεις τής αγοράς και ή «έλευθερία λήψης αποφάσεων» μπορεί νά δημιουργήσουν χαρά και παραγωγικότητα ενός συστήματος μέχρις ότου όμως φτάσει στο σημείο τής «φέρουσας ικανότητας». Τότε αιφνιδίως, συχνά όμως κατά τρόπο προβλέψιμο, ή χαρά και ή παραγωγικότητα καταρρέουν δραματικά τή στιγμή πού δά καταστραφεί ολόκληρη ή παραγωγική ικανότητα τής πηγής, του άγρου, για πάντα. Όμως ή άρχή in dubio pro natura σε κάθε δίλημμα υπερέχει⁸².

Οί μεταμοντέρνοι πάλι καταναλωτές, σε μία εποχή στήν όποία παρατηρείται ή κατάρρευση του όρθολογισμού, ή άνοδος του ύποκειμενισμού, και ό ήθικός και έπιστημονολογικός σχετικισμός, διαμόρφωσαν τή ζωή τους περισσότερο μέσω τής ποιότητας τής φαινομενολογικής έμπειρίας⁸³ και λιγότερο μέσω συμμετοχής σε συλλογικές αντικειμενικές αξίες⁸⁴. Τήν κατάρρευση ή μείωση τής λογικής επιτείνει τò καταναλωτικό περιβάλλον, πού χαρακτηρίζεται από έκτεταμένα, αδιάκοπα και διεισδυτικά διαφημιστικά μηνύματα⁸⁵. Αυτή ή

81. Hardin, G., The Tragedy of the commons, Science 162, 13 Dec. 1968, σ. 1243-1248.

82. Smets, P-F., Éthique ou Cosmétique?, ό.π., σ. 63.

83. Βλ. Hackley, Ch.-Kitchen, Ph., Ethical concepts for a phenomenology of marketing communications, σε Moore, G., Business ethics, ό.π. σ. 99, 105 έπ. και γενικότερα Hackley, C., - Kitchen, P., Ethical Perspectives on the Postmodern Communications Leviathan, έλ. Έργασίες του Marketing Education Group Annual Conference, (1996), Strathclyde University.

84. Βλ. Moore, G., ό.π. (ύποσ. 31), σ. 103.

85. Ως πρòς τήν ήθική τής επικοινωνίας μέσω διαφήμισης ιδίως μέχρι ποίου σημείου

εισβολή των μηνυμάτων μπορεί να συνιστά μορφή «κοινωνικής μόλυνσης» που ένδεχομένως απογυμνώνει τους καταναλωτές από την ηθική ευαισθησία τους και την ικανότητά τους να παίρνουν ορθολογικές αποφάσεις. Ο Kitsen⁸⁶ γράφει ότι «ο συνεχής αυτός βομβαρδισμός με μηνύματα που υποδεικνύουν κατανάλωση προϊόντων για «τρόπο ζωής», μπορεί να θέσει τα θεμέλια ενός πολιτισμικού μοντέλου του κόσμου όπου ο υλισμός και το ψυχολογικό έλλειμμα ικανοποίησης ένδαρρύνονται». Η κοινωνική ευθύνη των εταιριών άπέναντι σ' αυτή την κοινωνική μόλυνση πρέπει να ενεργοποιείται.

Κάποιοι είπε ότι «οί καταναλωτές σήμερα βλέπουν μέσα από την 'κεντρική πόρτα' τις εταιρίες από τις όποίες αγοράζουν. Έάν δέν τους άρέσει τó τί βλέπουν σέ σχέση με την κοινωνική ευθύνη τους, την άνάμειξή τους στα κοινά και την ισóτητα στις ευκαιρίες, δέν θά μπούν μέσα».

Συντρίβει τέλος τόν κόσμο ή ιδέα ενός πολέμου στό όνομα διασφάλισης (ás λέγεται πετρέλαιο) ή άκόμα άνάλωσης οίκονομικών άγαθών σέ έπαρχεια (ás λέγονται όπλα). Ο Thomas Hobbes⁸⁷, σέ σχέση με τó περίφημο «ó άνθρωπος για τόν άνθρωπο λύκος», είχε τονίσει ήδη τή σημασία τής ειρήνης και τής ασφάλειας, οί όποίες προúποθέτουν δυνατή κυβέρνηση για να καταστείλει τόν πόλεμο τού ανθρώπου έναντίον όλων. Όπου κάθε άνθρωπος είναι έχθρός τού άλλου και άναζητεί μόνο τή δική του «άσφάλεια», έγραφε τó 1651, δέν ύπάρχει τίποτε που ó γονιός θά άφήσει στό παιδί, «δέν ύπάρχει χώρος για παραγωγή, γιατί ó καρπός από αυτή δέν είναι βέβαιος και συνεπώς: ούτε πολιτισμός στή γή, ούτε ναυσιπλοία, ούτε χρήση των άγαθών που μπορούν να είσαχθούν από τή θάλασσα, ούτε άνετα οίκήματα, ούτε έργαλεία που μπορούν να κινούν και να μετακινούν πράγματα που άπαιτούν μεγάλη δύναμη, ούτε γνώση τής μορφής τής γής, ούτε σημασία τού χρόνου, ούτε τέχνες, ούτε γράμματα, καμιά κοινωνία και άκόμα χειρότερο από όλα συνεχής φόβος και κίνδυνος βίαιου θανάτου και ή ζωή τού ανθρώπου μοναχική, φτωχή, δδελυρή, βάρβαρη και σύντομη».

πιέζει για πειθώ βλ. Chonko, L., Ethical Decision Making in Marketing, SSBE, Thousand Oaks, SAGE Publications (1995), σ. 225 έπ., 226 έπ.

86. Βλ. Moore, G., ό.π., σ. 104, άναφερόμενος στόν Kitchen, P., The Marketing Communications Revolution - a Leviathan Unveiled? στό Marketing Intelligence and Planning, τόμ. 12 (1994), No. 2, σ. 19-25, MCB University Press.

87. Hobbes, Th., Leviathan, κεφ. XIII σ. 85-86, 1651, Great Books of the Western World, Britannica, τόμος 23.

9. Μετακινώντας τὸ αὐθύπαρκτο σὲ ἀνύπαρκτο

Ἔτσι κυκλωμένες οἱ κοινωνίες ἀπὸ ἐχθροὺς χωρὶς πρόσωπο ποὺ τὶς ὑποσκάπτουν μεθοδικὰ καὶ θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ἠθικὴ τους εἰκόνα, προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀποκαταστήσουν ἢ νὰ ἀμυνθοῦν εἴτε μὲ ἐξωτερικούς προσδιορισμοὺς ὅπως ἡ κρατικὴ παρέμβαση εἴτε μὲ μηχανισμοὺς αὐτοελέγχου, κώδικες δεοντολογίας ὡς εὐέλκτα ὑποκατάστατα τοῦ δικαίου, μέσῳ καδιέρωσης ἰσοτιμῆς πίεσης στὰ μέλη, μὲ θέσεις πάνω σὲ διλήμματα, καθορισμὸ εὐθύνης καὶ ἐπιβολὴ μιᾶς ἐσωτερικῆς τάξης ἀντὶ τῆς παρέμβασης τοῦ νόμου. Ἀκόμα βαθύτερα ἀναπτύσσουν ἐπὶ μέρους ἠθικὲς ἔτσι ὥστε κάθε ἐπιστήμη νὰ ἀποκτᾶ τὴ δικὴ τῆς ἠθικῆ διάσταση «ἠθικὴ καὶ οἰκονομία», «ἠθικὴ τῶν μέσων ἐνημέρωσης», «ἠθικὴ τοῦ περιβάλλοντος», «πολιτικὴ ἠθικὴ», «ἐπαγγελματικὴ ἠθικὴ», «ἠθικὴ καὶ βιολογία», «ἠθικὴ καὶ τεχνολογία», «βιοηθικὴ», ἀκόμα «ἠθικὴ τῆς ἐπιστήμης» κ.ἄ.⁸⁸ Καὶ ὅσο ὁ χρόνος προχωρεῖ καὶ γεννᾷ νέα φαινόμενα καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐπεμβαίνει ἀσυγκράτητος στὰ ἄδυστα τῆς φύσης, τοῦ διαστήματος, στὸ μυστήριο τῆς ζωῆς καὶ στὸ σοφὸ κύκλο τῆς, τόσο οἱ κοινωνίες ἀποσποῦν ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ἠθικῆς κομμάτια τῆς, γιὰ νὰ καλύπτουν τὰ ἠθικὰ διλήμματα σὲ καταστάσεις ποὺ ὅλοι μας, μὲ τὴν προτροπὴ ἢ τὴν ἀνοχὴ τῆς κοινωνίας, δημιουργοῦμε. Ἔτσι ἡ ἠθικὴ δὲν ἔρχεται νὰ λειτουργήσῃ ὡς κύρωση κατασταλτικὰ ἀλλὰ γίνεται τελικὰ μέσο νομιμοποίησης, ἃς μου ἐπιτραπῆ ἡ ἐκφραση, «ἀποκοῦμπι τῆς ἀνθρώπινης ἀφροσύνης». Φτιάξτε καὶ καλύψου ἠθικὰ. Καὶ γιὰ μεγαλύτερη δύναμη οἱ ἐπὶ μέρους ἠθικὲς καὶ κώδικες δεοντολογίας⁸⁹ μεταφέρονται σὲ κανονιστικὰ πλαίσια, νόμους. Ναι χρειάζονται, ἀλλὰ μὲ κόστος. Βαφτίζοντας τὴν ἠθικὴ νόμο, χάνει τὸ θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς: ὅτι δὲν εἶναι ἐξωτερικὸς ἐξαναγκασμὸς, ἀλλὰ ἐσωτερικὸς. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συμπεριφορᾶς ἀφήνεται σὲ ἄτυπες πιέσεις τῶν ἠθικῶν ἀποφάσεων καὶ συνεπειῶν στὴ φήμη

88. Περὶ συγκυριακῆς ἀνάκαμψης τῆς ἠθικῆς («Ethik hat Konjunktur») κάνει λόγο ὁ *Häberle, P.*, *Ethik im Verfassungsrecht, Rechtslehre, Dunker & Humblot, Berlin, 1990*, σ. 269. Βλ. ἐπίσης *Yeager, L.*, *Ethics as Social Science. The Moral Philosophy of social cooperation*, Cheltenham, Ed. Elgar, (2001), σ. 290.

89. Περὶ κωδίκων δεοντολογίας, βλ. γενικὰ *Σύνδεσμος Ἑλλήνων Ἐμπορικολόγων*. Ἡ διαφήμιση καὶ οἱ κώδικες δεοντολογίας, 8^ο Συνέδριο, Ἐκδόσεις Ἀντ. Σάκκουλα (1999), *Brinkmann, J.*, *Ethical Codes and Ethical Committees. The Norwegian Audiotex Market as a case*, *Rechtstheorie*, (1995), σ. 71 ἑπ.

κάθε ανθρώπου⁹⁰. Έτσι άποσπασματικά, τὸ μέγεθος τῆς Ἡθικῆς περιορίζεται, ἢ ὑπαρξή τῆς μέσα μας στενεύει ἔλλο και περισσότερο και τὸ αὐτονόητα αὐθύπαρ-
κτο γίνεται ὀλοένα ἀνύπαρκτο. Σὲ ἠθικά διλήμματα δὲν χρειάζεται νὰ ρωτᾶμε
πιὰ τί εἶναι «ὀρθὸ και δίκαιο» ἀλλὰ ἂν εἶναι «νόμιμο ἢ παράνομο». Ἀλλὰ τὰ
σύνορα μεταξύ τοῦ νομίμου και τοῦ παρανόμου, μέσω τῆς ἐρμηνείας, τῆς ἐφαρ-
μογῆς και τῶν κενῶν τοῦ νόμου, γίνονται δυσδιάκριτα και ὁ χρόνος ὑπερβαίνει
γρήγορα τὴ ρύθμιση. Ἡ ἠθικὴ ὅμως δὲν χρειάζεται προδικασίες, διαδικασίες και
βαθμούς δικαιοδοσίας οὔτε προδεσμίες. Εἶναι ἄμεση και ἀντιληπτὴ ὡς πρὸς τις
λύσεις ποὺ ὑπαγορεύει, ἐπιδοκιμαστικὴ ἢ καταδικαστικὴ και ἀπαράγραπτη. Τὸ
νὰ ἀφεθεῖ κανεὶς στοὺς μηχανισμούς τῶν συστημάτων, νομικῶν, οικονομικῶν,
πολιτικῶν, θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀναγνώριση τῆς οὐδετερότητας τῆς ἠθικῆς
σκέψης. Μία τέτοια οὐδετερότητα θὰ εἶχε ὡς κατάληξή τὸν «ἀτελεῖ ἄνθρωπος»,
ἀφοῦ ὁ δρόμος πρὸς τὴ νοητικὴ τελείωση τῆς γνώσης και ἐφαρμογῆς τοῦ καλοῦ
θὰ ἦταν κλειστός. Διότι, ἢ ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸ καλὸ και δὲν τὸ πράττει,
ἄρα ἐπιλέγει, ἢ δὲν τὸ γνωρίζει ὅποτε ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιλέξει, δὲν ἔχει ἀπάντηση
στο διλήμμά του⁹¹. Κατὰ τὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία και οἱ δύο περιπτώσεις εἶ-
ναι ἰσότητες στὴν ἄγνοια, ἀφοῦ και ὁ πρῶτος εἶναι ἀμαθὴς ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ.
Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἂν και γνωρίζει τὸ καλὸ δὲν τὸ πράττει, ἀπλῶς «νομίζει» ὅτι
γνωρίζει τὴν ἀρετὴ, γιατί ἢ γνώση τῆς ἀρετῆς, προϋποθέτει και τὸ κίνητρο γιὰ
τὴν ἐφαρμογὴ τῆς, ἄλλως δὲν εἶναι γνώση. Γι' αὐτὸ και ἢ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ.
Μήπως πρὸς αὐτὴ τὴ σωκρατικὴ διδακτικὴ βρίσκειται ἢ διέξοδος; Ὁ Lawrence
Kohlberg⁹², ἔπειτα ἀπὸ ἔρευνα εἴκοσι χρόνων, κατέληξε στὴ γνωστὴ θεωρία
του γιὰ ἀνάπτυξη τοῦ «ἠθικοῦ μεγέθους» σὲ διαδοχικὲς φάσεις: ἀπὸ τις «προσυμ-
βατικὲς» φάσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅπου τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ ἐπιβάλλονται

90. Ἡ δεοντολογία μεταφέρει ἀπὸ μία ἀτομικὴ ἠθικὴ σὲ μία δεσμικὴ ἠθικὴ και μετατρέ-
πεται σὲ κανὸνα βλ. Smets, P-F., ὅ.π., (ὑποσ. 24) σ. Messick, D-Tenbrunsel, A., (ed), Codes
of Conduct. Behavioral Research into Business Ethics, New York, Russell Sage Foundation
(1992).

91. Βλ. Τατάκη, ΒΝ, Ἀπόψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Φιλοσοφία, Ἐπετηρὶς
τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1975-1976). σ. 31
ἐπ. 37.

92. Βλ. περὶ τῆς θεωρίας τοῦ Lawrence Kohlberg γιὰ «moral development», βλ. Conry,
E-Nelson, D., Business Law and Moral Growth στο Business Ethics and the Law, Hodapp
P. (ed) University Press of America (1991), σ. 105 ἐπ. 109 ἐπ.

εξωτερικά, στις «συμβατικές» τής εφηβείας, όπου ο εφηβος βλέπει το καλό και το κακό «από την άποψη των άλλων», μέχρι τις «μετασυμβατικές» φάσεις, όπου το άτομο δεν δέχεται απλά τις αξίες και τους κανόνες των ομάδων αλλά διερωτάται σε σχέση με αυτές, τις επαναδιατυπώνει για να φτάσει στην τελική φάση όπου η όρθη πράξη προσδιορίζεται με βάση ηθικούς κανόνες που έχουν επιλεγεί βάσει του λογικού περιεχομένου τους, τής παγκοσμιότητας και τής συνοχής τους. Οί ηθικές αυτές αξίες δεν είναι συγκεκριμένες, αλλά αφηρημένες γενικές αρχές περί δικαιοσύνης, κοινωνικής ευημερίας, ισότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σεβασμό τής αξιοπρέπειας των άλλων και τής ιδέας ότι κάθε άτομο είναι «τέλος» καθ'εαυτό και ως τέτοιο πρέπει να τυγχάνει μεταχείρισης. Στην έρευνα του για ανάπτυξη του ηθικού μεγέθους, ο Kohlberg διαπίστωσε ότι η μετάβαση του ατόμου από φάση σε φάση όφειλόταν σε ένα γνωστικό *disequilibrium*, μία γνωστική ανισορροπία, που δημιουργείται τη στιγμή που το άτομο αναγνωρίζει ότι όρισμένο σκεπτικό περί ηθικής δεν είναι εύλογο. Τότε γίνεται μετάβαση σε φάσεις μεγαλύτερου ηθικού μεγέθους. Αυτό το γνωστικό *disequilibrium* προκαλείται από ποικίλες έμπειρίες αλλά οί πιο ισχυρές είναι ή ηλικία, ή νεότητα και κυρίως ή εκπαίδευση. Σε επίπεδο συνήθους παιδείας το ηθικό μέγεθος αποδείχθηκε συμπτωματικό, ασχεδιάστο «υποπροϊόν» διαδικασιών. Αντίθετα, ή παρέμβαση τεχνικών ανάπτυξης του *disequilibrium* και του ηθικού μεγέθους που απορρέει από αυτό, κυρίως στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση όπως γνώση των περί ηθικής θεωριών, ανάλυση και αξιολόγηση των δεδομένων με βάση αυτές, συγκρότηση ίδιας γνώμης και διάλογος, αποδείχθηκε αποτελεσματική.

10. Επίλογος

Κυρίες και κύριοι,

Η ηθική των επιχειρήσεων δείχνει την τρομακτική δυναμική, θετική ή αρνητική, και την πολυμορφία του κοινωνικού περιβάλλοντος που ζούμε. Θαυμάστες μεταμορφώσεις τής συμπεριφοράς στον οικονομικό χώρο δεν είναι αναμενόμενες.

Η αποκαλούμενη «ηθική οικουμενικοποίηση» ως σύστοιχη αντίδραση του επαγρυπνούντος ανθρώπου στην «παγκοσμιοποίηση τής αγοράς» μάς δίνει ένα άλλο σταθμό στην πορεία τής ηθικής. Από την αρχική μορφή τής «αγνοούμενης ηθικής» που συνοδεύει τις άπαρχές του άγριου φιλελευθερισμού, ή μετάβαση έγι-

νε στην κρατούσα «περιφερειακή ήθικη» πού, χωρίς να παρεμβαίνει εξωτερικά, παρατηρεί, αποκωδικοποιεί και έμπνέει για την πρόοδο της μεταρρύθμισης, για ισότητα, αλληλεγγύη, προστασία των ασθενέστερων και είσοδο της προοπτικής του κοινού καλού στη λειτουργία της οικονομικής δύναμης και, από εκεί, εισέρχεται κανείς στην επίζητούμενη «όλοκληρωμένη ήθικη» ως αναπότρεπτο στοιχείο των οικονομικών αποφάσεων.

Η ήθικη παιδεία δέν είναι τό θαυματουργό έλιξήριο της άρετης. Η έλλειψη της όμως θά ήταν μία χαμένη ευκαιρία για ανάπτυξη της ικανότητας κρίσης με σκεπτικό την προώθηση της ήθικης ανάλυσης στον καινούργιο άγνωστο κόσμο μας.

Βρισκόμαστε μπροστά σέ νέο κατηγορικό πρόσταγμα. Όσο πιό καλά θέλουμε νά ζούμε, τόσο πιό πολύ αναπτύσσεται ή ευθύνη, όσο πιό πολύ ή άβεβαιότητα άπλώνεται τόσο έπιτείνεται ή ευθύνη, όσο διευρύνεται ή «κοινωνία του κινδύνου» και ή λαβυρινθιακή της μορφολογία, τόσο ή δογματική λογική της ευημερίας μέσω μεγιστοποίησης των κερδών θά μεταλλάσσεται σέ λογική της στάθμισης.

Τό έργο στό ήθικό πεδίο δέν τελειώνει με την αποκάλυψη μόνο της ήθικης αλήθειας, άκόμα και με τό πέρασμά της στην ήθικη συνείδηση⁹³. Η ήθικη άξία δέν καταξιώνεται ούτε με τό «θέλω» ούτε με τό «μπορώ» αλλά με τό «κάνω», αυτό πού ή ήθικη συνείδηση ύπαγορεύει.

93. Βλ. Τατάκη ΒΝ., ό.π., σ. 37.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Οικονομικά χαρακτηριστικά και στρατηγική ανάπτυξεως τής νησιωτικής Ελλάδος, υπό τών κ.κ. Γεωργίου Μέργου και Αθανασίου Παπαδασκαλόπουλου*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπὸ 19.5.2000) ἡ Τάξη τῶν Ἡδικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καὶ ἡ Σύγκλητος ἐνέκρινε τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀνωτέρω ἔρευνας μετ' οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἰωάννου Ζάρα. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τὴν περιέλαβε στὸ πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας - ποὺ διήρκεσε δύο ἔτη - ἀνετέθη στοὺς καθηγητὲς κ.κ. Γεώργιο Μέργο καὶ Αθανάσιο Παπαδασκαλόπουλο, μετ' ἐπιστημονικὸ συνεργάτη τὸν Δρ. Ἐμμανουὴλ Χριστοφάκη καὶ βοηθοὺς ἐρευνητὲς τὴν κα Ἀγγελικὴ Καλλίρη καὶ τὴν κα Εἰρήνη Ἀρσενιάδου, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ ὁμιλοῦντος. Σημειωτέον ὅτι ἐποικοδομητικὲς παρατηρήσεις διετύπωσαν στὴ μελέτη οἱ Καθηγητὲς κ.κ. Γεώργιος Κώττης καὶ Νικόλαος Κόνσολας πρὸς τοὺς ὁποίους θέλω νὰ ἐκφράσω θερμὲς εὐχαριστίας.

Σκοπὸς τῆς μελέτης

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικότερα χαρακτηριστικὰ τῆς γεωμορφολογίας τῆς Ἑλλάδος, μετ' σημαντικὲς συνέπειες στὴν κοινωνικοοικονομικὴ της διάρθρωση καὶ ἐξέλιξη, εἶναι ὁ ἐκτεταμένος καὶ πολυδιάσπαρτος νησιωτικὸς χώρος, μετ' πλῆθος νησιῶν, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴν ἔκταση,

* G. MERGOS, ATH. PAPADASKALOPOULOS, *Economic characteristics and development strategy for the greek islands.*

τὰ φυσικά χαρακτηριστικά, τὸ πληθυσμιακὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀναπτυξιακὴ φυσιογνωμία. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάς περιλαμβάνει μιὰ μεγάλη ποικιλία νησιῶν καὶ νησιωτικῶν συμπλεγμάτων τὴν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς λοιπὲς χώρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως, οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ περιλαμβάνουν στὸν γεωγραφικὸ τους χώρο σχεδὸν ὅλες (μὲ ἐξαιρέση τὴν Αὐστρία, τὸ Βέλγιο καὶ τὸ Λουξεμβούργο) νησιωτικὲς περιοχές, δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸ φαινόμενο τῆς νησιωτικότητος (insularity) μὲ τὴν ἔνταση ὅση ἡ Ἑλλάς. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρεται ὅτι τὰ κατοικημένα νησιά τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως (μὲ ἐξαιρέση τὰ πολὺ μικρὰ μὲ ὀλιγότερους ἀπὸ 10 κατοίκους) εἶναι ἑκατοντάδες, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ περισσότερα εἶναι ἑλληνικά.

Εἰδικῶς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀναπτυξιακὴ προοπτικὴ τοῦ νησιωτικοῦ χώρου ἐπηρεάζει ἄμεσα τὴ γενικότερη προοπτικὴ τῆς χώρας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαιτεῖται συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν ἀναπτυξιακῶν χαρακτηριστικῶν, τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν ἀνισοτήτων τοῦ νησιωτικοῦ χώρου τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τῶν πολιτικῶν ποὺ ἔχουν ἐφαρμοσθεῖ γιὰ τὸν συγκεκριμένο χώρο, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ τὸ κατάλληλο ὑπόβαθρο, ἐπάνω στὸ ὅποιο θὰ δομηθεῖ μιὰ ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ, προσαρμοσμένη στὶς ἰδιαιτερότητες καὶ ἀνάγκες τοῦ νησιωτικοῦ χώρου. Ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐξειδικεύεται σὲ δράσεις καὶ πολιτικὲς, ποὺ θὰ ἀντιμετωπίζουν, σὲ μόνιμη βάση, τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νησιωτικότητος, τὸ ὅποιο εἶναι ἓνα διαρκὲς φαινόμενο καί, συνεπῶς, δὲν δημιουργεῖ προβλήματα συγκυριακῆς φύσεως, ἀλλὰ διαρθρωτικὰ προβλήματα.

Τὰ προβλήματα αὐτά, ποὺ ἔχουν στὴ βάση τους τὴ γεωγραφικὴ ἀσυνέχεια καὶ τὸν κατακερματισμὸ τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἴστου, διαμορφώνουν ὑψηλὸ κόστος μεταφορᾶς, ἐλλείψεις στὴν ἐπάρκεια καὶ ποιότητα τῶν ὑποδομῶν, μεταφορῶν καὶ ἐπικοινωνιῶν, καθὼς καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν ἐκπαιδεύσεως καὶ ὑγείας, ἀλλὰ καὶ πίεση στὰ συστήματα ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως. Ἐπὶ πλέον, στὰ περισσότερα ἑλληνικὰ νησιά κυριαρχεῖ ἡ ὑπερβολικὴ παραγωγικὴ ἐξειδίκευση στὸν μαζικὸ τουρισμὸ, μὲ ραγδαία ἀλλαγὴ τῆς παραγωγικῆς βάσεως καὶ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς πρωτογενοῦς καὶ δευτερογενοῦς παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἡ ραγδαία ἀλλαγὴ στὴν παραγωγικὴ βάση ἐπιφέρει σημαντικὲς μεταβολὲς στὸ φυσικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ ἔντονη πίεση στοὺς διαθέσιμους φυσικοὺς πόρους. Ἔτσι, ἡ οἰκονομικὴ ὑποδομὴ ὑφίσταται συρρίκνωση, ἐνῶ παρατηροῦνται φαινόμενα κοινωνικῆς ὑποβαθμίσεως καὶ ἔντονος ἀνισότητος μεταξὺ τῶν νησιῶν σὲ ἐνδοπεριφερειακὸ καὶ ἐνδονομαρχιακὸ ἐπίπεδο.

Ὡστόσο, τὰ ἑλληνικὰ νησιά, πέραν ἀπὸ τὰ προβλήματα, ἔχουν καὶ σημαντικὰ ἀναπτυξιακὰ πλεονεκτήματα, ὅπως εἶναι ἡ γεωγραφικὴ θέση, τὸ φυσικὸ περιβάλλον, οἱ παραγωγικὲς δυνατότητες, τὸ ἀνεκμετάλλευτο ἀνθρώπινο κε-

φάλαιο και η μεγάλη πολιτιστική κληρονομιά, τα όποια θα πρέπει να τύχουν κατάλληλης αξιοποίησως. Η παρουσιαζόμενη μελέτη, ακριβώς, αποσκοπεί αφ' ενός στη συστηματική διερεύνηση των διαφόρων οικονομικών χαρακτηριστικών και αφ' ετέρου στη διατύπωση προτάσεων στρατηγικής για την ανάπτυξη του ελληνικού νησιωτικού χώρου.

Δομή του κειμένου

Για την επίτευξη του σκοπού της μελέτης, η ύλη της αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες που αναφέρονται στο θεωρητικό πλαίσιο, την ανάλυση και τον στρατηγικό σχεδιασμό και οι οποίες εξασφαλίζουν τη συνοχή του κειμένου και την ολοκληρωμένη θεώρηση του νησιωτικού χώρου. Είναι σκόπιμο, προκειμένου να καταστεί σαφής η γενική δομή της εργασίας, να προταχθεί σκιαγραφή των εννοτήτων αυτών.

Η πρώτη ένότητα περιλαμβάνει δύο κεφάλαια, στα όποια εξετάζονται η έννοια της νησιωτικότητας και η φυσιογνωμία του ελληνικού νησιωτικού χώρου. Στην αρχή γίνεται έκτενης ανάλυση της έννοιας και του περιεχομένου της νησιωτικότητας, καθώς και των θεωρητικών προσεγγίσεων της ανάπτυξεως του νησιωτικού χώρου. Στα πλαίσια αυτά, περιγράφονται και τα σχετικά πρότυπα περιφερειακής ανάπτυξεως, όπως έχουν διαμορφωθεί στην πράξη. Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση της φυσιογνωμίας της νησιωτικής Ελλάδος, όπου γίνεται αναφορά στα γεωγραφικά, δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις κατά τον δέκατο ένατο και είκοστο αιώνα.

Στη δεύτερη ένότητα, που περιλαμβάνει επίσης δύο κεφάλαια, εξετάζονται οι διαστάσεις του αναπτυξιακού προβλήματος των νησιωτικών περιοχών της Ελλάδος και γίνεται επισκόπηση της εφαρμοσθείσας πολιτικής. Αναλύονται οι διαστάσεις του αναπτυξιακού προβλήματος των νησιών με στόχο να προσδιοριστεί το πλαίσιο για την επιλογή μέτρων πολιτικής. Ακολουθεί καταγραφή των μέτρων πολιτικής που έχουν ληφθεί για τον νησιωτικό χώρο στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Προβάλλεται η σημασία των πολιτικών για τις θαλάσσιες ενδομεταφορές, την ακτοπλοία και τα λιμάνια. Τέλος, περιγράφεται το θεσμικό πλαίσιο εφαρμογής από άλλες χώρες δράσεων και πολιτικών αναπτύξεως των νησιωτικών περιοχών.

Στην τρίτη ένότητα, που περιλαμβάνει τρία κεφάλαια, αναλύεται ο στρατηγικός σχεδιασμός για τον νησιωτικό χώρο. Καταγράφονται οι δυνατότητες και οι προοπτικές της ανάπτυξεως της νησιωτικής Ελλάδος, λαμβάνοντας υπ'

όψη τις δυνατότητες, τις αδυναμίες, τις ευκαιρίες και τις απειλές. Μὲ βάση τοὺς παράγοντες αὐτούς, σχηματίζεται τὸ πρότυπο τῆς περιφερειακῆς ἀναπτύξεως τοῦ νησιωτικοῦ χώρου, δίνοντας ἔμφαση στὸν ρόλο τῶν ἀστικῶν κέντρων, στὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία, στὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη καὶ στὴ διαμόρφωση μικροπεριφερειῶν προγραμματισμοῦ. Παρουσιάζονται οἱ ἐπὶ μέρους παράμετροι τοῦ προτύπου, ὅπως εἶναι ἡ ἐνεργοποίηση τῶν τοπικῶν παραγόντων μὲ τὴν ἀνάληψη Τοπικῆς Δημόσιας Ἀναπτυξιακῆς Δράσεως, ἡ δημιουργία Τοπικῶν Παραγωγικῶν Συστημάτων σὲ ἐπίπεδο μικροπεριφέρειας προγραμματισμοῦ, καὶ ἡ Δικτύωση τῶν Ἀναπτυξιακῶν Προσπαθειῶν. Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἐστιάζεται στὴν ἐπίσημανση τῶν βασικῶν κατευθύνσεων γιὰ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας καὶ τὴν ἐπίτευξη μιᾶς ὀλοκληρωμένης, ἰσορροπῆς ἀναπτύξεως τοῦ νησιωτικοῦ χώρου. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας διατυπώνεται ἡ προτεινόμενη ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ γιὰ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Εἰδικότερα, ἀναλύεται ἡ ἔννοια καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς στρατηγικῆς περιφερειακῆς ἀναπτύξεως, ἐξειδικεύεται τὸ ἀναπτυξιακὸ πρότυπο ποὺ διαμορφώθηκε γιὰ τὸν νησιωτικὸν ἄνθρωπον καὶ προσδιορίζονται οἱ ἀπαιτούμενες χωρικές καὶ κλαδικές προτεραιότητες παρεμβάσεως.

Σημειωτέον ὅτι πρὸς διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης ὑπάρχει ἓνα εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο καὶ στὸ τέλος ἓνα κεφάλαιο γενικῶν συμπερασμάτων. Ἡ ὕλη πλαισιώνεται ἀπὸ 16 χάρτες, 43 πίνακες καὶ 10 διαγράμματα, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐξαντλητικὴ ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία.

Ἡ ἔννοια τῆς νησιωτικότητας

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν διαφόρων χαρακτηριστικῶν τῶν νησιῶν, κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἀναλυθεῖ ἡ ἔννοια τῆς νησιωτικότητας καὶ τῶν περιορισμῶν ποὺ αὐτὴ δημιουργεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῆς φυσιογνωμίας τοῦ νησιωτικοῦ χώρου τῆς Ἑλλάδος, παραλλήλως μὲ τὴν ἀξιολόγηση τῶν πολιτικῶν καὶ παρεμβάσεων ποὺ ἀσκήθηκαν μέχρι σήμερα, ἔτσι ὥστε νὰ διαγνωσθοῦν τὰ προβλήματα, οἱ ἀνάγκες, οἱ δυνατότητες καὶ οἱ προοπτικὲς τοῦ χώρου αὐτοῦ. Μία τέτοια ἀνάλυση βοηθᾷ στὴν προσπάθεια διαμορφώσεως ἐνὸς προτύπου, καταλλήλως προσαρμοσμένου στὸν νησιωτικὸν ἄνθρωπον, τὸ ὅποιο θὰ ἐξειδικευθεῖ καὶ θὰ ἐφαρμοσθεῖ μὲσφ' μιᾶς στρατηγικῆς ὀλοκληρωμένης, βιώσιμης καὶ ἰσορροπῆς ἀναπτύξεως.

Ἡ παρουσιαζόμενη ἐργασία ἐπικεντρώνεται στὴ μελέτη τῆς πιὸ δύσκολης κατηγορίας προβληματικῶν περιοχῶν (ποὺ εἶναι οἱ νησιωτικὲς), γιὰ τὴν ὁποία, σὲ ἐρευνητικὸ ἐπίπεδο, δὲν ὑπάρχει μέχρι τώρα ὀλοκληρωμένη εἰκόνα, ποὺ νὰ

συνδυάζει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο, τὴ διεισδυτικὴ ἀνάλυση καὶ τὸν στρατηγικὸ ἀναπτυξιακὸ σχεδιασμό. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἐξ αἰτίας τῆς ιδιομορφίας τοῦ νησιωτικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φυσικὲς καὶ γεωμορφολογικὲς τοῦ ἰδιαιτερότητες καὶ τὰ προβλήματα ποὺ αὐτὲς δημιουργοῦν, ἔχει καὶ ὀρισμένα ἐπίκτητα χαρακτηριστικά. Ὑπάρχουν διάφοροι παράγοντες, ποὺ λειτουργοῦν ἀποτρεπτικὰ στὴν προσπάθεια συστηματικῆς καὶ ὀλοκληρωμένης ἀναλύσεως τῶν ἀναπτυξιακῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ νησιωτικοῦ χώρου.

Στὴ διεθνή πρακτικὴ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ δύο βασικὰ πρότυπα περιφερειακῆς ἀναπτύξεως. Τὸ πρότυπο τῆς πολικῆς καὶ τὸ πρότυπο τῆς ὀλοκληρωμένης ἀναπτύξεως. Συνήθως, ὅμως, κανένα πρότυπο δὲν υἱοθετεῖται αὐτούσιο, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται συνδυασμοὶ τους σὲ διάφορες ἀναλογίες. Οἱ συνδυασμοὶ αὐτοὶ συμβάλλουν στὴν ἐμφάνιση τῶν πλεονεκτημάτων κάθε προτύπου, δίνοντας ταυτοχρόνως τὴ δυνατότητα εὐέλικτης ἀντιμετωπίσεως τῶν μειονεκτημάτων τους. Τὸ πολικὸ πρότυπο εὐνοεῖ τὴ δημιουργία ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν οικονομικῶν, προωθεῖ τὸν σχηματισμὸ τοῦ κατάλληλου περιβάλλοντος γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς διεθνοῦς ανταγωνιστικότητος τῶν ἐπιχειρήσεων, παρέχει δυνατότητες διαχύσεως τῆς ἀναπτύξεως στὴν περιβάλλουσα περιφέρεια καὶ ἀποτελεῖ ἐργαλεῖο ἀνασχέσεως τῆς ὑπερσυγκεντρώσεως σὲ ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο. Τὸ πρότυπο τῆς ὀλοκληρωμένης ἀναπτύξεως δραστηριοποιεῖ τὶς περιφέρειες, δημιουργεῖ προϋποθέσεις ἀπορροφῆσεως τῆς ἀναπτύξεως, ἐνισχύει τὴν ἐντόπια ἐπιχειρηματικότητα καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν τοπικῶν πόρων, διευρύνει τὶς ἀγορὲς τῆς ἐντόπιας παραγωγῆς μὲ τὴν υἱοθέτηση σύγχρονης τεχνολογίας, συγκερατεῖ τὸν πληθυσμὸ, θωρακίζει τὴν περιφέρεια ἔναντι τῶν διαφόρων δυσμενῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀποτελεῖ ἐναλλακτικὴ στρατηγικὴ γιὰ περιόδους κρίσεως.

Φυσιογνωμία τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος

Ὁ νησιωτικὸς χώρος καταλαμβάνει τὸ 18,8% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως καὶ τὸ 15% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας καὶ ἀποτελεῖ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γεωμορφολογίας τῆς, τὸ ὁποῖο προσδιορίζει, σὲ σημαντικὸ βαθμῶ, τὴν ἀναπτυξιακὴ τῆς ἐξέλιξη καὶ προοπτικὴ. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ ἐγίνε συστηματικὴ διερεύνηση καὶ ἀνάλυση τῶν οικονομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ νησιωτικοῦ χώρου, ποὺ ἀπετέλεσε καὶ τὴ βάση γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ ἐφαρμογὴ μιᾶς ἀποτελεσματικῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς. Ἡ διερεύνηση ἀφορᾷ στὴν κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση καὶ τὴν ἀναπτυξιακὴ φυσιογνωμία τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος καί, συγκεκριμένα, τὴ γεωγραφία τῆς, τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ τῆς ἐξέλιξη,

τή συγκριτική ανάλυση των δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών δεδομένων, σε ένδο περιφερειακό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Έν πρώτοις, η οικονομική κατάσταση της νησιωτικής Ελλάδος φαίνεται να είναι μάλλον καλύτερη από εκείνη του συνόλου της χώρας, αν ληφθεί υπ' όψη ότι: Πρώτον, το 1999 το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Έγχωριο Προϊόν δύο νησιωτικών περιφερειών (Νότιο Αιγαίο, Κρήτη) ήταν ανώτερο του μέσου εθνικού, μιας περιφέρειας (Ίονια Νησιά) ήταν στο επίπεδο του εθνικού και μόνο του Βορείου Αιγαίου ήταν στο 91% του εθνικού μέσου κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Δεύτερον, το 1997 τα ποσοστά ανεργίας ήταν στη νησιωτική Ελλάδα μικρότερα από το 50% του ποσοστού ανεργίας στο σύνολο της χώρας. Αλλά τα 9.837 θαλάσσια νησιωτικά εδάφη που περιλαμβάνει η χώρα μας διαφοροποιούνται, σε μεγάλο βαθμό, μεταξύ τους ως προς την έκταση, τα φυσικά χαρακτηριστικά, τον πληθυσμό και την κοινωνικοοικονομική τους διάρθρωση και εξέλιξη. Η αναπτυξιακή κατάσταση των νησιωτικών περιφερειών και νομών προσδιορίζεται από την έντονη εξειδίκευση στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, κυρίως στον τουρισμό και τις σχετικές δραστηριότητες που συνδέονται με αυτόν.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η θετική εικόνα πολλών από τις νησιωτικές περιφέρειες και τους νομούς, αναφορικώς με την πληθυσμιακή τους εύρωστια και τη γενικότερη αναπτυξιακή τους εξέλιξη, δεν αντικατοπτρίζει τις σοβαρές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ νησιών. Η ανάλυση αναδεικνύει την περιφέρεια Βορείου Αιγαίου ως την πλέον προβληματική περιφέρεια της χώρας, αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, συγκρινόμενη με τις λοιπές νησιωτικές περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βρίσκεται σε φθίνουσα πορεία, έχοντας αρνητικούς οικονομικούς και δημογραφικούς δείκτες, γεγονός που επιβεβαιώνει τη δυσμενή κατάσταση της περιφερειακής οικονομίας.

Οί λοιπές νησιωτικές περιφέρειες της χώρας, παρά το ύψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, σε σχέση με την περιφέρεια Βορείου Αιγαίου και τη φαινομενικώς βελτιωμένη εικόνα που παρουσιάζουν, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χαρακτηρίζονται από έντονες ανισότητες στο έσωτερικό τους, των οποίων η ένταση, σε όρισμένες περιπτώσεις, είναι αδύνατο να διαγνωσθεί και εκτιμηθεί. Έν τούτοις, σε γενικές γραμμές, τα περισσότερα νησιά, κυρίως τα μικρότερα, παρά τις διαφορές τους, αντιμετωπίζουν κοινά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά απορρέουν από την παραδοσιακή δομή της οικονομίας τους, το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς, τη σχετική απομόνωση και περιφερειακή θέση, που

συνεπάγεται συνήθως πρόσθετο κόστος στη λειτουργία υπηρεσιών και επιχειρήσεων και χαμηλό επίπεδο εξυπηρέτησεων.

Διαστάσεις του αναπτυξιακού προβλήματος της νησιωτικής Ελλάδος

Οι συνθήκες που προσδιορίζουν την πορεία ανάπτυξης των ελληνικών νησιών διαφέρουν πολύ από εκείνες άλλων περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως εκ τούτου, τα ελληνικά νησιά αποτελούν ιδιαιτερότητα στο περιφερειακό πρόβλημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, γι' αυτό, πρέπει να αντιμετωπισθούν αναλόγως. Επομένως, της προσπάθειας διατύπωσης μιας αναπτυξιακής στρατηγικής για το ελληνικά νησιά έπρεπε να προηγηθεί μία, κατά το δυνατό, λεπτομερής αποτύπωση των αναπτυξιακών τους προβλημάτων και προοπτικών. Βεβαίως, η μεγάλη διαφοροποίηση των συνθηκών που επικρατούν στα νησιά καθιστά το έργο ιδιαίτερος δύσκολο. Όμως, η αποτύπωση και καταγραφή των διαστάσεων του αναπτυξιακού προβλήματος αποτελεί τη βάση για την αξιολόγηση των διάφορων εναλλακτικών στρατηγικών, αλλά και των εφαρμοστέων μέτρων πολιτικής. Χωρίς αυτήν είναι αδύνατη ή διατύπωση μιας σωστά θεμελιωμένης αναπτυξιακής προτάσεως.

Οι νησιωτικές περιοχές της Ελλάδος παρουσιάζουν μια σειρά από προβλήματα που σχετίζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους. Στην εργασία αυτή η ανάλυση του αναπτυξιακού προβλήματος των ελληνικών νησιωτικών περιοχών προσδιόρισε τις διαστάσεις του, με έμφαση στην αποτύπωση των τάσεων που παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς και στην ταυτοποίηση των παραγόντων που τις προσδιορίζουν. Μία από τις βασικότερες συνιστώσες του προβλήματος είναι η γεωγραφική απομόνωση και ο κατακερματισμός των αγορών που χαρακτηρίζει τα νησιά. Δεύτερη σημαντική συνιστώσα είναι η ραγδαία αλλαγή της παραγωγικής βάσεως. Η τρίτη συνιστώσα αφορά στις αλλαγές στο φυσικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα των νησιών και η τέταρτη συνιστώσα έχει σχέση με τις έντονες αλλαγές στο ευρωπαϊκό οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Αναπτυξιακές πολιτικές για τη νησιωτική Ελλάδα

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες η αναπτυξιακή πολιτική, τόσο για τον νησιωτικό χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και, ειδικότερα, για τα ελληνικά νησιά, δέν υπήρξε διακριτή. Τα σχετικά προβλήματα αντιμετωπίσθηκαν στο ευρύτερο πλαίσιο της περιφε-

ρειακής πολιτικής για τις ελιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Με αυτό τον τρόπο, όμως, δέν ελήφθησαν ύπ' όψη τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τών νησιωτικών περιοχών. Διαπιστώνεται, επομένως, ή ανάγκη ανάπτυξης μίας διακριτής πολιτικής για τὰ νησιά που νά στηρίζεται στή διαφορετικότητα τους και νά στοχεύει στην αντιμετώπιση τών προβλημάτων τής ανάπτυξέως τους.

Έπειδή ή απομόνωση είναι τó σημαντικότερο από τὰ προβλήματα που αντιμετωπίζουν τὰ νησιά, τó σύστημα τών ακτοπλοϊκών συγκοινωνιών και, γενικότερα, τών μεταφορών επηρεάζει σέ πολύ μεγάλο βαθμό τήν οικονομική και κοινωνική εξέλιξη τού νησιωτικού χώρου. Η μέχρι τώρα πολιτική τής χώρας μας στόν τομέα αυτό στήριχθηκε στή κρατική παρέμβαση και τή λειτουργία ένός ακτινωτού συστήματος με κέντρο τόν Πειραιά. Οί νέες συνθήκες που διαμορφώνονται ύστερα από τήν απελευθέρωση τών θαλάσσιων ένδομεταφορών έχουν ήδη αλλάξει τήν οικονομική γεωγραφία τών ελληνικών νησιωτικών περιοχών. Κρίνεται σκόπιμη ή αναδιάταξη τής ακτινωτής δομής τού συστήματος συγκοινωνιών με τή δημιουργία ένός δεσμικού πλαισίου σέ νέα δομή, ή οποία συνάδει με τίς νέες τεχνολογίες στόν τομέα τής ακτοπλοϊάς. Είναι πιθανό νά απαιτηθεί ή λήψη μέτρων στηρίξεως, όμοιων με εκείνα που χρησιμοποιούνται για τή λειτουργία τών χερσαίων μέσων μεταφοράς. Σημειωτέον ότι στήν άρση τής απομονώσεως τών νησιών μπορούν νά συμβάλουν ή λιμενική πολιτική, ή αναβάθμιση τών ύποδομών και τών υπηρεσιών, καθώς και ό ανασχεδιασμός τους στά πλαίσια τής λειτουργίας τών Διευρωπαϊκών Δικτύων Μεταφοράς και τής επεκτάσεως τών άξόνων στά νησιά για τήν ολοκλήρωση τού ευρωπαϊκού χώρου, ό όποιος προκύπτει από τή διεύρυνση τής Ευρωπαϊκής Ένώσεως.

Τó πρόγραμμα ανάπτυξεως τών περιφερειών τής χώρας μας έχει διατυπωθεί στό Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στηρίξεως, με κύρια έκφραση τὰ Περιφερειακά Έπιχειρησιακά Προγράμματα. Ός νέα στοιχεία στό Σχέδιο Ανάπτυξεως 2000 - 2006 μπορούν νά έντοπισθοϋν ή προσπάθεια για έξωστρέφεια τής οικονομίας, ή ανάδειξη όρισμένων αστικών κέντρων σέ περιφερειακά, ή ένταξη τών κέντρων αυτών στά διευρωπαϊκά δίκτυα και ή δημιουργία άξόνων ανάπτυξεως, ή ολοκλήρωση τών δραστηριοτήτων και ή προώθηση τής ένδογενούς ανάπτυξεως. Παρά τή συμβολή τών όργάνων τής περιφέρειας στήν κατάρτιση τού προγράμματος και τήν υιοθέτηση τού περιεχομένου του από τó περιφερειακό συμβούλιο, ή ακολουθούμενη προσέγγιση παραμένει «έκ τών άνω» και μόνο ή έφαρμογή του ανάτιθεται στήν περιφέρεια.

Η πρόσφατη έμπειρία άλλων χωρών, κυρίως τού Ένωμένου Βασιλείου, τής Αυστραλίας και τού Καναδά, ύποδεικνύει ένα νέο θεωρητικό δεσμικό πλαι-

σιο για την ενδυνάμωση της αναπτυξιακής διαδικασίας στις περιφέρειες. Για παράδειγμα, σύμφωνα με πρόσφατο νόμο, ιδρύθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία αναπτυξιακοί οργανισμοί που συνεργάζονται με την κεντρική κυβέρνηση, αλλά επιδιώκουν να διαμορφώσουν δική τους στρατηγική για την ανάπτυξη της περιφέρειάς τους, στηριγμένη στις ιδιαιτερότητές της. Η προσέγγιση αυτή είναι σύμφωνη με τις νέες αναπτυξιακές θεωρίες ενδογενούς ανάπτυξης, καθώς και με τα συμπεράσματα της νέας οικονομικής γεωγραφίας και είναι αντίθετη με την Κεϋνσιανή αντίληψη περί μεταφοράς πόρων από το κέντρο προς τις περιφέρειες.

Αναπτυξιακές προοπτικές της Νησιωτικής Ελλάδος

Για τη διαμόρφωση ενός αναπτυξιακού προτύπου του ελληνικού νησιωτικού χώρου επιχειρείται στη μελέτη επαναπροσέγγιση των διαφόρων στοιχείων που αναλύθηκαν στα προηγούμενα, τα οποία επηρεάζουν τις αναπτυξιακές δυνατότητες των νησιωτικών περιοχών, αλλά από μία διαφορετική οπτική γωνία. Η προσέγγιση αυτή αναδιατάσσει το υλικό, διατυπώνει συμπεράσματα και θεμελιώνει θέσεις στα πλαίσια της γνωστής μεθόδου «αναλύσεως των πλεονεκτημάτων, αδυναμιών, ευκαιριών και κινδύνων», επιδιώκοντας σύνθεση των γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών χαρακτηριστικών των νησιωτικών περιοχών, με στόχο τη θεμελίωση μιας νέας αναπτυξιακής στρατηγικής.

Είναι φανερό ότι η ανάπτυξη των νησιωτικών περιοχών δεν συμβάλλει μόνο στην ευημερία των κατοίκων των περιοχών τους, αλλά και των κατοίκων ολόκληρης της χώρας. Η σημασία των νησιών, καθώς και η μεγάλη διαφοροποίηση του νησιωτικού χώρου δημιουργούν την ανάγκη διατυπώσεως ενός προτύπου ανάπτυξης που να αξιοποιεί τα αναπτυξιακά πλεονεκτήματα του χώρου αυτού και να αντιμετωπίζει τις μεγάλες έγγενεις αδυναμίες του. Στα πλαίσια αυτά, απαιτείται η εφαρμογή ενός προτύπου που, αφ' ενός να προωδεί την εξωστρέφεια, μέσω των δυναμικών πόλων και κέντρων ανάπτυξης ευρύτερης επιρροής (περιφερειακής, εθνικής, διεθνούς) και αφ' ετέρου να αξιοποιεί όλα τα συγκριτικά πλεονεκτήματα σε χωρικό και κλαδικό επίπεδο, με στόχο την ολοκληρωμένη και ισόρροπη ανάπτυξη. Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη θα βοηθήσει στην άρση της απομονώσεως όρισμένων νησιωτικών περιοχών, στη λειτουργική τους διασύνδεση με τα ευρύτερα γεωγραφικά υποσύνολα που τις περιβάλλουν και, γενικότερα, στην αναπτυξιακή τους ανάκαμψη.

Προτεινόμενη στρατηγική

Το προτεινόμενο αναπτυξιακό πρότυπο στρέφεται σε δύο κατευθύνσεις: Πρώτον, στον προσδιορισμό και την εξειδίκευση των αστικών κέντρων και περιφερειακών αξόνων για τη λειτουργική διασύνδεση του νησιωτικού και ηπειρωτικού χώρου. Δεύτερον, στη διατύπωση μιας στρατηγικής για ολοκληρωμένη, βιώσιμη και ισόρροπη, κλαδικώς και χωροταξικώς, ανάπτυξη των νησιών της Ελλάδος, ή οποία να μπορεί να διαφοροποιηθεί για κάθε νησί ή νησιωτικό σύμπλεγμα, λόγω των ιδιαιτεροτήτων του νησιωτικού χώρου.

Στην πρώτη κατεύθυνση οι κύριοι στρατηγικοί άξονες είναι οι εξής: Πρώτον, δημιουργία ενός νέου χωρικού προτύπου, όχι ακτινωτής μορφής με βάση τον Πειραιά, όπως μέχρι σήμερα, αλλά πολυ - πολιτικού, εδραιωμένου σε ένα σύστημα αστικών κέντρων στον νησιωτικό χώρο. Δεύτερον, ενίσχυση δύο μητροπολιτικών κέντρων, ενός στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Αιγαίου και ενός στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Ιονίου. Τρίτον, επέκταση στον νησιωτικό χώρο των αξόνων μεταφοράς της ηπειρωτικής χώρας, κυρίως με προεκτάσεις των Διευρωπαϊκών Δικτύων Μεταφοράς και, ειδικότερα, τη θαλάσσια επέκταση του Δέκατου Διευρωπαϊκού Άξονα προς τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κρήτη, ενσωματώνοντας τα νησιά στο χωρικό σύστημα της Ευρώπης. Τέταρτον, ενίσχυση της εξωστρέφειας και της αυτοδύναμης ανάπτυξεως. Πέμπτον, αναδιάρθρωση του αναπτυξιακού προτύπου με εφαρμογή Μικρό - Περιφερειών Προγραμματισμού.

Στη δεύτερη κατεύθυνση οι κύριοι άξονες είναι οι εξής: Πρώτον, άρση ή αμβλυνση των παραγόντων που δρουν περιοριστικώς στην αναπτυξιακή διαδικασία των νησιών στις μεταφορές, τους υδάτινους πόρους και το περιβάλλον. Δεύτερον, διεύρυνση της παραγωγικής βάσεως με ενίσχυση της παραγωγής νέων προϊόντων και υπηρεσιών, ύψηλης ποιότητας και προστιθεμένης αξίας, διεύρυνση του τουριστικού προϊόντος και ισόρροπη, κλαδικώς και γεωγραφικώς, ανάπτυξη. Τρίτον, κοινωνική ανάπτυξη με έμφαση στην ενίσχυση της δημιουργίας ανθρώπινου κεφαλαίου, στην αναβάθμιση των ικανοτήτων του πληθυσμού, τη βελτίωση των λειτουργιών στους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και του πολιτισμού, την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη διατήρηση της πολιτισμικής και ιστορικής ταυτότητας των διαφόρων νησιών. Τέταρτον, ανάληψη μιας σειράς από υποστηρικτικές δράσεις, που περιλαμβάνουν το θεσμικό πλαίσιο της αναπτυξιακής παρεμβάσεως, τον μηχανισμό μεταφοράς πληροφορή-

σεως και τόν μηχανισμό κινητοποιήσεως του πληθυσμού στην κατεύθυνση της κοινωνικής συνοχής και της ενισχύσεως της τοπικής επιχειρηματικότητας.

Η προσέγγιση των στόχων αυτής της αναπτυξιακής κατευθύνσεως μπορεί να επιτευχθεί με τη διαμόρφωση Τοπικών Παραγωγικών Συστημάτων και τη λειτουργία Συστημάτων Δημιουργικού Αναπτυξιακού Περιβάλλοντος σε επίπεδο νησιωτικής μικροπεριφέρειας. Η ανάδειξη του ρόλου της καινοτομίας και της προσαρμοσμένης τεχνολογίας σε πρωταρχικό στην αναπτυξιακή προσπάθεια, ή ενεργοποίηση των τοπικών φορέων με την ανάληψη Τοπικής Δημόσιας Αναπτυξιακής Δράσεως και ή Δικτύωση των Αναπτυξιακών Προσπαθειών, είναι οι νέοι παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε μια αποτελεσματική στρατηγική περιφερειακής αναπτύξεως του νησιωτικού χώρου.

Η στρατηγική αυτή, όπως αναλυτικώς εκτίθεται στη συνταχθείσα μελέτη, αντιμετωπίζει ικανοποιητικώς τα αναπτυξιακά προβλήματα της νησιωτικής Ελλάδος, συνδέει τις νησιωτικές και παράκτιες περιοχές της χώρας στο ευρύτερο χωρικό σύστημα της Ευρώπης και προτείνει λύσεις για τα ιδιαίτερα προβλήματα των νησιών. Περιλαμβάνει μια σειρά από υποστηρικτικές δράσεις που δημιουργούν συνεργίες, ενδυναμώνουν τον σχηματισμό κοινωνικού κεφαλαίου και δρουν καταλυτικώς στην εφαρμογή της. Προφανώς υπάρχουν ζητήματα, όπως χωρικά, κλαδικά, υποδομών και εξυπηρέτησεων, που απαιτούν περαιτέρω εξειδικευμένη διερεύνηση και τα όποια δέν ήταν δυνατό να εξετασθούν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας. Η αναπτυξιακή στρατηγική που προτείνεται δίνει τα όρια μέσα στα όποια μπορούν να διερευνηθούν και αντιμετωπισθούν τα ανωτέρω ζητήματα. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι η προτεινόμενη στρατηγική θεμελιώνεται στα αποτελέσματα της πρόσφατης έρευνας της οικονομικής μεγεθύνσεως, της περιφερειακής αναπτύξεως, αλλά και της νέας οικονομικής γεωγραφίας.

Για όλους αυτούς τους λόγους η παρουσιαζόμενη μελέτη τέμνει νέες και συγκεκριμένες οδούς αντιμετώπισεως του μεγάλου προβλήματος της αναπτύξεως της Νησιωτικής Ελλάδος. Επειδή, ακριβώς, είναι χρήσιμη για την άσκηση οικονομικής πολιτικής, θεωρούμε ότι θα ήταν σκόπιμο, για να γίνει ευρύτερα γνωστή, να τύχει δημοσιεύσεως από την Ακαδημία Αθηνών και μάλιστα όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στην αγγλική γλώσσα, λόγω της πρωτοτυπίας που παρουσιάζει σε διεθνές επίπεδο.

SUMMARY

Economic characteristics and development strategy for the greek islands

One of the most important geographic characteristics of Greece with significant repercussion on its economy and society is its extensive island regions with numerous islands of varying size, population and development potential. Insularity represents a permanent development disadvantage and it is manifested in lower economic performance, ragged markets and poor social conditions.

Regional policies up to now have not addressed the particular developments handicaps of island regions in Greece but also in Europe. The need for the adoption of a specific strategy to address development problems of the island regions is now widely recognized. Such a strategy should (a) address the remoteness and the peripherality problems that are related to the geographical discontinuity of the island regions and (b) encourage an integrated sustainable development of such regions on the basis of recent research findings of economic geography and endogenous growth theories.

The proposed strategy for the island regions of Greece is structured in two directions. First, it includes a proposal for a new spatial structure of development activities in the island regions, strengthening a multi-polar system of urban centers, extending into the island regions the corridors of the European Networks, thus integrating such regions in the European space. Second, it includes a proposal for an integrated development approach that aims (a) to relax factors constraining economic and social activity (such as transportation and environmental factors), (b) to broaden the productive base encouraging new, year-around economic activities, leading to a more balanced economy, (c) to encourage social development and (d) to provide a supporting institutional framework.

Time runs short for the adoption of such a strategy. The island regions face the danger of economic and social deterioration, environmental degradation, polarization between seasons with activity concentrated in summer months and in some islands and between small and large islands, or between islands close and far away from costal areas.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2003

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Άγγλικής Λαΐου και συνεργατών, *The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*, υπό του Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Έχω την τιμή να παρουσιάσω στην Όλομέλεια της Ακαδημίας Αθηνών το τρίτομο βιβλίο με τίτλο «*The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*» (Η Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου – Από τον Έβδομο έως τον Δέκατο Πέμπτο Αιώνα), στη συγγραφή του οποίου μετέσχον 36 έρευνητές, το ένα τρίτο των οποίων ήταν ελληνικής καταγωγής. Τη γενική ευθύνη του σχεδιασμού και συντονισμού της συγγραφής του βιβλίου (Editor - in-Chief) είχε η Ακαδημαϊκός και Καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Harvard κα Άγγλική Λαΐου, βοηθουμένη από Έπιστημονική Επιτροπή, η οποία περιελάμβανε τον κ. Χαράλαμφο Μπούρα, την κα Cécile Morriison, τον Νικόλαο Οικονομίδη και τον κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κα Λαΐου, εκτός της ευθύνης αυτής, υπήρξε και συγγραφέας οκτώ επί μέρους κεφαλαίων, στα οποία περιλαμβάνονται και εκείνα της Εισαγωγής και του τελευταίου (Έκτου) Μέρους, που άφορουν στη φύση της έρευνας και τα γενικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής οικονομίας.

Η παρουσιαζόμενη άγγλική έκδοση του βιβλίου εντάσσεται στη σειρά Dumbarton Oaks Studies No 39, η δε ελληνική έκδοση που θα ακολουθήσει έχει αναληφθεί από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικης Τραπεζής. Η όλη έργασια χρηματοδοτήθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος και την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών. Πρόκειται για ένα σύγγραμμα 1.205 σελίδων, που περιλαμβάνει

πρόλογο, εισαγωγή, την κύρια ύλη, καθώς και κατάλογο συντομογραφιών, θεματικό εύρετήριο, γενικό εύρετήριο και κατάλογο των χρησιμοποιηθεισών εικονογραφήσεων. Επί πλέον, υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφική κάλυψη, ή όποια πλασιώνει την ανάπτυξη της ύλης, αλλά και παρατίθεται στο τέλος κάθε κεφαλαίου.

*
* *

Το Βυζάντιο, μολονότι καλύπτει ένα μεγάλο μέρος της παγκόσμιας ιστορίας, πού βρίσκεται από γεγονότα μεγάλης σημασίας, δέν συγκέντρωνε, μέχρι πρότινος, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν, στὸν βαθμὸ πὸ ἐπέβαλλε ἡ σημαντικότητά τους. Ἦδη, ὅμως, ἡ τάση αὐτὴ ἀντεστράφη. Τελευταίως, μάλιστα, ἄρχισαν νὰ καταβάλλονται ποικίλες καὶ ἔντονες ἐρευνητικὲς προσπάθειες στὸν χῶρο αὐτό. Ἐνα οὐσιώδους σημασίας τμήμα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας —ὅπως κάθε ἱστορίας— εἶναι, φυσικὰ, τὸ ἀναφερόμενο στὴν οἰκονομία, γιὰ τὴν ὁποία μέχρι τώρα πολὺ ὀλίγα ἔχουν γραφεῖ διεθνῶς. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς διάφορες μελέτες ἐιδικῶν θεμάτων, οἱ διαθέσιμες συνθετικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἐλάχιστες (δύο μνημονεύονται ἀπὸ τὴν κα Λαῖου στὴν Εἰσαγωγή της). Στὸν παρθενο αὐτὸ χῶρο ἡ κα Λαῖου, μὲ τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο της, ἔρχεται νὰ καλύψει ἕνα κενό. Στὴν οὐσία ἐπιδιώκει νὰ ρίψει φῶς στὴ διαμόρφωση ἐνὸς οἰκονομικοῦ συστήματος, πού, σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἀποτελεῖ διάδοχο τῆς ἀρχαιότητος καὶ προπομπὸ τοῦ συστήματος πὸ ἀναπτύχθηκε, ἀκολούθως, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι ἡ συγγραφή μιᾶς τέτοιας οἰκονομικῆς ἱστορίας προσκόπτει σὲ ποικίλες δυσχέρειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σημαντικότερη ἀφορὰ στὴν ἀνεπάρκεια τῶν ποσοτικῶν δεδομένων πὸ ἐκφράζουν τὶς διάφορες οἰκονομικὲς μεταβλητές, μολονότι ἡ ἀδυναμία αὐτὴ θεραπεύεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ χρήση νέων πηγῶν πληροφοριῶν, ὅπως εἶναι οἱ προσφερόμενες ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Ἀπὸ πλευρᾶς εὐρους τοῦ ἱστορούμενου ἀντικειμένου, ὡς βασικὸς σκοπὸς ἐτέθη ἡ σφαιρικὴ του κάλυψη, πὸ σημαίνει ὅτι ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ ἡ οἰκονομία ὡς σύνολο καὶ ὄχι ὀρισμένες μόνον πλευρές της, γιὰ τὶς ὁποῖες, ἄλλωστε, ὑπάρχουν ἀξιόλογες ἐρευνητικὲς ἐργασίες. Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει τὸ ὅτι ἡ μελέτη δέν περιορίσθηκε στὴν ἀποτύπωση τῆς ἀναπτύξεως τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ προχώρησε καὶ στὴ διερεύνηση τῆς διαδρώσεώς της. Σημειωτέον ὅτι, ἐνῶ γιὰ ὀρισμένες δραστηριότητες ἡ ἀνάλυση στηρίχθηκε σὲ προηγουμένες ἐργασίες, γιὰ ἄλλες

διεξήχθη πρωτότυπη έρευνα. Τα θέματα που εξετάζονται είναι ποικίλα, όπως οι δημογραφικοί παράγοντες, ή δομή και οργάνωση της παραγωγής στην αγροτική και αστική οικονομία, ή κατανάλωση, οι επενδύσεις, οι μηχανισμοί της πίστωσης, οι τιμές, οι τρόποι συναλλαγών, τὸ ἐσωτερικὸ και διεθνὲς ἐμπόριο, ή νομισματικὴ κυκλοφορία, τὰ χρηματοοικονομικὰ φαινόμενα, τὸ οικονομικὸ δίκαιο, ή οικονομικὴ ιδεολογία και ή θέση της βυζαντινῆς οικονομίας στὸν μεσαιωνικὸ μεσογειακὸ κόσμο. Κατὰ τὴν εξέταση τῶν οικονομικῶν ἐξελίξεων δὲν συγγέεται ή πορεία τους με ἐκείνη τῶν πολιτικῶν και στρατιωτικῶν ἐξελίξεων, τῶν ὁποίων ή συνοπτικὴ ἱστορία παρουσιάζεται χωριστὰ στὴν Εἰσαγωγή. Παρ' ὅλον ὅτι οἱ οικονομικὲς και πολιτικὲς ἐξελίξεις, ἔως ἓνα βαθμὸ, ἀλληλοεπηρεάζονται, ὑπάρχουν και περιπτώσεις στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, κατὰ τις ὁποῖες οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς κινοῦνται ἀντιθέτως.

Ἡ οικονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἐκτείνεται σὲ περίοδο χιλίων περίπου ἐτῶν, ὅση, δηλαδή, ἦταν και ή διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου οἱ ρίζες ἀνάγονται στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Προηγήθηκε ή πρώτο-βυζαντινὴ περίοδος δύο αἰῶνων (4ος ἔως 6ος), πὸ ἄρχισε με δύο βαρυσήμαντα γεγονότα: τὴν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας νόμιμης, ἀλλὰ και προστατευομένης ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα και τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ εξέταση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ἐνῶ ή εἰς βάθος μελέτη της ἀπὸ τὸν 7ο και φθάνει ἔως τὸν 15ο αἰῶνα. Σημειωτέον ὅτι ή αἰτιολόγηση τῆς ἐπιλογῆς τῆς ἀφετηρίας αὐτῆς στηρίζεται κυρίως στὴ διαπίστωση ὅτι ἔκτοτε διαμορφώθηκαν οἱ διαθρώσεις μιᾶς μεσαιωνικῆς οικονομίας, πὸ ἦταν, ὅμως, ποιοτικῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τις προηγούμενες.

Ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς ή κύρια ὕλη τοῦ ἔργου κατανέμεται σὲ ἕξι Μέρη και 51 Κεφάλαια, με κριτήρια τις συνθήκες πὸ ἐπικρατοῦσαν γενικῶς στὴ βυζαντινὴ οικονομία, τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ και τὸν τρόπο λειτουργίας της. Ταυτοχρόνως, γίνεται και διαχρονικὴ εξέταση πὸ δίδει τὴ δυνατότητα ἀναλύσεως και ἐρμηνείας τοῦ δυναμικοῦ στοιχείου τῆς οικονομίας. Ὅμως, ή ἔρευνα ἐντοπίζεται σὲ ὀρισμένη μόνο περίοδο, ὅταν ή φύση τοῦ ἀντικειμένου ή ἱστορικοὶ λόγοι τὸ ἐπιβάλλουν, ὅπως συμβαίνει με τὴν ἀφιέρωση ὀλοκλήρου τοῦ Δευτέρου Μέρους στὰ συμβάντα τοῦ 6ου αἰῶνα, ὡς προοίμιο τῆς μετέπειτα ἐξελίξεως τῆς αὐτοκρατορίας. Τα λοιπὰ πέντε Μέρη τῆς ὕλης ἀναφέρονται στὸ φυσικὸ περιβάλλον, τοὺς διαθέσιμους συντελεστὲς και τις τεχνικὲς παραγωγῆς, στὴ διάρθρωση, τὴν ὀργάνωση και ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, στὴν ἀνταλλαγή, τὸ χρῆμα και τις ἀγορές,

στους οικονομικούς θεσμούς και τὸ κράτος και στὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας.

*
* *

Στὰ ἔννεα κεφάλαια τοῦ Πρώτου Μέρους ἐξετάζονται οἱ φυσικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἰδίως ἀπὸ πλευρᾶς παραγωγῆς. Λόγω τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ εἶχε γιὰ τὴ βυζαντινὴ οἰκονομία ὁ ἀγροτικὸς τομέας, παρέχεται στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀπὸ τὸν κ. Bernard Geyer συνοπτικὴ περιγραφή τῶν γεωγραφικῶν παραγόντων ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προσδιορίζεται ὁ τομέας αὐτός. Ὁ μεσογειακός, κατὰ κύριο λόγο, χαρακτήρας τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ ὅ,τι αὐτὸ σημαίνει ἀπὸ πλευρᾶς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, κλίματος καὶ γεωλογικῆς δομῆς, ἔδιδε τὴ δυνατότητα διατηρήσεως στὴ γεωργία τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς δενδροκομίας καὶ τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐντατικῆς πολυκαλλιέργειας. Ὅμως, κατὰ τὴ μακροαίωνα βυζαντινὴ ἱστορία σημειώθηκαν σημαντικὲς μεταβολὲς στὴν καλλιεργούμενη ἔκταση καὶ στὴ χρῆση γῆς γενικότερα, λόγω ποικίλων γεγονότων, ποὺ ἀφοροῦν στὸ κλίμα, τοὺς σεισμούς, τοὺς πολέμους καὶ τὶς ἐπιδημίες. Ὡστόσο, μεγαλύτερη σημασία καὶ ἀπὸ τὶς φυσικὲς συνθήκες εἶχε στὴ βυζαντινὴ παραγωγή ὁ συντελεστής «ἐργασία», τὸν ὁποῖο πραγματεύεται τὸ ἀμέσως ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς κας Ἀγγελικῆς Λαΐου. Γίνεται ἀναφορὰ στὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ διατυπώνονται ὀρισμένες πιθανολογήσεις σχετικὰ μὲ τὸ μέγεθός του, τὴ σύνδεσή του ὡς πρὸς διάφορα κριτήρια, καθὼς καὶ τὶς γενικότερες δημογραφικὲς ἐξελίξεις. Ἡ ἀνάλυση ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλους παράγοντες, ὅπως εἶναι ἡ διατροφή καὶ ἡ νοσηρότητα τοῦ πληθυσμοῦ.

Βασικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ στρατιωτικῶν συνθηκῶν, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἔπαιζε ἡ κατάσταση τῶν ἐπικοινωνιῶν, χερσαίων καὶ θαλασσίων, στὶς ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένο τὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς κας Ἄννας Ἀβραμέα. Ὡς πρὸς τὶς χερσαῖες, ἐκτίθενται ὁ τρόπος ὀργανώσεως καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ ὀδικοῦ συστήματος ποὺ κληρονόμησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ προσήρμωσαν στὶς ἀνάγκες τους, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Παρέχονται ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ δύο σημαντικὲς περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ εἶναι τὰ Βαλκάνια καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία. Εἰδικῶς στὰ Βαλκάνια, μὲ βάση τὶς ἰδιομορφίες τοῦ ἐδάφους τους, περιγράφονται καὶ ἀξιολογοῦνται ἡ «βασιλικὴ ὁδός», ποὺ εἶναι ἡ πιὸ σημαντι-

κή διαγώνιος όδική αρτηρία, οί μείζονες αρτηρίες από βορρά πρὸς νότον καί οί διασταυρούμενες όριζόντιες καί κάθετες όδοί. Οί αρτηρίες αὐτές, ὅταν κατευδύονται πρὸς νότο συναντοῦν τὴν Ἐγνατία Ὀδό, πού διασχίζει τὸν βαλκανικὸ χῶρο καί συνδέει τὴν Ἀδριατικὴ μετὸ Αἰγαῖο καί τὴν Προποντίδα, δηλαδή τὴ Ρώμη μετὴν Κωνσταντινούπολη. Πρὸς νότον ἡ Ἐγνατία Ὀδὸς διακλαδίζεται μετὰ κατεύθυνση τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καί τὴν Πελοπόννησο. Σχετικὰ μετὰ τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες, λειτουργοῦσαν οί γραμμὲς τοῦ ἄξονα βορρὰ - νότου, πού συνδέει τὴν Κωνσταντινούπολη μετὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὴν Αἴγυπτο καί τίς ἀκτὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, καθὼς καί ἐκεῖνες πού συνδέουν τὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τίς Δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Ἰταλία καί τὴ Βρετανία. Χωριστὰ ἐξετάζεται στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀπὸ τὸν κ. Γεώργιο Μακρῆ ἡ ναυτιλία τοῦ Βυζαντίου, βάσει τῶν διαθεσίμων στοιχείων πού ἀφοροῦν στοὺς τύπους τῶν πλοίων, τὴ χωρητικότητά τους, τὴν ἰδιοκτησία τους, ἀλλὰ καί τὰ ναυπηγεῖα.

Τὰ λοιπὰ πέντε κεφάλαια τοῦ Πρώτου Μέρους ἀφοροῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὶς συνδῆκες πού χαρακτηρίζαν ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους παραγωγικοὺς κλάδους τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, πού ἀνήκουν στὸν πρωτογενῆ καί δευτερογενῆ τομέα. Στὸ πέμπτο, κατὰ σειράν, κεφάλαιο ἀναλύονται ἀπὸ τὸν κ. Anthony Bryer, μετὰ τεχνικὴ καί φιλολογικὴ ἐμβάθυνση, τὰ διάφορα μέσα πού ἐχρησιμοποιοῦντο στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἐξετάζεται πλῆθος ἐργαλείων καί διατυπώνεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οί περισσότεροι Βυζαντινοὶ ἀγρότες ἔσκαβαν τὸ ἔδαφος ὄχι μετὰ ἀλέτρι, ἀλλὰ μετὰ τὸ χέρι, ἄλεθαν τοὺς σπόρους τοὺς ὄχι μετὰ μύλο, ἀλλὰ μετὰ τὸ χέρι, καί μετέφεραν τὰ προϊόντα τοὺς ὄχι μετὰ κάρο, ἀλλὰ μόνοι τοὺς ἦ μετὰ ζῶα τους, πού σημαίνει ὅτι τὰ κύρια μέσα τῆς βυζαντινῆς παραγωγῆς ἦσαν οί μύες τῶν χωρικῶν.

Τὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια ἀναφέρονται στὶς ἐξορυκτικὲς δραστηριότητες καί τὴ μεταποίηση τῶν προϊόντων τους. Συγκεκριμένα, στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν κ. Klaus - Peter Matschke ἡ ἐξέλιξη τῆς μεταλλευτικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε λάβει μεγάλες διαστάσεις καί περιελάμβανε χρυσό, ἄργυρο, καθὼς καί ἄλλα μέταλλα, ὅπως χαλκὸ καί σίδηρο. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐξόρυξή τους συνεχίσθηκε μέχρι τὰ μέσα τῆς Βυζαντινῆς Περιόδου μετὰ πολὺ ἀπλὲς μεθόδους παραγωγῆς. Ὅμως, ἡ κατάτμηση τῆς αὐτοκρατορίας σὲ πολλὰς πολιτειακὲς ὀντότητες, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα,

περιόρισε αισθητά τή μεταλλευτική ανάπτυξη. Παραλλήλως με τήν εξόρυξη μεταλλών κινήθηκε στο Βυζάντιο και ή μεταλλουργία, καθώς και ή κατασκευή μεταλλικών ειδών, δραστηριότητες πού εκτίθενται στο έβδομο κεφάλαιο από τήν κα Μαρία Παπαθανασίου. Οί σχετικές τεχνικές, πού είχαν και αυτές άρχαία παράδοση, βελτιώθηκαν κατά τή Βυζαντινή περίοδο, έχρησιμοποιοῦντο δέ ὄχι μόνο για τήν κατασκευή ὄπλων, έργαλείων και κοσμημάτων, ἀλλά και για τή διακόσμηση κτηρίων. Οί δραστηριότητες αυτές συνέβαλλαν στήν τόνωση τῆς οικονομίας και στήν πολιτική και πολιτιστική λαμπρότητα τοῦ κράτους. Παρόμοιο ρόλο ἔπαιζαν και τὰ λατομικά προϊόντα, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ὁ κ. Jean - Pierre Sodini στο ὄγδοο κεφάλαιο. Ὡς πρὸς τὰ μάρμαρα, τὸ οικονομικὸ ὄφελος ἀπὸ τή βυζαντινὴ γλυπτική στο τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας δὲν συγκρινόταν με ἐκεῖνο τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 6ο αἰῶνα, ὅταν ἀκόμη ή ζήτηση τῶν προϊόντων αὐτῶν ἦταν σχετικά ὑψηλή. Ἕνας ἄλλος μεταποιητικὸς κλάδος πού γνώρισε μεγάλη ἀνάπτυξη σὲ ὅλη τή διάρκεια τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ή μεταξουργία, τῆς ὁποίας οἱ τεχνικές παραγωγῆς και ἐπεξεργασίας, καθώς και οἱ συνδῆκτες ἐμπορίας περιγράφονται ἀπὸ τήν κα Anna Muthesius στο ἔνατο —και τελευταῖο— κεφάλαιο τοῦ Πρώτου Μέρους.

*
* *

Ὅπως ἤδη εἶπαμε, στήν ἀνάπτυξη τῆς ὕλης παρεμβάλλεται ή εξέταση τῆς βυζαντινῆς οικονομίας κατά τὸν 6ο αἰῶνα, κατά τὸν ὁποῖο ή αὐτοκρατορία ἐκτεινόταν σὲ ὁλόκληρη τή λεκάνη τῆς Μεσογείου, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεῖες τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρόκειται για τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο κεφάλαια τοῦ Δευτέρου Μέρους, ὅπου ή κα Cécile Morrisson και ὁ κ. Jean - Pierre Sodini παρέχουν μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς καταστάσεως, χρησιμοποιώντας ἀρχαιολογικὸ ὕλικό, ἀλλά και, σὲ σημαντικὴ ἔκταση, ἀρχαιολογικό. Ἐν πρώτοις, περιγράφονται οἱ πληθυσμιακὲς συνδῆκτες κατὰ γεωγραφικὲς περιοχὲς και κατὰ κατηγορίες οἰκισμῶν. Ὡς πρὸς τοὺς ἀγροτικούς τὸ ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται στήν ἀνάπτυξη τῶν χωριῶν, καθώς και στή σύνδεσή τους με τὴν πόλεις, ἀπὸ τήν ὁποία προέκυψαν «δευτερεύοντα ἀστικά κέντρα». Ἀναλύεται, ἐπίσης, ὁ ρόλος τῶν πόλεων, ή συγκρότησή τους και ή προστασία τους, ἀλλά και ή βαθμιαία ἀποδυνάμωσή τους, πού συνετέλεσθη σὲ κλίμα κρίσεως, κατὰ τή διάρκεια τοῦ 6ου αἰῶνα, με διαφορετικὲς φάσεις κατὰ περιοχὲς, ὅπως εἶναι ή Ἑλλάς, ή Μικρὰ Ἀσία και τὰ Νησιά τοῦ Αἰγαίου, ή Κρήτη και ή Κύπρος. Ἡ δημογραφικὴ εξέταση συμπληρώνεται

μέ γενικές, ελλείπει κατάλληλων στοιχείων, παρατηρήσεις που αφορούν κυρίως στις επιδράσεις στη δυναμικότητα των μεγάλων επιδημιών της εποχής εκείνης.

Από πλευράς οικονομίας, τα προϊόντα της αγροτικής παραγωγής, σε όλη τη μεσογειακή περιοχή, εξακολούθησαν και κατά τον 6ο αιώνα να μη διαφέρουν από τα προϊόντα της αρχαιότητας. Σημαντική θέση στα είδη διατροφής κατείχαν εκείνα του ζωικού κεφαλαίου. Η βιοτεχνία εκάλυπτε ένα ευρύ φάσμα κλάδων, όπως η άγγειοπλαστική, η υαλουργία, η ύφαντουργία, η έριουργία, η ξυλουργική και η κατασκευή μεταλλικών ειδών, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Το εμπόριο των αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων εξακολούθησε να είναι δραστηριοποιημένο σε όλο σχεδόν τον 6ο αιώνα, αν και σε κάπως χαμηλότερο επίπεδο, σε σχέση με τους άμέσως προηγούμενους αιώνες. Οι διάφορες οικονομικές συναλλαγές διευκολύνονταν από την ύπαρξη ενός σταθερού και εύκαμπτου νομισματικού συστήματος. Από την ανάλυση αυτή συνάγεται το συμπέρασμα ότι κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα η αυτοκρατορία είχε φθάσει σε ένα αρκετά ύψηλο επίπεδο ευημερίας, κυρίως λόγω της διατήρησης της ειρήνης για αρκετές δεκαετίες. Ωστόσο, από τις αρχές του δεύτερου ήμισους του 6ου αιώνα η κατάσταση άλλαξε. Τα δημογραφικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν, κυρίως από την πανώλη, περιορίσαν τις δυνατότητες της αυτοκρατορίας να αποτρέψει τις εισβολές των Σλάβων και των Αράβων. Έτσι, οι λύσεις που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου δεν μπόρεσαν πλέον να αναστρέψουν τον ρουτό των γεγονότων. Πολύτιμες πληροφορίες για τις οικονομικές συνθήκες που υπήρχαν κατά την περίοδο αυτή εκτίθενται στο δεύτερο κεφάλαιο του Δευτέρου Μέρους, υπό μορφήν ειδικής μελέτης, από τον κ. James Russell. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν από τις άνασκαφές που ενήργησαν Καναδοί αρχαιολόγοι στο Άνεμούριο της Μικράς Ασίας από το 1965.

*
* *

Τα είκοσι ένα κεφάλαια του Τρίτου Μέρους, με το όποιο, ουσιαστικώς, αρχίζει η ιστορία της νέας περιόδου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αναφέρονται στην παραγωγή και, ειδικότερα, στη διάρθρωση, την οργάνωση και την ανάπτυξή της. Το αντικείμενο αυτό έρευνάται με βάση τη διάκριση της οικονομίας σε αγροτική και αστική. Η αγροτική οικονομία καλύπτει τα τρία πρώτα κεφάλαια ως εξής: Στο πρώτο κεφάλαιο ο κ. Jacques Lefort περιγράφει

σέ σχετικά μεγάλη έκταση, παρά τήν ἔλλειψη δεδομένων, τήν κατάσταση τῆς βυζαντινῆς γεωργίας κατὰ τήν περίοδο ἀπό τόν 7ο ἕως τόν 12ο αἰώνα, ἀρχίζοντας μέ τήν παροχή πληροφοριῶν πού συμπληρώνουν ἐκεῖνες πού δίδονται στό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Πρώτου Μέρους. Οἱ πληροφορίες αὐτές ἀφοροῦν στήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία στηριζόταν στήν ὑπαρξή δύο πόλων: Τοῦ χωριοῦ καί τοῦ ἀγροκτήματος, καθῶς καί στήν καλλιέργεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἀρόσιμων ἐκτάσεων ἀπό τίς οἰκογένειες τῶν χωρικῶν. Περιγράφονται οἱ διάφορες μορφές ἐχμεταλλεύσεως, στίς ὁποῖες περιλαμβάνονται τὰ δένδρα, τὰ δημητριακά, τὰ λαχανικά, τὰ βιομηχανικά φυτά, τὰ ἀμπέλια καί, ἐπί πλέον, οἱ ἀκαλλιέργητες ζῶνες, τὰ δάση, ἡ θύρα, ἡ ἀλιεία καί οἱ βοσκότοποι.

Ἀκολουθεῖ μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῶν ἀναπτυξιακῶν παραγόντων τῆς βυζαντινῆς γεωργίας κατὰ τήν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο, ἀρχίζοντας ἀπό τήν πληθυσμιακή ἀνάπτυξη καί τήν αὔξηση τῆς ζήτησεως, πού ἐπόμενο ἦταν νά σημειωθεῖ, καί λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τίς ἀρνητικές ἐπιδράσεις πού ἀσκήθησαν ἀπό τίς μεγάλες ἐπιδημίες, ἀλλά καί τίς ποικίλες ἐπιδράσεις πού εἶχαν οἱ σλαβικές εἰσβολές. Γενικῶς, παρατηρήθηκε αὔξηση τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων. Μέχρι τόν 10ο αἰώνα φαίνεται ὅτι τὸ χωριὸ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στήν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἔτσι, ἡ ἔκτασή του κατέστη χώρος μετασχηματισμῶν, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦταν τὸ ἀγρόκτημα νά καταστεῖ ὁ κυρίαρχος δεσμὸς τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Κατὰ περιόδους σημειώθηκαν διακυμάνσεις πού περιεῖχαν φάση μειώσεως τῆς συγκομιδῆς, ὑπερχρεώσεως τῶν χωρικῶν καί πωλήσεως τῆς γῆς στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες. Πάντως, πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου τὸ ἀγρόκτημα ἄρχισε νά παίζει πρωτεύοντα ρόλο, δηλαδὴ τὸν ρόλο πού μέχρι τότε ἔπαιζαν τὰ χωριά, σὲ μιὰ οἰκονομία προσανατολισμένη στὴ ζήτηση, μὲ αὔξηση τοῦ ἐγχρήματου μέρους τῆς. Οἱ γαιοκτήμονες καί οἱ κάτοχοι ἀγροκτημάτων ἀποτελοῦσαν ἓνα κόσμο τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν χωρικῶν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες ἀνήκαν στίς κατώτερες τάξεις τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ ἴδιο, ὅμως, δὲν ἴσχυε καί γιὰ πολλὰ Μοναστήρια καί Μητροπόλεις. Ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη διοικήσεως τῶν ἀγροκτημάτων ἀπὸ κατάλληλο προσωπικό, τὴ στιγμή πού τὸ κράτος ἦταν ὁ μεγάλος γαιοκτήμων. Ἡ ἐκκλησία, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου, κατέλαβε τὴ δευτέρη θέση στήν αὐτοκρατορία. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία κατὰ τόν 12ο αἰώνα ἀναπτύχθηκε μὲ ἐπιταχυνόμενον ρυθμὸ. Ὁ κύριος λόγος αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως, ἐκτὸς τῶν δημογραφι-

κων συνθηκών, είχε σχέση με την αύξουσα τάση οργάνωσης της αγροτικής ζωής.

Μεταξύ του 12ου και των επόμενων τριών αιώνων παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες, αλλά και σοβαρές διαφορές. Οι συνθήκες αυτές επηρέασαν και την αγροτική οικονομία, της οποίας η διαμόρφωση κατά την περίοδο από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα εξετάζεται από την κα Άγγελική Λαΐου στο δεύτερο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους. Και εδώ προτάσσεται η εξέταση του πληθυσμού ως σημαντικού προσδιοριστικού παράγοντος της παραγωγής και του χωριού ως της πιο σημαντικής οικιστικής μονάδας. Ακολουθεί ανάλυση της λειτουργίας της παραγωγής, στην οποία διαπιστώνεται ότι υπήρχε συνδυασμός αυτοκαταναλώσεως, αλλά και διαθέσεως μέσω της αγοράς, σε αναλογίες που έποικιλαν. Υπήρχαν αγορές για όλα τα αγροτικά προϊόντα σε όλες σχεδόν τις περιοχές. Πληροφορίες που αφορούν στην παραγωγή και τα προϊόντα της παρέχονται, σε περιφερειακή βάση, για τη Μικρά Ασία, το Δεσποτάτο του Μωρέως, την Ήπειρο και Θεσσαλία και τη Μακεδονία και Θράκη. Όπως στην προηγούμενη περίοδο έτσι και στην καλύπτουσα τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, τα μεγάλα αγροκτήματα έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Μικρά κτήματα χωρικών υπήρχαν, αλλά αντιμετώπιζαν δυσκολίες επιβιώσεως. Ός προς τους άστους που κατείχαν γεωργική γη, την ενοικιάζαν ή την καλλιεργούσαν με άγρεργάτες. Για τις επί μέρους κατηγορίες αγροκτημάτων, καλλιεργειών και προϊόντων, με βάση τις διαθέσιμες υποτυπώδεις ποσοτικές πληροφορίες, γίνονται εκτιμήσεις των εισοδηματικών εισπράξεων και αποδόσεων. Η γενική διαπίστωση είναι ότι η αγροτική οικονομία, ενώ από τον 13ο έως τα μέσα του 14ου αιώνα ήταν παραγωγική και ένσωματωμένη στη γενική οικονομία, από το πρώτο ήμισυ του 14ου αιώνα τα πολλαπλά προβλήματα που εμφανίσθηκαν συνετέλεσαν σε μείωση της παραγωγής και ανακατανομή της ιδιοκτησίας αγροτικής γης υπέρ των κατεχομένων από τα Μοναστήρια. Έτσι, για να μπορέσει να ανακάμψει η αγροτική οικονομία έπρεπε να αποκατασταθούν οι αναγκαίες συνθήκες, πράγμα που έμελλε να συμβεί με την εγκατάσταση των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Η εξέταση της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας κλείνει με τη μελέτη από τον κ. Pierre Toubert, στο τρίτο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους, της σχέσεως του Βυζαντίου με τον Μεσογειακό αγροτικό πολιτισμό.

Στο Τρίτο Μέρος, μετά τα τρία κεφάλαια, στα όποια ήδη αναφερθήκαμε—που αφορούν στην αγροτική οικονομία— ακολουθούν δέκα όκτώ κεφάλαια

πού πραγματεύονται την παραγωγή στα πλαίσια της αστικής οικονομίας του Βυζαντίου. Από τα κεφάλαια αυτά τα ένενά πρώτα έχουν μακροοικονομικό, ως επί το πλείστον περιεχόμενο, ενώ τα λοιπά ένενά αποτελούν ειδικές μελέτες για συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας. Όπως στην αγροτική παραγωγή έτσι και στην αστική, η εξέταση γίνεται σε δύο περιόδους. Στο τέταρτο κεφάλαιο ο κ. Gilbert Dagron έρευνά την περίοδο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, αρχίζοντας με μια γενική επισκόπηση της εξέλιξης της βυζαντινής πόλεως και της οικονομίας της. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται συστηματικά η κοινωνική δομή της παραγωγής και του εμπορίου, με επικέντρωση της ανάλυσεως στη φύση, τις άρμοδιότητες και τις δυνατότητες επηρεασμού που είχαν στην αστική οικονομία τόσο τα διάφορα όργανα του κράτους όσο και οι κοινωνικές και επαγγελματικές ενώσεις. Οι επαγγελματικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στις πόλεις ομαδοποιούνται σε τρεις κατηγορίες: Η πρώτη αφορά στην ένασχόληση με το χρήμα, δηλαδή με τη χρηματοδότηση της αστικής οικονομίας, ή δεύτερη κατηγορία αφορά στην ύφαντουργία, όπου η εμφάση δίδεται στην επεξεργασία του μεταξιού και η τρίτη κατηγορία αφορά στον έφοδιασμό με τρόφιμα. Στο πέμπτο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους ο κ. Klaus - Peter Matschke επεκτείνει την έρευνα στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (13ος έως 15ος αιώνας). Κατά την περίοδο αυτή η αστική ανάπτυξη συνεχίσθηκε, αλλά υπό προϋποθέσεις, πλέον, όχι τόσο ευνοϊκές. Πάντως, ο οικονομικός χαρακτήρας των βυζαντινών πόλεων δεν υπέστη σοβαρές μεταβολές. Οι πόλεις, που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της άριστοκρατίας, υπήρξαν, πρωτίστως, κέντρα καταναλώσεως υλικών αγαθών, όπου εύρεα στρώματα του πληθυσμού είχαν αρχίσει να κάνουν χρήση του έντοκου δανεισμού. Κατά τον 15ο αιώνα, τουλάχιστον όλες οι μεγαλύτερες πόλεις διέδεταν τόσους βιοτέχνες και τεχνίτες, ώστε όχι μόνο έπαρκοῦσαν για την κάλυψη των βασικών αναγκών του πληθυσμού, αλλά πολλοί να μεταναστεύουν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσεως. Πρόβλημα προσφοράς εξειδικευμένης εργασίας μπορεί να μην υπήρχε, όμως οι συνθήκες για τη χρησιμοποίησή της χειροτέρευαν.

Έγκυρτερη εξέταση της βυζαντινής πόλεως κατά την περίοδο από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα γίνεται στο έκτο κεφάλαιο από τον κ. Χαράλαμπο Μπούρα. Το αντικείμενο αυτό, από θεωρητικής απόψεως, είναι πολύ εκτεταμένο και πολύπλοκο, όχι μόνο διότι οι πόλεις ήταν πολλές, αλλά και διότι κατά τους οκτώ αυτούς αιώνες αναπτύχθηκε μία δυναμική μεταβολών, της οποίας τα αποτελέσματα διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση. Λόγω της ελλείψεως ομοιομορφίας

στις διαθέσιμες πληροφορίες, επισημαίνεται η ανάγκη εξαντλητικής αρχαιολογικής έρευνας ώστε να σχηματισθεί λεπτομερής και αξιόπιστη εικόνα των μεσαιωνικών πόλεων της αυτοκρατορίας, η οποία θα παρείχε πολύτιμο υλικό για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου. Αφιερωμένη στη Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη είναι η μελέτη του κ. Paul Magdalino, που περιέχεται στο επόμενο έβδομο κεφάλαιο και αναφέρεται, ειδικότερα, στο κτηριακό της περιβάλλον και στην αστική της ανάπτυξη.

Στά πλαίσια πάντοτε της αστικής οικονομίας εξετάζονται, στη συνέχεια, σε πέντε κεφάλαια όρισμένες παραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες είχαν μείζονα σημασία στη βυζαντινή οικονομία. Έτσι, στο όγδοο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους ο κ. Χαράλαμπος Μπούρας μελετά τα προβλήματα της οικοδομικής δραστηριότητας, για τα οποία διαπιστώνεται ότι, λόγω έλλειψης σχετικών στοιχείων, δεν υπάρχει δυνατότητα τεκμηριωμένης απάντησης. Ωστόσο, διατυπώνονται κάποιες θέσεις σχετικά με τις μεθόδους παραγωγής που εφαρμόζονται στα μεγάλα δημόσια έργα και στις μικρές οικοδομικές εργασίες, αλλά και τις διαφορές που υπήρχαν από περίοδο σε περίοδο. Στο ένατο κεφάλαιο ο κ. Anthony Cutler επιχειρεί, με τις πτωχές μαρτυρίες που είναι διαθέσιμες, να παρουσιάσει τις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο Βυζάντιο γύρω από όρισμένες τέχνες, που είναι τα μωσαϊκά τοίχων, η ζωγραφική εικόνων, η κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων, το σμάλτωμα, η επεξεργασία ελεφαντοστού και η διακόσμηση βιβλίων. Στο δέκατο κεφάλαιο ο Νικόλαος Οικονομίδης εξετάζει τα υλικά που χρησιμοποιούντο στη γραφή και τη διαδικασία συγγραφής βιβλίων, σε μια περίοδο κατά την οποία η εμφάνιση του χαρτιού άνοιξε νέους ορίζοντες στις σχετικές δραστηριότητες. Στο ένδεκατο κεφάλαιο η κα Véronique François και ο κ. Jean -Michel Spieser ασχολούνται με την αγγειοπλαστική και την υαλοουργία, στηριζόμενοι περισσότερο στα εύρηματα των αρχαιολογικών ανασκαφών και λιγότερο σε γραπτές πηγές. Στο δωδέκατο κεφάλαιο ο κ. Christopher Entwistle παρέχει πληροφορίες για τα μέτρα και σταθμά που χρησιμοποιούντο στη βυζαντινή οικονομία.

Όπως ήδη είπαμε εισάγοντας στο τμήμα που αφορά στην αστική παραγωγή, τα τελευταία έννεα κεφάλαια του Τρίτου Μέρους αποτελούν ειδικές μελέτες για συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας, που σκοπό έχουν να επικουρήσουν την ανάλυση που προηγήθηκε. Θα περιορισθούμε να αναφέρουμε τους τίτλους και τους συγγραφείς των κεφαλαίων αυτών, τα οποία πρέπει να αναγνωρισθεί ότι παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την αστική οικονομία του Βυζαντίου.

Πρόκειται για τὰ κεφάλαια: «Σάρδεις» τοῦ κ. Clive Foss καὶ τῆς κας Jane Ayer Scott, «Ἡ ἀστική οἰκονομία τῆς Περγάμου» τοῦ κ. Klaus Rheidt, «Θήβες» τῆς κας Ἀσπασίας Λούβη-Κίζη, «Μεσαιωνική Ἀθήνα» τῆς κας Μαρίας Καζανάκη - Λάππα, «Κόρινθος» τοῦ κ. G.D.R. Sanders, «Νομισματική κυκλοφορία στὴν Κόρινθο ἀπὸ τὸ 976 ἕως τὸ 1204» τῆς κας Βάσως Πέννα, «Χερσὼν καὶ ἡ περιοχὴ τῆς» τῆς κας Anne Bortoli καὶ τοῦ κ. Michel Kazanski, «Πρεσθλάβα» τοῦ κ. Ivan Jordanov καὶ «Τούρνοβο, 6ος ἕως 14ος αἰώνας» τοῦ κ. Konstantin Dochev.

*
* *

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια τοῦ Τετάρτου Μέρους πραγματεύονται τὴν ἀνταλλακτικὴν πλευρὰ τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία προσδιόριζε, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, τὴν κατανομὴν τοῦ παραγόμενου προϊόντος, ἀλλὰ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Μέρους αὐτοῦ ἡ καὶ Ἀγγελικὴ Λαῖου ἀναλύει τὶς ἔννοιες τῶν οἰκονομικῶν καὶ μὴ οἰκονομικῶν ἀνταλλαγῶν. Στὸ Βυζάντιο, ὁ ἀντιπραγματισμὸς ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο στάδιο στὴν ἐξέλιξιν τῶν συναλλαγῶν, οἱ ὁποῖες βαθμιαίως ἐγχορηματίσθησαν. Ἡ οἰκονομία τῶν ἀνταλλαγῶν ἀντιμετωπίζεται ὡς δυναμικὴ διαδικασία, στὴν ὁποία τὸ ἐμπόριο προέκυψε ἀπὸ μὴ οἰκονομικὰ ἀνταλλαγὰς καὶ περιορισμένες συναλλαγὰς, ὅπως ἐκείνες τοῦ ἀντιπραγματισμοῦ ποὺ ἐξελίχθησαν σὲ ἐγγρήματες πράξεις τῆς ἀγορᾶς. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια διαφόρων παραγόντων. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς βυζαντινῆς ἀνταλλακτικῆς οἰκονομίας πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ ἰδιαιτερότητες, ἀλλὰ καὶ οἱ διαφορὰς ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους περιόδων. Πάντως, μὴ οἰκονομικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀνταλλαγὰς ὑπῆρχαν σὲ ὅλες τὶς περιόδους στὸ Βυζάντιο.

Οἱ εἰδικὲς συνθήκες ποὺ διαμορφώθηκαν, ἀπὸ πλευρὰς ἀνταλλαγῶν, στὶς περιόδους ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα ἐξετάζονται στὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια ὡς ἑξῆς: Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ Τετάρτου Μέρους ἡ καὶ Ἀγγελικὴ Λαῖου διαιρεῖ τὴν πρώτην περίοδον σὲ τρεῖς ὑποπερίόδους, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὶς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνα, ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 10ο αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα. Καὶ στὶς τρεῖς αὐτὰς ὑποπερίόδους ἀντικείμενον ἔρευνας ἀποτελοῦν οἱ μὴ οἰκονομικὰ ἀνταλλαγὰς, οἱ οἰκονομικὰ ἀνταλλαγὰς, ὁ ρόλος τῶν ἐμπόρων, οἱ ἀγορὰς καὶ οἱ ἐκθέσεις καὶ οἱ νομισματι-

κοί και πιστωτικοί μηχανισμοί. Το γενικό συμπέρασμα που συνάγεται από την έμπεριστατωμένη αυτή εξέταση είναι ότι η βυζαντινή οικονομία εξελίχθηκε σε μια μικτή οικονομία, στην οποία επικρατούσε το ελεύθερο εμπόριο, αλλά υπήρχε και κρατική παρέμβαση. Ύπο τις συνθήκες αυτές, ο όγκος των συναλλαγών αυξήθηκε, ο ρόλος του βυζαντινού εμπορίου ενισχύθηκε, ή ανταλλακτική οικονομία δραστηριοποιήθηκε, αλλά υπήρχαν εμπόδια, καθώς και άρνητικοί παράγοντες. Στο τρίτο κεφάλαιο ο κ. Klaus-Peter Matschke έρευνά και αξιολογεί την ανταλλακτική οικονομία στην ύστερη Βυζαντινή περίοδο, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι το κράτος δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει τον πλήρη έλεγχο των εξωτερικών και εσωτερικών οικονομικών δυνάμεων. Έτσι, βαθμιαίως, απώλεσε τη δυνατότητα επηρεασμού του εμπορίου και τους μηχανισμούς των τιμών. Αλλά και η ιδιωτική εμπορική δραστηριότητα δέχθηκε δυσμενείς επιδράσεις από τις κρίσεις της εξωτερικής πολιτικής και την εσωτερική διάβρωση της αυτοκρατορίας.

Οι εξωτερικές εμπορικές σχέσεις του Βυζαντίου εξετάζονται από τον κ. John Day στο τέταρτο κεφάλαιο του Τετάρτου Μέρους, στα πλαίσια του εμπορίου που διεξήγετο κατά τον μεσαίωνα μεταξύ της Ευρώπης και της Έγγυς Ανατολής. Παρέχονται όρισμένες γενικές, αλλά χαρακτηριστικές, πληροφορίες για την εξέλιξη του ισοζυγίου του εμπορίου αυτού, το οποίο, σημειωτέον, ήταν μονίμως έλλειμματικό για τη Δύση. Στο πέμπτο κεφάλαιο ή κα Cécile Morrisson και ο κ. Jean - Claude Cheynet συγκέντρωσαν από διάφορες πηγές ποσοτικά δεδομένα τιμών και μισθών, που αφορούν σε διάφορες χρονολογίες, ως επί το πλείστον της ύστερης βυζαντινής περιόδου και διαφόρους τύπους της αυτοκρατορίας, τα οποία, όμως, όπως και οι συγγραφείς αναγνωρίζουν, είναι, όπωςδήποτε, μειωμένης αξιοπιστίας. Αυτό, βέβαια, δεν εμποδίζει τη συναγωγή όρισμένων χρήσιμων συμπερασμάτων. Και οι μὲν τιμές (σε χρυσό) φαίνεται ότι παρέμειναν σταθερές από τον 6ο έως τον 11ο αιώνα, αλλά άρχισαν να ανέρχονται από τις αρχές του 13ου αιώνα. Ός προς τα εισοδήματα, εκείνα των μεσαίων και κατωτέρων κοινωνικών τάξεων, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, παρουσίασαν σχετική αύξηση. Το Τέταρτο Μέρος κλείνει με δύο ειδικά θέματα, από τα οποία το ένα (κατά σειράν έκτο), που αναπτύσσεται από την κα Χάρη Καλλιγιά, αφορά στη γεωγραφία, τον πληθυσμό, τους δεσμούς και τα προνόμια, την παραγωγή και το εμπόριο και τη ναυτιλιακή δραστηριότητα της Μονεμβασίας από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα και το άλλο (κατά σειράν έβδομο), που αναπτύσσεται από τον κ. Frederick van Doorninck, Jr., αφορά στα βυζαντινά ναύαγια.

*
* *

Τὸ Πέμπτο Μέρος τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται σὲ δύο πολὺ σημαντικὰ θέματα, ποὺ εἶναι τὸ χρῆμα καὶ ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν κα Cécile Morrisson ἡ ἔκδοση καὶ κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ χρήματος. Ὡς πρὸς τὴν προσφορά χρήματος γίνεται, ἐν πρώτοις, ἀναφορὰ στὴν παραγωγή νομισμάτων καὶ τὴ διοικητικὴ τῆς ὀργάνωση. Περιγράφεται τὸ νομισματικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντίου καί, εἰδικότερα, ἡ ἐξέλιξις του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς ἐπαρχίες. Ἀναλύονται οἱ προσδιοριστικοὶ παράγοντες τῶν διακυμάνσεων τῆς προσφορᾶς χρήματος, μὲ ἐμφαση στὶς πηγὲς προμήθειας τῶν νομισματικῶν μετάλλων. Στὴ συνέχεια, ἐξετάζεται ἡ ζήτησις χρήματος, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἐγχρηματισμό, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπίπεδο στὴν πρωτεύουσα καὶ στὶς ἐπαρχιακὰς πόλεις, ποὺ ἦταν κοντὰ σὲ συγκοινωνιακὰς ἀρτηρίες, διέφερε πολὺ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐπίπεδα στοὺς ἀπομακρυσμένους ἀστικούς οἰκισμοὺς καὶ στὶς ἀγροτικὰς περιοχάς. Ἀκολούθως, παρακολουθεῖται ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα, τόσο στὴ φάση ἀνόδου τῆς (8ος ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα) ὅσο καὶ στὴ φάση διεισδύσεως τοῦ ξένου νομίσματος (ἀρχὲς τοῦ 13ου ἕως τὸν 15ο αἰῶνα). Παραλλήλως, παρακολουθεῖται καὶ ἡ διάδοσις τοῦ βυζαντινοῦ χρήματος ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας. Συμπλήρωμα στοὺς νομισματικούς μηχανισμούς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ κ. John Day ποὺ περιέχεται στὸ δεῦτερο κεφάλαιο.

Μέχρι τώρα, κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν διαφόρων θεμάτων ἐπανειλημμένως ἐγινε ἀναφορὰ σὲ κρατικὰς παρεμβάσεις στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. Στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ Πέμπτου Μέρους τοῦ βιβλίου γίνεται συστηματικὴ ἐξέτασις τοῦ ρόλου τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία, παρὰ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ διαθεσίμου ἀρχαίου ὕλικου. Ἰπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς δημοσιονομικῆς ὀργάνωσης ἀρχισαν νὰ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 9ο αἰῶνα. Κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 11ο αἰῶνα ἡ κρατικὴ οἰκονομία κατέστη σχεδὸν ἐγχρηματικὴ, τουλάχιστον ὡς πρὸς τοὺς βασικοὺς φόρους καὶ τὶς ἀμοιβὰς ποὺ κατέβαλλε τὸ κράτος γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ χρησιμοποιοῦσε. Ὅμως, στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς τὸ Βυζάντιο περιῆλθε σὲ δξύτατη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίσις, ποὺ ἔφερε τὸ κράτος στὰ πρόθυρα τῆς καταστροφῆς. Ἡ κατάστασις ἀλλάξε κατὰ τὴν ἐπόμενη

περίοδο (12ος έως 15ος αιώνας), κατά την οποία η κρατική οικονομία χαρακτηρίζεται από την παροχή προνομίων. Στους δύο πρώτους αιώνες το κράτος βαθμιαίως ισχυροποιήθηκε, ενώ στους δύο επόμενους καδίστατο συνεχώς ασθενέστερο.

Τα πρώτα τρία κεφάλαια του Πέμπτου Μέρους πλαισιώνονται από άλλα πέντε, τα οποία φέρουν τον γενικό τίτλο: Νομικές πλευρές της οικονομίας. Στα κεφάλαια: Τέταρτο, πέμπτο και έκτο ή κα Έλευθερία Παπαγιάννη έρευνά, αντιστοίχως, το νομικό σύστημα σε σχέση με την ιδιοκτησία της Έκκλησίας, περιπτώσεις άσκησης του δικαιώματος προαγοράς (προτιμήσεως) υπό το φώς των βυζαντινών νόμων και τη βυζαντινή νομοθεσία που αναφέρεται στην οικονομική δραστηριότητα. Τέλος, από τα δύο τελευταία κεφάλαια του Πέμπτου Μέρους, το έβδομο περιέχει μελέτη του Δημητρίου Γκόφα για τον βυζαντινό νόμο περί τόκου και το όγδοο μελέτη της κας Όλγας Μαριδάκη - Καρατζά για τις νομικές πλευρές της χρηματοδότησεως του έμπορίου.

*
* *

Και έρχομαι στο Έκτο —και τελευταίο— Μέρος του βιβλίου που περιλαμβάνει δύο κεφάλαια γραμμένα από την κα Άγγελική Λαΐτου, από τα οποία το ένα αναφέρεται στην οικονομική σκέψη και ιδεολογία των Βυζαντινών και το άλλο παρέχει μιá γενική θεώρηση της βυζαντινής οικονομίας. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσες αναλύσεις που δίδουν άπαντήσεις σε κρίσιμα έρωτήματα και που έλειπαν έως τώρα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Μέσα σε σχετικά περιορισμένη έκταση γίνεται διεισδυτική εξέταση τόσο των θεσμών όσο και των οικονομικών λειτουργιών που αναπτύχθηκαν στο Βυζάντιο και μάλιστα σε σύγκριση με όσα συνετελέσθησαν τον μεσαιώνα στη Δύση. Η ανάλυση αυτή συμπληρώνεται με μιá γενική αξιολόγηση της πορείας της οικονομίας, για την οποία διατυπώνονται εϋστοχες παρατηρήσεις σχετικά με τα διαρθρωτικά προβλήματα, αλλά και τα έπιτεύγματά της κατά τον χιλιετή βίο της.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται, στην αρχή, διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και οικονομικής σκέψεως. Ένω, δηλαδή, η οικονομική σκέψη διαλαμβάνει ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με την οικονομική πράξη (κέρδος, έπιτόκιο, σχηματισμός τιμών), η ιδεολογία έχει γενικότερο περιεχόμενο, αφού καλύπτει κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές πλευρές. Όμως, παρ' όλη τη

διαφορά αυτή, ή ιδεολογία επηρεάζει την οικονομική σκέψη, αλλά και την οικονομική πράξη. Ός προς την έκταση στην οποία οι οικονομικές ενέργειες επηρεάζονται από την ιδεολογία, διατυπώθηκε ή άποψη ότι οι Βυζαντινοί ήταν πιό συντηρητικοί στις ιδεολογικές διακηρύξεις τους από ό,τι ήταν στην πράξη. Φυσικά, ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής ιδεολογίας του Βυζαντίου εξέφραζε τις χριστιανικές θέσεις. Διαπιστώνεται δέ ότι στη βυζαντινή σκέψη και πράξη υπήρχε πάντοτε ένα σταθερό εξισορροπητικό στοιχείο μεταξύ της άρχης της έλευθερίας τών συναλλαγών και της άρχης της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Στο Βυζάντιο συνυπήρχαν οι ιδέες τών ελευθέρων διαπραγματεύσεων και της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Όλοκληρωμένη καταγραφή της οικονομικής σκέψης τών Βυζαντινών κατά τις τελευταίες δεκαετίες της αυτοκρατορίας περιέχει τó έργο του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, τó όποιο στηρίζεται στις πλατωνικές ιδέες. Χρησιμοποιώντας τó έργο αυτό, αναπτύσσεται ή θεωρία της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, στην οποία υπάρχουν πολλές πρωτότυπες αντιλήψεις, όπως ότι ίσης σημασίας προς τούς λοιπούς παραγωγικούς συντελεστές είναι ή ασφάλεια που παρέχεται από τόν στρατό, τή διοίκηση και τόν αυτοκράτορα.

Στό δεύτερο κεφάλαιο του Έκτου Μέρους συνοψίζονται τά σημαντικότερα εύρήματα που προέκυψαν από τά προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με την πορεία και την ανάπτυξη της βυζαντινής οικονομίας από τόν 7ο έως τόν 15ο αιώνα. Διακρίνονται: Η περίοδος της αναδιοργάνωσης (7ος έως άρχες 9ου αιώνα), ή περίοδος της άνθησης, που περιλαμβάνει την υποπερίοδο της συγκρατημένης άνόδου (9ος και 10ος αιώνας) και την υποπερίοδο της απογειώσεως (11ος και 12ος αιώνας) — για την οποία παρατίθεται ένα άπλό, αλλά πολύ χαρακτηριστικό, υπόδειγμα λειτουργίας της οικονομίας — ό «χαμένος» 13ος αιώνας, κατά τόν όποιο υπήρχαν στην οικονομία φαινόμενα αποδιαρδρώσεως, ενώ ή οικονομία της Δυτικής Εύρώπης ήρσκόταν σε φάση άνόδου και, τέλος, ή περίοδος της τελευταίας κρίσεως (άπό τόν 13ο έως τά μέσα του 15ου αιώνα). Τό γενικό συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση αυτή είναι ότι ή βυζαντινή οικονομία υπήρξε κατά τή διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της ιστορίας της μιá μικτή οικονομία, που περιελάμβανε ένα μεγάλο κράτος και πολλές μικρές επιχειρηματικές μονάδες, κυβερνητική έποπτεία, παρέμβαση, άκόμενη και ρύθμιση, καθώς και στοιχεία έλεύθερης άγοράς, περιοριστικές και μη περιοριστικές ιδεολογίες.

*
* *

Ἡ κα Λαΐου, ὡς ὑπεύθυνη τοῦ ἔργου, προγραμματίσει, ἐπέβλεψε καί, τελικά, τιθάσσεισε ἕνα τεράστιο ὕλικό, καταλήγοντας σέ πολύ ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Τό μορφοποίησε μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά καθίσταται δυνατή ἡ ἐξέταση, στήν ἴδια βάση, τῶν ἐπί μέρους φάσεων τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καί, ἐπί πλέον, ἡ συγκριτική ἀξιολόγηση τῆς οἰκονομίας αὐτῆς καί τῆς οἰκονομίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί μάλιστα σέ μεταγενέστερες ἐποχές. Καί αὐτό ἐπετεύχθη χωρίς ποσοτική ἀνάλυση, μέ ἐλάχιστη χρήση ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ἀλλά, κυρίως, μέ ἀξιοποίηση τῶν σχετικῶς πτωχῶν ποιοτικῶν πληροφοριῶν, πού εἶναι διαθέσιμες καί ἐμπλουτίσθηκαν τελευταίως μέ τὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν. Αὐτό ἀποτελεῖ καί ἀπάντηση στοὺς οἰκονομικοὺς ἀναλυτές, οἱ ὅποιοι διστάζουν ἢ καί ἀποφεύγουν νά ἐπιχειρήσουν ἔρευνα, ἀν δέν διαθέτουν στατιστικά στοιχεῖα γιά ἕναν ἀριθμό, στρατηγικῆς σημασίας, οἰκονομικῶν μεταβλητῶν.

Ἰδιαίτερός πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἡ συμπλήρωση τῆς συνθετικῆς ἐργασίας μέ ἐιδικές μελέτες (case studies ἢ special topics), οἱ ὅποιες, ἐνῶ δέν διασποῦν τὴν ἐνιαία δομὴ τοῦ ἔργου, ἀντιθέτως συνεισφέρουν στὴν ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καί ἐξελίξεων μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἐπιτυγχάνεται, ταυτοχρόνως, καί ἕνα εἶδος διασταυρώσεως τῶν πληροφοριῶν.

Πέραν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ ἔργου πού ἐπετέλεσε ἡ κα Λαΐου, θεωρῶ ἀναγκαῖο νά τονίσω καί τὴ συμβολὴ στὴ δημιουργία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὄλων τῶν ἀξίων συνεργατῶν - ἐρευνητῶν, πού προσέφεραν τὸν μόχθο τους γιά τὴν ἐπίτευξή του. Δὲν πρέπει, ὅμως, νά παραλείψω νά ἀναφερθῶ καί στοὺς χορηγοὺς τῆς ἐκδόσεως καί ἰδίως στὸν πρῶην Διοικητὴ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος κ. Εὐθύμιο Χριστοδούλου, ὁ ὅποιος, ὅπως ἡ ἴδια ἡ κα Λαΐου γράφει στὸν Πρόλόγό της, «ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἀναγνωρίζοντας τὴ σημασία τοῦ Βυζαντίου στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος».

Ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου καί διαπιστώσεων τῆς ἔρευνας, ἔχοντας διεξέλθει τὴν ἱστορικὴ καταγραφή τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, τῆς ὁποίας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ προσπάθησα νά παρουσιάσω, θεωρῶ ὅτι ἀπὸ τὴν καταγραφή αὐτὴ ἀβιάστως προκύπτει ἢ ἀκροτελεύτια διαπίστωση τῆς κας Λαΐου ὅτι «μέσα

στά περιθώρια που ἐτίθεντο ἀπὸ τὶς μεσαιωνικὲς συνθήκες, ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία ὑπῆρξε πολὺ ἐπιτυχὴς γιὰ ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, τόσο ἀπὸ πλευρᾶς ἀναπτύξεως, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς σταθερότητας». Ὡστόσο, πέραν τῶν ὅποιων διαπιστώσεων γιὰ τὴ φύση, τὴ διάρθρωση καὶ τὴ διαχρονικὴ πορεία τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, κλείνοντας τὴν παρουσίαση αὐτή, δὲν μπορῶ νὰ μὴν τονίσω τὴν ἱκανοποίηση ποὺ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διακατέχει κάθε οἰκονομολόγο —καὶ φρονῶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἱστορικὸ— διότι, ὅπως καὶ στὴν ἀρχὴ διεπίστωσα, ἐπὶ τέλους καλύφθηκε —καὶ μάλιστα μὲ ἐπιτυχῆ τρόπο— τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε μέχρι τώρα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς κατάλληλου συγγραμματος τῆς βυζαντινῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2003

Η ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

1. Η αναφορά σε όρισμένες βασικές, γνωστές και καθιερωμένες έννοιες είναι αναγκαία για την έρευνα που επακολουθεί. Οι έννοιες αυτές είναι το Κράτος Δικαίου και η διάκριση των εξουσιών. Υπάρχει δε ὁσμωση των δύο έννοιών, ή οποία δημιουργεί τη βάση για την επιδίωξη του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, που αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας. Δύο από τα βασικά στοιχεία της έννοιας του Κράτους Δικαίου, όπως έχει πλέον διαμορφωθεί στο πλαίσιο του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, είναι η αρχή της νομιμότητας που προανέφερα και η δικαστική προστασία.

Σχετικά με τη σχέση της Έκτελεστικής και Δικαστικής Έξουσίας παραδοσιακή αντίληψη είναι ότι τα δικαστήρια, κατ' εφαρμογή της αρχής της νομιμότητας που διέπει τη δραστηριότητα της Δημόσιας Διοίκησης, έχουν δικαιοδοσία να ελέγχουν την νομιμότητα των πράξεων των διοικητικών οργάνων δεν έχουν όμως αρμοδιότητα να επιτάσσουν τη Διοίκηση να προβεί σε όρισμένες ενέργειες.

2. Οι πράξεις των διοικητικών οργάνων, νομικές και υλικές, εφόσον είναι παράνομες μπορούν να προκαλούν βλάβη και ζημία στα έννομα συμφέροντα ή και τα δικαιώματα των διοικουμένων, οι οποίοι όμως μπορούν να ασκήσουν το ατομικό δικαίωμα της δικαστικής προστασίας και να επιδιώξουν την αποκατά-

σταση τῆς προγενέστερης νομικῆς τους κατάστασης ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο δικαστήριο. Ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ εἶναι νοητὴ μὲ τὴν ἐκδόση δικαστικῆς ἀπόφασης καὶ τὴ συμμόρφωση τῆς Διοικήσεως πρὸς αὐτή, δηλαδὴ τὴν ἐκτέλεσή της ἀπὸ τὴ Διοίκηση.

3. Ζήτημα ἐκτέλεσης ἀπὸ τὴ Διοίκηση ὑπάρχει κατ' ἀρχὴν τῶν ἀποφάσεων α) τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων ποὺ ἐπιδικάζουν στὸν ἐνάγοντα ὀρισμένο χρηματικό ποσὸ ἢ διατάσσουν τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸν ὀρισμένου πράγματος ἢ καταδικάζουν σὲ ὀρισμένη δὴλωση βουλῆσεως, β) τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων ποὺ ἀκυρώνουν συγκεκριμένες διοικητικὲς πράξεις ἢ παραλείψεις ἢ ἐπιδικάζουν στὸν προσφεύγοντα ἢ ἐνάγοντα ὀρισμένο χρηματικό ποσὸ, γ) τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ποὺ ἀκυρώνουν συγκεκριμένες ἀτομικὲς πράξεις ἢ παραλείψεις, δ) τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ποὺ καθορίζουν τὰ ἀκριβῆ ποσὰ συντάξεων κατόπιν ἐφέσεων ἢ ἐπιδικάζουν ποσὰ συντάξεων.

Στὴν περίπτωση τῆς προσωρινῆς δικαστικῆς προστασίας, ἡ ἐκτέλεση συνίσταται γιὰ τίς ἀποφάσεις τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων στὴν καταβολὴ ὀρισμένου ποσοῦ ἢ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς προσωρινῆς ρύθμισης ποὺ διέταξε τὸ δικαστήριο καὶ στὴν περίπτωση τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων στὴν καταβολὴ ὀρισμένου ποσοῦ ἢ τὴν ἀναστολὴ ἐκτέλεσης διοικητικῆς πράξης ἢ τὴ διενέργεια ἢ παράλειψη ὀρισμένης πράξης (ἀσφαλιστικὰ μέτρα).

4. Κανόνες γιὰ τὴ συμμόρφωση τῆς Διοικήσεως στὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος στὸ Σύνταγμα, στὴ νομοθεσία τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, στὶς δικονομικὲς διατάξεις σχετικὰ μὲ τὰ διοικητικὰ δικαστήρια¹ καὶ τὴν Πολιτικὴ Δικονομία. Εἶχαν ὅμως καταστεῖ ἀνενεργοὶ μὲ νομοθετικὲς ρυθμίσεις ἢ πρακτικὲς τῆς Διοικήσεως οἱ ὁποῖες ματαίωσαν τὴν ἐκτέλεση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ποὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ εἰς βάρος της.

Τέτοια βασικὴ νομοθετικὴ ρύθμιση ἦταν ὁ Ν. 2097/1952, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ ἐκτέλεση δικαστικῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐπιδικάζουν χρηματικὲς ἀπαιτήσεις ἢ δικαστικὴ δαπάνη εἰς βάρος τοῦ Δημοσίου. Ἡ δὲ διάταξη αὐτὴ εἶχε ἐφαρμογὴ καὶ σὲ ὅλα τὰ δημόσια νομικὰ πρόσωπα ποὺ ἔχουν τὰ δικονομικὰ προνόμιά του. Ὁρδῶς ὅμως εἶχε πρόσφατα χριθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΠ καὶ

1. Σύνταγμα 1975 ἄρθρο 95 παρ. 5, ΝΔ 170/1973, ἄρθρο 39, Κώδικας Διοικητικῆς Δικονομίας, ἄρθρα 198 καὶ 199.

τὸ ΕΣ² ὅτι ἡ ρύθμιση αὐτὴ εἶχε καταργηθεῖ ὡς ἀντίθετη στὸ ἄρθρο 20 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος, τὸ ἄρθρο 6 παρ. 1 τῆς Σύμβασης «διὰ τὴν προάσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν», καθὼς καὶ πρὸς τὸ Διεθνὲς σύμφωνο γιὰ τὰ ἀτομικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, ποὺ ἔχουν ὑπερνομοθετικὴ ἰσχὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 28 τοῦ Συντάγματος.

Ἐπίσης κατὰ τὸ ἄρθρο 909 τοῦ Κώδικα Πολιτικῆς Δικονομίας δὲν μποροῦσε νὰ διαταχθεῖ προσωρινὴ ἐκτέλεση κατὰ τοῦ Δημοσίου, τῶν δῆμων καὶ τῶν κοινοτήτων.

Ἡ πρακτικὴ τῆς Διοίκησης ἀφοροῦσε τὶς ἀκυρωτικὲς ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἔτσι ἡ ἄρνηση τῆς Διοίκησης νὰ συμμορφώθῃ πρὸς αὐτὲς μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀναγκαίων διοικητικῶν πράξεων θεμελιώνει ἀπλῶς δικαίωμα γιὰ ἀποζημίωση.

Ἰσχύοντες συνταγματικοὶ κανόνες

5. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 2001 περιέχει δύο νέες βασικὲς γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ διατάξεις. Ἔτσι, κατὰ μὲν τὸ ἄρθρο 94 παρ. 4 «στὰ πολιτικὰ ἢ διοικητικὰ δικαστήρια μπορεῖ νὰ ἀνατεθεῖ καὶ κάθε ἄλλη ἀρμοδιότητα διοικητικῆς φύσης ὅπως νόμος ὀρίζει. Στὶς ἀρμοδιότητες αὐτὲς περιλαμβάνεται καὶ ἡ λήψη μέτρων γιὰ τὴ συμμόρφωση τῆς Διοίκησης μὲ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις. Οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις ἐκτελοῦνται ἀναγκαστικὰ καὶ κατὰ τοῦ Δημοσίου, τῶν ὀργανισμῶν τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καὶ τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, ὅπως νόμος ὀρίζει», κατὰ δὲ τὸ ἄρθρο 95 παρ. 5 «ἡ Διοίκηση ἔχει ὑποχρέωση νὰ συμμορφῶνεται πρὸς τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις. Ἡ παράβαση τῆς ὑποχρέωσης αὐτῆς γεννᾷ εὐθύνη γιὰ κάθε ἀρμόδιο ὄργανο, ὅπως νόμος ὀρίζει. Νόμος ὀρίζει τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς συμμόρφωσης τῆς Διοίκησης³».

2. Σοφία Σπηλιωτοπούλου-Κουκούλη, Ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης κατὰ τοῦ Δημοσίου ἔχει καταργηθεῖ, Δίκη 29, 126 ἐπ. 10η Γενικὴ Συνεδρίαση τῆς Ὁλ. τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου (24.2.1999, ΑΠ Ὁλ. 21/2001).

3. Ἡ ἴδια διάταξη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναθεώρηση ὄριζε ὅτι «ἡ Διοίκηση ἔχει ὑποχρέωσιν συμμορφώσεως πρὸς τὰς ἀκυρωτικὰς ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ παράβαση τῆς ὑποχρέωσης αὐτῆς δημιουργεῖ εὐθύνην διὰ πᾶν ὑπαίτιον ὄργανον».

Ό Ν. 3068/2002

6. Διὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν προαναφερόμενων συνταγματικῶν διατάξεων ἐκδόθηκε ὁ Ν. 3068/2002, ὁ ὁποῖος προβλέπει τὸ ἐξῆς σύστημα γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ἀπὸ τὴ Διοίκηση. Στὸ ΑΕΔ καὶ κάθε ἀνώτατο δικαστήριο (ΣΕ, ΑΠ, ΕΣ) συγκροτεῖται μίᾳ ἑπιτροπῇ ἀπὸ τὰ μέλη του. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐὰν μετὰ ἀπὸ αἴτηση τοῦ ἐνδιαφερόμενου καὶ ἀφοῦ λάβει ὑπόψη τῆς στοιχείᾳ πού ὑποβάλλει ἢ ἀρμόδια γιὰ τὴν ἐκτέλεσὴ τῆς ἀρχῆς, ἐὰν διαγνώσει ἀδικαιολόγητη παράλειψη ἢ ἄρνηση συμμόρφωσης ἢ πλημμελὴ συμμόρφωση πρὸς τὴ δικαστικὴ ἀπόφαση, καλεῖ τὴν ἀρχὴ νὰ συμμορφωθεῖ μέσα σὲ ὀρισμένη προθεσμία καὶ μπορεῖ νὰ ὀρίσει ἓνα δικαστὴ μὲ βαθμὸ τουλάχιστον ἐφέτης ἢ ἀντίστοιχο ὡς ἐντεταλμένο γιὰ νὰ διατυπώσῃ γνώμη καὶ νὰ παρέχει στὴν ἀρχὴ συνδρομὴ ὡς πρὸς τὸν ἐνδεικνυόμενο τρόπο συμμόρφωσης. Ἐὰν ἡ ἀρχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ συμμορφώνεται, ἡ ἐπιτροπὴ βεβαιώνει τὴ μὴ συμμόρφωση καὶ προσδιορίζει ἓνα χρηματικὸ ποσὸ πού πρέπει νὰ καταβληθεῖ ἀπὸ τὴ Διοίκηση στὸν ἐνδιαφερόμενο ὡς κύρωση. Ἐὰν μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς κύρωσης αὐτῆς ἡ Διοίκηση ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ συμμορφώνεται, μετὰ ἀπὸ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας διαδικασίας, μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ νέα κύρωση. Ἡ ἀπόφαση ἐπιβολῆς τῆς κύρωσης ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔνταγμα πληρωμῆς καὶ ἐκτελεῖται σύμφωνα μὲ τὶς σχετικὰς διατάξεις.

Ἐὰν πρόκειται γιὰ ἀπόφαση πού ἐπιδικάζει ὀρισμένο χρηματικὸ ποσὸ, ἡ προαναφερόμενη διαδικασία χωρεῖ ὅταν ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση πού ἐπιχειρήσῃ ὁ δικαιούχος ἀπέβῃ ἄκαρπη ἢ εἶναι φανερὸ ὅτι δὲ ἀπέβαινε ἄκαρπη.

Ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση κατὰ τοῦ Δημοσίου, τῶν ΟΓΑ καὶ τῶν λοιπῶν ΝΠΔΔ γιὰ τὴν ἱκανοποίηση χρηματικῶν ἀπαιτήσεων γίνεται μὲ κατάσχεση τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας τῶν νομικῶν αὐτῶν προσώπων, δηλαδὴ ἀκινήτων ἢ κινήτων πραγμάτων ἢ μὲ κατάσχεση ἀπαιτήσεων. Ἀποκλείεται ὅμως ἡ κατάσχεση ἀπαιτήσεων πού πηγάζουν ἀπὸ ἔννομη σχέση δημοσίου δικαίου καθὼς καὶ ἡ κατάσχεση ἀπαιτήσεων ἢ πραγμάτων πού ἔχουν ταχθεῖ γιὰ τὴν ἄμεση ἐξυπηρέτηση δημόσιου σκοποῦ.

7. Τὸ σύστημα αὐτὸ συμμόρφωσης πρὸς τὶς δικαστικὰς ἀποφάσεις ἀπὸ τὴ Διοίκηση συγκρινόμενο μὲ τὸ προϊσχύον i) ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀκυρωτικὰς ἀποφάσεις εἶναι ἐξίσου ἀτελὲς καὶ ii) σχετικὰ μὲ τὴν ἱκανοποίηση χρηματικῶν ἀπαιτήσεων σαφῶς παρέχει λιγότερη δικαστικὴ προστασία.

Έτσι η ισχύουσα νομοθεσία, όπως έχει ερμηνευθεί από τη νομολογία, προβλέπει ότι η Διοίκηση για να συμμορφωθεί στις ακυρωτικές αποφάσεις του ΣτΕ ή των Διοικητικών Δικαστηρίων οφείλει να ανακαλέσει ή να τροποποιήσει τις διοικητικές πράξεις που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια του τεκμηρίου της νομιμότητας της πράξης που εξαφανίστηκε ή τροποποιήθηκε με την ακυρωτική απόφαση και, εφόσον τούτο απαιτείται, να εκδώσει νέες αναγκαίες πράξεις. Εάν η παράνομη πράξη ακυρώθηκε για αναρμοδιότητα του όργανου που την εξέδωσε ή παράλειψη ουσιώδους τύπου, ή ελαττώματα της αιτιολογίας, ή εσφαλμένη ερμηνεία, ή εφαρμογή της διάταξης που είναι νόμιμη βάση της και για την έκδοση της πράξης υπάρχει δέσμια αρμοδιότητα να εκδώσει την πράξη, το αρμόδιο όργανο οφείλει ή να τηρήσει τον ουσιώδη τύπο ή να διατυπώσει τη νόμιμη αιτιολογία και να εκδώσει νέα πράξη κατά την ερμηνεία που έγινε από το ΣτΕ ή με ορθή εφαρμογή της διάταξης.

Το ίδιο ισχύει εάν η αρμοδιότητα για την έκδοση της πράξης έχει χαρακτηριστικά διακριτικής ευχέρειας, δεδομένου ότι το διοικητικό όργανο την έχει ήδη ασκήσει. Στην περίπτωση της παράλειψης οφειλόμενης διοικητικής ενέργειας, ή Διοίκηση πρέπει να εκδώσει την πράξη (θετική ή αρνητική) που οφείλει να εκδώσει.

Τίθεται δε το ζήτημα ποιές είναι οι συνέπειες σε περίπτωση παράβασης των κανόνων αυτών. Όσον αφορά το νομικό πρόσωπο στο οποίο καταλογίζεται ή παράβαση των κανόνων, η συνέπεια έχει αποζημιωτικό χαρακτήρα σύμφωνα με τα άρθρα 105 και 106 του Εις. Ν. του ΑΚ, δεδομένου ότι θεμελιώνει ευθύνη του νομικού προσώπου. Η παράνομη όμως κατάσταση που έχει δημιουργηθεί με την μη συμμόρφωση της Διοίκησης παραμένει. Η δε επιβολή της συνέπειας, δηλαδή ή επιδίκαση της αποζημίωσης απαιτεί νέα δικαστική διαδικασία, ή οποία είναι και μακροχρόνια. Έτσι ή παροχή της δικαστικής προστασίας του διοικουμένου απαιτεί δύο στάδια, δέν αποκαθιστά δέ πραγματικά την ύλική ή ήθικη βλάβη που έχει υποστεί με την έκδοση της παράνομης πράξης ή την παράλειψη της οφειλόμενης διοικητικής ενέργειας.

Οί προαναφερόμενοι κανόνες απευδύνονται όχι μόνο πρὸς τὸ νομικὸ πρόσωπο στο οποίο καταλογίζεται ή παράλειψη της συμμόρφωσης ἀλλὰ καί στα φυσικά πρόσωπα που αποτελοῦν τὰ μονομελή ή συλλογικά ὄργανά τους, τὰ ὁποία ἔχουν τὴν ἀρμοδιότητα για τὴν ἔκδοση τῶν πράξεων που εἶναι ἀναγκαῖες για τὴν συμμόρφωση. Ἀλλὰ, αὐτὴ ἡ ευθύνη καί ὅταν λειτουργήσει, δέν ἀποτελεῖ ἐξάλει-

ψη τής παρανομίας τής ἢ μὴ συμμόρφωσης. Τὸ νομικὸ καθεστῶς ποὺ δημιουργεῖ ἢ παράλειψη συμμόρφωσης παραμένει σὲ βάρος τοῦ διοικουμένου.

8. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν χρηματικῶν ἀπαιτήσεων μὲ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση σὲ βάρος τοῦ Δημοσίου, τῶν ΟΤΑ καὶ ΝΠΔΔ ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ ἐξαιρέσεις ποὺ ὀρίζονται στὸν νέο νόμο. Ἡ συνταγματικὴ διάταξη δὲν κάνει διάκριση μεταξύ δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου, τῶν ΟΤΑ καὶ τῶν λοιπῶν ΝΠΔΔ. Περιορισμοὶ συνεπῶς μποροῦν νὰ θεσπισθοῦν μὲ νομοθετικὲς πράξεις εἴτε γενικῆς ἰσχύος, ὅπως ὁ Κώδικας Πολιτικῆς Δικονομίας εἴτε ἐιδικές. Οἱ περιορισμοὶ ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδυναμώνουν τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς δικαστικῆς προστασίας καὶ τὴν ἐιδικὴ διάταξη τοῦ ἀρθροῦ 94 παρ. 4. Εἶναι δὲ συνταγματικῶς ἐπιτρεπτοὶ ἐφόσον ἐξυπηρετοῦν τὸ δημόσιο συμφέρον στὸ πλαίσιο τῶν σκοπῶν ποὺ τάσσει τὸ Σύνταγμα ἢ ἡ νομοθεσία στὸ Δημόσιο, τοὺς ΟΤΑ καὶ τὰ λοιπὰ ΝΠΔΔ. Ἔτσι, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτρέπεται ἡ κατάσχεση στοιχείων, δηλαδὴ ἐνσωμάτων πραγμάτων τῆς «δημόσιας» περιουσίας ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἀρθρο 966 ΑΚ ὅπως ἔχει ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴ νομολογία.

Ὁ Ν. 3068/2002 (ἀνωτ. ἀριθ. 6, ἀρθρο 4 παρ. 1) ὀρίζει ὅτι ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση κατὰ τοῦ Δημοσίου, τῶν ΟΤΑ καὶ τῶν λοιπῶν ΝΠΔΔ γιὰ τὴν ἱκανοποίηση χρηματικῶν ἀπαιτήσεων γίνεται μὲ κατάσχεση πραγμάτων καὶ ἀπαιτήσεων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν «ἰδιωτικὴ» του περιουσία ἐξαιρεῖ ὅμως α) τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ ἔννομη σχέση δημόσιου δικαίου καὶ β) τὶς ἀπαιτήσεις χρηματικῆς ἢ μὴ ἀντικειμένου τὸ ὁποῖο ἔχει ταχθεῖ γιὰ τὴν ἄμεση ἐξυπηρέτηση ἐιδικοῦ δημοσίου σκοποῦ.

Γιὰ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἐξαιρέσεις αὐτὲς κρίσιμη εἶναι ἡ ἀπόφαση 17/2002 τῆς Ὀλομέλειας τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐπὶ διαφορᾶς σχετικῆς μὲ τὴν κατάσχεση δημοτικῶν φόρων καὶ τελῶν. Κατὰ τὴν πλειοψηφία, ἀπὸ 14 μέλη τῆς σύνδεσης, ἀπαιτήσεις ἄσχετα ἀπὸ τὴν αἰτία γέννησῆς τους περιλαμβάνονται στὴν ἰδιωτικὴ περιουσία ἐφόσον ἀποτελοῦν ἔσοδα τὰ ὁποῖα δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ συγκεκριμένες δαπάνες (ὅπως εἶναι τὰ ἀνταποδοτικὰ τέλη).

Κατὰ τὴ μειοψηφία (9 μέλη τῆς σύνδεσης) τὰ ἔσοδα (δηλαδὴ οἱ ἀντιστοιχες ἀπαιτήσεις) ἀπὸ ἔννομες σχέσεις δημοσίου δικαίου περιλαμβάνονται στὴν δημοσία περιουσία κατ' ἀνάλογη ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρθροῦ 966 τοῦ ΑΚ⁴.

4. Βελισάριου Καρακώστα, Τρόποι καὶ ἀντικείμενα ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης κατὰ τοῦ Δημοσίου καὶ ΝΠΔΔ, Δελτίο Φορολογικῆς Νομοθεσίας, τόμος 57, σελ. 181 ἐπ.

Με τήν απόφαση αυτή κρίθηκε περαιτέρω ότι εάν οι απαιτήσεις, που αντιστοιχοῦν σέ ἔσοδα, τὰ ὁποῖα διατίθενται ὑπὲρ τῶν ἐν γένει σκοπῶν, ὅπως εἶναι οἱ φόροι καὶ τὰ μὴ ἀνταποδοτικά τέλη, περιλαμβάνονταν στὴ δημόσια περιουσία καὶ ἦταν ἀκατάσχετες, ἡ δυνατότητα ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης θὰ ἀπέβαλε κάθε σχεδὸν περιεχόμενο. Συνεπῶς ἡ θέσπιση ἀκατασχέτου, γενικὰ καὶ χωρὶς διακρίσεις τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῶν ἀντίκειται πρὸς τὸ Σύνταγμα.

Κατὰ τοῦτο λοιπόν, ἡ ρύθμιση τοῦ νόμου 3068/2002 προβλέπει μικρότερη δικαστικὴ προστασία ἀπὸ τὸ προϊσχύον δίκαιο. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ν. 3068/2002 ἐκδόθηκε (14.11.2002) μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἀπόφασης τῆς Ὀλομέλειας τοῦ ΑΠ.

Ὁ δεῦτερος περιορισμὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν σύμφωνος μὲ τὸ Σύνταγμα, ἔχει ὅμως ἀνάγκη καθορισμοῦ τῶν ὁρίων του μὲ τὸν προσδιορισμὸ κατὰ περίπτωσιν τῆς ἔννοιας τοῦ δημόσιου σκοποῦ, π.χ. δὲν ἀποτελεῖ δημόσιον σκοπὸ ἡ ἀξιοποίηση τῆς ιδιωτικῆς περιουσίας.

Σύστημα πραγματικῆς ἐκτέλεσης τῶν συνταγματικῶν διατάξεων

9. Τὸ ἐρώτημα εἶναι τί θὰ μπορούσε καὶ ἔπρεπε νὰ θεσπίσει ὁ νόμος πὺ προβλέπουν ἡ παρ. 4 τοῦ ἄρθρου 94 καὶ ἡ παρ. 5 τοῦ ἄρθρου 95 τοῦ Συντάγματος.

Πρέπει πρῶτα νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ συνταγματικὸς κανόνας πὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάθεση στὰ δικαστήρια ἀρμοδιότητας γιὰ τὴ λήψη μέτρων γιὰ τὴ συμμόρφωση τῆς Διοικήσεως μὲ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις, ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβαση τῆς παραδοσιακῆς ἀντίληψης τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν, δεδομένου ὅτι στὸν ὄρο «μέτρα» πρέπει νὰ δοθεῖ ἡ ἔννοια πράξεων μὲ τὶς ὁποῖες τὰ δικαστήρια ἢ δικαστικὰ ὄργανα ἐπεμβαίνουν στὴ λειτουργία τῆς Διοικήσεως γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ συμμόρφωσή της πρὸς τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις, ἀνεξάρτητα καὶ παράλληλα πρὸς τὶς χρηματικὲς κυρώσεις πὺ ἐπιβάλλονται στὴν Διοίκηση ἢ τὴ ποινικὴ καὶ ἀστικὴ εὐθύνη τῶν ὑπαιτίων γιὰ τὴ μὴ συμμόρφωση ἀρμόδιων ὀργάνων.

Ἡ νομολογία τῶν ἰταλικῶν διοικητικῶν δικαστηρίων ἔχει διαμορφώσει τὸ θεσμὸ τοῦ commissario ad acta, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο, ὅταν ἡ Διοίκηση δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὴ δικαστικὴ ἀπόφαση πὺ ἀκυρώνει μίᾶ διοικητικὴ πράξη, τὸ δικαστήριον πὺ τὴν ἐξέδωσε ὀρίζει ἓνα μέλος του, τὸ ὁποῖο ὑποκαθιστώντας τὴν ἀρμόδια διοικητικὴ ἀρχὴ ἐκδίδει τὶς ἀναγκαῖες γιὰ τὴ συμμόρφωση διοικητικὲς πράξεις. Τὴν υἱοθέτηση ἀνάλογου θεσμοῦ εἶχε προτείνει καὶ ἡ διοικητικὴ

Όλομέλεια του Συμβουλίου Έπικρατείας και η Όμάδα εργασίας που είχε συγκροτήσει ο Υπουργός Δικαιοσύνης Καθηγητής Σταθόπουλος και είχε συντάξει και υποβάλει σχετικό προσχέδιο νόμου.

10. Τα κύρια στοιχεία του συστήματος αυτού είναι τα εξής : σε κάθε πολυμελές δικαστήριο, επιτροπή από τα μέλη του, όταν αυτεπαγγέλτως ή μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου διαπιστώσει αδικαιολόγητη καθυστέρηση, παράλειψη ή άρνηση συμμόρφωσης, εάν ή αναγκαία για τη συμμόρφωση ενέργεια της αρμόδιας αρχής δεν συνίσταται στην καταβολή χρημάτων, μπορεί να όρισει ένα δικαστή ως έντεταλμένο για την εκτέλεση της απόφασής του από τη Διοίκηση. Ο έντεταλμένος δικαστής, αφού προηγηθεί ένα στάδιο συνεργασίας με την αρμόδια αρχή, εάν ή αρχή αυτή εξακολουθεί να μη συμμορφώνεται με την εκδότη διοικητικής πράξης που πρέπει να έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, δηλαδή στην περίπτωση της δέσμιας αρμοδιότητας, συντάσσει την πράξη αυτή και της την διαβιβάζει. Μετά δε από την άπρακτη παρέλευση όρισμένης προθεσμίας ή πράξη θεωρείται ότι εκδόθηκε.

Στην περίπτωση που ή διοικητική αρχή έχει διακριτική ευχέρεια, για τη διαμόρφωση του περιεχομένου της πράξης, ό έντεταλμένος δικαστής συνεργάζεται με την αρμόδια διοικητική αρχή για να εξευρεθεί ή πρόσφορη λύση. Εάν προκύψουν περισσότερες λύσεις, ό έντεταλμένος δικαστής καλεί την αρχή να υιοθετήσει μία από αυτές μέσα σε όρισμένη προθεσμία, μετά από άπρακτη παρέλευση της όποιας εκδίδει ό ίδιος την πράξη σύμφωνα με τη λύση που είχε προκύψει ή την κατά την κρίση του προσφορότερη λύση από εκείνες που είχαν προκύψει.

Εάν για τη συμμόρφωση απαιτείται έρευνα της συνδρομής πραγματικών προϋποθέσεων ή ή εκπλήρωση διαδικαστικών τύπων, ό έντεταλμένος δικαστής, συνεργαζόμενος με την αρμόδια αρχή, υποδεικνύει την διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί, τάσσοντας και εύλογη προς τούτο προθεσμία. Εάν ή αρμόδια αρχή δεν προβεί στην έρευνα αυτή ή την εκπλήρωση των διαδικαστικών τύπων, ό έντεταλμένος αξιολογώντας τα υπάρχοντα στοιχεία του φακέλου εκδίδει την πράξη, ασκώντας όπως προαναφέρεται τη δέσμια αρμοδιότητα ή τη διακριτική ευχέρεια της διοικητικής αρχής. Όταν έχει ακυρωθεί παράλειψη όφειλόμενης ενέργειας, ή πράξη αυτή μπορεί να είναι θετική ή άρνητική.

Εάν ή προς συμμόρφωση ενέργεια είναι υλική πράξη, ό έντεταλμένος δικαστής μπορεί να παραγγείλει ό ίδιος την εκτέλεσή της, τηρώντας τις νόμιμες διαδικασίες, αφού ζητήσει τη συνδρομή της δημόσιας δύναμης.

11. Στην περίπτωση, πού ή προς συμμόρφωση ενέργεια σέ απόφαση του Έλεγκτικού Συνεδρίου ή τακτικών διοικητικών δικαστηρίων ή πολιτικού δικαστηρίου συνίσταται στην καταβολή χρηματικού ποσού και τὸ Δημόσιο ἢ ὁ ὑπόχρεος ΟΤΑ ἢ ΝΠΔΔ δὲν προβαίνει στην καταβολή μέσα σ' ἓνα τρίμηνο ἀπὸ τὴν κοινοποίηση τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸν δικαιούχο, ὁ δικαιούχος, ἔχει δύο δυνατότητες, ἢ νὰ προβεῖ σὲ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση ἢ μὲ αἴτησή του νὰ προκαλέσει τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἐντεταλμένου δικαστῆ, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνει στὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ ἢ τὸ ὄργανο πού διοικεῖ τὸ ΝΠΔΔ ἢ τὸ ἀρμόδιο ὄργανο τοῦ ΟΤΑ σχετικὴ σύσταση γιὰ τὴν ἐκτέλεση. Μετὰ δὲ τὴν παρέλευση ἀπρακτικῆς προθεσμίας δύο μηνῶν μπορεῖ νὰ ἐκδώσει ἐνταλμα πληρωμῆς, τὸ ὁποῖο ὑποχρεοῦται ὁ ἀρμόδιος ταμίας νὰ ἐκτελέσει κατὰ τὶς οἰκειῆς διατάξεις.

12. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση σὲ βάρος τοῦ Δημοσίου, τῶν ΟΤΑ καὶ τῶν λοιπῶν ΝΠΔΔ, ἡ Ὁμάδα ἐργασίας εἶχε προτείνει νὰ μὴν ὑπόκεινται σὲ κατάσχεση μόνο τὰ πράγματα πού ἀνήκουν εἰς τὴν «δημόσια» περιουσία τους, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτὸς συναλλαγῆς. Ἀντιθέτως ὁποιαδήποτε χρηματικὴ ἀπαίτησή τους, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐκ φόρων καὶ τελῶν καθὼς καὶ οἱ καταθέσεις ἢ τὰ διαθέσιμά τους σὲ τραπεζιτικούς ἢ πιστωτικούς ὀργανισμοὺς νὰ μποροῦν νὰ κατασχεθοῦν.

Τὰ προαναφερόμενα διοικητικὰ μέτρα τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ λαβαίνει τὸ δικαστήριον καὶ ὁ ἐντεταλμένος δικαστὴς καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης δὲν ἀποκλείουν, ἀλλὰ ἀντιθέτως πρέπει νὰ εἶναι παράλληλα πρὸς τὴν χρηματικὴ κύρωση πού πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται στὴ Διοίκηση γιὰ τὴν μὴ συμμόρφωση καὶ τὴ ποινικὴ εὐθύνη τῶν ἀρμόδιων γιὰ τὴ διενέργεια τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴ συμμόρφωση πράξεων καθὼς καὶ τὴν ἀστικὴ εὐθύνη τους, συμπεριλαμβανομένων στην τελευταία περίπτωση καὶ τῶν ὑπουργῶν.

Προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ δυνατότητα ὑποκατάστασης τῶν διοικητικῶν ὀργάνων ἀπὸ τὸ δικαστήριον καὶ τὸν ἐντεταλμένο δικαστὴ καὶ ἡ δυνατότητα ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης μὲ μόνη ἐξαίρεση τὰ ἐκτὸς συναλλαγῆς πράγματα, θὰ προκαλέσουν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μεγάλα προσκόμματα στὴν ἀποτελεσματικὴ δράση τῆς Διοικήσεως, ἂν ὄχι ἀδυναμία γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν πού τῆς τάσσει ἡ νομοθεσία.

Τὸ φαινόμενο αὐτό, καὶ ἂν ἀκόμη ἐμφανισθεῖ, θὰ εἶναι σύντομα πρόσκαιρον καὶ πολὺ περιορισμένο, διότι τὰ δραστηκὰ μέτρα πού μποροῦν νὰ ληφθοῦν καθὼς καὶ οἱ κυρώσεις καὶ εὐθύνες πού προβλέπονται, ἀσφαλῶς θὰ ἔχουν ἔντονον ἂν ὄχι ἀποφασιστικὸ ἀποτρεπτικὸ χαρακτῆρα γιὰ τὰ διοικητικὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα

τυχόν αποφασίζουν να μὴ προβοῦν στὴν διενέργεια τῶν πράξεων ποῦ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴ συμμόρφωση πρὸς τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις. Ἡ δὲ οὐσιαστικὴ καὶ πλήρης ἐφαρμογὴ τῶν συνταγματικῶν ἐπιταγῶν καὶ ἡ πραγμάτωση τοῦ Κράτους Δικαίου μὲ τὸν σεβασμὸ τοῦ δικαιώματος γιὰ ἀποτελεσματικὴ δικαστικὴ προστασία καὶ συνεπῶς ἡ προστασία τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑπερέχουσα πρωταρχικὴ ὑποχρέωση.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2003

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΡΟΛΙΝΑΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΚΟ,
ΚΑΘΡΙΝ ΖΕΤΑ ΤΖΟΥΝΣ ΚΑΙ ΝΑΟΜΙ ΚΑΜΠΕΛ
ΑΠΟ ΣΚΟΠΙΑΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ

Μου είναι αδύνατο να εύρισκομαι στον ναόν αυτόν της αναζήτησεως της αλήθειας και της γνώσεως και να μὴν ανατρέχη ὁ νοῦς μου στοὺς δασκάλους μου πού με ἔφεραν ἐδῶ. Στὸν ἀείμνηστο Πόττη Ζέπο, τὸν Γιάννη Σόντη, τὸν Ἀνδρέα Γαζή, τὸν Ἄγγελο Ἀγγελόπουλο, τὸν ἰδιαίτερα ἀγαπητό μου Γεώργιο Μιχαηλίδη - Νουάρο καὶ ἀκόμη τὸν Ξενοφῶντα Ζολώτα, ὡς ἐπίσης δασκάλους ὡς ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος καὶ ὁ Γιάγκος Πεσμαζόγλου. Ὅμοιως δύσκολο μού εἶναι νὰ μὴν ἀναφέρω τὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, φίλο ἐξ ἴσου στενὸ τοῦ ἀείμνηστου πατέρα μου καὶ τοῦ Γεωργίου Καρτάλη, ὡς ἐπίσης καὶ τὸν Πρόεδρό μας, πού περιλαμβάνω στοὺς πιὸ παλιούς οἰκογενειακούς φίλους. Τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς Σπύρο Ἰακωβίδη καὶ Βασίλη Πετράκο ἀφήνω γιὰ τὸ τέλος, ἂν καὶ ὡς ἀρχαιολόγους ἢ οἰκογενειακὴ μου παράδοση τοὺς ἔβαζε πάντα πρώτους. Γιατὶ ἡ παιδεία μου μὲ αὐτοὺς ἄρχισε, ἀφοῦ ἀπὸ παιδί ὁ πατέρας μου μὲ πήγαινε κάθε Πέμπτη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ Σαββατοκύριακα στὸ Ἀμφιθέατρο. Ἐκεῖ, ἀναφερόμενος στὴν κεραυνοβόληση τοῦ Καπανέα, πού μαζί με τὸν Ἀμφιθέατρο ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, πάντα μού ἐπανελάμβανε τὰ λόγια τοῦ πρώτου χορικοῦ τῆς Ἀντιγόνης «Ζεὺς γὰρ μεγάλης γλώσσης κόμπους ὑπερεχθαίρει!»¹. «Νὰ τὸ θυμᾶσαι αὐτὸ πάντα», μού ἔλεγε, «γιατὶ ζεῖς σὲ χώρα

1. Σοφοκλέους Ἀντιγόνη 127.

πού αγαπᾶ τὸν κομπασμὸ καὶ ρέπει στὴν ὑπερβολή». Μὲ δυὸ λόγια, γιὰ μένα ἡ ἀποψινὴ βραδιά εἶναι οἰκογενειακὴ βραδιά ἀλλὰ καὶ συνάμα εὐκαιρία νὰ ἀποτίσω τιμὴ καὶ σεβασμὸ σ' ἓνα σῶμα —τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν— πού μοῦ ἔδειξε ἀγάπη ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια καὶ πού ἀργότερα μὲ τίμησε ἐκλέγοντάς με ὡς μέλος του. Εἶναι τιμὴ πού μὲ συγκινεῖ, ἀλλὰ πού ἀκόμη, ἐγὼ τουλάχιστον, θεωρῶ ὑπερβολικὴ ὅσο καὶ ἀδικαιολόγητη.

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Ἡ πραγματικὴ ἀνδρεία, Κύριοι Συνάδελφοι, φαίνεται στὶς στιγμὲς πραγματικοῦ κινδύνου, ἢ ἀληθινῆς φιλίας στὸν κακὸ καιρὸ, ὅταν οἱ φίλοι τῶν καλῶν καιρῶν σβήνουν ἀπὸ μπροστά σου ὅπως ἡ φλόγα κάτω ἀπὸ τὸ νερό. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ δίκαιο, αὐτὸ πλησιάζει ὅσον εἶναι δυνατὸ πρὸς τέλεια τὴν ἀπρόσιτην ἰδέα τῆς δικαιοσύνης ὅταν ἐπιτυγχάνει σωστὴ ἐξισορρόπηση ἀντιμαχομένων ἐννόμων ἀξιών. Οἱ ἀξίες πού συγκρούονται στὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς μου ὁμιλίας εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητες, μιὰ καὶ δὲν ἀφοροῦν σ' ὅποιαδήποτε δικαιώματα ἀλλὰ σ' ἔννομα ἀγαθὰ ἀποφασιστικὰ γιὰ κάθε γνήσιο δημοκρατικὸ καθεστῶς. Διότι οὐσιαστικὰ μιλάμε γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τῆς ἔκφρασης ἀπὸ τὴν μία πλευρά, καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος —πού περιλαμβάνει τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου— ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἐπίτευξη σωστῆς ἰσορροπίας γίνεται ὅλο καὶ πρὸς ἐπιτακτικὴ καδῶς ἢ σημερινὴ τεχνολογία διευκολύνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν συγκέντρωση, διασταύρωση, διασύνδεση καὶ διάδοση πληροφοριῶν, πού μποροῦν νὰ ἀφοροῦν τὶς πρὸς ἀπόκρυφες πτυχὲς τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Ἄν μάλιστα αὐτὴ ἡ παραβίαση γίνεται γιὰ κερδοσκοπία, τότε ἡ ζημία πού προκαλεῖ εἶναι ἀκόμη πρὸς μεγάλη, ὄχι μόνο γιὰ τὸ θῦμα πού πληγώνει καίρια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοινωνία γενικότερα ἀφοῦ τὴν ὑποβάλλει ἀκόμη περισσότερο στὸν πειρασμὸ τοῦ χρήματος. Οἱ τρεῖς ἀποφάσεις πού θὰ ἐξετάσω μαζί Σας ἀπόψε, αὐτὸ ἔχουν τὸ κοινὸ —πέραν θεβαίως τοῦ γεγονότος ὅτι ἀσχολήθηκα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μ' ὅλες ὡς δικηγόρος ἢ ἐπιστήμων, ὥστε νὰ μπορῶ νὰ ὁμιλῶ γιὰ αὐτές, ἂν ὄχι μὲ ἀμεροληψία, πάντως μὲ κάποια γνώση.

1. Οἱ τρεῖς δίκες

Φημολογεῖται ὅτι κάποτε ἡ πριγκίπισσα Γαβριέλλα τῆς Σαβοΐας, κόρη τοῦ τελευταίου βασιλέως τῆς Ἰταλίας, παρετήρησε μὲ τὸ γνωστὸ της καυστικὸ πνεῦμα, ὅτι στὸν κόσμον αὐτὸν ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν πριγκίπισσες: οἱ πραγματικὲς

πριγκίπισσες, οι πριγκίπισσες του Hollywood, και οι πριγκίπισσες του Μονακό. Η Γαβριέλλα ίσως είχε δίκιο διότι στον κόσμο του δικαίου η Καρολίνα κατέχει θέση πραγματικά μοναδική. Γιατί καμμία άλλη γυναίκα, που τόσο αγάπησε την δημοσιότητα όσο η Καρολίνα, δεν κατέφυγε στα δικαστήρια τόσο συχνά, όποτε θεωρούσε ότι προσεβάλλετο το απαραβίαστο του ιδιωτικού της βίου πέραν του σημείου που αυτή θεωρούσε ανεκτό. Από τις πέντε σημαντικές αποφάσεις του Γερμανικού Δικαστηρίου που η Καρολίνα έχει στο ενεργητικό της, άποψε δά αναφερθώ σε μία μόνο².

Άφορμή της δίκης ήταν η φωτογράφησή της σ' ένα εστιατόριο με τον τότε φίλο της, ηθοποιό Βίνσεντ Λίντον. Τò ζευγος γευμάτιζε σε μία σκοτεινή γωνία του εστιατορίου και η φωτογραφία ελήφθη από μακριά με τηλεφάκο μεγάλης ισχύος. Η Καρολίνα διαμαρτυρήθηκε ότι η φωτογραφία παρεβίασε προσωπική στιγμή της ιδιωτικής της ζωής, ότι το γεύμα ήταν καθαρά ιδιωτικού χαρακτήρα, και ότι ο φωτογράφος ε γνώριζε τούτο. Κατέφυγε λοιπόν στα δικαστήρια και ζήτησε χρηματική αποζημίωση που έλαβε μετά από μακρό δικαστικό αγώνα. Τò συνολικό ποσό που της επεδιάσθη ανήλθε, τελικά, σε 150.000 μάρκα, και επιπλέον σημαντικά δικαστικά έξοδα μισού εκατομμυρίου μάρκων.

Η υπόθεση της Κάθριν Ζέτα Τζόουνς³ ξεκίνησε με τò γάμο της με τòn γνωστό ηθοποιό Μάικλ Ντάγκλας και τήν απόφαση του ζευγαριού να πωλήσει κατ' αποκλειστικότητα τις φωτογραφίες τών γάμων τους στο περιοδικό «OK». Για τήν αποκλειστικότητα αυτή τò περιοδικό ήταν πρόθυμο να πληρώσει μεγάλο ποσό —ένα εκατομμύριο λίρες Αγγλίας— αλλά μόνον εφόσον οι καλεσμένοι στο γάμο ανέλαμβάναν εκ τών προτέρων υποχρέωση να μὴ πάρουν τις δικές των φωτογραφίες. Παραλλήλως, τò ζευγος Ντάγκλας ανέλαβε από κοινού με τò περιοδικό «OK» να μεταβάλει κυριολεκτικῶς σε ηλεκτρονικό όχηρό τήν αίθουσα τού ξενοδοχείου όπου δά γινόταν ο χορός, ὥστε να αποφευχθῆ ἡ παράνομη λήψη φωτογραφιῶν από τρίτους. Αλλά τò μοιραῖο συνέβη, φωτογραφίες πάρθηκαν, οὐδεις ἔμαθε ὅμως από ποιόν, και δημοσιεύθηκαν στο αντίπαλο περιοδικό τού «OK», τò «Hallo» τρεις μέρες προτὸυ κυκλοφορήσει τò «OK». Σε προδικαστική απόφαση τò Ἐφετεῖο Λονδίνου ἀρνήθηκε να ἐμποδίσῃ τήν κυκλοφορία τού «Hallo», ἐπεφυλάχθη ὅμως να ἀποφασίσῃ στήν κυρία δίκη για τò δικαίωμα τού ζευγους

2. BGH 19.12.1995, BGHZ 131, 332=NJW 1996, 1128=JZ 1997, 39.

3. *Douglas and Others v. Hello! Ltd.* [2001] 2 WLR 992.

και του «OK» να πάρουν αποζημίωση από το «Hallo» για την παραβίαση του δικαιώματος της προσωπικότητας του ζευγους⁴.

Η Ναόμι Κάμπελ υπήρξε το τελευταίο θύμα της ανικανοποίητης πείνας του αναγνωστικού κοινού να γνωρίζει τον ιδιωτικό βίο δημοσίων προσώπων. Ώραιότατο και καλοπληρωμένο μοντέλο, αλλά και με πολύ δύσκολο και ιδιότροπο χαρακτήρα, η Ναόμι πολλάκις κατέφευγε σε ναρκωτικά, μεταξύ άλλων διότι την διευκόλυναν να χάνη βάρος. Η συνήθεια αυτή οδήγησε επίσης σε δικαστική διένεξη μ' έφημερίδα, που απεκαλύψε πλήρως, αν όχι με υπερβάλλουσες λεπτομέρειες, σ' ένα κοινό πάντοτε διψασμένο για σκάνδαλα, τις προσπάθειες της Ναόμι να αποτινάξει την κακή συνήθεια των ναρκωτικών⁵.

Η Ναόμι είχε και άλλες συνήθειες και επιθυμίες, που επίσης ικανοποιούσε με υπερβολή. Το σέξ προείχε μεταξύ αυτών. Όταν απεκαλύφθη στον τύπο μαραθωνία νύκτα σέξ σε ξενοδοχείο του Βερολίνου, όχι από κάποιο ξένο πρόσωπο, αλλά από την ίδια την ιδιαίτερή της γραμματέα, που η Ναόμι είχε προσλάβει για τις δημόσιές της σχέσεις, την ενήγαγε για παραβίαση του ιδιωτικού της βίου. Σημειωτέον, ότι η γραμματέας αυτή είχε ειδικά συμφωνήσει στη σύμβαση εργασίας της να προφυλάσσει τα μυστικά της Ναόμι. Άλλ' η Ναόμι, σε στιγμή μεγάλου εκνευρισμού και κοπώσεως την καθύβρισε και, καθώς ύπεστηρίχθη, της έπετέθη και σωματικά. Η υπάλληλος τότε θεώρησε ότι με τη συμπεριφορά της εργοδότιδός της τερματίσθηκε η σύμβασή τους. Και, κατά την άποψη της Βανέσσας Φρίσμπη, διότι αυτό ήταν το όνομα της γραμματέως, το τέλος της εργασιακής της σχέσεως σήμαινε ταυτοχρόνως και τέλος των ρητρών έχεμύθειας της σχετικής συμβάσεως. Έτσι απέφασε και έδωσε παραστατικό άπολογισμό των

4. Η πρωτόδικη απόφαση αυτής της (κύριας) δίχης δημοσιεύθηκε εις τας 11 Απριλίου 2003, δύο μέρες μετά την όμιλία εις την Ακαδημία. Περί αυτής, βλέπε εκτενεστερα πύο κάτω.

5. *Naomi Campbell v. Mirror Group Newspapers* [2002] EWHC (QB); *Campbell v. MGM Ltd.* [2003] 2 WLR, 80. (C.A.). Έπειδή η Ναόμι έφεύσθη εις το δικαστήριο σχετικά με το θέμα της παλιάς της συνήθειας, το δικαστήριο έκρινε ότι η έναγόμενη έφημερίδα είχε το δικαίωμα να αποκαλύψει την αλήθεια και να διορθώσει την έσφαλμένη εικόνα που η Ναόμι είχε δημιουργήσει για τον έαυτόν της. Το δικαίωμα λοιπόν του έναγοντος/ θύματος να "αυτοπροσδιορίζη" την έκταση προστασίας που δικαιούται από το δικαίω μειώνεται ουσιαστικά σ' αυτές τις περιπτώσεις. Περί του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού, που από παλιά αναγνωρίζει η Γερμανική θεωρία και νομολογία, αλλά που κοιτάζει με πολλή δυσπιστία ό Άγγλο-Σαξωνικός κόσμος, βλέπε Καράκωστα, εις Δίκαιο Έπιχειρήσεων & Έταιριών, Έτος 1999, Τεύχος 12, σελ. 1225 έπ.

νυκτῶν σέξ τῆς Ναόμι μὲ τὸν ἠθοποιὸ Γιόζεφ Φάινς —σχέσεις πού, φυσικά, εἶχαν τηρηθεῖ μυστικές καὶ ἀπὸ τὸν τύπο καὶ ἀπὸ τὸν κάπως ἡλικιωμένο ἄνδρα, μὲ τὸν ὁποῖο συζοῦσε μέχρι τότε ἡ Ναόμι καί, προφανῶς, σκόπευε νὰ παντρευθεῖ.

Οἱ λεπτομέρειες τῆς περιβόητης βραδιάς ἀναμφιβόλως θὰ διασκέδαζαν πολλοὺς ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ ἡ ὁμιλία ἀπόψε εἶναι ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα. Ἀρκοῦμαι λοιπὸν νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ αἴτηση τῆς Ναόμι νὰ πετύχη προσωρινὴ διαταγή, πού νὰ ἀπαγορεύῃ τὴ δημοσίευση τοῦ ἄρθρου, βασίσθηκε, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς δικονομίας στὸ ὅτι «ἡ καθ' ἧς ἡ αἴτηση — ἡ Φρίσμπη δηλαδή — δὲν εἶχε πιθανότητα νὰ ἀμυνθῇ ἐπιτυχῶς κατὰ τῆς ἀπαιτήσεως τῆς ὑπόθεσεως». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἂν, λοιπόν, ἡ δεσποινὶς Φρίσμπη εἶχε ὑποστηρίξιμη ἄμυνα, τότε ἡ ὑπόθεση δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιλυθῇ μὲ γρήγορη προδικαστικὴ ἀπόφαση καὶ θὰ ὄφειλε νὰ ἀναμείνῃ τὴν πλήρη δικαστικὴ διερεύνηση τῆς διαφορᾶς. Ὁ πρωτοβάθμιος δικαστὴς ἀπεφάσισε ὑπὲρ τῆς Ναόμι⁶, ἀλλ' ἡ ἀπόφασή του ἀνετράπη ἀπὸ τὸ Ἐφετεῖο⁷.

2. Ἡ νομικὴ θεμελίωση τῶν λύσεων πού ἐδόθησαν

Ὅταν συνετάγη ὁ Γερμανικὸς Ἀστικὸς Κώδικας στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος δὲν περιελήφθη στὴ λίστα τῶν προστατευόμενων ἐννόμων ἀγαθῶν τῆς παραγράφου 823 I BGB. Ἡ παράλειψη ἦταν σκόπιμη γιὰ πολλοὺς λόγους, κύριος μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ φόβος ὅτι ἡ προστασία τοῦ δικαιώματος θὰ ὀδηγοῦσε σὲ καταπίεση τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας τοῦ λόγου. Προσδέτως, καὶ γιὰ ἱστορικοὺς λόγους, ὁ Γερμανικὸς Κώδικας ἀπαγόρευε τὴν ἐπιδίκαση χρηματικῆς ἀποζημιώσεως σὲ περιπτώσεις παραβιάσεως μὴ οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἐκτὸς ἂν εἰδικὴ διάταξη ἐπέτρεπε τοῦτο⁸. Παράδειγμα τέτοιας ἐξαιρέσεως εἶναι ἡ ἀποζημίωση γιὰ σωματικὴ ζημία καὶ τὸν πόνο πού προκαλεῖται ἀπὸ αὐτή⁹. Τέτοια ἐξάιρεση ὅμως δὲν ὑπῆρχε γιὰ τὴν παραβίαση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, πράγμα φυσικὸ μὴ καὶ ὁ ἰδιωτικὸς βίος, ὅπως εἶπα ἄνωτέρω, δὲν προστατευόταν ἀπὸ τὸν Κώδικα.

6. *Naomi Campbell v. Vanessa Frisbee*, High Court of Justice, 14 Μαρτίου 2002 [2002] EWHC 328 (Ch).

7. *Naomi Campbell v. Vanessa Frisbee*, Court of Appeal, 14 Ὀκτωβρίου 2002 [2002] EWCA Civ 1374.

8. Βλέπε παλιὸ ἄρθρο 253 BGB.

9. Βλέπε ἄρθρο 847 BGB.

Με την πάροδο του χρόνου και, κυρίως, την ψήφιση του νέου Γερμανικού Συντάγματος του 1950, η νομική αυτή θέση κατέστη όλο και πιο αδύνατη. Η περιβόητη υπόθεση Σάχτ το 1954¹⁰ έδωσε τέρμα σ' αυτό το καθεστώς, ανεγνώρισε υπό την πίεση του νέου Συντάγματος άστικά προστατευόμενο δικαίωμα προσωπικότητας, και με την πάροδο του χρόνου και κατά τρόπο κυριολεκτικά *contra legem* αναγνωρίσθηκε ακόμη και δικαίωμα χρηματικής απόζημιώσεως¹¹. Αλλά τα δικαστήρια δεν σταμάτησαν εκεί. Το νέο δικαίωμα δόθηκε όχι μόνο στους άπλους ανθρώπους που δεν επιζητούν την δημοσιότητα, αλλά, με πιο περιορισμένο τρόπο, ακόμη και στα δημόσια πρόσωπα¹², που αγαπάνε τον κάθε θόρυβο γύρω από τ' όνομά τους, ζούν για τον φωτογραφικό φακό, εξαρτώνται από την συχνή εμφάνιση στην τηλεόραση. Αυτό έγινε διότι, όσο και αν θέλουν αυτά τα πρόσωπα να έχουν δημόσια προβολή, χρειάζονται, όπως όλοι οι άνθρωποι, στιγμές ιδιωτικές, στιγμές μοναξιάς και έσωτερικού αναλογισμού. Γιατροί και κοινωνιολόγοι συμφωνούν μ' αυτό το συμπέρασμα.

Αλλά με τις αποφάσεις της Καρολίνας τα δικαστήρια πήγαν ένα βήμα πιο πέρα και ξανάφεραν στην επιφάνεια το θέμα συγκρούσεως έννομων αγαθών. Διότι η φωτογράφιση της Καρολίνας δεν έγινε στο δωμάτιο της ή το μπάνιο της, αλλά σε δημόσιο έστιατόριο. Μήπως ή ζυγαριά της δικαιοσύνης εβάρυνε προς την μια μεριά; Το Ανώτατο Γερμανικό Άκυρωτικό δικαιολόγησε την επέκταση λεπτομερώς και με μετρημένες λέξεις λέγοντας μεταξύ άλλων και τα εξής¹³:

«Όπως όλοι οι άνθρωποι, τα πρόσωπα της σύγχρονης ιστορίας δικαιούνται να αποσύρονται εκτός της οικίας των αλλά κατά τρόπο που να τους επιτρέπει να είναι μόνοι, προστατευμένοι από το δημόσιο βλέμμα. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβή και σε δημόσιους τόπους υπό την προϋπόθεση ότι στο χώρο αυτό το άτομο κατά κάποιον τρόπο υποδηλώνει την επιθυμία του να αποκοπή από την δημόσια παρατήρηση. Αυτή η επιθυμία απομονώσεως πρέπει να μπορη να αποδειχθῆ κατά τρόπο αντικειμενικό... Τοῦτο π.χ. θὰ συμβῆ ὅταν τὸ ἄτομο συμπεριφέρεται κατὰ τέτοιο τρόπο πού δὲν θὰ ἔκανε ἂν πίστευε ὅτι εὐρίσκετο ὑπὸ δημόσια

10. BGH, 25. 5. 1954, BGHZ 13, 334 = NJW 1954 = JZ 1954, 698.

11. Βλέπε, BGH 14. 2. 1958, BGHZ 26, 349 = NJW 58, 827 = JZ 1958, 571 και BGH 19. 9. 1961, BGHZ 35, 363 = NJW 1961, 2059.

12. Βλέπε BGH 19. 12. 1978, BGHZ 73, 120 = NJW 1979, 647 = JZ 1979, 349.

13. Βλέπε ανωτέρω, σημ. 2.

παρακολούθηση π.χ. εκδηλώνοντας αισθήματα που δεν προσρίζονται συνήθως για δημόσια κατανάλωση».

Παρόλο που ο Γερμανικός τύπος κατά πλειονότητα αποδέχθηκε τις αποφάσεις της Καρολίνας¹⁴, ο Άγγλικός, ιδιαίτερα ο «κίτρινος» τύπος, αντέδρασε έντονα. Άλλα και ο σοβαρότερος τύπος απάντησε με αναλήθειες ή τουλάχιστον με υπερβολές, όπως παραδείγματος χάριν ότι η ελευθερία του τύπου στη Γερμανία υπέστη σοβαρό πλήγμα ή ότι δηθεν η ελευθερία του λόγου δεν προστατεύεται πλέον στις ξένες χώρες.

Και όμως το αντίθετο αληθεύει. Διότι κατ' επανάληψη τὰ Γερμανικά δικαστήρια έχουν τονίσει τη σημασία της ελευθερίας του λόγου¹⁵ και του τύπου, κατ' επανάληψη προτίμησαν το λόγο και παραμέρισαν παραπονούμενους ενάγοντες, και πάντα τόνισαν την ανάγκη ο δικαστής να επιχειρή *ad hoc* εξισορρόπηση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων. Σε μεταγενέστερη μάλιστα απόφαση, που αφορούσε στον πρίγκιπα Έρνέστο του Άνοβέρου —νυν σύζυγο της Καρολίνας— το δικαστήριο, αρνούμενο να του παράσχει έννομη προστασία, τόνισε την σημασία της προστασίας του τύπου ακόμη και όταν αυτός ήσυχολείτο με το απλό κουτσομπολιό και δεν έπιτελούσε το ανώτατό του λειτούργημα να ενημερώνη το κοινό και να καταγγέλλη παρανομίες¹⁶.

Τέτοιου είδους προστασία στο Άγγλικό δίκαιο είναι πολλές φορές αδύνατη, διότι δεν αναγνωρίζεται γενικό δίκαιο προσωπικότητας αλλά μόνο προστασία μεμονωμένων της πλευρών, όπως παραδείγματος χάριν προστασία της εικόνας ενός προσώπου, του ονόματός του, της παραβίασεως του οικιακού χώρου του, ή της εμπιστοσύνης, υπό όρισμένες όμως προϋποθέσεις¹⁷. Η υπόθεση Τζόουνς αντιμετώπισε ακριβώς αυτό του είδους τις δυσκολίες και η λύση έπρεπε σε μία πρώτη φάση να βρεθεί μέσα από την *αδικοπραξία* που λέγεται «*breach of confidence*»

14. Σημαντική ήταν η σχετική δήλωση του Συνδέσμου Δημοσιογράφων που δημοσιεύθηκε στην *Frankfurter Allgemeine Zeitung* της 26.7.1996

15. Βλέπε, π.χ., τις ακόλουθες σημαντικές αποφάσεις BVerfGE 7, 192; BVerfGE 82, 272; BVerfGE 101, 36; BVerfGE 101, 361; BGH NJW 1994, 124; BGH NJW 1999, 2893.

16. BGH 29.6.1999, BGH NJW 1999, 2893=VersR 1999, 1250.

17. Για περισσότερες λεπτομέρειες του Άγγλικού Δικαίου, βλέπε Markesinis and Deakin, *Tort Law*, 5η έκδ., (2003) από Basil Markesinis, Simon Deakin, and Angus Johnston, κεφάλαιο 7ο.

και πού βασίζεται στην ιδέα παραβίασεως υποχρεώσεως εμπιστοσύνης που πηγάζει είτε από σύμβαση είτε από κάποια άλλη έννομη σχέση (όπως ο γάμος).

Σας υπενθυμίζω, ότι οι φωτογραφίες της δεξιώσεως του ζεύγους Ντάγκλας θα ελαμβάνοντο μόνο από το περιοδικό «OK», οι δε καλεσμένοι ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν, μαζί με την απάντησή των στην πρόσκληση γάμων, την υπογεγραμμένη δήλωση, ότι δεν θα έπαιρναν δικές των φωτογραφίες. Αν εν συνεχεία διεπιστούτο μία τέτοια παραβίαση της ανειλημμένης υποχρεώσεως, αστική ευθύνη για «breach of confidence» θα ήταν δυνατή. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι κανείς δεν εγνώριζε κατά την διάρκεια της προκριματικής δίκης ποιός πήρε τελικά τις φωτογραφίες που δημοσιεύθηκαν στο “Hallo”. Αν στην κύρια δίκη αποδεικνυόταν ότι οι φωτογραφίες πάρθηκαν από τρίτους, τότε μόνο η αναγνώριση ενός δικαιώματος προσωπικότητας θα έσωζε το ζεύγος από δικαστική ήττα μια και τότε θα ήταν δύσκολο κανείς να θέσει θέμα παραβίασεως εμπιστοσύνης¹⁸. Αλλά και δικαίωμα προσωπικότητας αν αναγνωρίζονταν, πάλι υπήρχε πρόβλημα. Διότι το ζεύγος Ντάγκλας είχε πωλήσει τις φωτογραφίες του στο περιοδικό «OK» και ως εκ τούτου θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το περιοδικό ήταν —ουσιαστικά— το μόνο που υπέστη την ζημία από την παράνομη δημοσίευση και όχι το έναγον ζεύγος¹⁹.

Το δικαστήριο, στην φάση που μας αφορά σ’ αυτή την διάλεξη, δικάζε μόνο το προκριματικό θέμα της απαγορεύσεως δημοσιεύσεως των φωτογραφιών μέχρι λήψεως της τελικής αποφάσεως. Κατά την γνώμη του, η αναγνώριση δικαιώματος προσωπικότητας ήταν, εν όψει του νέου Άγγλικού νόμου περί Αν-

18. Αυτό πράγματι συνέβη εις την κύρια δίκη της οποίας η απόφαση ανακοινώθηκε δύο μέρες μετά την όμιλία εις την Ακαδημία Αθηνών (αλλά δεν δημοσιεύθηκε ακόμη) μια και αποδείχθηκε εις αυτό το στάδιο της διαδικασίας ότι τις επίμαχες φωτογραφίες πήρε ένας από τους γνωστούς paparazzi. Έξ ὅσων γνωρίζομε αυτή την στιγμή παρατηρούμε ότι το δικαστήριο προτίμησε να επεκτείνει —ως προβλέψαμε στην όμιλία— την έννοια της εμπιστοσύνης παρά να δημιουργήσει νέο, γενικό δικαίωμα προστασίας του ιδιωτικού βίου. Ο δικαστής όμως δεν εδίστασε να προσθέσει ότι μια τέτοια δημιουργία δεν αποκλείεται εντελώς εις το μέλλον αν η έννοια της δικαιοσύνης το απαιτήσει και το θετικό δίκαιο δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε μία τέτοια ανάγκη. Βλ. *Douglas and Others v. Hello Ltd. and Others*, [2003] EWHC 786, ιδίως παράγραφο 229, (iii).

19. Το δύσκολο αυτό πρόβλημα δεν εξετάσθηκε κατά την γνώμη μου ακόμη με την προσοχή που δικαιούται με αποτέλεσμα να επιδικασθεί αποζημιώσεις (το ποσό της οποίας δεν έχει ακόμα καθορισθεί) και εις το ζεύγος Ντάγκλας και εις το περιοδικό OK. Εις αυτά τα ποσά πρέπει τέλος κανείς να προσθέσει δικαστικά έξοδα της τάξεως των τριών εκατομμυρίων λιρών.

φρωπίνων Δικαιωμάτων του 1998, πλέον πιθανή παρά ποτέ. Το δικαστήριο όμως τελικά προτίμησε να μὴν ἐγκρίνη τὴν αἴτηση τοῦ ζεύγους Ντάγκλας. Ἡ αἰτιολογία ἦτο ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῶν φωτογραφιῶν στὴν ἐνδέκατη κυριολεκτικὰ ὥρα θὰ σήμαινε πλήρη ματαίωση κυκλοφορίας τοῦ ἐναγόμενου περιοδικοῦ «Hallo» μὲ οἰκονομικὲς συνέπειες ποὺ θὰ ἀντέκειντο στὴν ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος. Τὸ ζεῦγος Ντάγκλας ἀντιθέτως θὰ ἀποζημιωνόταν ἄριστα μὲ χρηματικὴ ἀποζημίωση ἂν τελικὰ κέρδιζε τὴν κύρια δίκη μὲ βάση ὅσα εἶπαμε ἀνωτέρω. Καὶ αὐτὸ πράγματι συνέβη στὴν ἀπόφαση τῆς κύριας δίκης ποὺ δόθηκε στὴν δημοσιότητα μετὰ τὴν παροῦσα ὁμιλία.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα συναντοῦμε καὶ στὴν προκριματικὴ δίκη τῆς Ναόμι. Σὲ τέτοιες δίκες, ὁ ἐνάγων κερδίζει μόνο ἂν ὁ ἐναγόμενος δὲν μπορῆ νὰ δεῖξῃ ὅτι ἔχει ὑποστηρίξιμη νομικὴ ἀπάντηση στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἐνάγοντος. Γιὰ τὴν ἐναγομένη γραμματέα τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ αὐτῆς ἦταν δύο. Πρῶτον, ἡ ὑποχρέωση ἐμπιστοσύνης λήγει μὲ τὸν τερματισμὸ τῆς συμβάσεως. Δεύτερο, διότι καὶ ἂν ἀκόμη τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ, τὸ δημόσιο συμφέρον ἐπιβάλλει νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ δικαίωμα γιὰ τὴν ἐνημέρωση, τοῦ δικαιώματος γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Στὸν πρῶτο βαθμὸ τὸ δικαστήριον ἀρνήθηκε αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἔδωσε δίκιο στὴν Ναόμι ἀλλὰ τὸ Ἐφετεῖο, ὅχι χωρὶς ἀμφιβολίες, ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ἦταν συζητήσιμα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἔπρεπε νὰ ἐπικρατήσῃ μέχρι τῆς ὀριστικῆς ἐκδικάσεως τῆς ὑποδέσεως.

Ἐλλείψει, μέχρι στιγμῆς, ἀποφάσεως τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, ἡ νομικὴ θεμελίωση παραμένει ἀνοιχτὴ καὶ τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη καὶ πιθανῶς κλείνει πρὸς τὴν Γερμανικὴν ἰδέαν τῆς ἐξισορροπήσεως τῶν ἀντιμαχόμενων ἀγαθῶν, παρὰ πρὸς τὸ Ἀμερικανικὸ δίκαιο ποὺ προτιμᾷ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφράσεως ἀλλὰ ἐπιτυγχάνει τὰ ἀποτελέσματά του κατὰ τρόπον περιπτωσιολογικὸ καὶ ὅχι βάσει μίας γενικῆς ρήτηρας.

3. Τὸ γενικώτερο πρόβλημα

Μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου, ἐξέτασα ἐπιτροχάδην μερικὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τρεῖς δίκες, μὲ τίς ὁποῖες εἶχα κάποια σχέση. Καιρὸς τώρα νὰ δοῦμε τὸ γενικώτερο πρόβλημα ποὺ ὑποβόσκει.

Ὅταν στὴν φυσικὴ συγκρούονται ἄτομα, ἔχομε μεγάλη ἀπελευθέρωση ἐνέργειας καὶ ἂν αὐτὴ δὲν ἐλεγχθῆ, τότε μποροῦμε νὰ ἔχομε καταστροφικὰ ἀπο-

τελέσματα. Στο δίκαιο ή σύγκρουση έννομων αγαθών, αν δεν ρυθμισθῆ σωστά, μπορεί ἐξίσου νὰ ὀδηγήσῃ σὲ κοινωνικὴ διαταραχὴ. Ὅσο πιὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ συγκρουόμενα ἀγαθὰ, τόσο πιὸ ὀξεία εἶναι ἡ σύγκρουση καὶ ἐπικίνδυνες οἱ συνέπειες κακῆς νομικῆς ρύθμισης. Στὴν περίπτωσή μας, ποῖο ἀγαθὸ πρέπει νὰ ὑπερτερήσῃ; Ὅτι τὰ δίκαια τοῦ κόσμου δὲν δίνουν ὅλα τὴν ἴδια λύση, σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει κοινῶς ἀποδεκτὴ θέση. Ἔτσι παρατηροῦμε ὅτι στὶς ΗΠΑ προτιμᾶται ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, στὴν Γερμανία συνιστᾶται καὶ ἐφαρμόζεται ἐξέυρεση συμβιβασμοῦ ἐνῶ, τέλος, στὴν Ἀγγλία ἐπικρατεῖ νομικὴ ἀβεβαιότητα ἀλλὰ, ὡς ἐκ τούτου, καὶ μοναδικὴ εὐκαιρία ἐφαρμοσμένου συγκριτικοῦ δικαίου γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς προσφορώτερης λύσεως. Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα θὰ ἐξετάσω τὴν ἐνδεχόμενη ὁμοιότητα λύσεων μὲ τὸ Γερμανικὸ δίκαιο, στὸ δὲ ἐπόμενο θὰ πῶ δύο λόγια γιὰ τὶς μεθοδολογικὲς διαφορὲς ποὺ παρὰ ταῦτα ὀδηγοῦν σ' αὐτὸ τὸν ἀπροσδόκητο συγκερασμὸ Γερμανικοῦ καὶ Ἀγγλικοῦ δικαίου. Τὸ τελικὸ τμήμα θὰ ἀφιερῶ στὴν ἀνάγκη ἐξευρέσεως μεθοδολογίας ποὺ θὰ ἐπιτρέπῃ τοὺς νομικοὺς δανεισμοὺς ἀπὸ τὸ ἓνα δίκαιο στὸ ἄλλο ὅποτε οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦν.

Ἡ προτίμηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου στὶς ΗΠΑ ὀφείλεται στὸ Σύνταγμα, στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Bill of Rights καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα, ὅταν τοῦτο συνετάγη, πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ Γερμανικὸ Σύνταγμα ἀντίθετα, προῖον τῆς μετὰ-ναζιστικῆς Γερμανίας, ποὺ στὰ ἔνδεκα περίπου χρόνια τοῦ Τρίτου Reich παρεβίασε συστηματικὰ καὶ τὰ δύο ἔννομα συμφέροντα ποὺ μᾶς ἀφοροῦν σ' αὐτὴ τὴν ἀνάλυση, προστατεύει στὰ ἄρθρα 1, 2 καὶ 5 τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀγαθὰ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξωθεῖ τὸν δικαστὴ νὰ ἐπιχειρῇ συνεχῶς μίαν ἐξισορρόπηση μεταξύ των. Τὸ ἂν αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται σωστὰ ἢ ὄχι πάντοτε στὴν πράξη, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐξισορροπήσεως τῶν ἀντιμαχόμενων ἀγαθῶν δὲν εἶναι καὶ σωστή.

Τὸ πρόβλημα μὲ τοὺς Ἀγγλους νομικοὺς, ποὺ δὲν ἔχουν γραπτὸ Σύνταγμα, καὶ ποὺ μέχρι τῆς ψηφίσεως τοῦ πρόσφατου νόμου περὶ ἀνθρώπινων δικαιωμάτων δὲν εἶχαν εἰσαγάγει στὸ ἐσωτερικὸ τους δίκαιο τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Περὶ Ἀνθρώπινων Δικαιωμάτων, ἦταν ποῖο ἀπὸ τὰ δύο πρότυπα νὰ διαλέξουν —τὸ Ἀμερικανικὸ ἢ τὸ Γερμανικὸ; Στὴν πράξη ἡ λύση ποὺ ἀκολογήθηκε πλησιάζει περισσότερο τὶς Γερμανικὲς θέσεις ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἐπιτεύχθηκαν μὲ τὴν βοήθεια συγκεκριμένων διατάξεων τοῦ δικαίου τῶν ἀδιοκραξιῶν καὶ χωρὶς τὴν δημιουργία γενικῆς ρήτρας ἢ ἄρθρου ἀφορῶντος στὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος. Ἡ ὑπόθεση τῆς Ναόμι δείχνει τοῦτο καθαρὰ μίαν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀποφάσεων εἶναι ἀφιερωμένο στὸ τεχνικὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ ὑποχρέωση ἐμπιστοσύνης μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσῃ τοῦ παρανόμου

τερματισμού της συμβάσεως. Έτσι, τήν μόνη συζήτηση για τὸ δικαίωμα τῆς προσωπικότητας καὶ τήν σχέση του με τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου τήν βρῖσκουμε στὸ τμήμα τῆς ἀποφάσεως πὺ ἀφορᾶ στὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ δημόσιο συμφέρον ἀπαιτεῖ νὰ ἀγνοηθῆ τὸ ὁποιοδήποτε δικαίωμα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Μία ἀνάλογη τακτικὴ ἀκολογήθη καὶ στὴν δίκη Ντάγκλας ἂν καὶ ὅλο καὶ διαφαίνεται καὶ μία αὐξανόμενη συνειδητοποίηση ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα μία γενικώτερη ρύθμιση τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητας μπορεῖ νὰ εὑρίσκεται ante portas.

Ἄν αὐτὸς ὁ τρόπος μεθοδεύσεως φαίνεται ἰδιότυπος στοὺς Ἕλληνες νομικούς, ἰδίως διότι ἔχουν συνηθίσει στὸ πρωτοποριακὸ δικὸ μας ἄρθρο 57 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, τοὺς ὑπενθυμίζω ὅτι δὲν διαφέρει καὶ τόσο τῆς Γερμανικῆς νομολογίας πρὸ τῆς ἀποφάσεως Σάχτ τοῦ 1954. Διότι καὶ ἐκεῖ οἱ Γερμανοὶ νομικοὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν τις λύσεις τους μέσα ἀπὸ εἰδικὲς ἔννοιες τοῦ συμβατικοῦ ἢ ἀδικοπρακτικοῦ δικαίου ἢ στὶς διατάξεις εἰδικῶν νόμων. Γι' αὐτά, ὅμως, παρακάτω.

Ποιές, λοιπόν, εἶναι οἱ ἀνησυχίες τῶν Ἀγγλῶν νομικῶν με τήν αὐξανόμενη πίεση νὰ προστατευθῆ ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ ἐκείνων πὺ διάγουν δημόσια ζωὴ καὶ ζοῦν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας;

Πρώτη καὶ κύρια εἶναι ἡ ἀνησυχία, ὅτι ἡ προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου θὰ ἐπιφέρῃ μείωση τῆς προστασίας τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου. Ἡ Γερμανικὴ νομολογία, ὅμως, πὺ παντελῶς ἀγνοεῖται στὴν Ἀγγλία, παρέχει πλοῦσια συλλογὴ ἀποφάσεων πὺ συνηγορεῖ ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς παραπάνω φόβους²⁰. Μιὰ κι αὐτὸ γίνεται γενικὰ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους Ἀμερικανοὺς συγκριτικολόγους²¹, θεωρῶ περιττὸ νὰ μακρηγορήσω ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Ὁ δεύτερος λόγος ἀνησυχίας ἀφορᾶ στὸν κίνδυνο αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δικῶν. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν συνδέεται με τὸ ἐπίδικο δικαίωμα τῆς προσωπικότητας ἀλλὰ με τήν διάρθρωση τῆς Ἀγγλικῆς δικαιοσύνης, τὸν πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ δικαστῶν στὴν Μεγάλῃ Βρετανία καὶ τὸν ἐπίσης μικρὸ ἀριθμὸ δικῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ Σᾶς ἀναφέρω, ὅτι ἐτησίως ἡ Βουλὴ τῶν Λόρδων ἀποφασίζει γιὰ περίπου ἑξήντα ἀστικὲς ἀγωγές, ἐνῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀκυρωτικὸ, γιὰ

20. Βλέπε ἀνωτέρω, σημ. 14. Τις ἀποφάσεις αὐτὲς γιὰ πρώτη φορὰ παρουσίασα ἐγὼ στὸ Ἀγγλικὸ νομικὸ κοινὸ μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *The German Law of Torts; A Comparative Treatise*, 4η ἔκδ. (2002).

21. Βλέπε π.χ. David Currie, *The Constitution of the Federal Republic of Germany* (1994); Donald Kommers, *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany* (1989).

περίπου τὸν ἴδιον πληθυσμό, ἐκδικάζει πάνω ἀπὸ χίλιες πεντακόσιες ἀγωγές. Γιὰ τὴν Γαλλία δὲν κάνω κἄν λόγο ἀφοῦ τὸ Γαλλικὸ Cour de Cassation λαμβάνει πάνω ἀπὸ εἴκοσι χιλιάδες “rouvrnois” κατ’ ἔτος.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παράγραφος δικαιολογεῖ ξεχωριστὴ ὁμιλία μιὰ καὶ ἄπτεται οὐσιαστικῶν διαφορῶν στὴν δικαστικὴ ὀργάνωση τῶν δύο κρατῶν καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν διαφορὰ νοοτροπίας καταφυγῆς στὰ δικαστήρια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κάνη χίλιες-δύο ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις κοινωνιολογικοῦ χαρακτήρα σχετικὰ μὲ τὴν «ἀνατομία τοῦ καυγά» στὰ δύο δίκαια καὶ τὴν εὐκολία, ψυχολογική, οικονομική, καὶ δικονομική, νὰ καταφεύγη κανεὶς στὰ δικαστήρια. Μιὰ ὅμως καὶ δὲν ὑπάρχει καιρὸς γι’ αὐτό, ἀρκοῦμαι νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ θέμα ποῦ θίγω εἶναι σοβαρὸ στὰ μάτια τῶν Ἀγγλῶν δικαστῶν καὶ ἐμποδίζει τὴν δημιουργία γενικῆς ρήτηρας περὶ προστασίας τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου.

Καὶ πάλι ὅμως ἀποδεικνύεται ἡ σημασία τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου. Διότι ἡ ἐμπειρική καὶ ὄχι δογματικὴ μελέτη τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ φόβος αὐτὸς τῶν Ἀγγλῶν νομικῶν δὲν εὐσταθεῖ στὴν πράξη. Διότι, στατιστικὴ μελέτη τῆς Γερμανικῆς νομολογίας ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δικῶν εἶναι μικρὸς, τὸ δὲ ποσοστὸ ἐπιτυχίας των λιγότερο ἀπὸ πενήντα τοῖς ἑκατό²². Ἄν αὐτὴ εἶναι ἡ δικαστικὴ πραγματικότητα στὴν Γερμανία, γιατί ἡ εἰκόνα θὰ ἦταν διαφορετικὴ στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὅπως εἶπαμε ἡ καταφυγὴ στὰ δικαστήρια εἶναι ἡ ὑστατὴ πράξη, τὸ δὲ κόστος μιᾶς ἀστικῆς δίκης ἀστρονομικὸ σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἡπειρωτικὰ Εὐρωπαϊκὰ δεδομένα²³;

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐπιχείρημα τὸ τονίζω ἰδιαίτερα, διότι εἰκονίζει μιὰ τάση ποῦ βρίσκομε πιὸ πολὺ στὰ Ἀγγλοσαξονικὰ δίκαια. Καὶ ἡ τάση αὐτὴ εἶναι νὰ συνδυάζουν τὴν κοινωνιολογικὴ καὶ στὴν πράξη ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ἀποφεύγοντας τὴν καθαρὰ δογματικὴ μελέτη, ποῦ συχνὰ μπορεῖ νὰ εἶναι στεγνὴ καί, πρὸ παντός, νὰ μὴ μᾶς δείχνη τί συμβαίνει ὄντως στὴν πράξη.

Ἄν αὐτὲς οἱ λίγες παρατηρήσεις μου ἔχουν κάποια ἀξία, πέραν ἀπὸ τὴν γενικὴ ἐνημέρωση ποῦ ἐπιθυμοῦν νὰ παράσχουν, αὐτὴ ἐγκριταὶ στὸν τρόπο προσεγγίσεως τῶν δικαίων ποῦ προτείνουν. Καὶ αὐτὴ ἡ μεθοδολογία, ποῦ ἀκολουθῶ, ἀρνεῖται νὰ συσπειρώσῃ τὰ δίκαια μέσα στὶς παραδοσιακὰ κατατάξεις τῶν

22. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Markesinis and Unberath, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise*, 4η ἐκδοση (2002), σελ. 476-8.

23. Ὅπως λέχθηκε ἀνωτέρω, τὸ κόστος τῆς δίκης Ντάγκλας ὑπολογίζεται γύρω στὰ 3 ἑκατομύρια λίρες Ἀγγλίας.

δικαιών κατά οικογένειες, αλλά προτείνει την μελέτη των βάσει πληθώρας στοιχείων που συχνά αναδεικνύουν απροσδόκητα αποτελέσματα και κρυμμένες ομοιότητες. Και Σας υπενθυμίζω άλλη μία φορά, ότι σύμφωνα με την μέθοδό μου, το Άγγλικό δίκαιο έρχεται πιό κοντά στο Γερμανικό παρά στο Αμερικανικό δίκαιο και προετοιμάζεται ψυχολογικά να μάθη απ' αυτό. Η παραδοσιακή σύνδεση με το Αμερικανικό δίκαιο κατ' αυτό τον τρόπο διακόπτεται. Η σκέψη αυτή μας οδηγεί φυσιολογικά στο προτελευταίο τμήμα αυτής της σύντομης μελέτης.

4. Η μεταμόσχευση ιδεών

Από δανεισμό αιφνιδίως στράφηκα στην ιδέα της μεταμοσχεύσεως ιδεών. Ο λόγος που τώρα με κάνει να προτιμώ την ιατρική έννοια, είναι ότι επιθυμώ να Σας υπενθυμίσω την ιδέα της αποβολής νέου σώματος ή μεταμοσχευθέντος όργανου. Η γενική ιδέα, άλλη μία φορά, έχει κάτι τι το χρήσιμο και για τους νομικούς. Και μ' αυτήν θέλω ν' ασχοληθώ τώρα.

Προσέξτε πρώτα απ' όλα ότι στις υποθέσεις που συζητούμε απόψε τίθεται θέμα έφαρμογής συνταγματικών άρθρων σε διαφορές μεταξύ ιδιωτών και όχι μεταξύ κράτους και ιδιωτών, που αποτελεί το κλασσικό πεδίο έφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η ιδέα ότι τα συνταγματικά δικαιώματα μπορούν να έπηρεάζουν, αν όχι άμεσα τουλάχιστον έμμεσα, τις σχέσεις ιδιωτών ανεπτύχθη πρώτα στην μεταπολεμική Γερμανία. Η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου στην γνωστή υπόθεση *Lüth*²⁴, αποτελεί την άφετηρία κάθε μελέτης. Τα πραγματικά περιστατικά της περιβόητης αυτής απόφάσεως είναι γνωστά στους ειδικούς αλλά δέν χρειάζεται να έξιτορηθούν απόψε για τους μη ειδικούς. Αυτό, όμως, που πρέπει να λεχθί είναι ότι ή απόφαση είναι υπερπλήρης πολυσύνθετων νομικών έννοιων που, έπι πλέον, είναι άμετάφραστες στην άγγλική νομική έπιστήμη. Για τους ειδικούς αναφέρω ένδεικτικώς τις λέξεις/όρους, *Wechselwirkung*, *Austrahlungswirkung* και *Drittwirkung*. Αν τους αναφέρετε σε Άγγλους νομικούς θά νομίσουν ότι έρχεσθε από άλλο πλανήτη. Αν προσπαθήσετε να τους έξηγήσετε, σε συνδυασμό με την προηγηθείσα θεωρία του Καθηγητή Χάνς Νίπερνταϊ, πρώτου προέδρου του Ανώτατου Έργατικού Δικαστηρίου, θά τους προκαλέσετε σύγχυση τόση όση και έγώ τώρα προκαλώ στους μη ειδικούς

24. BVerfGE 7, 198 = NJW 1958, 257.

του αποψινοῦ ἀκροατηρίου. Καί, ὅμως, ἡ Γερμανική ὑπολανθάνουσα ἰδέα εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική καὶ πρόσφατα ἐμεῖς στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐνσωματώσαμε στὸ Σύνταγμά μας ὑπὸ τὸν ὄρο «τριπενέργεια». Πῶς ὁ συγκριτικολόγος λύνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα;

Ἄντὶ στὸ σύνταγμα, τὴν ρήτρα, ἢ τὸν κώδικα, συγκεντρωθῆτε στὸν λόγο ὑπάρξεως καὶ στὸν σκοπὸ αὐτῶν τῶν θεωριῶν. Συνειδητοποιήστε μὲ λίγα λόγια τὸν λόγο ποὺ ὀδήγησε στὴν γέννησή τους. Καὶ τότε βλέπετε, ὅτι ἡ βασικὴ ἰδέα ἰσχύει τόσο στὴν Γερμανία ὅσο καὶ στὴν Ἀγγλία. Καὶ ἡ βασικὴ ἰδέα εἶναι, ὅτι στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε ὑπάρχουν ἄλλοι φορεῖς ὑπερβολικῆς δυνάμεως ἢ ἐπιρροῆς, ποὺ μποροῦν νὰ θιξοῦν ὅσο καὶ τὸ κράτος ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀσθενέστερων προσώπων. Ὁ Τύπος ἔχει τέτοια δύναμη, οἱ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες ἐπίσης, ἐνίοτε καὶ τὰ ἐργατικὰ συνδικάτα. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ κατάλογος ποὺ Σᾶς ἔδωσα μεγαλώνει, δὲν μικραίνει.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχή. Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ πείση κανεὶς τοὺς Ἄγγλους δικαστές, ὅτι ὁ νέος τους νόμος ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια τριπενέργεια, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴν προβλέπη ρητῶς. Γιατί ὅμως δὲν ὑπῆρξε τέτοια πρόβλεψη, δεδομένου ὅτι συγκριτικολόγοι σὰν κι ἐμένα ἀνέφεραν κατ' ἐπανάληψη καὶ τὸν ὄρο καὶ τὸ πρόβλημα; Ἡ ἀπάντησή βρίσκεται οὐσιαστικὰ στὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος καὶ τὴν μάχη ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀγγλικὸς τύπος γιὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ ἀναγνώρισή της. Γιατί σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἔλλειψη μιᾶς τέτοιας προστασίας ἔδωσε στὸν Ἀγγλικὸ τύπο, ἰδίως τὸν σκανδαλοθηρικό, ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ οἰκονομικὰ ἀκμαίους στὸν κόσμο, ἀπίθανες κερδοφορικὲς εὐκαιρίες νὰ πλουτίζῃ ἐκμεταλλεῦόμενος τὶς ἀτυχίες ἄλλων. Σ' αὐτὴ τὴν μάχη ἔλαβε μέρος καὶ μῆμα τοῦ σοβαροῦ τύπου, ὅπως οἱ «Τάϊμς» τοῦ Λονδίνου δεδομένου, ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης τῶν Αὐστραλὸς Μέρντοχ εἶναι συνάμα καὶ ἰδιοκτῆτης ἐφημερίδων, ποὺ ἔχουν μεταβάλει τὸ πάσης φύσεως κουτσομπολιὸ σὲ ἀνθοῦσα βιομηχανία. Ἔτσι, μόνον ὁ Γκάρντιαν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν μάχη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κυβέρνησιν Μπλαῖρ νὰ συμπεριλάβῃ τὴν «τριπενέργεια» στὸ νέο νόμο.

Παρ' ὅλη, ὅμως, αὐτὴ τὴν παράλειψη, οἱ περισσότεροι νομικοὶ σήμερα ὑποστηρίζουν τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῆ νομολογιακὰ κάποιον δικαίωμα προσωπικότητος, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ γίνῃ μεθοδολογικὰ διὰ μέσου μιᾶς ὄλο καὶ εὐρύτερης ἐρμηνείας ὑφισταμένων ἀδικοπραξιῶν. Διότι, ἂν κάτι τέτοιο δὲν γίνῃ, ἡ δυνατότητα τοῦ δυσαρεστημένου διαδίκου νὰ καταφύγῃ στὸ Στρασβούργο παραμένει δυνατὴ, καὶ ἔτσι οὐσιαστικὰ ὑπονομεύεται ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου ποὺ ἦταν πάντα νὰ δώσῃ στοὺς Ἄγγλους τὴν προστασία ποὺ ἄλλοιῶς μόνο στὸ Στρασβούργο μποροῦσαν νὰ βροῦν.

Τὰ μέχρι στιγμῆς προηγηθέντα τί δείχνουν;

Πρώτον, ὅτι ὁ Ἀγγλικὸς τύπος προσπάθησε γιὰ ἄλλη μία φορὰ νὰ σταματήσῃ τὴν πρόοδο στὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀφορᾷ. Δεύτερο, πὼς οἱ ἀλλεπάλληλες κατασχῆσεις τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας λόγου τελικὰ ἔπεισαν καὶ κυβέρνησῃ καὶ κοινὸ ὅτι κάτι ἐπὶ τέλους ἔπρεπε νὰ γίνῃ. Τρίτο, ὅτι ἡ λύση ποὺ ἐπελέγη διευκόλυνε τὴν ἐπέκτασῃ τῆς προστασίας τοῦ ιδιωτικοῦ βίου. Τέταρτο, οἱ πρώτες ἀποφάσεις ποὺ δημοσιεύθησαν μετὰ τὴν ψήφισῃ τοῦ νόμου, πράγματι προχώρησαν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσῃ. Πέμπτο, πὼς τὸ ἀποτέλεσμα πλησίασε τὸ Γερμανικὸ μοντέλο πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ Ἀμερικανικὸ ἀλλὰ, ἔκτο καὶ τελευταῖο, ἡ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν λύσεων ἔγινε δεκτὴ μόνο ὅταν βρέθηκε τρόπος οἱ βασικὲς ιδέες νὰ παρουσιασθοῦν μέσα ἀπὸ ἓνα καλούπι ἢ ροῦχο ποὺ ταίριαζε στὸ Ἀγγλικὸ νομικὸ κλίμα καὶ τὴν δική τους νομικὴ παράδοσῃ. Ἔτσι, στὴν Ἀγγλικὴ βιβλιογραφία δὲν βρίσκουμε τίποτε τὸ ἀνάλογο μὲ τίς δογματικὲς ἢ φιλοσοφικὲς συζητήσεις τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου. Ἡ μάχη γιὰ μένα θὰ δοθῇ στὸ μέλλον πάνω στὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου συμφέροντος καὶ τί κατ' αὐτὸ ἀπαιτεῖ νὰ ἀποκαλύπτεται καὶ τί, ἀντιθέτως, ἐπιτρέπει νὰ μὲνῃ μυστικὸ —μία μάχη ποὺ θὰ δοθῇ κυρίως στὰ πλαίσια τῆς ἀδικοπραξίας παραβίασεως ἐμπιστοσύνης καὶ ποὺ τὸ ἀποτέλεσμά της θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα κάθε δίκης καὶ ὄχι ἀπὸ διατύπωσῃ γενικῶν ἀρχῶν.

5. Μερικὲς τελευταῖες σκέψεις

Ὅμιλιές σὰν καὶ αὐτὴ ποὺ τερματίζω σὲ λίγο, μποροῦν νὰ ἀπευδύνονται εἴτε στὸ γενικὸ κοινὸ εἴτε σὲ εἰδικούς. Μέσα στὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ, προσπάθησα νὰ ἱκανοποιήσω καὶ τὰ δύο ἀκροατήρια. Μία τέτοια προσπάθεια δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἀπὸ καιροῦ σὲ καιρό, ὅμως, ἀξίζει νὰ τὴν ἐπιχειρῇ κανεὶς, εἰμὴ τι ἄλλο γιὰ νὰ ὑπενθυμίζῃ στὸν ἑαυτὸ του ὅτι ὁ καλὸς δάσκαλος (καὶ δικηγόρος) εἶναι αὐτὸς ποὺ κάνει τὰ δύσκολα θέματα νὰ φαίνονται εὐκόλα, μιὰ καὶ ὅλοι μας μποροῦμε νὰ κάνομε τὰ δύσκολα πράγματα ἀκόμη πιὸ περίπλοκα. Τί, λοιπόν, στηρίζουν τὰ ὅσα ἐξέδεσα ἀπόψε; Ἄς τὰ συνοψίσουμε κάτω ἀπὸ πέντε ὑπότιτλους.

Πρώτον, ὁ ἡπειρωτικὸς νομικὸς κόσμος ξεκινᾷ συνήθως γιὰ τὴν λύση ἐνὸς νομικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν κατάλληλο νομικὸ κανόνα, ποὺ συνήθως βρίσκει σ' ἓνα κώδικα καὶ ἀπ' ἐκεῖ, δι' ἐπαγωγικῆς μεθόδου, καταλήγει νὰ τὸν ἐφαρμόσῃ στὰ πραγματικὰ γεγονότα ποὺ ἔχει μπροστά του. Ὁ Ἀγγλοσάξωνας νομικός, ἀντιθέτως, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πρόβλημα ποὺ τοῦ τίθεται καὶ συνδυάζει τίς προηγούμενες ἀποφάσεις καὶ λύσεις γιὰ νὰ καταλήξῃ τελικὰ στὸ συμπέρασμά του. Τὰ

τρία παραδείγματα που Σας έδωσα, παρά την διαφορετική μεθοδολογία των δύο συστημάτων, καταλήγουν λίγο - πολύ σε παρόμοιες λύσεις, έστω και αν χρησιμοποιούν διάφορες έννοιες και συλλογιστικές διαδικασίες.

Δεύτερον, η διαφορά μεθοδολογίας που περιέγραψα είναι περισσότερο σημαντική στην θεωρία παρά στην πράξη. Τουτό φαίνεται στο παράδειγμά μας, διότι δεν υπάρχει στην Γερμανία συγκεκριμένος νομικός κανόνας, αλλά νομολογιακά διαπλασμένη πρακτική, που πολλές μάλιστα φορές διαμορφώθηκε *contra legem*. Αν και αυτό που τονίζω στο δεύτερό μου συμπέρασμα δεν ισχύει παντού στο ιδιωτικό δίκαιο, εντούτοις έχω την εντύπωση ότι μπορεί να ενισχυθῆ με άλλα παραδείγματα από το χώρο του αστικού και δημοσίου δικαίου ώστε να μη μπορῆ να περιγραφῆ ὡς μεμονωμένη περίπτωση άνευ γενικώτερης σημασίας.

Τὸ τρίτο συμπέρασμα στηρίζεται ἐν μέρει στὸ προηγούμενο. Ἄν ἔχω δίκιο σ' ὅσα λέγω, τότε οἱ διαφορὲς μεταξύ τῶν δικαίων δύο μεγάλων συστημάτων εἶναι μικρότερες ἀπ' ὅ,τι μᾶς ἔλεγαν νομικοὶ ἐπιστήμονες γιὰ πολλὰ χρόνια τώρα. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό συμπέρασμα γιὰ ὅσους, σὰν κι ἐμένα, πιστεύουν στὴν σταδιακὴ σύγκλιση τῶν δικαίων μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ σημερινοῦ οἰκουμενισμοῦ. Ἀπὸ διδακτικῆς πλευρᾶς σημαίνει ἐπίσης ὅτι πρέπει νὰ ἀποφασίσουμε πῶς θὰ διδάσκουμε τὸ δίκαιο - ἀναζητώντας τὶς ὁμοιότητες ἢ, ἀντιθέτως, τονίζοντας τὶς γνωστὲς σ' ὅλους μας διαφορὲς. Καὶ οἱ δύο μέθοδοι κρύβουν μέρος τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἡ πρώτη εἶναι, νομίζω, πιὸ ἐποικοδομητικὴ.

Τέταρτον, ἂν ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα προδιάθεσή μου μὲ ὀδηγῆ σ' ἐσφαλμένο συμπέρασμα γιὰ τὸ πῶς ἔχουν τὰ πράγματα αὐτὴ τὴν στιγμῆ, δὲν νομίζω, εντούτοις ὅτι μὲ ἀσπλανᾶ ἀπὸ τὸ ποῦ ὀδεύει ὁ κόσμος μας στὸ μέλλον. Γιατὶ σήμερα τὸ ἐμπόριο, ἡ τεχνολογία, ἡ διεθνοποίηση τῶν συναλλαγῶν, ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσας, οἱ συνεχῶς βελτιούμενες συγκοινωνίες - δυστυχῶς συνδυαζόμενες μὲ τὴν ἐξίσωση τῶν γούστων καὶ ἐθίμων - σημαίνει ὅτι οἱ κοινωνίες γίνονται ὅλο καὶ πιὸ ὅμοιες. Καὶ ὅσο τὰ κοινωνικὸ-οικονομικὰ δεδομένα προσεγγίζουν, τόσο καὶ τὰ δίκαια θὰ ἀναγκάζονται νὰ προσεγγίζουν τὶς λύσεις των. Ἡ σύγκλιση τῶν δικαίων εἶναι σήμερα πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ σὲ τομεῖς ποῦ παλιὰ λέγαμε ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοπικὰ ἔθιμα καὶ θρησκευτικούς παράγοντες, πολὺ περισσότερο στὸν τομέα τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς μαζικῆς ἐνημερώσεως.

Τὸ πέμπτο συμπέρασμα πηγάζει καὶ ἀπὸ ὅσα Σας εἶπα ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅσα ἐξήσα ὡς νομικός, ποῦ στὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια δίδαξα σὲ εἴκοσι πέντε πανεπιστήμια τοῦ κόσμου. Αὐτό, λοιπόν, ποῦ ἔμαθα εἶναι, ὅτι ἡ σύγκλιση τῶν ἰδεῶν, τῶν ἀξιών, ἀλλὰ καὶ τῶν λύσεων πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τρόπο ποῦ σέβε-

ται τούς τοπικούς κανόνες, τις τοπικές συνήθειες, τις τοπικές νομικές έννοιες, ακόμη δε και τις ευαισθησίες, θά ἔλεγα, πού παρουσιάζει ἡ τοπική γλώσσα. Δὲν Σᾶς κρύβω παραδείγματος χάριν ὅτι τὰ Ἑλληνικά πού ἔμαθα ἀπὸ τὸν πατέρα μου, ἦταν κατὰ τὴν γνώμη μου πιὸ πλούσια ἀπ' αὐτὰ πού γράφω σήμερα. Ἀλλὰ τί τὰ λέμε ὅλα αὐτὰ μιὰ καὶ ὁ ὕστατος Δελφικός χρησμός μᾶς τὸ εἶπε καθαρὰ ὅτι

*Εἶπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά.
Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην.
Οὐ παγὰν λαλέουσιν, ἀπέσθετο καὶ λάλον ὕδωρ²⁵.*

Τὸ πόσο σημαντική, ὅμως, εἶναι ἡ ευαισθησία στὴν γλώσσα, στὶς νομικὲς μεταμοσχεύσεις, ιδίως στὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς διαλέξεως, φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Γερμανικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου στὴν περίφημη ἀπόφαση Lüth, ὅπου οἱ Γερμανοὶ συνάδελφοί μας μίλησαν μὲν γιὰ τριτενέργεια τοῦ Συντάγματος ἀλλὰ κατὰ ἔμμεσο μόνον τρόπο.

Ἄν ὅμως συγκεντωθοῦμε στὴν βασικὴ ἰδέα, καὶ ἂν ἀντὶ ἐννοιολογικῶν συγκρίσεων κάνουμε σύγκριση τῶν ἐπιχειρούμενων σκοπῶν, τότε βλέπουμε ἀμέσως τὴν δυνατότητα δανεισμῶν παρὰ τις ἐξωτερικὲς διαφορὲς τῶν δικαίων, μιὰ καὶ τὸ πρόβλημα στὴν βάση του δὲν εἶναι πιά πρόβλημα Γερμανικὸ ἢ Ἀγγλικὸ ἀλλὰ θά ἔλεγα παγκόσμιο. Τὸ συμπέρασμα βγαίνει τότε ἀδιάσπτο καὶ μᾶς λέγει, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου εἶναι σημαντικὴ ἀξία στὸν κόσμον τοῦ δικαίου ἀλλὰ ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος. Ἡ ἐξισορρόπηση τῶν δύο αὐτῶν ἀξιῶν εἶναι δύσκολη τέχνη καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ κάθε ἀποφάσεως καὶ ὄχι ἀπὸ ἀφηρημένα διατυπωμένες ἀρχές. Αὐτὸ τὸ ἄκουσα κάποτε ἀπὸ τὸ στόμα τῆς Κυρίας Λίμπαχ, πρώην Προέδρου τοῦ Γερμανικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, καὶ, θεβαίως εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού οἱ Ἀγγλοὶ νομικοὶ δὲν παύουν νὰ ἐπαναλαμβάνουν.

Ἡ Γερμανικὴ νομολογία, στὸ σύνολό της, μ' ἀφήνει λοιπὸν μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει διατυπώσει κριτήρια λογικὰ πού μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλα συστήματα ἀρκεῖ νὰ τοὺς σερβιρισθοῦν κατὰ θελκτικὸν τρόπο. Ἡ δου-

²⁵ H.W. Parke and D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Basil Blackwell, Oxford) τόμος I, 290; τόμος II, 194.

λειά, λοιπόν, πού έκανα προσωπικά εγώ, άμεσα ή έμμεσα, πάνω στις ύποθέσεις πού Σās παρουσίασα απόψε, και ως νομικός και ως δικηγόρος, νομίζω ότι απέδωσε τούς πρώτους της καρπούς. Και ως δάσκαλος αλλά και ως δικηγόρος δέν έχω παράπονο, κυρίως γιατί συνδύασα τά δύο δίκαια στήν πράξη. “Τήν πίστιν τετήρηκα” όπως έγραψε στήν τελευταία πρός Τιμόθεον έπιστολή του ο Απόστολος Παύλος. Και μάλιστα πίστη διπλή —πρός τό ήπειρωτικό Εύρωπαϊκό δίκαιο, στο όποιο γεννήθηκα, και στο Άγγλοσαξωνικό δίκαιο, μέσα στ’ όποιο σταδιοδρόμησα. Τί παραπάνω μπορεί νά δέλη από τήν ζωή ένας συγκριτικολόγος; Έγώ τουλάχιστον δέν έχω κανένα παράπονο. Αντιθέτως αισθάνομαι ευγνωμοσύνη διότι ή ζωή μου έδωσε τήν ικανότητα νά αναζητώ και νά βρίσκω ό,τι καλό κρύβεται στον κάθε άνθρωπο και στον κάθε πολιτισμό και νά προσπαθώ νά άγνοώ ό,τι πηγάζει από ανθρώπινες αδυναμίες ή άτυχεις συγκυρίες τής ζωής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BGH= Bundesgerichtshof = Άνώτατο Γερμανικό Άκυρωτικό.

BGHZ = Entscheidungen des Bundesgerichtshofs in Zivilsachen = Άποφάσεις Γερμανικού Άκυρωτικού.

BVerfGE = Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts = Άποφάσεις Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

EWCA Civ. = England and Wales Court of Appeal, (Civil Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Έφετείου

EWHC(Ch) = England and Wales High Court (Chancery Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Πρωτοδικείου (Chancery Division)

EWHC(QB) = England and Wales High Court (Queens Bench Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Πρωτοδικείου (Queen’s Bench Division)

JZ = Juristenzeitung = Γερμανικό νομικό περιοδικό

NJW = Neue Juristische Wochenschrift = Γερμανικό νομικό περιοδικό

VersR = Versicherungsrecht = Γερμανικό νομικό περιοδικό

WLR = Weekly Law Reports = Συλλογή Άγγλικών Άποφάσεων

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2003

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Δ. ΛΙΑΚΟΥΡΑ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΚΑΛΚΕΑ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ χαρὰ ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως εἰς τοὺς κόλπους της, ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος της, τὸν καθηγητὴ κ. Παναγιώτη Λιάκουρα.

Ὁ κ. Λιάκουρας γεννήθηκε στὴ Φιλαδέλφεια τῶν Η.Π.Α. ἀπὸ Ἑλληνες γονεῖς ποὺ εἶχαν μεταναστεύσει στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα στὶς Η.Π.Α.

Μετὰ ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς στὴ Νομικὴ Ἐπιστήμη, τὸ 1963 ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Temple στὴ Φιλαδέλφεια, τὸ 1972 ἐξελέγη κοσμητὴρ τῆς Σχολῆς, καὶ τὸ 1982 Πρόεδρος τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 2000, ποὺ ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του.

Ὑπῆρξε ἓνας ἐκ τῶν κορυφαίων Προέδρων τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ ὁποῖο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀνῆλθε εἰς τὰ ἐπίπεδα τῶν καλύτερων Πανεπιστημίων τῶν Η.Π.Α. Τὸ Πανεπιστήμιο γιὰ νὰ τὸν τιμήσει ἔδωσε τὸ ὄνομά του σὲ νεόδμητο κτιριακὸ συγκρότημα, καθὼς καὶ σὲ κεντρικὸ δρόμο τῆς Πανεπιστημιούπολης.

Ὁ κ. Λιάκουρας, ἔνθερος Ἑλληγ, ἔχει βοηθήσει πολλοὺς νέους Ἑλληνες καὶ ὁμογενεῖς ἐπιστήμονες κατὰ τὴν σταδιοδρομία τους σὲ διάφορες Σχολὲς τοῦ Πανεπιστημίου του, συμμετέχει δὲ σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐθνικῶν μας δικαιῶν.

Γιὰ τὴ μεγάλη συμβολή του εἰς τὴν ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ τὴν ἔμπρακτὴ φιλοπατρία του ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν ἐξέλεξε ἀντεπιστέλλον μέλος της ἀπὸ Ἑλληνες ἐπιστήμονες τοῦ ἐξωτερικοῦ στὴν Τάξιν τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Άγαπητέ κύριε Λιάκουρα, εκ μέρους της Ακαδημίας Αθηνών έχω τή χαρά και τήν τιμή νά σās καλωσορίσω και νά σās εύχηθώ μακροημέρευση για νά συνεχίσετε τò λαμπρό επιστημονικό έργο σας αλλά και τήν προσφορά σας πρòς τήν πατρίδα τών προγόνων σας, όπως μέχρι σήμερα πράττετε.

Ό ακαδημαϊκός κύριος Έπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος κατ' έντολή τής Συγκλήτου θά παρουσιάσει τò έργο του νέου συναδέλφου.

Παρακαλώ τòn κ. Σπηλιωτόπουλο νά ανέλθει στο βήμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΙΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Άγαπητέ συνάδελφε και φίλε,

Κατ' έντολή τής Συγκλήτου και με ιδιαίτερη χαρά παρουσιάζω τή σταδιοδρομία, τò επιστημονικό έργο και τήν προσφορά σας στην κοινωνία.

Γεννηθήκατε τò 1931 στη Φιλαδέλφεια και μεγαλώσατε στην πόλη Yeaton τής Πολιτείας Πενσυλβάνια τών ΗΠΑ. Οι γονείς σας, πού κατάγονταν από τή Μεσσηνία και τή Λακωνία, είχαν μεταναστεύσει στις ΗΠΑ στις άρχες του περασμένου αιώνα και εργάστηκαν σκληρά για τή δημιουργία άνεκτου βιοτικού επίπεδου και τή μόρφωση τών τεσσάρων τέκνων τους. Πρòς τιμή τους ή οικογένεια Λιάκουρα έχει συστήσει ύποτροφίες στο Πανεπιστήμιο Temple.

Φοιτήσατε στα δημόσια σχολεία τής Φιλαδέλφειας και του Yeaton και στη συνέχεια στα Πανεπιστήμια Drexel, College of William and Mary, University of Pennsylvania, Fletcher School of Law and Diplomacy, Harvard και στο Yale ως Sterling Fellow. Ύπηρετήσατε ως ειδικός σύμβουλος στο Ύπουργείο Έξωτερικών τής Ινδίας, ως δημόσιος κατήγορος και ειδικός βοηθός εισαγγελέα στη Φιλαδέλφεια.

Τò 1963 έκλεχθήκατε καθηγητής τής Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Temple τής Φιλαδέλφειας.

Η κύρια επιστημονική και κοινωνική δραστηριότητά σας είναι τὰ ανθρωπινα δικαιώματα και ή προσήλωσή σας στην άξία του ανθρώπου, τήν ισότητα τών εύκαιριών, τήν προσωπική εύθύνη και έγγρατεια.

Τò δίτομο έργο σας «Contentious Proceedings in the International Court of Justice», πού δημοσιεύθηκε από τò Law Center του Duke University τò 1962, είναι μία πρωτοποριακή ανάλυση του τρόπου ψηφοφορίας τών δικαστών. Η δέ μελέτη σας για τή διαδικασία έγγραφης στους δικηγορικούς συλλόγους αποτέλεσε τή βάση για τή μεταρρύθμιση τών διαδικασιών αυτών, ώστε νά υπερνικηθούν οι διακρίσεις κατά τών μελών ομάδων διαφορετικής ένδικης καταγωγής.

Επίσης ή μελέτη σας «Towards a Fair and Sensible Admissions Process» οδήγησε στη μεταρρύθμιση των διαδικασιών εισαγωγής στις νομικές σχολές, το δε υπόδειγμα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Temple τελικώς έγινε δεκτό από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ .

Το 1972 εκλεχθήκατε Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Temple.

Έως το 1982 κατορθώσατε να αναβιβάσετε το επίπεδο της Σχολής αυτής σε ύψηλο βαθμό και να της δώσετε διεθνή χαρακτήρα, με προγράμματα σπουδών σε άλλες χώρες για αμερικανούς φοιτητές (Ελλάδα, Ισραήλ, Ιταλία, Μεγάλη Βρεταννία) ή εντόπιους φοιτητές (Ιαπωνία, Γκάνα, Κορέα, Κίνα).

Τον Ιούνιο του 1982 εκλεχθήκατε Πρόεδρος του Πανεπιστημίου Temple. Από τη θέση αυτή παραιτηθήκατε τον Ιούνιο του 2000, παρά τις επίμονες πιέσεις των Καθηγητών των διαφόρων Σχολών να συνεχίσετε, διότι θεωρήσατε ότι ένας νεότερος, με νέες ιδέες, έπρεπε να σ'αs διαδεχθεί. Από τότε διδάσκετε στη Νομική Σχολή, όνομαστήκατε δε Chancellor του Πανεπιστημίου με συμβουλευτικές αρμοδιότητες.

Κατά τη διάρκεια των 18 ετών της θητείας σας ως Προέδρου, με τη φωτισμένη ήγεςία σας συμβάλατε ώστε το Πανεπιστήμιο Temple να καταλάβει σημαντική θέση μεταξύ των Πανεπιστημίων των ΗΠΑ και διεθνώς. Σήμερα το Πανεπιστήμιο έχει 17 κολλέγια και Σχολές και έχει σε έθνικό επίπεδο τους περισσότερους φοιτητές για επαγγελματικές σπουδές (νομικές, ιατρικές, οδοντιατρικές) και τα πληρέστερα προγράμματα καλών τεχνών (είκαστικών, θεατρικών, μουσικής, χορού) καθώς και αγωνιστικές ομάδες έθνικού επιπέδου. Ο αριθμός των νέων προπτυχιακών σπουδαστών αύξήθηκε κατά 30%, και των πτυχιακών φοιτητών κατά 10%. Επίσης ο αριθμός των κλινών στις φοιτητικές εστίες κατά 175%. Ο συνολικός προϋπολογισμός του Πανεπιστημίου το 1982 ήταν 356 εκατομμύρια δολάρια και τον Ιούνιο του 1999 ήταν 1,26 δισ. δολάρια. Γενικά, αναγνωρίστηκατε ως ο σπουδαιότερος Πρόεδρος του Πανεπιστημίου κατά την 117ετή ιστορία του, μετά τον ιδρυτή του Reverend Russele Conwell, και μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες των ΗΠΑ στον τομέα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Μετά την αποχώρησή σας από την προεδρία του Πανεπιστημίου, σ' ένα νεόδμητο, τεράστιο κτηριακό συγκρότημα καθώς και σ' ένα κεντρικό δρόμο της Πανεπιστημιούπολης του Temple δόθηκε το όνομά σας.

Συμμετέχετε στις δραστηριότητες των οργανώσεων των όμογενών της Φιλαδέλφειας και γενικότερα των κεντρικών οργανώσεων των όμογενών σε όμοσπονδιακό επίπεδο.

Έχετε βοηθήσει με στοργή Έλληνες και όμογενείς φοιτητές για σπουδές στο Πανεπιστήμιο Temple και πολλούς νέους Έλληνες και όμογενείς επιστήμονες για πανεπιστημιακή σταδιοδρομία στις διάφορες Σχολές του.

Η επιστημονική σας δραστηριότητα είναι έκτεταμένη. Εκτός από τὰ βιβλία, έχετε δημοσιεύσει πλήθος άρθρων. Έχετε μετάσχει με εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε πολλά έθνικά και διεθνή συνέδρια και έχετε διδάξει και δώσει διαλέξεις σε πολλά Πανεπιστήμια τῶν ΗΠΑ, τῆς Εὐρώπης και τῆς Ασίας.

Από τὸ 2000, εκτός από τὰ διδακτικά και έρευνητικά καθήκοντά σας στὴ Νομικὴ Σχολή και τὰ διοικητικά σας καθήκοντα ὡς Chancellor τοῦ Πανεπιστημίου, διδάσκετε σε δημόσιο σχολεῖο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Εἶσθε ὑπερήφανος για τὴν έλληνική καταγωγή σας, τὴν ὁποία τονίζετε σε κάθε εὐκαιρία, και διατηρεῖτε στενές σχέσεις με τὴν Ελλάδα, τὴν ὁποία, με τὴν οἰκογένειά σας (παιδιά και εγγόνια), επισκέπτεσθε συχνά, και περνάτε τὶς θερινές διακοπές σας στὸ πατρικό σας σπίτι στὴν Κορώνη.

Αγαπητὴ Συνάδελφε και φίλε, ὁ πρωταρχικός σκοπὸς τῆς ὅλης σταδιοδρομίας σας ἦταν τὸ ἀνοιγμα τῶν εὐκαιριῶν, με μοχλὸ τὴν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, στὰ μέλη τῶν ομάδων, τὰ ὁποία ιστορικά αποκλείονται ἢ ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνική συμμετοχή και τὴ δυνατότητα προόδου και ἐπιρροῆς.

Έργασθήκατε ἀκαταπόνητα για τὴ δημιουργία ἑνὸς πανεπιστημιακοῦ προτύπου διαφυλετικού και διαπολιτισμικοῦ, με διεθνείς διασυνδέσεις. Κανόνες τῶν προσπαθειῶν σας ἦταν «πᾶν μέτρον ἄριστον», με ἐφαρμογή του τῆ συμμετοχῆ ὅλων, τῆ μετριοπάθεια, τὴν ἀξιοκρατία. Με αἰσιοδοξία και πίστη ὅτι ἡ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ σας εἶναι ἐφικτή, κατορθώσατε νὰ τὸν πραγματοποιήσετε. Με τὴν ἐκλογή σας ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς, ἡ Ἀκαδημία Αῤθηνῶν ἀναγνωρίζει ἐπίσημα τὸ μεγάλο ἐπιστημονικό και εκπαιδευτικό ἔργο σας ποῦ τιμᾶ και τὴν μακρινή σας πατρίδα.

Σᾶς εὐχομαι συνέχιση τῶν προσπαθειῶν σας με ἀμείωτη ζωτικότητα και ἐπιτυχία.

Ὁ εἰσιτήριοσ λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Παναγιώτου Δ. Λιάκου-ρα «**Reflections on American Higher Education**» θὰ δημοσιευθεῖ αὐτοτελῶς, σε διευρυμένη μορφή, στὴ σειρά τῶν «Πραγματειῶν» ἀρ. 59 τῆς Ἀκαδημίας Αῤθηνῶν.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22^{ΑΣ} ΜΑΪΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ὁ καιρὸς τῆς πράξεως κατὰ τὸν Πρόκλον: ἐργασία καὶ πολιτική, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου*.

Τὸ κείμενο ποὺ προτίθεται ν' ἀναγνώσω συνιστᾷ ἀνακοίνωσιν τμήματος γενικωτέρας ἐρεύνης ἀναφερομένης εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ καιροῦ κατὰ τὸν Πρόκλον.

Ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικότητα τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως. Δὲν ὑπάρχει ἕλλην φιλόσοφος ἢ ποιητής, οὔτε κἂν μαθηματικός, ὁ ὁποῖος νὰ μὴν τὴν ἀντεμετώπισεν, οὔτως ἢ ἄλλως. Ἐχρειάσθη ὡστόσο ἡ ἔννοια αὐτὴ νὰ ἐνταχθῆ σὲ πλαίσιον εὐρύτερον πρὶν ἢ προσφερθῆ εἰς ἀνάλυσιν τῆς δομῆς τῆς πραγματικότητος εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται καὶ πρὶν ἢ ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸν τῆς σημασίας τῆς. Ὁ παράγωγος ὅρος «καιρικότης» ἔρχεται, μετὰ τὴν σειρά του, νὰ ἐμπλουτίσῃ τὸ διεθνὲς σύγχρονον φιλοσοφικὸν λεξιλόγιον, γιὰ νὰ τονίσῃ τὸν δυναμισμό μιᾶς τάσεως τῆς συνειδήσεως ἔναντι ἑαυτῆς καὶ τοῦ κόσμου. Μιὰ ὀλόκληρη καιρολογικὴ φιλοσοφία ἔχει διεθνῶς ἀναπτυχθῆ ἀφ' ἧς, πρὸ τεσσαράκοντα ἡδὴ ἐτῶν, ἡ πρώτη ἐπὶ τῆς ἐννοίας αὐτῆς ἐργασία εἶδε τὸ φῶς. Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ, ἀφοῦ ἀπησχόλησε τοὺς φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος, εὐρήκεν ὀψίμως τὴν καταλληλότερην ἐκφράσιν τῆς σὺστημα τοῦ Πρόκλου, ἐκ τῶν τελευταίων διαδόχων τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν σχολαρχίαν τῆς Ἀκαδημίας, ὀκτῶ αἰῶνες μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς τελευταίας. Διὰ μέσου τῆς διερευνήσεως τῆς ἐννοίας τοῦ καιροῦ, ἡ φιλοσοφικὴ πρωτοτυπία τοῦ Πρόκλου εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῆ κατὰ τρόπον ἀποκαλυπτικόν.

*
* *

* E. MOUTSOPOULOS, *Le kairos de l' action selon Proclus: travail et politique.*

Ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ διατρέχει ὀλόκληρο τὸ ἔργον τοῦ Πρόκλου καὶ συνιστᾶ ἓνα ἐκ τῶν στημόνων, ἂν ὄχι τὸν κατ' ἐξοχὴν στήμονα, τῆς ὑφῆς τοῦ στοχασμοῦ του. Ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ καιροῦ ἔχω ἀρκούντως δημιοσιεύσει, ὥστε νὰ μὴν συντρέχει λόγος ἐκτεταμένης εἰσαγωγῆς εἰς αὐτό. Ἀρκοῦμαι εἰς μίαν συνοπτικὴν ἐκφορὰν τοῦ προβλήματος. Ἄν ὁ χρόνος προσδιορίζεται διὰ τῶν τριῶν κατηγοριῶν τοῦ πρό, τοῦ κατὰ καὶ τοῦ μετὰ, ὁ καιρὸς προσδιορίζεται διὰ δυὸ μόνον κατηγοριῶν: τοῦ οὐπω καὶ τοῦ οὐκέτι. Ἄν ὁ χρόνος δύναται νὰ ρέει ἀδιαφόρως διὰ τὴν συνειδησιν, ὁ καιρὸς, ὁ ὁποῖος εἰσάγει μίαν ἀσυνέχειαν ἐντὸς τῆς χρονικῆς συνεχείας, συναγείρει τὴν συνειδησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐντάσσοντάς τὴν ἐνεργῶς εἰς τὴν διαδικασίαν τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος συνιστᾶ, καὶ δραστηριοποιῶντάς τὴν εἰς τὸ ἔπακρον.

Ὁ καιρὸς ἐμφανίζεται σ' ὅλα τὰ πεδία τοῦ συνθέτου τοὺς κλάδους τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Πρόκλου: τὴν ὄντολογία, τὴν κοσμολογία, τὴν ἐπιστημολογία, τὴν πραξιολογία καὶ τὴν ποιησιολογία τῆς ὁποίας σημαντικώτατον μέρος συνιστᾶ ἡ φιλοσοφία τῆς μουσικῆς. Εἰς ὅσα ἀκολουθοῦν θὰ ἐπιδιωχθῆ νὰ διαφωτιστῆ ἡ κατὰ τὸν Πρόκλον σημασία τοῦ καιροῦ στὴν περιοχὴν τῆς πραξιολογίας, καὶ συγκεκριμένα στοὺς τομεῖς τῆς ἐργασίας καὶ τῆς πολιτικῆς.

Ὁ καιρὸς ὑπεισέρχεται σ' ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου: στὴν πολιτικὴν¹, στὴν στρατηγικὴν² ἢ στὴν παιδαγωγίαν³, προπάντων ὅμως εἰς τὸ πεδῖον τῆς καθημερινῆς ἐργασίας τῆς ὁποίας ἡ γεωργία κ' ἡ ναυσιπλοία (ἡ τελευταία ὡς πρότυπον τῆς κυβερνητικῆς τέχνης) συνιστοῦν τὶς πολυπλοκώτερες ἐκδηλώσεις. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Ἡσιόδος παρῆχει πολύτιμα μαθήματα στὸν Πρόκλον ὁ ὁποῖος σχολιάζει τὸ ἡσιόδειον ποίημα *Ἔργα καὶ ἡμέραι*⁴.

Τὸ κείμενον τοῦ Πρόκλου ἔχει ἀποδειχθῆ ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν αὐθεντικόν, ἰδίως λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ὕφους τοῦ δὲν φαίνεται νὰ διαφέρει ἐκεῖνου τῶν αὐθεντικώτερων προκλείων κειμένων. Ἦδη στὰ *Σχόλια εἰς τὴν Πλάτωνος Πο-*

1. Πβ. S. AVINERI, *Kairos and Politics*, *Diotima*, 16, 1988, σσ. 39-42.

2. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *Maturation et corruption. Quelques réflexions sur la notion du kairos*, *Revue des Travaux de l'Académie de Sciences Morales et Politiques, et Comptes Rendus de ses Séances*, 131, 1978/1, pp. 1-20.

3. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Proclus et le kairos de la rencontre*, *Diotima*, 31, 2003, σσ. 35-38.

4. Περὶ τῆς προκλείου προελεύσεως τῶν σχολίων τοῦ ΤΖΕΤΖΟΙ ἐπὶ τοῦ ποιήματος *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, τοῦ Ἡσιόδου· πβ. T. GAISFORD, *Poëtae minores graeci*, 3 τ., London, Oxford Univ. Press, 1820, Proleg., σ. II. Πβ. ΤΖΕΤΖΕΣ, 9, 1-10, 18 Gaisford· πβ. A. SEVERÏNS, *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus*, 1ère partie, I-II, Liège-Paris, E. Droz, 1938 (Bibl. de la Fac. des Lettres de l'Univ. de Liège, n°s 78-79).

λιτείαν ὁ Πρόκλος διατυπώνει ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴν διακυβέρνηση τῆς πόλεως, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς ἀποφασιστικῆς σπουδαιότητος τὴν ὁποίαν ἀποκτοῦν ἢ γινώσκis καί, κυρίως, ἢ πρόγινωσκis τοῦ καιροῦ στὸν τομέα αὐτόν. Ἐξ ἄλλου, ἢ καλὴ ἢ ἢ κακὴ διακυβέρνησις μιᾶς (ἀρίστης) πολιτείας⁵ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν σεβασμὸ τοῦ καιροῦ τῶν ἱερῶν γάμων⁶. Ὅφειλομεν, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς πολιτικῆς γνώσεως καὶ ἐπιστήμης, ν' ἀποκτήσωμε τὴν ἐπιστήμη τῆς κοσμικῆς τάξεως καὶ τῶν εὐκαιριῶν τίς ὁποῖες οἱ περιοδικές ἐπαναλήψεις τῶν φυσικῶν φαινομένων παρέχουν σ' ὅσους εἶναι ἱκανοὶ νὰ τίς διαγνώσουν. Ἄν ἀποτύχουν σ' αὐτό, ἀκόμη κι ἂν εἶναι σοφοὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα πεδία, θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ τίς συλλάβουν προκειμένου νὰ προγραμματίσουν μιᾶν πολιτικὴ τῶν γεννήσεων⁷.

Τὰ οὐράνια φαινόμενα, πάλιν, διαδραματίζουσι σημαντικὸ μέρος σὲ κάθε δραστηριότητα, ἀφοῦ ὑποδεικνύουσι ἀλλαγές μέσα στὴν φύση⁸. Οἱ φάσεις τῆς σελήνης λ.χ. σημαίνουν καίριες μετεωρολογικὲς μεταβολές τόσο γιὰ τὴν ναυσιπλοΐαν ὅσον καὶ γιὰ τὴν γεωργίαν¹⁰. Ὁ Πρόκλος ἀναφέρεται λεπτομερῶς στὶς περὶ τῶν ναυτικῶν ἔργων πληροφορίες τοῦ ποιητοῦ, μεταξύ ἄλλων εἰς ὅσες ἀφοροῦν στὶς ἐποχές κατὰ τίς ὁποῖες ἐπιτρέπεται ἢ κι ἀπαγορεύεται ὁ ἀπόπλους¹¹, ὅποτε προσήκει ἢ ἐπιστροφή στα γεωργικὰ ἔργα ὡς εἰς ἐναλλακτικὴν ἐνασχόλησιν¹². Ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ ὑποτίθεται συνεχῆς στὶς περιπτώσεις, φυσικά, ὅπου συντρέχουσι εὐνοϊκές πρὸς τοῦτο συνθῆκες. Ἡ ναυσιπλοΐα μεγάλως διευκολύνεται («παραβολώτατον») κατὰ τὴν ἀνοιξιν, ὅταν οἱ ἄνεμοι πνέουσι κατὰ διαστήματα. Τότε ἀκριβῶς πρέπει νὰ δραττώμεθα («ἀρπακτικόν») τῆς καταλλήλου («ἐπιτηδείου») στιγμῆς¹³. Κατὰ περιέργον σύμπτωσιν, ὁ καιρὸς αὐτὸς σημειώνεται

5. Ὁ ὅρος ἀρίστη πολιτεία ὀφείλεται στὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΝ, *Πολιτικῶν* Β6, 1265 b 34-Η 15, 1334 a 13.

6. εἰς *Πολιτ.*, II, 72, 28-73, 20 Kroll. Περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῆς ἡλικίας τῆς πρὸς γάμον ὀριμότητος (30 καὶ 19 ἀντιστοιχῶς), πβ. εἰς *Ἡσιόδ.*, 331, 25-28 G: 313, 9-10 G: εἰς *Πολιτ.*, II, 5, 5-8 6, 20-22 26, 9-14 56, 10-13 56, 15-57, 18 365, 26-366, 5 K: A. G. LAIRD, *Plato's Geometrical Number and the Comment of Proclus*, Madison (Wisconsin), 1918.

7. Πβ. εἰς *Πολιτ.*, II, 73, 3-7 K.

8. Πβ. εἰς *Ἡσιόδ.*, 204, 13-15 G.

9. Πβ. αὐτ., 365, 6-8 G.

10. Πβ. αὐτ., 363, 25-28 G.

11. Πβ. αὐτ., 365, 9-13 G.

12. Πβ. αὐτ., 294, 28-32 G.

13. Πβ. αὐτ., 308, 18-21 G.

κ' ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, χάρις εἰς ἀποκλειστικὴς ἐνδείξεις τῆς φύσεως¹⁴. Ὁ Πρόκλος σχολιάζει τὶς συμβουλὲς τοῦ Ἡσιόδου περὶ τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν τῶν ὁποίων ὁ ποιητὴς ἔχει ὁ ἴδιος ἐμπειρίαν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ναυσιπλοΐας τῆς ὁποίας ἡ προσωπικὴ του ἐμπειρία εἶναι ὅλως ἔμμεση. Ὁ Διάδοχος προσθέτει πῶς οἱ συμβουλὲς αὐτὲς εἶναι πιστευτές, συγκεκριμένως ἐπειδὴ σ' αὐτὲς λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τὸ στοιχεῖον τοῦ καιροῦ τοῦ ὁποίου ὁ ποιητὴς εἶν' ἐνήμερος χάρις εἰς ἐκ παραδόσεως γνώστας ναυτικούς¹⁵. Πρὶν ἀποπλεύσει, ὁ ναυτιλλόμενος πρέπει νὰ ἔχει ἐτοιμάσει τὸ φορτίον¹⁶. Στὴν ἔννοιαν τοῦ καιροῦ προστίθενται ἐδῶ οἱ ἔννοιες τῆς προνοητικότητος («προετρεπισμένον») καὶ τοῦ μέτρου¹⁷.

Πρόσφορος εἶναι ἡ προδιαγεγραμμένη στιγμή, ἀνεξαρτήτως τῶν φαινομένων ὧσων ὁδηγοῦν εἰς πλάνην, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπεται οἰαδήποτε ἀναβολή¹⁸. Ἡ ἐμφάνισις τῶν γερανῶν ἀναγγέλλει τὴν ἔναρξιν τῆς σπορᾶς¹⁹ τῆς ὁποίας ἐνδεχόμενη ἀναβολή («ἀκαιρία») συνεπάγεται πτωχείαν συγκομιδῆς²⁰. Ὁ Πρόκλος προσθέτει πῶς, ἂν ὁ Ἡσιόδος κυριολεκτεῖ χρησιμοποιώντας τὸν ὄρον ὄργωσις, τότε τοποθετεῖ τὸν καιρὸν τῆς κατὰ τὴν μετάβασιν τοῦ Ἡλίου ἀπὸ τοῦ Ταύρου εἰς τοὺς Διδύμους· ἂν ὅμως διὰ τοῦ ὄρου ὄργωσις ἐννοεῖ τὴν σποράν, τότε ὁ καιρὸς μετατίθεται πρὸς τὴν μετάβασιν εἰς τὸν Σκορπιόν²¹. Ὁ καιρὸς τοῦ ἀλωνίσματος («ἀλωῆς») καὶ τῆς ἀποθικεύσεως τοῦ καρποῦ τοποθετεῖται στὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Ὠρίωνος²². Ἀνάλογες ὑποδείξεις ἀφοροῦν καὶ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ τρυγητοῦ²³. Οἱ εὐκαιρίαι κανονίζουσι, ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν, τὶς ἡμέρας καὶ τὶς ὥρες²⁴ τῆς ἐργασίας τῶν γεωργῶν²⁵. Ὡστόσο, ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἀποφεύγουν τὴν ἐωδινήν ἐργασίαν, οὐσιαστικῶς θὰ παραμείνουν ἀργοὶ καθ' ὅλην τὴν

14. Πβ. *αὐτ.*, 308, 21-23 G.

15. Πβ. *αὐτ.*, 301, 22 G.

16. Πβ. *αὐτ.*, 298, 10-13 G.

17. Πβ. καὶ *αὐτ.*, 238, 9-16 G, ὅπου ὁ λόγος περὶ ἐγκαίρου καὶ καταλλήλου συλλογῆς ὕλικῶν πρὸς κατασκευὴν ὀχημάτων πβ. *αὐτ.*, 311, 3-4 καὶ 12-18 G.

18. Πβ. *αὐτ.*, 239, 9-10, G· πβ. *κατωτ.*, καὶ *σημ.* 36.

19. Πβ. *αὐτ.*, 236, 4-5 G.

20. Πβ. *αὐτ.*, 245, 28-246, 15 G.

21. Πβ. *αὐτ.*, 204, 4-7 G.

22. Πβ. *αὐτ.*, 288, 24-28· 362, 9-10 G.

23. Πβ. *αὐτ.*, 249, 4-6· 275, 24· 278, 13-17· 291, 25-27· 362, 11-12 G.

24. Πβ. *αὐτ.*, 200, 33-36· 250, 28-29· 341, 37-342, 1 G.

25. Πβ. *αὐτ.*, 363, 25-28· πβ. *άνωτ.*, καὶ *σήμ.* 10.

ήμεραν²⁶. Ὁ ἀπολέσας τὴν δυνατότητα νὰ ἐργασθῆ κατὰ καιρὸν εἶναι καταδικασμένος νὰ ζητήσῃ ἐλεημοσύνην, δίχως ὅμως ἀποτέλεσμα²⁷, ἐπισύρων μάλιστα τὴν λοιδορίαν τῶν ἄλλων²⁸. Ὁ σεβασμὸς τοῦ καιροῦ ἀποκτᾶ, συνεπῶς, σημασίαν ὄχι μονάχα τεχνικὴν, ἀλλὰ καὶ ἠθικὴν καὶ σχετικὴν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας· ἡ διαφθορὰ τῶν κοινωνιῶν ἐπιφέρει ἐπακριβῶς καὶ τὴν ἐξαφάνισίν των²⁹. Ἡ ἀνάγκη ποῦ ὁδηγεῖ στὴν συγκρότηση τῶν κοινωνιῶν δὲν ἐπιφέρει πάντοτε ἀγαθὰ ἀποτελέσματα³⁰. Καιρὸς καὶ μέτρον ἐπιβάλλεται νὰ πρυτανεύουν κατὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων.

Μὲ τοὺς διαλογισμοὺς αὐτοὺς ὁ Πρόκλος μεταβαίνει ἀπὸ τὸν περὶ τοῦ καιροῦ τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν ἐργασίαν προβληματισμὸν ἐπὶ τὸν ἀντίστοιχον προβληματισμὸν τὸν ἀφορῶντα εἰς τὴν πολιτικὴν, εἰς τὴν δραστηριότητα δηλαδὴ ποῦ ἀποβλέπει στὸ κοινὸν ἀγαθόν. Ὁ πολιτικὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐνήμερος ὄχι μόνον τοῦ ἐνδεχομένου πεπλανημένης ἐκ μέρους τοῦ συμπεριφορᾶς³¹, ὀφειλομένης εἰς κακὴν ἐκτίμησιν τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τις ὁποῖες ἡ δρᾶσις του ἐπέρχεται, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνάγκης συμμορφώσεώς της πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, νοουμένην κατὰ τὴν καθαρότητά της³². Ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη καθίσταται χρησιμωτάτη ἐν προκειμένῳ γιὰ τὸν πολιτικόν: τὸν βοηθεῖ στόν, πέρα τῆς ποιότητος τῶν πράξεών του, ὅσων ἀνελήφθησαν κατὰ καὶ ὄχι παρὰ καιρὸν, ὑπολογισμὸν τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ τὸ ὁποῖον ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς θέσιν ν' ἀντλήσει³³.

Ὁ καιρὸς, ἐδῶ, προσδιορίζεται ἀπὸ τέσσερις τουλάχιστον παράγοντες ποῦ συνιστοῦν μίαν ἱεραρχίαν τῶν αἰτίων τῶν ὁποίων ἐκεῖνος ἀποβαίνει τὸ ἀποτέλεσμα: τοὺς θεοὺς, τοὺς δαίμονας, τὴν εἰμαρμένην καὶ τὸ τυχαῖον³⁴. Καίριες στιγμὲς καὶ

26. Πβ. εἰς *Ἡσιόδ.*, 18-19 G.

27. Πβ. *αὐτ.*, 213, 17-20 G.

28. Πβ. *αὐτ.*, 237, 16-23 G.

29. Πβ. *αὐτ.*, 122, 35-36 G.

30. Πβ. *αὐτ.*, 159, 27-30 G.

31. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *L'odyssée de la conscience chez Proclus, Diotima*, 12, 1984, σσ. 178-182.

32. Πβ. εἰς *Πολιτ.*, I, 29, 7-11 K. Περὶ καθαρότητος καὶ μείξεως κατὰ Πλάτωνα, πβ. *Φίληβ.*, 63 e: μείξιν καὶ κράσιν. Περὶ τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν, πβ. E. MOUTSOPOULOS, *Variations sur le thème du kairos*, Paris, Vrin, 2002, σσ. 19-30, ἰδιαιτ. σσ. 26-28.

33. Πβ. εἰς *Εὐκλ.*, I 23,12-15 Friedlein.

34. Πβ. ἤδη ΠΛΑΤ., *Νόμ.* Δ', 709 b: «μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς τ' ἀνθρώπινα διακυβερνῶσι: *αὐτ.*, Γ', 187 a' 702 b' 744 b' 745 e' ΣΤ', 772 e' IB', 945 c' εἰς *Αλκιβ.* Α', 124, 10-11'

καιρίοι τόποι διαμορφώνουν καταστάσεις πρόσφορους προς ανθρωπίνην δράσιν³⁵. Αὐτὲς ἀκριβῶς τίς καταστάσεις ὁ πολιτικὸς πρέπει νὰ προβλέπει, ὥστε νὰ παρενείρει τίς πράξεις του ἐντὸς τοῦ γίγνεσθαι ἀπὸ τὸ ὅποιον ἐκεῖνες ἐξαρτῶνται³⁶.

Ὁ Πρόκλος υἰοθετεῖ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ καιροῦ ὡς «τοῦ ἀγαθοῦ ἐν χρόνῳ»³⁷, ἐντασσομένου ἐντὸς τῆς χρονικῆς διαδοχῆς καὶ φανερουμένου περιοδικῶς, ὡς διαδοχῆς ἐξάρσεων μιᾶς κυκλοειδοῦς καμπύλης (ὅπως στὴν περίπτωσιν τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἐπαναλαμβάνονται, ἀκόμη καὶ ἀκανόνιστα, ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἡ σημασία παραμένει ἐσαεὶ μοναδικὴ ὡς ἐκ τοῦ ἐλαχίστου καὶ συγχρόνως βέλτιστου χαρακτήρός του). Κατευθύνοντας κάθε γίγνεσθαι, ὁ καιρὸς εἶναι τὸ αἴτιον τῆς διαδοχῆς τῶν γενεῶν³⁸. Ἡ διαδοχὴ τῶν καιρῶν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς, εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς χρονικῆς διαδοχῆς· ὡστόσον δείχνει νὰ ἐντάσσεται ἐντὸς ἐκείνης³⁹. Ἐπιτυχῆς, ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ καιροῦ ἐκ μέρους τοῦ πολιτικοῦ ὁδηγεῖ στὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως· ἀνεπιτυχῆς, ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν ἀκόμη καὶ τῆς ἀρίστης πολιτείας⁴⁰. Ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τοῦ πολιτικοῦ νὰ συλλαμβάνει τὴν διαδοχὴ τῶν καλυτέρων καὶ τῶν χειροτέρων στιγμῶν, καὶ νὰ τίς συντονίζῃ πρὸς τὸν ἐκάστοτε καιρὸν, ὥστε νὰ προκαλεῖ τὸ μέγιστον τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματός του συνδηκῶν⁴¹. Τὸ προνοεῖν περὶ τοῦ καιροῦ τῆς ἐπιτυχοῦς πράξεως ὑπῆρξε πάντοτε μία τῶν ἀσχολιῶν τῶν φιλοσόφων. Οἱ πολιτικοὶ καλῶς θὰ ἔπρατταν νὰ τοὺς συμβουλευῶνται ἀντὶ νὰ καταφεύγουν εἰς τοὺς χρησμούς ποῦ, ἀλοίμονον, τόσον συχνὰ ἀποδεικνύονται δημιουργοὶ πλάνης⁴², ἕνεκα ἐλλείψεως πληρότητος. Ὁ γεωργός, κατὰ παράδοσιν, ὑποτάσσεται εἰς τὸν ἀπαραλλάκτον καιρὸν τῶν ἐποχῶν, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖται ὡς ἐκ τῆς διαδοχῆς των. Ἀντιθέτως, ὁ πολιτικὸς εἶναι εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν καιρὸν τῆς ἑαυτοῦ

124, 10-11 Westerink : «τύχη γὰρ φησι (ὁ Πλάτων) καὶ καιρὸς τὰ ἀνθρώπινα, διακυβερνῶσι σύμπαντα».

35. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *La conscience de l'espace*, 6' έκδ., Paris, Vrin, 1997, σσ. 102-105· Espace kairique, espace pragmatique, *Diotima*, 18, 1990, σσ. 137-140· Y a-t-il un reflet kairique du temps dans l'espace?, *L'espace et le temps*, Paris, Vrin, 1991, σσ. 75-77.

36. Πβ. S. AVINERI, *ἐνθ' ἀν.*: πβ.. *αὐτ.*, καὶ σήμ. 1.

37. Πβ. *Ἡθ. Νικομ.*, A4, 1096 a 26 καὶ 32.

38. Πβ. *εἰς Πολιτ.*, II, 79, 22-24 K· πβ. ΠΛΑΤ., *Πολιτικ.*, 263 e κ.εξ.

39. Πβ. *εἰς Πολιτ.*, II, 79, 22-24 K.

40. Πβ. *αὐτ.*, II, 79, 18-19 K.

41. Πβ. *αὐτ.*, II, 22, 14-19 K.

42. Πβ. *αὐτ.*, I, 40, 23-26 K.

δράσεως, αναλόγως τῶν συνθηκῶν πού στηρίζουν τὴν δράσιν αὐτήν, πρὶν ἢ ὁ ἴδιος ὑποταγῇ εἰς τὸν καιρὸν ἐκείνον. Γιὰ τὸν πολιτικὸν εἶναι σημαντικὸν νὰ ὑπηρετεῖ τὸ δίκαιον καὶ τὴν δικαιοσύνην ἐν περιπτώσει ἀντιθέσεως⁴³. Ὅποιος ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ κερδίσει, κάθε ἄλλο παρὰ προσφέρει κάτι καὶ εἰς τοὺς ἡττημένους, ἐνῶ ὁ προσηλούμενος εἰς τὸ δίκαιον ὄχι μόνον κατατάσσεται μεταξύ τῶν ἀγαθῶν πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τῶν ἐναντίων ἀκόμη συμβάλλει τὴν βελτίωσιν⁴⁴.

Τόσον ὁ καιρὸς τῆς πολιτικῆς συρράξεως ὅσον κι ὁ καιρὸς τῆς συμφιλίωσης πρέπει νὰ εἶναι ἐπιμελῶς προετοιμασμένοι. Ὅθεν καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸ ὀμηρικὸν ἐπεισόδιον τῆς ἐκ μέρους τοῦ Ἀχιλλέως ἀναβολῆς τῆς πρὸς τὸν μετανοήσαντα Ἀγαμέμνονα συναντήσεώς του, ἐν ἀναμονῇ τοῦ προσφόρου διὰ τὰ ἄριστα ἀποτελέσματά της καιροῦ⁴⁵. Μιὰ σοφὴ νομοθεσία προνοεῖ περὶ τοῦ ὁρδοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἐκάστοτε καιροῦ δράσεως εἰς τὸ πλαίσιον τῆς κρατικῆς δομῆς⁴⁶. Ὁ Πρόκλος ἀσπάξεται τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψη περὶ τοῦ ὅτι ὁ σοφὸς πολιτικὸς προσδιορίζει τὸν καιρὸν καὶ δράττεται αὐτοῦ ἐμπιστευόμενος τόσο τὸν λόγον ὅσο καὶ τὴν ἐμπειρίαν του⁴⁷, ὥστε ν' ἀποφεύγεται ἡ πλάνη⁴⁸ πού ὑφέρει σὲ περιπτώσει διαφορητικῆν. Ὁ πολιτικὸς ταυτίζεται τότε πρὸς τὸν ὠλοκληρωμένον φιλόσοφον. Ἡ πραξιολογία τοῦ Πρόκλου ἀναγνωρίζει στὴν συνειδητοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου τὴν πλήρη εὐθύνη τῶν πράξεών του, καθ' ὃ μέτρον ἐκεῖνος δὲν σφάλλεται λόγῳ ἀγνοίας⁴⁹. Ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι καθ' ὀλοκληρίαν σωκρατικὴ, καὶ δὲν δείχνει ν' ἀντίκειται πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψη περὶ τῆς παντοδυναμίας τῆς τύχης καὶ τοῦ καιροῦ⁵⁰, ἀφοῦ ἡ περὶ τοῦ τελευταίου γνώσις συμπίπτει πρὸς τὴν ἐμφάνισή του, ἀντιδιαστέλλεται ὅμως ἔτι περισσότερο, ἔστω καὶ πρὸ τοῦ γράμματος, πρὸς τὴν ἐγγελιανὴν ἀντίληψη πού εἰσάγει ἓνα Λόγον ὑπερβατικὸν εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀποδίδεται ἡ δῆθεν ἐλευθερία λήψεως ὑποκειμενικῶν ἀποφάσεων⁵¹.

43 Π6. αὐτ., I, 218, 7-12 K.

44 Π6. εἰς *Αἰθιβ.* A; I. 221, 11-15 W.

45. Π6. αὐτ., I. 145, 4-6 K.

46. Π6. εἰς *Πολιτ.*, II, 66, 3-8 K.

47. Π6. αὐτ., II, 14-15· 5, 5-8 K.

48. Π6. αὐτ., II, 79, 15-17 K.

49. Π6. αὐτ., II, 259, 27-30 K.

50. Π6. ἀνωτ. καὶ σγμ. 34.

51 Π6. HEGEL, *Φιλοσ. τῆς ἱστορίας*, ἐκδ. Lassen, Εἰσαγ., σ. 4· E. MOUTSOPOULOS, *Histoire et temporalité chez Hegel, ἐν Kairos. La mise et l'enjeu*, σσ. 300-312, *ἰδιαίτ.* σσ. 305-307.

Ἔργασια καὶ πολιτικὴ εἶναι δυὸ ἐκ τῶν σημαντικώτερων πεδίων ἐπὶ τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν Πρόκλον, ἀσκοῦνται τόσον ἡ ἐμφάνιση τοῦ καιροῦ ὅσον κ' ἡ ἱκανοποιητικὴ ἀντιμετώπισή του. «Ἀγαθὸν ἐν χρόνῳ», ὁ καιρὸς προσφέρεται πρὸς ἐπιτυχῆ ἀξιοποίησίν του, ἀρκεῖ ἢ ἐκ μέρους τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως προσέγγισή του νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὶς ἰδιαίτερες ἐκάστοτε ἀπαιτήσεις τῶν τοῦ ἰδίου ὅσον καὶ τῶν περιστάσεων πρὸς τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος συνείρεται, καὶ οἱ ὁποῖες τὸν προσδιορίζουν μέσῳ τῶν κατηγοριῶν τοῦ οὐπα καὶ τοῦ οὐκέτι. Παραλαμβάνοντας μίαν ἤδη διαμορφωμένην ἀνὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας διανοήσεως φιλοσοφικὴν περὶ καιροῦ θεωρίαν, ὁ Πρόκλος τὴν ἀναδομεῖ, ὥστε νὰ τὴν παραδώσει πρὸς τοὺς ἐπερχόμενους στοχαστὰς μὴ ἔχουσαν πλέον χρεῖαν συμπληρώσεως. Ἰδιαίτερος ὡς πρὸς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς πολιτικῆς πράξεως, ὁ Πρόκλος θεωρεῖ πῶς ὁ καιρὸς παρέχεται μὲν ἐξ ἀντικειμένου, ὑπόκειται ὅμως εἰς συγκεκριμενοποίησιν, χάρις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πρωτοβουλίαν ὅπου λόγος κ' ἐμπειρία συνεργάζονται δημιουργικῶς. Τέλος, ἄς σημειωθῇ πῶς, κατὰ τὸν Πρόκλον, ὁ καιρὸς, καταλλήλως ἀξιοποιούμενος, ἐπιφέρει ἀποτελέσματα ἀγαθὰ δι' ὅλους ἀνεξαιρέτως, καθιστάμενος ὁ ἴδιος ἀγαθὸν χάριν τῆς ἀνθρωπότητος.

RÉSUMÉ

Le kairos de l'action selon Proclus: travail et politique

Travail et politique sont deux terrains privilégiés où, selon Proclus, s'exercent aussi bien l'avènement du kairos que son maniement effectif. Du kairos, «bien dans le temps», la conscience peut tirer profit de façon satisfaisante, si elle sait s'adapter à ses exigences et aux circonstances, notamment à travers les catégories, qui lui sont propres, du «pas-encore» et du «jamais-plus». Proclus restructure une théorie sur le kairos, reçue de la réflexion classique, pour la transmettre, accomplie, à la postérité. Il considère que le kairos spécifique du travail et de l'action politique s'offre aux hommes, mais doit être concrétisé par l'initiative humaine où raison et expérience s'entremêlent de façon créative. On peut estimer qu'en fin de compte, pour Proclus, le kairos, s'il est mis en valeur de manière adéquate, véhicule le bien pour tous sans distinction aucune: il, devient ainsi un bien pour l'humanité entière.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Οί Αρχαίοι Έλληνες για τους οικονομικούς κινδύνους και την κάλυψή τους, υπό του κ. Χρήστου Π. Μπαλόγλου*, δια του Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴ σύνταξη τῆς μελέτης αὐτῆς προήλθε ἀπὸ σχετικὴ πρόταση, ποὺ ὑπέβαλε στὶς 6-12-2001 στὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἡ ἐταιρεία ΑΣΠΙΣ ΠΡΟΝΟΙΑ - ΑΕΓΑ περὶ ἐπιχορηγήσεως ἐκ μέρους τῆς τῆς διενεργείας ἔρευνας καὶ συγγραφῆς μελέτης μὲ τὸ ὡς ἄνω θέμα. Ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δέχθηκε νὰ περιλάβει τὸ πρὸς μελέτην ἀντικείμενο στὸ ἐρευνητικὸ τῆς πρόγραμμα. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας - ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ περατωθεῖ μέσα σὲ ἓνα ἔτος - ἀνετέθη στὸν κ. Χρήστο Μπαλόγλου.

Σημειωτέον ὅτι ὁ κ. Μπαλόγλου εἶναι Διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φρανκφούρτης καὶ ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ μονογραφίες καὶ ἄρθρα σὲ θέματα οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ ἱστορίας τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1993 τὸ βραβεῖο Γ. Φωτεινοῦ γιὰ τὴν προκηρυχθεῖσα ἀνέκδοτη μελέτη μὲ θέμα «Ἡ οἰκονομικὴ σκέψη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων» καὶ τὸ 2002 τὸ ἄθλον Ἀδαμαντίου Κοραῆ μὲ θέμα «Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἡ φιλοσοφία. Ὁ ἐπηρεασμὸς του ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ οἱ φιλόσοφοι τοῦ περιβάλλοντός του».

* CHRISTOS BALOGLUO, **Ancient greeks on financial risks and their avoidance.**

Ἐποικοδομητικές παρατηρήσεις διετύπωσε στὴ μελέτη ὁ οἰκονομολόγος κ. Χαρ. Χαραλαμπίδης, στέλεχος τῆς ἐταιρείας ΑΣΠΙΣ ΠΡΟΝΟΙΑ - ΑΕΓΑ.

*
* *

Τὰ ἀβέβαια ἐνδεχόμενα ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ συμβοῦν στὸ μέλλον καὶ νὰ προκαλέσουν μιὰ μορφή ζημίας σὲ πρόσωπα ἢ σὲ πράγματα, συνιστοῦν τοὺς «κινδύνους» ποὺ ἀπειλοῦν τὶς ὁποιοσδήποτε οἰκονομικὲς δραστηριότητες καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους φυσικὸ εἶναι νὰ ἐπιζητηθεῖται προστασία. Τὴν προστασία αὐτὴ παρέχει ἡ ἀσφάλιση, ἀποκαθιστώντας τὰ πράγματα στὴν πρότερη κατάστασή τους ἢ προσφέροντας σὲ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπλήγησαν, τὴ συμφωνημένη ἀπὸ πρὶν παροχὴ γιὰ τὸ καλυπτόμενο περιστατικό.

Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, ἀσφάλιση εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν κίνδυνοι. Ἡ ἐξασφάλιση αὐτὴ πραγματώνεται μὲ τὴν κατανομὴ τῶν ἀσφαλιστικῶν παροχῶν σὲ ἓνα κύκλο προσώπων ποὺ δρᾷ οἰκονομικῶς καὶ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ παρεμφερῆ κίνδυνο, μέσῳ ἐνὸς φορέα ἀσφάλισης ποὺ λειτουργεῖ μὲ βάση τὸν νόμο τῶν πιθανοτήτων. Σύμφωνα μὲ τὸν διεθνῶς καθιερωμένο ὀρισμὸ, ἡ ἀσφάλιση εἶναι μιὰ μέθοδος ἀντιμετώπισης τῶν κινδύνων, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀσφαλιστής, ἔναντι μιᾶς συνήθους ἐκ τῶν προτέρων ὀριζομένης εἰσφοράς, ὑπόσχεται νὰ ἀποζημιώσει τὸν ἀσφαλιζόμενο ἢ νὰ τοῦ προσφέρει ὑπηρεσίες, σὲ περίπτωσι ποὺ μελλοντικὰ περιστατικὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπέλευση ζημιῶν ἢ τὴν καταβολὴ ὀφειλομένων παροχῶν σὲ συγκεκριμένο χρόνο.

Ἡ ἀσφαλιστικὴ ἰδέα ἀνάγεται στοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ. οἱ Κινεζοὶ ἔμποροι χρησιμοποιοῦσαν τὴν τεχνικὴ τοῦ ἐπιμερισμοῦ τοῦ κινδύνου. Ἀλλὰ καὶ στὸν Κώδικα τοῦ Βαβυλωνίου Βασιλέα Χαμμουραμί περιέχονται διατάξεις ποὺ ὁμοιάζουν μὲ ἀσφαλιστικὲς καὶ ἀναφέρονται κυρίως στὶς χερσαῖες μεταφορές. Ἀποφασιστικὰ βήματα ἔγιναν στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἄν καὶ ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἦταν τότε ἀπλούστερη ἀπὸ τὴ σημερινή, ἐν τούτοις οἱ συνθῆκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες διεξήγοντο οἱ ἀντίστοιχες συναλλαγές (πόλεμοι, φυσικὲς καταστροφές, στοιχειώδης ὑποδομὴ, ἀνυπαρξία κοινωνικῆς πρόνοιας, ἔλλειψη ταχείας καὶ ἀσφαλούς ἐπικοινωνίας κλπ.) συντελοῦσαν στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀβεβαιότητος καὶ, κατ' ἐπέκτασι, τοῦ συνολικοῦ κινδύνου τῆς οἰκονομίας, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν μέτρα.

Στὸ ἀντικείμενο, ἀκριβῶς, αὐτὸ ἀναφέρεται ἡ παροῦσα ἔρευνα, ἡ ὁποία καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τοὺς Ὀμηρικοὺς Χρόνους μέχρι καὶ τὴ Ρωμαϊ-

κή Περίοδο. Το θέμα δὲν ἔχει τύχει, μέχρι τώρα, συστηματικῆς ἐξετάσεως. Οἱ λιγοστές, ἀλλὰ ἀξιέπαινες, προσπάθειες πού ἔχουν καταβληθεῖ περιορίζονται σὲ ἐξιστόρηση ὀρισμένων τρόπων ἀσφαλιστικῆς καλύψεως. Ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς ἢ ἔρευνα περιλαμβάνει ἕξι κεφάλαια, στὰ ὁποῖα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σκιαγραφία τοῦ οἰκονομικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς, ἐκτίθενται συγκεκριμένες κατηγορίες κινδύνων πού βρισκόνταν τότε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος καί, ἀκολούθως, ἀξιολογοῦνται ὀρισμένοι ἀσφαλιστικοὶ θεσμοὶ πού ἀναπτύχθηκαν πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου καὶ τῶν ὁποίων τὴν ἐξέλιξη παρατηροῦμε στὴ σύγχρονη ἀσφαλιστικὴ ἀγορά.

*
* *

Στὸ Πρῶτο Κεφάλαιο γίνεται σύντομη ἀναφορὰ στὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τῆς οἰκονομίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλεως καί, εἰδικῶς, τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν γίνεῖ ἀντικείμενο μεγάλης συζήτησεως μὲ διαφορετικὰ πορίσματα. Ἡ συζήτηση ἄρχισε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα μὲ τοὺς K. Rodbertus καὶ K. Bücher, οἱ ὅποιοι ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ ἀρχαιότητα ἐγνώρισε μόνο τὴ μορφή τῆς οἰκιακῆς κλειστῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας σχετικῶς αὐτόνομων Οἴκων, μὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀναπτύξεως καὶ περιορισμένες συναλλαγές. Ἀντιθέτως, μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἱστορικῶν καὶ οἰκονομολόγων, ὅπως οἱ E. Meyer, K. Beloch καὶ G. Busolt, περιέγραψε τὴν ἀρχαία οἰκονομία ὡς μιὰ μορφή ἐγγρήματης οἰκονομικῆς ὀργανώσεως μὲ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο καὶ βιοτεχνία καὶ προηγμένο καταμερισμὸ τῶν ἔργων.

Ἡ σχετικὴ συζήτηση συνεχίσθηκε καθ' ὅλον τὸν 20ο αἰώνα ἀπὸ τοὺς M. Weber, J. Hasebroek, K. Polanyi, M. Finley. Ὁ M. Weber διέκρινε σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῆς πόλεως - πολιτείας τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ πόλη - πολιτεία ἦταν μιὰ κοινότητα ἐλευθέρων πολιτῶν, πού συμμετεῖχαν στὰ κοινά, ἀνεξαρτήτως εἰσοδήματος καὶ καταγωγῆς, καὶ εἶχαν σαφεῖς καταναλωτικὸς προσανατολισμούς. Ἀντιθέτως, τὰ ἀστικά κέντρα τοῦ Μεσαίωνα ἀποτελοῦσαν κοινότητες παραγωγῶν, τῶν ὁποίων ἡ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ ἐξηρτάτο ἀπὸ τὴν καταγωγὴ ἢ τὸ ἐπάγγελμα.

Παρὰ τὶς ἀποκλίνουσες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς οἰκονομίας, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν διαμορφωθεῖ ὅλες οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπάρξη κινδύνων στὶς συναλλαγές καὶ δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ βαθμὸς ἀναγνωρίσεως καὶ ὁ τρόπος ἀντιμετωπίσεώς τους.

*
* *

Στὸ Δεύτερο Κεφάλαιο τῆς ἔρευνας ἐξετάζεται ὁ κίνδυνος στις ἐπὶ μέρους οἰκονομικὲς δραστηριότητες καὶ ἐπιχειρεῖται σύνδεσή του μὲ τὸν παράγοντα «τύχη». Ἰδιαίτερη σημασία δίδεται στὴ σχέση οἰκονομικοῦ κινδύνου καὶ κέρδους, πὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ποίηση τοῦ Ἡσιόδου (7ος π.Χ. αἰώνας). Στὸ ποίημά του «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» ἐξετάζεται ἡ γέννηση τῆς ἐργασίας καὶ ἐντοπίζεται τὸ πρόβλημα τῆς στενότητος, τῆς ἐπιλογῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῶν παραγωγικῶν πόρων. Προκρίνεται ἡ γεωργία ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν παραγωγικὸς κλάδος καὶ συνιστᾶται ἡ ἐνασχόληση μὲ αὐτήν. Γίνεται, βέβαια, ἀναφορὰ καὶ στὴν ποιμενικὴ ἐργασία, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι «ἄρνες ποιμαίνονθ' Ἐλικῶνος ὑπὸ ζαδέοιο». Ἀλλὰ στὴν ἀπόκτηση τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀγαθῶν συμβάλλει καὶ ὁ κλάδος τῆς ναυτιλίας. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς δὲν λησμονεῖ ὅτι ὁ πατέρας του ἐφθασε στὴ Βοιωτία «πολὺν διὰ πόντον ἀνύσσας», μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν «κακὴν πενίην» καὶ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ γεωργία.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Ἡσιόδος συμβουλεύει τὸν ἀδελφὸ του Πέρση «γῆν ἐργάζεσθαι» καὶ «μηκέτι νῆας ἔχειν ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ». Δὲν ἀπορρίπτει τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τῆς ναυτιλίας, ἀφοῦ ἀναγνωρίζει ὅτι προσκομίζει «οἴκαδε κέρδος». Εἶναι, ὅμως, συγκρατημένος, διότι ἡ ναυτιλία καὶ τὸ συνυφασμένο μὲ αὐτὴν ἐμπόριο ἐνέχουν κίνδυνο, πὺ εἶναι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς μεγάλος καὶ, συνεπῶς, ἡ πραγματοποίησή μεγάλου κέρδους προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου κινδύνου μὲ ἀβέβαιο, φυσικὰ, ἀποτέλεσμα. Πρόκειται γιὰ ἐντυπωσιακὴ διαπίστωση, στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ σύγχρονη θεωρία χαρτοφυλακίου, κατὰ τὴν ὁποία ἐπιδίωξη κάθε ἐπενδυτικῆς δραστηριότητος εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἀναμενόμενης ἀποδόσεως καί, συγχρόνως, ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ κινδύνου (ἀβεβαιότητος).

Ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «οἰκονομία», ὅπως τὴν περιέγραψε ὁ Ἡσιόδος προϋποθέτει τὸν τύπο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ ἐστιάζεται στὴ διοίκηση τοῦ οἴκου. Κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τοῦ Οἴκου, ὁ οἰκονόμος παρουσιάζεται ὡς ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος «εὖ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον» καὶ παρὰ τὴν ἀλήθειαν «εἰ δύναιτο οἶκον [...] τελεῖν τε ὅσα δεῖ καὶ περιουσίαν ποιῶν αὔξειν τὸν οἶκον». Πρέπει, ὡστόσο, νὰ τονισθεῖ ὅτι ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ πὺ διακρίνει τὸν ἐπιχειρηματία — οἰκονόμο εἶναι ἡ σύλληψη μιᾶς ἐπιχειρηματικῆς ἰδέας, τῆς ὁποίας ἡ πραγματοποίησή ὀδηγεῖ σὲ κέρδη. Μιὰ τέτοια περίπτωση διηγεῖται ὁ Ξενοφῶν στὸν «Οἰκονομικόν»: Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσχυράχου, πὺ εἶχε εἰδικὲς

γνώσεις για την καλλιέργεια της γης, αγόραζε ακαλλιέργητα εδάφη, τα όποια, στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις αυτές, καθιστούσε παραγωγικά και εκμεταλλευόταν τις αρχικώς αυξημένες αποδόσεις τους προτού τα μεταπωλήσει σε υψηλότερη τιμή. Η επενδυτική δραστηριότητα του «φιλογεωργότατου Αθηναίων» πατέρα του Ίσχυομάχου δέν ενέχει μεγάλο οικονομικό κίνδυνο. Δύο ανάλογες επενδυτικές δραστηριότητες, στις όποιες ό οικονομικός κίνδυνος είναι σχετικά περιορισμένος, περιγράφει ό Άριστοτέλης στα «Πολιτικά», όπου καταδικάζει τις χρηματιστικές πράξεις που όδηγούν σε υπέρμετρο πλουτισμό: Πρόκειται για τις επενδυτικές πρωτοβουλίες (ιδιωτικά μονοπώλια) του Θάλητος του Μιλησίου και του Σικελού έμπόρου.

Γενική διαπίστωση είναι ότι οι άρχαιοι συγγραφείς που άσχολούνται με τη διαχείριση και διοίκηση του Οίκου (ό άνώνυμος περιπατητικός φιλόσοφος, συγγραφέας του έργου «Οικονομικά», ό έπικούρειος Φιλόδημος, ό άκαδημεικός Ξενοκράτης ό Χαλκηδόνιος, ό νεοπυθαγόρειος Βρύσων, ό στωικός Μουσώνιος Ρούφος, ό επίσης στωικός Ίεροκλής και ό Δίων ό Χρυσόστομος) δίδουν έμφαση στον γεωργικό τομέα. Άλλά από τους συγγραφείς αυτούς μόνο ό Δίων αναγνωρίζει τους κινδύνους που είναι σύμφυτοι με την οικονομική ζωή και προτρέπει τους συναλλασσομένους να ασφαλίζονται έναντι των δυσχερειών που συνεπάγονται οι κίνδυνοι αυτοί. Το σχετικό χωρίο, άν και σύντομο, είναι αποκαλυπτικό: «Κινδύνων έλπις άνευ κινδύνων τίθησι τον έλπιζοντα τῷ προησφάλισθαι των δυσχερών τῇ δοκήσει τά πράγματα». Το χωρίο αυτό, το όποιο δέν έχει, μέχρι τώρα, άπασχολήσει τους έρευνητές, υπογραμμίζει τη σημασία και χρησιμότητα της πρόνοιας για την ασφάλιση: «Προησφάλισθαι», έναντι των μελλοντικών κινδύνων: «Κινδύνων έλπις άνευ κινδύνων».

Ειδικώς εξετάζεται ή ρύθμιση που έγινε στα πλαίσια της Α΄ Συμμαχίας των Αθηναίων. Μετά την άπόκρουση του περσικού κινδύνου οι Αθηναίοι συνέπηξαν συμμαχία με τα νησιά του Αιγαίου, σύμφωνα με την όποία οι σύμμαχοι θα κατέβαλλαν στους Αθηναίους εισφορά (σε χρῆμα ή σε είδος), εκ των προτέρων όριζόμενη. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, θα ανέλαμβάναν την ύποχρέωση να άποζημιώσουν τους συμμάχους ή να προσφέρουν υπηρεσίες, σε περίπτωση που επήρχετο ό κίνδυνος (περσική έπίβουλή). Έν προκειμένῳ φαίνεται να υπάρχουν όλα τα χαρακτηριστικά της ασφάλισης: «Άσφαλιστής» ήταν οι Αθηναίοι, «άντισυμβαλλόμενος» και «ασφαλιζόμενος» ήταν οι σύμμαχοι των νήσων του Αιγαίου, «ασφαλιστικός κίνδυνος» ήταν ή περσική έπίβουλή, «ασφάλιστρο» ήταν ή εισφορά και «ασφαλιστικό ποσόν» ήταν ή προβλεπόμενη άποζημίωση ή ή παροχή υπηρεσιών.

*
* *

Τὸ Τρίτο Κεφάλαιο πραγματεύεται τὸν κίνδυνο στὸ ἐμπόριο. Ἡ σπουδαιότερη συμβολὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀσφαλίστικου θεσμοῦ ἀφορᾷ στὴ θαλάσσια ἀσφάλιση. Αὐτὸ ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἰδιαίτερη ἐπιδόσεις ποὺ εἶχαν οἱ Ἕλληνες στὴ ναυτιλία καὶ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο, λόγω τῆς μορφολογίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μετὰ τὴν ἐκτεταμένες ἀκτὲς καὶ τὸ πλῆθος τῶν νησιῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν δυσχέρειες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν χειραίε μεταφορᾶς. Ἡ θαλάσσια μεταφορᾶ περιέκλειε κινδύνους ποὺ ὄφειλονταν στὴν ἀτέλειες τῶν πλωτῶν μέσων, στὴν καιρικὴ συνθήκη καὶ στὴν πειρατεία, ἡ ὁποία κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἀποτελοῦσε τὸν κύριο κίνδυνο τοῦ θαλασσοῦ ἐμπορίου.

Κατὰ τὴν διεξαγωγὴ τοῦ θαλασσοῦ ἐμπορίου ὑπεισέρχονταν καὶ ἄλλοι δύο παράγοντες οἰκονομικοῦ κινδύνου. Ἐν πρώτοις, δὲν ὑπῆρχε ὀργανωμένο δίκτυο πληροφοριῶν καὶ ἐπικοινωνιῶν, ὥστε νὰ γνωρίζει ὁ ἔμπορος τὴν ποσότητα τῶν ἀγαθῶν ποὺ θὰ ἦταν δυνατό νὰ πωλήσει, καθὼς καὶ τὴν πιθανὴ τιμὴ πωλήσεως. Γι' αὐτὸ, οἱ ἔμποροι χρησιμοποιοῦσαν τὴν πείρα τους καὶ ταξίδευαν χωρὶς νὰ ἔχουν συγκεκριμένες παραγγελίες. Ὁ δεύτερος παράγων οἰκονομικοῦ κινδύνου ἀναφερόταν στὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν νομισμάτων, τὰ ὁποία δυσχέραιναν τὴν συναλλαγές. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀντιμετωπιζόταν μετὰ τὸν θεσμό τοῦ προξένου.

Ἀκολούθως, ἀναλύεται ὁ ρόλος τοῦ ναυτικοῦ δανείου, ποὺ ἀποτελεῖ καινοτομία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ ναυτικὸ δάνειο συνομολογεῖτο ἐγγράφως μετὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ναυκλήρου καὶ στηριζόταν στὴ λογικὴ τῆς μεταθέσεως τοῦ κινδύνου. Ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῶν δικανικῶν λόγων τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Λυσίου, ἀλλὰ καὶ τῆς κωμικῆς ποιήσεως, προκύπτει ὅτι τὸ ναυτικὸ δάνειο ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη μορφή θαλάσσιας ἀσφάλισεως. Οἱ δανειστὲς, χάνοντας κάθε δικαίωμά τους σὲ περίπτωση ἐπελεύσεως τοῦ θαλάσσιου κινδύνου, συμμετεῖχαν, μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ, στὴν συνέπειες τοῦ κινδύνου. Ὁ τόκος τοῦ δανείου εἶχε τὸν χαρακτῆρα τοῦ σημερινοῦ ἀσφαλιστροῦ, διότι μετὰ τὴν καταβολὴ τοῦ αὐξημένου τόκου ὁ δανειστής ἀνελάμβανε νὰ φέρει τὸν κίνδυνο ἀπώλειας τοῦ πλοίου καὶ τοῦ φορτίου.

Τὸ ναυτικὸ δάνειο καὶ ἡ θαλάσσια ἀσφάλιση διέφεραν σὲ δύο σημεία: Πρῶτον, ἡ ἀποζημίωση (τὸ δανειζόμενον κεφάλαιο) στὸ ναυτικὸ δάνειο καταβαλλόταν κατὰ τὴ «συγγραφὴ» τοῦ δανείου καὶ ἐπιστρεφόταν μετὰ τὸν τόκο τῆς (ἀσφαλιστροῦ), ἂν δὲν ἐπῆρχετο ὁ κίνδυνος, ἐνῶ στὴ θαλάσσια ἀσφάλιση τὸ ἀσφαλιστροῦ (τόκος) καταβαλλόταν κατὰ τὴ συνάψή τῆς καὶ τὸ ἀσφαλίστικὸ ποσὸν (ἀποζημίωση) καταβαλλόταν μετὰ τὴν ἐπέλευση τοῦ ζημιογόνου γεγονότος. Δεύτερον,

στό ναυτικό δάνειο τὸ ἀσφάλιστρο (τόκος) καταβαλλόταν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἂν δὲν ἐπῆρχετο ὁ κίνδυνος, ἐνῶ στὴ θάλασσα ἀσφάλιση καταβαλλόταν ἀσχέτως τῆς ἐπελεύσεως ἢ μὴ τοῦ κινδύνου.

Σημειωτέον ὅτι ὡς πρὸς τὸν «Ροδίων Νόμον Ναυτικόν», ὁ ὁποῖος καθιέρωσε τὴ γενικὴ ἀβαρία ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα, γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη ἐγκρίτων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος ἐξέδωσε ναυτικὸ νόμο, ποὺ περιέλαβε τὶς περὶ ἐκβόλης - ἀβαρίας καὶ συνεισφορᾶς διατάξεις τοῦ Νόμου τῶν Ροδίων (τὶς ὁποῖες περιεῖχε ἡ Ρωμαϊκὴ Νομοθεσία).

*
* *

Στὸ Τέταρτο Κεφάλαιο ἀναλύεται ὁ ἐπιχειρηματικὸς κίνδυνος ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια πηγὴ πλούτου γιὰ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Ξενοφῶν στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου «Πόροι» ἀφιέρωσε προτάσεις γιὰ τὴν καλύτερὴ ἀξιοποίηση τῶν μεταλλείων. Μὲ βάση τὴ διάκριση τῶν μεταλλείων σὲ «ἐργάσιμα», «ἀνασάξιμα» καὶ «καινοτομία» ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς ἀνεγνώρισε τὴ σημασία τῶν «καινοτομιῶν», ἐκείνων, δηλαδή, τῶν μεταλλείων ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀνορυχθεῖ καὶ ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσή τους εἶναι, φυσικά, μεγαλύτερος, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες δύο κατηγορίες μεταλλείων. Γιὰ νὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑποψηφίων ἐπενδυτῶν σὲ νέες ἀνορύξεις ὑψηλοῦ κινδύνου, προέτεινε τὸ ἀκόλουθο σύστημα: Νὰ κατανείμει ἡ Πολιτεία ἰσοπόσως τοὺς δούλους στὶς δέκα φυλὲς τῶν Ἀθηναίων καὶ κάθε φυλὴ νὰ ἐπιδοθεῖ στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἀνεύρεση νέων φλεβῶν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση κατανέμονται ἰσοπόσως σὲ ὅλες. Ἐδῶ λείπει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀμοιβαίας καλύψεως τῆς ζημίας ποὺ θὰ προκληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπέλευση τοῦ κινδύνου νὰ ἐπενδύσει μιὰ φυλὴ σὲ ἓνα «καινοτόμο» μεταλλεῖο, ποὺ δὲν εἶναι ἐκμεταλλεύσιμο. Ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἀλληλασφάλιση, οἱ λοιπὲς φυλὲς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποζημιώσουν τὴ φυλὴ αὐτὴ μὲ τὸ ποσὸν ποὺ ἡ τελευταία εἶχε ἐπενδύσει.

Ὁ Ξενοφῶν διετύπωσε καὶ μιὰ ἄλλη πρόταση: «Οἷόν τε δὴ οὕτω καὶ ἰδιώτας συνισταμένους καὶ κοινουμένους τὴν τύχην ἀσφαλέςτερον κινδυνεύειν». Σύμφωνα μὲ τὴν πρόταση αὐτή, οἱ ἰδιῶτες μποροῦν νὰ ἰδρῦσουν ἐταιρεία, «κοινουμένους», καθιστώντας κοινὰ τὰ κέρδη καὶ τὶς ζημίες. Ἡ ρηξικέλευθη αὐτὴ πρόταση - ποὺ τελικὰ δὲν ἐφαρμόσθηκε - προσομοιάζει μὲ τὶς σύγχρονες ἐταιρεῖες ἐπιχειρηματικῶν συμμετοχῶν ὑψηλοῦ κινδύνου καὶ δὲν ἔχει καὶ αὐτὴ τὸν χαρακτήρα τῆς ἀλληλασφάλισως.

Επισημαίνεται ότι, κατά τὸν Ξενοφῶντα, ἡ σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀνάληψη ὁποιασδήποτε ἐπιχειρηματικῆς πρωτοβουλίας ποὺ συνεπάγεται οἰκονομικὸ κίνδυνο.

*
* *

Τὸ Πέμπτο Κεφάλαιο ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἰδιόμορφη περίπτωση, ἡ ὁποία εἶναι ἐξεταστέα ἀπὸ πλευρᾶς ἀσφαλιστικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ποὺ ἀποτελεῖ ἐγγεῖρημα πρωτόγνωρο σὲ ἔκταση καὶ προετοιμασία γιὰ τὴν ἐποχὴ του, παρουσίαζε κινδύνους, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦσαν ἀβεβαιότητα γιὰ τὴν ἔκβασή της. Σὲ λόγῳ ποὺ ἐξεφώνησε στὴν Ὠπίδα ἀνέπτυξε τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ κατάσταση τοῦ Βασιλείου, τὴ μετεξέλιξή του σὲ ὀργανωμένο κράτος, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο χρηματοδότησεως τῆς ἐκστρατείας. Οἱ στρατιῶτες λαμβάνουν μέρος στὴν ἐπιχείρηση - ἐκστρατεία μὲ ἀντάλλαγμα τὰ κέρδη ποὺ θὰ προκύψουν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκστρατείας ὑπῆρξε κερδοφόρο. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος κατέλαβε τὸν σημαντικὸ θησαυρὸ τῆς δυναστείας τῶν Ἀγαμενιδῶν - ποὺ ἠρισκόταν στὰ Σοῦσα - καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κατόρθωσε νὰ καλύψει τὶς δαπάνες. Ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀσφαλιστικὴ σύμβαση, διότι ἀφ' ἑνὸς δὲν ὑπάρχει ἀσφάλιστρο καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν προσδιορίζονται ὁ καλυπτόμενος κίνδυνος, οἱ δικαιοῦχοι καὶ τὸ ἀσφαλιστικὸ ποσό.

*
* *

Στὸ Ἑκτο Κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ σύσταση μιᾶς συγκεκριμένης ἀσφαλιστικῆς ἐπιχειρήσεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἀντιμένης ὁ Ρόδιος, ἡμιόδιος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἀνώνυμος περιπατητικὸς φιλόσοφος καὶ συγγραφέας τοῦ Β' βιβλίου τῶν «Οἰκονομικῶν», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴ μοναδικὴ πηγή γιὰ τὸν ἀξιωματοῦχο τοῦ Ἀλεξάνδρου), συλλαμβάνει, ὡς προϊστάμενος τῆς δημοσιονομικῆς περιφέρειας Βαθυλῶνος, τὴν ἐξῆς ἰδέα: Ὅποιος κύριος δούλων - ἀνδραπόδων ἤθελε, θὰ μπορούσε νὰ μεταβεῖ στὸ στρατόπεδο, στὸ ὁποῖο εἶχαν συγκεντρωθεῖ «τὰ ἀνδράποδα», δηλαδὴ οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου, «καὶ νὰ ἐγγράψει τὸν δούλο ποὺ ἤθελε, καταβάλλοντας τὴν τιμὴ τῶν ὀκτῶ δραχμῶν». Τὸ τίμημα αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ ἀσφάλιστρο. Τὸ κράτος, ποὺ ἔχει συγκεντρώσει τὰ ἀνδράποδα σὲ στρατόπεδο, θὰ ἀνελάμβανε τὴν ἀσφάλειά τους. Σὲ περίπτωσι ἀποδράσεως κάποιου «ἀνδραπόδου», ὁ σατράπης

της περιοχής, στην οποία βρίσκεται το στρατόπεδο, θα είχε την υποχρέωση είτε να αναπληρώσει τον δραπέτη είτε να καταβάλει την αξία του: «Ανασώζειν (ἤ) τὴν τιμὴν τῷ κυρίῳ ἀποδοῦναι». Τὸ μέτρο αὐτὸ τοῦ Ἀντιμένους, ποὺ ἀποτελοῦσε «ἀσφάλιση πραγμάτων», με ἐφαρμογὴ τῆς «ἀρχῆς τῆς συγκεκριμένης ἀσφαλιστικῆς καλύψεως», προσπόρισε σημαντικὰ ἔσοδα στὸ κράτος, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ δῆλωση τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέα τῶν «Οἰκονομικῶν», ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι «ἀπογραφέντων οὖν πολλῶν ἀνδραπόδων οὐκ ὀλίγον συντελεῖ ἀργύριον». Ἔτσι, ἡ πρώτη γνωστὴ στὸν κόσμον, μονοπωλιακοῦ χαρακτήρα, ἀσφαλιστικὴ ἐπιχείρηση, με φορὰ ἰδιοκτησίας καὶ λειτουργίας τὸ κράτος, βρίσκει ἐφαρμογὴ σὲ ἀπόδραση δούλου ἐπωνύμου κυρίου ποὺ περιγράφεται στὸν «βίῳ τοῦ Ἀλεξάνδρου» τοῦ Πλουτάρχου.

*
* *

Ἀπὸ τῆ μελέτη αὐτὴ προέκυψε ὅτι οἱ Ἄρχαιοι Ἕλληνες ἀνεγνώρισαν τὴν ὑπαρξὴ κινδύνου στὶς οἰκονομικὲς συναλλαγές, καθὼς καὶ τὴ σημασία του στὴ λήψη ἐπιχειρηματικῶν ἀποφάσεων καί, ἐπὶ πλεόν, ἔλαβαν ἀσφαλιστικὰ μέτρα καὶ προέτειναν τρόπους ὀλικῆς ἢ μερικῆς καλύψεως τοῦ κινδύνου αὐτοῦ.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς στηρίχθησαν ὄχι μόνον στὶς ἐργασίες ἄλλων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναδίφηση τῶν κειμένων ποιητῶν, ρητόρων, φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν, ποὺ ἐπεχείρησε ὁ ἴδιος ὁ κ. Μπαλόγλου. Ἀπὸ τὴν ἀναδίφηση αὐτῆ, ποὺ ἔγινε σὲ σχετικὰ μεγάλη ἔκταση, ἤλθαν στὴν ἐπιφάνεια ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, οἱ σημαντικότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀφοροῦν στὴ σχέση οἰκονομικοῦ κινδύνου καὶ κέρδους, στὸν θεσμὸ τοῦ ναυτικοῦ δανείου ὡς προδρόμου τῆς θαλάσσιας ἀσφάλισης, στὴν ἐπισήμανση τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου, στὸ ἀσφαλιστικὸ περιεχόμενον τῆς Α' Συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ στρατηγήματος τοῦ Ἀντιμένους τοῦ Ροδίου.

Πρέπει, ἐπίσης, νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἐντοπίσθησαν οἱ πρώτες ἐκφράσεις ὀρισμένων συγχρόνων χρηματοδοτικῶν πρακτικῶν. Ἀξιολογώντας τὸ σύνολο τῶν εὐρημάτων τῆς μελέτης, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶναι ἀρκετὰ ἀξιόλογα καθ' ἑαυτὰ καὶ ὅτι ὁπωσδήποτε διανοίγουν ὁδοὺς γιὰ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θέματος.

SUMMARY

Ancient greeks on financial risks and their avoidance

This research examines the meaning of financial risk in Greek Antiquity and the means of avoiding it covering the period from the Homeric to Roman Times.

The research consists of six chapters in which, after a description of the economic environment of the time, some specific categories of risk which were in the epicenter of interest are examined. Furthermore, certain insurance institutions whose development can be seen in the contemporary insurance market are evaluated.

It is noticeable that despite the different and opposing views stated about the evolution of the Ancient Greek economy, it can be observed that Greek Antiquity was exposed to financial risks.

Among the writers dealing with the organization and administration of the Household (Oikos), Hesiod discovers that the productive activities which involve risk, like shipping and commerce, led to gaining great profit. It is also impressive that Dion of Chrysostom acknowledges risks that are inherent in economic life and urges traders to underwrite against difficulties deriving from these risks.

The most important novelty of Greeks as far as the avoidance of risks in sea trade is concerned is the maritime loan. From the study of the forensic speeches of Demosthenes and Lysias as well as from comic poetry we come to the conclusion that the maritime loan was the first form of sea insurance.

Something that should definitely be mentioned are Xenophon's suggestions in "Revenues" for the elimination of risk in case of undertaking a business initiative which involves risk. The stability of regime, however, constitutes the best guarantee for undertaking any business initiative involving financial risk.

The first known insurance company of monopolistic character, owned and operated by the state, was founded in Babylonia by Antimenes, the functionary of Alexander the Great from Rhodes. It referred to the "insurance of objects" (slaves) and applied the "principle of certain insurance coverage" while, as stated by the anonymous author of the work "Oeconomica", it provided the state with significant income.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2003

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Συλλογή Ἀπάντων τοῦ Πλάτωνος (ἐπανέκδοση), Ἐκδοτικὸς Οἶκος Μίλητος, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Ι. Δεσποτοπούλου.

Ὁ Σωκράτης διακόνησε τὴ φιλοσοφία, πιστὸς σ' αὐτὴν ἄχρι θανάτου, χωρὶς οἰκημα πρὸς στέγασή της καὶ δίχως γραφίδα πρὸς ἔκφρασή της. Ὁ Πλάτων, παρὰ τὴν ἐξάρση τῆς ἀξίας τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἐμπιστεύθηκε τὸν γραπτὸ λόγον πρὸς ἔκφραση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἔστω καὶ ὡς οἶονεὶ μνημόνιον τοῦ προφορικοῦ λόγου, τοῦ συστατικοῦ τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου· ἐξ ἄλλου, καὶ δὲν ἀφήκε ἄστεγη τὴ φιλοσοφία, ὅπως ἦταν ἐπὶ Σωκράτους, ἀλλὰ τῆς ἔδωκε στέγη ἐμπέδη, μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀκαδημίας τὸ 387π.Χ. Καὶ συνέβαλε πολὺ στὴν περὶ ἴδρυση τῶν συγγραφῶν τοῦ Πλάτωνος τὸ ὑπέροχον αὐτὸ Ἴδρυμα δημιουργικῆς ὑπηρεσίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς. Ὁ Ἀθηναῖος εὐπατρίδης καὶ ἀπὸ τῆ μητέρα του γόνος τοῦ γένους τοῦ Σόλωνος, ὑπῆρξε ὡς πρὸς τὴ διάσωση τῶν ἔργων του εὐτυχέστερος ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους, κάτι ὃχι ἄσχετο πρὸς τὴν ἐπὶ ἑννέα αἰῶνες ἀδιάπτωτη λειτουργία τῆς Ἀκαδημίας, ἕως τὸ 529 μ.Χ.

Στὸν Μεσαίωνα, τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος γαλούχησαν καὶ ἀνέδρεψαν πνευματικὰ πολλοὺς διάσημους φιλοσόφους.

Καὶ ἰδοὺ, τὸ 1513 μ.Χ., ἐξήντα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ἓνας Ἑλληνας λόγιος, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, γεννημένος τὸ 1470 στὸ Ἡράκλειον τῆς Κρήτης καὶ σπουδασμένος στὴ Φλωρεντία μὲ δάσκαλον τὸν Ἑλληνα ἐπίσης λόγιον Ἰανὸν Λάσκαρι, ἐπιτελεῖ στὴ Βενετία, ὡς συνεργάτης φιλολογικὸς τοῦ Ἰταλικοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου Aldus Manutius, τὸν πνευματικὸ ἄθλο νὰ ἐκδόσῃ «Ἄπαντα

τά του Πλάτωνος», με λατινικό υπότιτλο «*Omnia Platonis Opera*», σε τόμο επιβλητικό 438 σελίδων μεγάλου σχήματος.

Ο μνημειακός αυτός τόμος, με προμετωπίδα «*Aldi Pii Manutii ad Leonem X. Pontificem Max. Pro Rep. Christiana, pro que re litteraria Supplicatio*», εκτός από το σύνολο των έργων του Πλάτωνος, περιέχει πρόσθετα και το 18 μεγάλων σελίδων κεφάλαιο «Πλάτωνος βίος κατά Λαέρτιον Διογένην», αλλά επίσης περιέχει Πρόλογο του Aldus Manutius, γραμμένο στη λατινική γλώσσα, και, ως δεύτερο Πρόλογο κάπως, Ώδη προς τὸν Πλάτωνα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Μάρκο Μουσοῦρο σὲ γλώσσα ὁμηρικὴ με λόγο ἔμμετρο, καὶ με στίχο ἐναρκτηριο «Θεῖε Πλάτων, ... θεοῖς καὶ δαίμοσιν ἤρωε». Συγκινητικὸ εἶναι τὸ ὕφος καὶ τὸ πνεῦμα τῆς εὐλαβικῆς αὐτῆς Ὠδῆς, ἐκτεινόμενης σὲ 4 μεγάλες σελίδες. Με αὐτὴν ὁ ξενιτεμένος Ἕλληνας λόγιος ἀπευδύνεται οὐσιαστικὰ πρὸς τὸν Πάπα Λέοντα δέκατο, με βαθύβλυστη ἐκκλήση νὰ συναγείρει γενναίους χριστιανούς Εὐρωπαίους, Κέλτες, Ἰσπανούς, Γερμανούς καὶ ἄλλους, γιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ ἄνομου καὶ βάρβαρου ἔθνους τῶν Τούρκων, πρὸς ἀπελευθέρωση τοῦ ὑπόδουλου γένους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀποτροπὴ κατακτητικῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία πρὸς ὑποδούλωση καὶ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς : «...ἐπιπρῶϊάψον ἅπαντας // τουρκογενῶν ἀνόμοις ἔθνεσιν αἰνολύκων, // οἱ χθόνα δουλώσαντες ἀχαιῖδα...μεμάσσι // ναυσὶ διεκπεράαν γῆν ες ἰηπυγίην, Ζευγλαν ἀπειλοιῶτες δούλειον ἐπ' αὐχέني θήσειν // Ἄμμιν, αἰσώσειν δ' οὖνομα θειοτόκον».

Ο τόμος αὐτός, φιλολογικὸ τρόπαιο τοῦ Μάρκου Μουσούρου, καὶ ὀρόσημο στὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀκτινοβολία τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος, ἀποτελεῖ κειμήλιο τοῦ πνεύματος, εὐλαβητέο ἀπὸ τοὺς πλατωνιστὲς ὅλης τῆς Εὐρώπης, καὶ ιδιαίτερα τοὺς Ἕλληνες φιλόλογους καὶ ἱστορικούς.

Καὶ ἰδοὺ τὸ θρυλικὸ αὐτὸ κειμήλιο τοῦ πνεύματος ἐπανεδόθηκε στὴ γενέτειρα τοῦ Πλάτωνος πρόσφατα, πανομοιότυπο, σὲ καλαίσθητη ἔκδοση, ἀλλὰ καὶ με ὑποδειγματικὴ σεμνότητα. Μόλις ὑπάρχει στὸ ἐξώφυλλο ἡ λέξη «Μίλητος», ἐνδεικτικὴ τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ἐπιφορτισμένου με τὴν ἐπανεκδόση.

Ἐνόμισα χρέος μου νὰ πράξω τὸ κατ' ἐμέ, ὥστε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κληρονόμος ἠθικὰ τῆς ἰδρυμένης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τρισθένδοξης Ἀκαδημίας, διαφυλάκτρις ἐπὶ αἰῶνες τῶν συγγραφῶν του, νὰ μὴ ἀγνοήσει, ἀλλὰ νὰ τιμήσει τὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ γεγονός, με τὴν ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς παρουσίας, τοῦ μεγαλόπρεπα ἐπανεκδομένου μνημειακοῦ τόμου τῶν ἀπάντων ἔργων τοῦ Πλάτωνος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2003

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

Η ΑΝΤΟΧΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐξοχότατε Κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,

Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος δικαίως ἔχει καθιερώσει δύο ἐθνικὲς εορτές. Ἡ 25ῃ Μαρτίου 1821 εἶναι ἡ ἔναρξη τοῦ πολεμικοῦ ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς Ἑλλάδας. Ἡ 28ῃ Ὀκτωβρίου 1940 εἶναι ἡ ἔναρξη τοῦ πολεμικοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν προάσπιση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας. Ὁ πρῶτος ἀγώνας εἶχε σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας. Ὁ δεύτερος εἶχε σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας. Στὸν πρῶτο ἀγώνα οἱ Ἕλληνες πολέμησαν γιὰ νὰ μὴν εἶναι πλέον δούλοι τῶν Τούρκων καὶ ἡ Ἑλλάδα ἐπαρχίε τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Στὸν δεύτερο οἱ Ἕλληνες πολέμησαν γιὰ νὰ μὴν γίνουν δούλοι τῶν Ἰταλῶν, τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Βουλγάρων, καὶ ἡ Ἑλλάδα ἐπαρχίε τῆς Ἰταλικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Βουλγαρίας.

Ὁ πολεμικὸς ἀγώνας ποὺ ἄρχισε στὶς 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 καὶ ἔληξε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1944 εἶχε δύο κύριες φάσεις: Τὴν ἀντίσταση κατὰ τῶν ἰταλικῶν καὶ γερμανικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρα, ἕως μέχρι τὴν κατοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπὸ αὐτές, καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀντίσταση κατὰ τῶν ἰταλικῶν, γερμανικῶν καὶ βουλγαρικῶν δυνάμεων κατοχῆς, καθὼς καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν ἰταλικῶν καὶ γερμανικῶν δυνάμεων ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Θέμα τῆς ὀμιλίας μου εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ἡθικὴ ἀντοχὴ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτές, κυρίως κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις στὰ πολεμικὰ θέατρα τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ στὴ συνέχεια τῆς Ἀλβανίας.

Τὶς ἐπιχειρήσεις αὐτές ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ τὶς ἀποκαλοῦμε συνοπτικὰ τὸ «ἔπος τῆς Ἀλβανίας», διότι περὶ τὸ τέλος Νοεμβρίου τοῦ 1940 καὶ ἕως τὴν 21ῃ Ἀπριλίου 1941 διεξήχθησαν στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος.

Τὸ ἔπος τῆς Ἀλβανίας δὲν εἶναι ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως μιὰ τυχαία συμπτωματικὴ ἱστορικὴ συγκυρία, ἀλλὰ ἡ σύνθεσις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πολλῶν παραγόντων.

Μετὰ τὶς λαμπρὲς νίκες τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βουλγάρων, τὸ 1912 καὶ τὸ 1913, κατὰ τῶν Βουλγάρων, τὸ 1917 καὶ τὸ 1918, καὶ μετὰ τὶς ἀρχικὲς λαμπρὲς νίκες κατὰ τῶν Τούρκων, στὴν περίοδο 1919 - 1921 στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ὑπέστη μιὰ καταστρεπτικὴ ἤττα, τὰ αἷτια τῆς ὁποίας ἀκόμη ἐρευνῶνται. Ἀπὸ στρατιωτικὴ ἀποψη, ἀπώλεσε ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ὄπλων τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ πυροβολικοῦ. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν αἰχμαλωτίστηκε. Ἔτσι, καὶ τὸ ἡθικὸ πλῆγμα ἦταν βαρῦτατο, καὶ ὄχι μόνο γιὰ τοὺς μαχητὲς, ἀλλὰ γιὰ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ λαό, ποὺ εἶδε τὴ σφαγὴ μέρους τῶν ἀδελφῶν τῆς Ἰωνίας καὶ τὸ δράμα τῶν προσφύγων.

Στὸ τέλος τοῦ 1922, ἡ Ἑλλάδα ἦταν βαθεῖα πληγωμένη. Ἦδη, ὅμως εἶχε συγκροτηθεῖ μὲ τὸν ἀνεπαρκῆ, παλαιὸ ὄπλισμό ποὺ εἶχε ἀπομείνει, ἡ στρατιὰ τοῦ Ἑβρου, ἡ ὁποία ἐπαίξε σωτήριο ρόλο κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ κατέληξαν στὴ συνδῆκx τῆς Λωζάνης.

Τὸ 1926, παρὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἄμεσα κρίσιμα οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ἔγιναν σημαντικότερες παραγγελίες πολεμικοῦ ὕλικου. Ἀγοράστηκαν 1.750 πολυβόλα, 6.000 ὄπλοπολυβόλα, 125.000 τουφέκια καὶ ἀραβίδες, 192 ὀρειβατικὰ πυροβόλα τῶν 75, 120 ὀρειβατικὰ πυροβόλα τῶν 105, 156 βαρῆα πυροβόλα. Οἱ ἀγορὲς συνεχίστηκαν ἕως τὸ 1939, 50.000 τουφέκια Μάουγερ, 400 βαρῆα πολυβόλα γότσικς, ὄλμοι τῶν 81, ἀντιαεροπορικὰ πυροβόλα. Κατὰ τὴν περίοδο 1935-1940, ἐπισκευάστηκε τὸ παλαιὸ πολεμικὸ ὕλικὸ πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ (2.700 πολυβόλα, 6.000 ὄπλοπολυβόλα, 250.000 τουφέκια, 430 πυροβόλα) καὶ ἀγοράστηκαν εἶδη σαγῆς καὶ ἵπποκομίας, τηλεφωνικὸ ὕλικό, ὑγειονομικὸ ὕλικὸ κ.λπ., εἶδη ἐπιμελητείας (ἄρβυλα, στολές, ὑδροδοχεῖα, σιτιοδόχοι, κράνη, κλινοσκεπάσματα, ἀντίσκηνα κ.λπ.) καὶ ἀποδέματα ἀσφάλειας τροφῶν, νομῆς καὶ καυσίμων.

Ουσιαστική συμβολή στην πολεμική προετοιμασία αποτέλεσε η ίδρυση και λειτουργία της πολεμικής βιομηχανίας ΠΥΡΚΑΛ, για την παραγωγή πυρομαχικών των όπλων του πεζικού και των όρειβατικών πυροβόλων των 75. Επίσης μεγάλη σημασία είχε η κατασκευή της οδού Καλαμπάκα-Μέτσοβο-Ιωάννινα. Το 1926 ιδρύθηκε η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου για την επιτελική επιμόρφωση των ανώτερων αξιωματικών. Ιδιαίτερα σημαντικός δὲ παράγοντας ἦταν ἡ ἴδρυση ἀπὸ τὸ 1935 σχολῶν ἐφαρμογῆς γιὰ τὴν μετεκπαίδευση τῶν κατώτερων μονίμων αξιωματικῶν καὶ σχολῶν ἐφέδρων αξιωματικῶν ὅλων τῶν ὄπλων καὶ τῶν σωματίων. Χιλιάδες κληρωτοί, ἀπλοὶ ἀπόφοιτοὶ γυμνασίου καὶ πτυχιούχοι παιδαγωγικῶν ἀκαδημιῶν καὶ πανεπιστημιακῶν σχολῶν, νομικοί, φιλόλογοι, γιατροί, μηχανικοὶ καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, μετὰ ἀπὸ σκληρὴ ἐκπαίδευση στὶς σχολές καὶ πρακτικὴ ἀσκηση στὶς μονάδες, κατέστησαν τὰ ἀξία στελέχη ποὺ θὰ διοικοῦσαν τὶς μικρὲς μονάδες τοῦ ἐπιστρατευμένου λαοῦ καὶ θὰ τὸν ὀδηγοῦσαν στὴ μάχη. Παράλληλα, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀνωτέρων αξιωματικῶν μετεκπαιδεύτηκαν στὶς ἀνώτερες ἐπιτελικὲς σχολές τῆς ἀλλοδαπῆς, κυρίως στὴ Γαλλία, δεδομένου ὅτι ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὀργανωμένος κατὰ τὸ γαλλικὸ σύστημα καὶ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὶς γαλλικὲς ἀρχές τῆς στρατηγικῆς καὶ τῆς τακτικῆς.

Στὸ πλαίσιο τῶν συμμαχιῶν καὶ τῶν συμφῶνων φιλίας καὶ μὴ ἐπίθεσεως, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἀμυντικὴ καὶ τὸν ἴδιο χαρακτήρα εἶχε καὶ ὁ στρατηγικὸς της σχεδιασμὸς γιὰ ἐνδεχόμενη ἐπίθεση τῆς Βουλγαρίας, βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ὁποῦ ἦταν ἡ ὀχύρωση τῶν συνόρων πρὸς τὴν Βουλγαρία. Ἐνα ἐξαιρετὸ σχέδιο ἐπιστράτευσης, ποὺ διαρκῶς προσαρμοζόταν, στηριζόμενο στὶς συγκοινωνιακὲς δυνατότητες, κυρίως στὰ σιδηροδρομικὰ δίκτυα καὶ τὶς θαλάσσιες μεταφορές, προέβλεπε τὴν κινητοποίηση σὲ περίπτωσι ἐπίθεσης. Μετὰ δὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου μεταξύ Γερμανίας καὶ Πολωνίας, Γαλλίας καὶ Μεγάλης Βρετανίας, ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἦταν ἡ αὐστηρὴ οὐδετερότητα.

Ἵστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Ἀλβανίας ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὁ κίνδυνος ἰταλικῆς ἐπίθεσης ἦταν πλέον προφανῆς καὶ ἡ ἀμυντικὴ στρατηγικὴ προσαρμόστηκε στὶς ἀνάγκες τῆς ἀπόκρουσῆς της. Ἡ ἐπίθεση ἦταν βεβαία καὶ ἐπικείμενη μετὰ τὸν τορπιλισμὸ τῆς Ἑλλῆς στὶς 15 Αὐγούστου τοῦ 1940. Ἐπιστρατεύθηκαν τότε ἀθόρυβα. Κυρίως ἡ 8η Μεραρχία στὴν Ἡπειρο, δυτικὰ τῆς Πίνδου, καὶ ὀρισμένες κρίσιμες μονάδες τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ καὶ ἔγιναν λεπτομερεῖς ἀναγνωρίσεις τῶν ἐδαφῶν ποὺ θὰ ἦταν τὰ πεδία τῶν μαχῶν.

Ὁ ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ ἐκπαίδευση τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ γιὰ ὀρεινὸ πόλεμο ἦταν ὕψηλου ἐπιπέδου. Τὰ ὄπλα τοῦ πεζικοῦ ἦταν ἀρίστης ποιότητος καὶ τὸ ὀρειβατικὸ πυροβολικὸ, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Χίτλερ, τὸ καλύτερο τῆς

Ευρώπης. Η πολυβολαρχία των πολυβόλων «χότσικς» ήταν ένα τρομερό όπλο. Οί Ιταλοί υπερπεροῦσαν μόνο σὲ ὄλμους τῶν 81 καὶ τῶν 45, σὲ μεταφορικά μέ-
σα καὶ σὲ πυροβολικό, καὶ βέβαια σὲ ἀεροπορική ὑποστήριξη.

Βασικὸς παράγοντας ἦταν οἱ ἡμίονοι γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν βαρέων ὄπλων τοῦ πεζικοῦ, καὶ τοῦ ὄρειβατικοῦ πυροβολικοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν μονάδων σὲ τρόφιμα καὶ πυρομαχικά. Ἡ ἐπίταξη τῶν ἡμιόνων τῶν ἰδιωτῶν ἦταν οὐσιῶδες συμπλήρωμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἡμιόνων τοῦ στρατοῦ. Ὁ ὄρεινὸς πόλεμος μὲ πλήρη ἀνάπτυξη τῶν διαθεσίμων μονάδων ἀπαιτοῦσε 80.000 περί-
που ἡμίονους.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1940 οἱ γερμανικὲς σιδηρόφρακτες στρατιές, ἔχοντας ἤδη συντρίψει τὴν Πολωνία μὲ τὴ συνεργασία τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, εἶχαν κατακτήσει ὅσες χώρες τῆς Δυτικῆς Ευρώπης δὲν ἦταν συμμαχικὲς ἢ φίλες.

Ὁ γαλλικὸς στρατὸς εἶχε ἠττηθεῖ διότι, εἴτε οἱ στρατηγικὲς καὶ τακτικὲς θεω-
ριές ποὺ ἀκολούθησε ἦταν πλέον ξεπερασμένες, εἴτε δὲν ἐφαρμόσθηκαν σωστά.

Ἡ ἡγεσία του ἀποδείχθηκε ἀνίκανη. Ἡ Μεγάλη Βρετανία εἶχε μείνει μό-
νη καὶ τὰ γερμανικά ὑποβρύχια τὴν εἶχαν σχεδὸν ἀπομονώσει. Ἡ ἀεροπορική μάχη γιὰ τὴν κυριαρχία στοὺς αἰθέρες τῆς εἶχε κερδηθεῖ, ἀλλὰ εἶχαν ἀρχίσει οἱ
νυκτερινοὶ ἀνηλεεῖς βομβαρδισμοὶ τῶν πόλεων τῆς.

Τὸ ζοφερὸ αὐτὸ περιβάλλον φυσικὸ θὰ ἦταν νὰ ἐπηρεάσει τὸ ἠθικὸ τῶν Ἑλ-
λῆνων, τόσο τῆς Κυβέρνησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας ὅσο καὶ τοῦ λαοῦ γενικά. Ἡ ἰταλικὴ προπαγάνδα καὶ κομπορημοσύνη γιὰ τὴν πολεμικὴ ἐτοιμότη-
τητα τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν τρομερὴ ἐπιθετικὴ δυνατότητά τῆς ἦταν ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο.

Εὐτυχῶς, ἡ ἰταλικὴ πολιτικὴ ἡγεσία δὲν πείστηκε ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τῶν στρα-
τιωτικῶν ἀκολούθων στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὴν καλὴ ὀργάνωση, τὴν ἐκπαίδευση καὶ
γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ καὶ γιὰ τὸ ἠθικὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἀντίθετα πίστευσε στὶς ἀντίθετες πληροφορίες κομματικῶν στελεχῶν. Ἔτσι, ἔκανε ἓνα κολοσσιαῖο σφάλμα: ὑποτίμησε τὴ δυνατὸτητα τῶν Ἑλλήνων
νὰ ἀντισταθοῦν καὶ ἐπιτέθηκε δεαματικά μὲ μικρὲς σχετικὲς δυνάμεις (9 Με-
ραρχίες ἐκ τῶν ὁποίων 1 τεθωρακισμένη) ποὺ θὰ ἐφθάναν στὴν Ἀθήνα σὲ λίγες
ἡμέρες. Αὐτὸ τὸ κλασσικὸ σφάλμα ἔδωσε στὸν ἐλληνικὸ στρατὸ τὴ δυνατὸτητα
γιὰ ὀμαλὴ σύμπτυξη τῶν μονάδων προκάλυψης καὶ τὴν ἀναχαίτιση τῆς ἐπίθε-
σης στὸν Καλαμᾶ, τὸ Καλπᾶκι καὶ στὸ Μέτσοβο, καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστράτευ-
ση ποὺ ἔγινε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, τὴ δυνατὸτητα νὰ συγκεντρώσει δυνάμεις καὶ
νὰ ἀρχίσει τὴν ἀντεπίθεση.

Περὶ τὸ τέλος Νοεμβρίου τοῦ 1940, μετὰ ἀπὸ λαμπρὲς νίκες, οἱ ἰταλικὲς ду-

νάμεις είχαν άπωθηθεί στο άλβανικό έδαφος με τεράστιες απώλειές τους. Ο έλλη-
 νικός στρατός είχε συλλάβει χιλιάδες αιχμαλώτους και είχε κυριεύσει άφθονο
 πολεμικό υλικό, στο όποιο περιλαμβανόταν και σημαντικός αριθμός πυροβόλων.
 Η άντεπίθεση συνεχίστηκε. Οί Ιταλοί πολύ σύντομα ενίσχυσαν τó μέτωπο με
 πολλές νέες μεραρχίες πεζικού και άφθονο πυροβολικό και όργάνωσαν ισχυρές
 διαδοχικές γραμμές αντίστασης στις βουνοκορφές. Έως τó τέλος Φεβρουαρίου
 1941, ó έλληνικός στρατός ένήργησε διαδοχικές επίθετικές έπιχειρήσεις με
 μεγάλη έπιτυχία. Χαρακτηριστική ήταν ή διάσπαση τού κεντρικού μετώπου,
 ή κατάληψη τής Κλεισούρας και των μετά από αύτην όρειων όγκων. Μετά, οί
 έπιχειρήσεις είχαν περισσότερο άμυντικό χαρακτήρα, για τή νικηφόρο απόκρου-
 ση συνεχών ιταλικών έπιθέσεων. Στις 9 Μαρτίου 1941, οί Ιταλοί έξαπέλυσαν
 στόν κεντρικό τομέα μεγάλη επίθεση με 6 νέες Μεραρχίες και 120 νέα πυροβό-
 λα, σέ στενό μέτωπο 4 χιλιομέτρων έναντίον κυρίως τής I Μεραρχίας και σέ
 Τμήμα τής γραμμής τής XV Μεραρχίας μας. Τήν εξέλιξη τής επίθεσης παρακο-
 λούθησε προσωπικά ó Μουσολίνι. Η επίθεση αύτη αποκρούστηκε όλοσχερώς.
 Τοπικές έπιθέσεις συνεχίστηκαν έως τήν κύκλωση των έλληνικών δυνάμεων
 από τά γερμανικά στρατεύματα.

Κανένας από τούς παράγοντες πού λογικά έπρεπε νά μειώσουν τó ήθικό των
 Έλλήνων και τή μαχητική τους όρμή για απόκρουση τής ιταλικής επίθεσης δέν
 επέδρασε. Αντιθέτως ή επίθεση προκάλεσε γενικό ξεσηκωμό κατά τού εισβολέα.
 Η έπιστράτευση έγινε με ύψηλό ήθικό και ένθουσιασμό με ταχύτατο ρυθμό,
 και οί μονάδες κινήθηκαν πρós τó μέτωπο άστραπιαίως. Μετά τó Άγρίνιο, τήν
 Καρδίτσα και τήν Κοζάνη, τά τμήματα έκινούντο πεζή με μακρές πορείες άρχι-
 κά σέ άμαξωτές όδούς. Μετά, στις όρεινές περιοχές ή προσέγγιση γινόταν από
 δύσβατα μονοπάτια. Οί καιρικές συνθήκες σύντομα έγιναν σκληρές, με πολυήμε-
 ρες συνεχείς βροχές και άργότερα χιόνι και συχνά χιονοθύελλες. Ήταν ó βαρύτε-
 ρος χειμώνας των τελευταίων 50 έτών.

Σέ όρισμένα μέτωπα, και ιδιαίτερα στήν Πίνδο, ó άνεφοδιασμός των μονά-
 δων έγινε δυσχερής λόγω τής ταχείας προέλασης και άρχικής μή έπάρκειας των
 υπόζυγιών και χρειάστηκε νά συμβάλει έδελοντικά ó τοπικός πληθυσμός. Οί
 γυναίκες τής Πίνδου πού μεταφέρουν στή ράχη τους κιβώτια πυρομαχικών ή
 τρόφιμα δέν είναι θρύλος, είναι πραγματικότητα. Από τήν άρχή τού Δεκεμβρίου
 1940, ή κακοκαιρία έπιδεινώθηκε. Οί Ιταλοί ενίσχυναν συνεχώς τις δυνάμεις
 τους με νέες έφεδρείες, ή ιταλική άεροπορία ένέτεινε τή δραστηριότητά της με
 βομβαρδισμούς των θέσεων τού πυροβολικού μας, και κυρίως των γραμμών έφο-
 διασμού και προσέγγισης τού μετώπου.

Ἡ συνεχῆς προέλαση στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος ἀπομάκρυνε τὶς μονάδες τῆς πρώτης γραμμῆς ἀπὸ τὶς βάσεις ἐφοδιασμοῦ, ποὺ ἦταν κυρίως ἡ Πρέβεζα, ἡ Καλαμπάκα καὶ ἡ Φλώρινα. Τὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα δὲν ἐπαρκοῦσαν καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ περισσότερα ἀχρηστεύθησαν. Μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ὑποζυγίων ἀπωλέσθηκε. Ὁ ἀνεφοδιασμὸς γινόταν κυρίως τῆ νύκτα λόγῳ τῆς ἐχθρικῆς ἀεροπορίας.

Δραματικὸ στοιχεῖο ἦταν ἡ λάσπη. Τὰ περισσότερα βουνὰ τῆς Ἀλβανίας εἶναι χωματόβουνα. Μὲ τὶς συνεχεῖς βροχῆς καὶ χιονοπτώσεις, στὰ μονοπάτια, στὰ ὁποῖα ἐπορεύοντο οἱ μονάδες καὶ οἱ κολῶνες τῶν ὑποζυγίων, ἡ λάσπη εἶχε μεγάλο βάθος, ἀκόμη καὶ 50 ἑκατοστὰ. Μεταφέρω τὴ μαρτυρία τοῦ ὀπλίτη Ἀγγέλου Βλάχου ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ Πόγραδετς.¹

«Ἡ πορεία γίνεται λασποπάτημα. Λάσπη! Λάσπη τῆς Ἀλβανίας! Στοιχειό της καὶ φοβέρα της, κι' ἐχθρὸς ἄπιαστος κι' ἀνίκητος. Σιγανεύει κάθε κίνηση κι' ἀποκάνει ἀνθρώπους καὶ ζῶα. Γσακίζει κάθε προσπάθεια καὶ μακραίνει ἀποστάσεις κι ὤρες. Λάσπη ὅλων τῶν εἰδῶν, παγωμένη, σκληρὴ ὡς πέτρα ποὺ γλιστράει ὡς τὸ γυάλι· λάσπη νεροῦλη ποὺ τρέχει σὲ κάθε ἀγκάρι μας παχὺ καὶ βρώμικο νερό· λάσπη ποὺ κολλάει στὶς ἀρβύλες καὶ τὶς κάνει ἀσῆκωτες· λάσπη σὲ βῶλους χοντροὺς ποὺ ξεκολλοῦν ἀπ' τὰ πλάγια τοῦ μονοπατιοῦ καὶ πέφτουνε ἀπάνω μας, σάπια κομμάτια γῆς· λάσπη βουρκοῦ ποὺ σὲ ρουφάει κάτω κι' ἀγωνίζεσαι νὰ βγεῖς, μὰ ὅσο πολεμᾷς τόσο αὐτὴ ρουφάει καὶ χώνεσαι ὡς τὰ γόνατα κι ὡς τὴ μέση, ἀκίνητος κι' ἀνίκανος νὰ κάνεις τὴν παραμικρὴ κίνηση, καὶ τότε πρέπει νὰ βγάλω τὸν γυλιό μου, νὰ βγάλει κι ὁ Σωτήρης τὸ δικό του καὶ νὰ μὲ τραβήξει. Μὰ δὲ βγαίνω εὐκολα. Ἡ λάσπη τυλίχτηκε στὰ πόδια μου ὡς παγωμένη φασκιά, καὶ τὰ κρατᾷ σφιχτά, ὡς νάταν δικό της πράμα, ποὺ πᾶνε νὰ τῆς τὸ ξερριζώσουν. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴ λάσπη κρύβονται κίνδυνοι ἀγνωστοί, φοβεροί. Χώνεσαι μέσα καὶ βυζαίνει σιγὰ - σιγὰ ὡς νάθελε νὰ σὲ πάρει στὸν κάτω κόσμο. Πόσες ὤρες λάσπη νὰ μᾶς χωρίζουν ἀπ' τὸ μέτωπο; Γιατί νὰ ὑπάρχει στὸ δρόμο μας αὐτὸς ὁ βουρκοῦ ποὺ κολλάει τὰ πόδια μας κάτω καὶ λασπώνει τὸ κουράγιο μας».

Ἐπίσης τὴ μαρτυρία τοῦ Ὀδυσσεᾶ Ἐλύτη.

«Νύχτα πάνω στὴ νύχτα βαδίζαμε ἀσταμάτητα, ἕνας πίσω ἀπ' τὸν ἄλλο ἴδια τυφλοί. Μὲ κόπο ξεκολλώντας τὸ ποδάρι ἀπὸ τὴ λάσπη, ὅπου, φορές, ἐκαταβού-

1 Τὸ Μνῆμα τῆς Γριάς, Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας», 5η ἐκδ. σελ. 20

λιαζε ίσαμε τὸ γόνατο. Ἐπειδὴ τὸ πιὸ συχνὰ ψιχάλιζε στοὺς δρόμους ἔξω, καθὼς μὲς στὴν ψυχὴ μας. Καὶ τὶς λίγες φορές ὅπου κάναμε στάση νὰ ξεκουραστοῦμε, μήτε ποὺ ἀλλάζαμε κουβέντα, μοναχὰ σοβαροὶ καὶ ἀμίλητοι, φέγγοντας μ' ἓνα μικρὸ δαδί, μία-μία ἐμοιραζόμεσταν τὴ σταφίδα. Ἡ φορές πάλι, ἂν ἦταν βολετό, λύναμε βιαστικά τὰ ρούχα καὶ ξυνόμασταν μὲ λύσσα ὥρες πολλές, ὅσο νὰ τρέξουν τὰ αἵματα. Τί μᾶς εἶχε ἀνέθει ἡ ψείρα ὡς τὸ λαιμό, κι ἦταν αὐτὸ πιὸ κι ἀπ' τὴν κούραση ἀνυπόφευκτο. Τέλος, κάποτε ἀκουγότανε στὰ σκοτεινὰ ἢ σφυρίζτρα, σημάδι ὅτι κινούσαμε, καὶ πάλι σὰν τὰ ζᾶ τραβούσαμε μπροστὰ νὰ κερδίσουμε δρόμο, πριχοῦ ξημερώσει καὶ μᾶς βάλουνε στόχο τ' ἀεροπλάνα».

Πολλὰ ὑποζύγια θυθίζονται καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ βγοῦν. Ἐπρεπε νὰ ξεφορτωθοῦν καὶ τὰ φορτία ἢ νὰ μεταφορτωθοῦν ἢ νὰ μεταφερθοῦν στοὺς ὄμους.

Οἱ νυκτερινὲς πορεῖες γίνονται μὲ ταχύτητα 1-2 χιλιομέτρων τὴν ὥρα. Ἔτσι δημιουργήθηκε ὁ θρύλος τῶν ἡμιονηγῶν ποὺ κι αὐτὸς ἦταν δραματικὴ πραγματικότητα. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἦταν συχνὸ μὲ τὸ ὀρειβατικὸ πυροβολικόν. Ἡ μεταφορά στοὺς ὄμους κιβωτίων πυρομαχικῶν καὶ πολλὲς φορές στοιχείων τῶν πυροβόλων ἦταν συχνὸ φαινόμενο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑποζυγίων ἐξακολουθοῦσε νὰ μειώνεται καὶ λόγω ἔλλειψης νομῆς. Κατὰ τοὺς μῆνες Δεκέμβριο, Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο ἢ σίτιση στὶς μονάδες τῆς πρώτης γραμμῆς ἦταν ἀνεπαρκής.

Ἡ στολὴ ποὺ κατὰ κανόνα ἔφεραν οἱ στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικοί, ἀκόμη καὶ οἱ διοικητὲς μεραρχιῶν, σύντομα ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἦταν ἢ κατάλληλη. Κυρίως οἱ περικνημίδες, ποὺ ἦταν λωρίδες μάλλινου ὑφάσματος, ὄχι ἀδιάβροχου, καὶ τυλίγονταν στὴν κνήμη. Μὲ τὴ βροχὴ, τὴν πορεῖα στὴ λάσπη καὶ τὰ χιόνια διαποτίζονταν, καὶ μὲ θερμοκρασία ὑπὸ τὸ μηδὲν πάγωναν. Ἦταν ὁ βασικὸς λόγος τῶν πολλῶν κρουσπαγημάτων. Τὸ ζήτημα δὲν εἶχε μελετηθεῖ καὶ δὲν ὑπῆρχαν προληπτικὰ φαρμακευτικὰ ἢ ἄλλα μέσα.

Διαβολικὴ αἰτία κακουχίας ἦταν οἱ φθειρες. Ὅλοι οἱ ἄνδρες τῆς πρώτης γραμμῆς μετώπου, στρατιῶτες καὶ κατώτεροι ἀξιωματικοί, ὑπέφεραν ἀπὸ ἐκτεταμένη φθειρίαση, ποὺ ἦταν ἔντονα ἐνοχλητικὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀδυναμία διενέργειας ἀτομικῆς καθαριότητος καὶ ἀλλαγῆς ρουχισμοῦ γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Μεταφέρω τὴ μαρτυρία τοῦ διοικητῆ τάγματος πεζικοῦ. «Ἐκεῖνες τὶς δυὸ - τρεῖς ἡμέρες, Μάρτιος 1941, εἶχε λιανὰδα. Κατὰ τὸ μεσημέρι βλέπω τοὺς ἄνδρες ἐνὸς λόχου τῆς πρώτης γραμμῆς νὰ ἔχουν βγεῖ ἀπὸ τὰ ὀρύγματα, νὰ ἔχουν ἀποβάλλει ὅλο τὸν ρουχισμό τους καὶ νὰ τινάζουν τὰ ρούχα τους. Οἱ Ἴταλοὶ ἄρχισαν νὰ βάλουν μὲ πολυβόλα καὶ ἔλμους. Οἱ ἄνδρες ἀμέσως καλύφθηκαν, οἱ περισσότεροι γυμνοὶ ἢ ἡμίγυμνοι. Δυὸ - τρεῖς σκοτώθηκαν, μερικοὶ τραυματίσθηκαν».

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τῆς XV Μεραρχίας. Ἡ

Μεραρχία αυτή άνηκε στο Γ΄ Σώμα Στρατού και περιελάμβανε μονάδες επανδρωμένες από Μακεδόνες τής κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας. Κατά τήν άντεπίθεση στο άνατολικό μέτωπο είχε έξαιρετικό ρόλο και είχε καταγάγει λαμπρή νίκη με τήν κατάληψη του όρεινου όγκου Ίβάν πού είχε συνέπεια τήν κατάληψη τής Κορυτσάς. Στα μέσα Δεκεμβρίου 1940 άποφασίστηκε ή μετακίνησή της στο Β΄ Σώμα Στρατού, ώστε, ενισχυμένη και με άλλες μονάδες πεζικού και πυροβολικού, νά επιχειρήσει τή διάσπαση τής διαδοχικά όργανωμένης ιταλικής άμυντικής γραμμής στο κεντρικό μέτωπο. Η πορεία έγινε με δραματικές συνθήκες, από δύσβατα και λασπωμένα μονοπάτια και κράτησε πολλές ήμέρες με σφοδρή χιονοθύελλα. Οί μονάδες κατάκοπες συγκεντρώθηκαν και άνασυντάχθηκαν στις 20 Δεκεμβρίου. Στις 23 Δεκεμβρίου, έγινε ή πρώτη επίθετική προσπάθεια για τήν κατάληψη όρεινου όγκου ύψους 1300 μ. περίπου. Η προσπάθεια αυτή δέν επέτυχε πλήρως. Τα τμήματα δέν έφθασαν στην κορυφή, αλλά συκρατήθηκαν στα κράσπεδα.

Στις 30 Δεκεμβρίου, ή επίθεση επαναλήφθηκε, με λαμπρή νίκη, και συνεχίστηκε στις 8, 9 και 10 Ίανουαρίου, με πλήρη κατάληψη του όρεινου όγκου Γαρρονίν και τής Κλεισούρας πού ήταν ή κύρια βάση έφοδιασμού των Ίταλών. Στις μάχες αυτές τά λάφυρα ήταν 22 πυροβόλα, 33 όλμοι και άφθονο άλλο πολεμικό υλικό. Αιχμαλωτίστηκαν 34 άξιωματικοί και περίπου 1300 όπλίτες. Στις 16 Ίανουαρίου ή Μεραρχία επιτέθηκε κατά τής ιταλικής Μεραρχίας άλπινιστών «Λύκοι τής Τοσκάνης» πού μόλις είχε έγκατασταθει στή γραμμή μάχης. Η επίθεση επέτυχε πλήρως. Η ιταλική Μεραρχία διαλύθηκε. Αιχμαλωτίσθηκαν πολλοί άξιωματικοί (μεταξύ των όποιων ένας συνταγματάρχης) και περίπου 800 όπλίτες.

Αξίζει όμως νά περιγραφούν οι συνθήκες με τις όποιες έγινε ή μάχη αυτή.

Άναφέρω άποσπάσματα από τό συνοπτικό ήμερολόγιο τής XV Μεραρχίας.

16.1.41²

Καιρός: άνεμος μετά χιόνος μετατραπείς τās άπογευματινάς ώρας εις σφοδράν χιονοθύελλαν, τήν νύκτα τό ψύχος θά είναι δριμύτατο.

Τό 90 Σ.Π. ύποστηριζόμενον δραστηρίως ύπό του Πυροβολικού επιτίθεται ακάδεκτον κατά του έχθρου, άνατρέψαν δέ τās πρώτας άντιστάσεις καταλαμβά-

² Παναγιώτου Σπηλιωτοπούλου, Τεκμήρια για τόν Πόλεμο 1940-1941, Σύλλογος προς Διάδοση Ωφέλιμων Βιβλίων, σελ. 50 έπ.

νει τὸ ὑψόμεμα 989 καὶ ἀκολούθως ἀνέρχεται τὰς ἀπότομους κλιτύς τοῦ ὑψώματος Τσοῦκα Φεσίτ, ὅπερ βάλλεται σφοδρῶς ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Πυροβολικοῦ καὶ τὸ ὅποῖον καταλαμβάνει τὴν 11ην ὥραν. Ἄμα τῇ καταλήψει τούτου, δέχεται σφοδρὰς ἀντεπιδέσεις τοῦ ἐχθροῦ, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ αὐτομάτων ὄπλων ἐκ τοῦ ὑψώματος Ντράς-ἔ-Κάις, τὰς ὁποίας ἀποκρούει.

Τὸ Σύνταγμα ἐπιτίθεται τὴν 15ην ὥραν, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τοῦ Πυροβολικοῦ, μετὰ 20' καταλαμβάνει τὸ ὑψόμεμα Τσοῦκα-ἔ-Σόρτρικ καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ ἀντέρρισμα τὸ ἐνώνον Ντράς-ἔ-Κάις καὶ Τσοῦκα Φεσίτ, ἀπαλλάξαν οὕτω τὰ τμήματα τὰ ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου ὑψώματος τῶν ἐνοχλητικῶν πυρῶν, τῶν ἐκ τῆς κατευθύνσεως ταύτης προερχομένων. Τὰ τμήματα τοῦ Συντάγματος μαχόμενα ὑπὸ σφοδρὰν χιονοθύελλαν φθάνωσι 200 μ. πρὸ τοῦ ὑψώματος 1193 (Ντράς-ἔ-Κάις), ἐνθα καθηλοῦνται, εὔρεθέντα πρὸ φραγμοῦ πυρῶν ὄλμων καὶ ὀλμιδίων.

17.141

Καιρικὴ κατάστασις : πυκνὴ ὀμίχλη καθιστῶσα ἀδύνατον πᾶσαν ὀρατότητα, τὸ ψύχος εἶναι ὀρμύ.

Συνεχίζεται ἡ ἐπίθεσις. Τὸ 90 Σ.Π. συμφώνως μὲ δοθεῖσαν διαταγὴν, ἅμα τῇ ἔω, ἐξορμήσαν ἀθροῦτως ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ Ντράς-ἔ-Κάις καὶ συλλαμβάνει τοὺς ἐκεῖ εὔρεθέντας ὀλίγους μαχητὰς κοιμωμένους καὶ παγωμένους, συνεχίζον δὲ τὴν ἐπιθετικὴν του ἐνέργειαν αἰχμαλωτίζει ἀμαχητὶ ὑπερτετρακοσίους Ἰταλοὺς εὔρισκομένους ἐντὸς τῶν χιόνων εἰς καταυλισμόν. Ὁμοίως ἐν τῇ προχωρητικῇ του πορείᾳ αἰχμαλωτίζει ἐτέρους 300 ὡς καὶ τὸν Συνταγματάρχην Μενειγγέτι, Διοικητὴν τοῦ 77 Συντάγματος τῆς Μεραρχίας τῶν Λύκων τῆς Τσοκάνης, μετὰ 6 ἀξιωματικῶν καὶ ἀνδρῶν τινων εὔρισκομένων εἰς τὸ χωρίον Κάϊτσα.

Τὸ Σύνταγμα τῆς κυρίας προσπάθειας, προχωροῦν διὰ μέσου πυκνότατης ὀμίχλης καὶ τῶν χιόνων, ὧν τὸ πάχος ἀνέρχεται μέχρι τῶν μηρῶν τῶν ἀνδρῶν, καὶ ἀνατρέψαν τὰς παρουσιαζόμενας ἀντιστάσεις, καταλαμβάνει διαδοχικῶς τὸ Μάλι Κοράπ, Μπρέγκου Μεμουλάζιτ καὶ ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ Μάλι Νισίτσε. Περαιτέρω προχώρησις τοῦ Συντάγματος προσκρούει εἰς ἰσχυρὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ κατέχοντος τὸ Κιάφ-ἔ-Σοφιούτ, ὅπερ ὁ ἐχθρὸς ἔχει ὀργανώσει ἀμυντικῶς.

18.141

Καθ' ὄλην τὴν νύκτα 17-18 ἐπιπτε χιὼν μετὰ σφοδροῦ ἀνέμου, τὸ ψύχος εἶναι ὀρμύ, τὴν δὲ πρωίαν τῆς 18ης τὸ πάχος τῆς χιόνος ἔχει αὐξηθεῖ κατὰ 0,30 μ. Ἡ χιονοθύελλα ἐξακολουθεῖ καθ' ὄλην τὴν ἡμέραν μὴ ἐπιτρέπουσα ὀρατότητα

πέραν τῶν 10 μ. Παρατηρήθησαν εἰς τὰς θέσεις μάχης ἀρκετοὶ θάνατοι ἐκ ψύξεως καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς παγοπλήκτων.

Κατόπιν σχετικῆς ἀναφορᾶς τοῦ 90 Σ.Π. ἡ Μεραρχία ἐγκρίνει τὴν ἐγκατάστασιν μέρους τῆς δυνάμεως τοῦ Συντάγματος εἰς τὸ χωρίον Κάϊτσα.

Διερωτᾶται κανεῖς, οἱ κατάκοποι ἀξιωματικοὶ καὶ ὀπλίτες τοῦ Συντάγματος, ποῦ κοιμήθησαν τὶς δυὸ αὐτὲς νύκτες, καὶ τί ἔφαγαν, ὥστε νὰ συνεχίσουν τὶς ἐπιθέσεις; Εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὴ λαμπρῆ καὶ ἀνετη αὐτῆ αἴθουσα νὰ τὸ ἀναλογιστοῦμε; Διακρίνω ὅμως στὴν αἴθουσα φίλους ποῦ ἦταν ἐκεῖ.

Οἱ μονάδες πεζικοῦ καὶ ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ποῦ ἐνεπλάκησαν στὴν πρώτη γραμμῆ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Νοεμβρίου 1940 παρέμειναν, μὲ μικρὰς ἐξαιρέσεις, στὴν πρώτη γραμμῆ ἕως τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941.

Οἱ διαθέσιμες γιὰ τὸ μέτωπο τῆς Ἀλβανίας ἐφεδρεῖες δὲν ἐπαρκοῦσαν οὔτε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν κενῶν ποῦ δημιουργοῦσαν οἱ ἀπώλειες καὶ οἱ ἀσθένειες, κυρίως τὰ κρουπαγήματα. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν μαχητῶν ἦταν ἐπὶ 4-5 μῆνες σὲ ἐπαφῆ μὲ τὸν ἐχθρὸ συνεχῶς, ἢ γιὰ ὀλιγοήμερα διαστήματα, ὡς ἐφεδρεία σὲ ἐπίπεδο Τάγματος ἢ Συντάγματος. Ἀντικατάστασή τους καὶ συγκέντρωσις στὰ μετόπισθεν γιὰ ἀνάπαυση καὶ ἀνασυγκρότησις κατ' ἀρχὴν δὲν ἔγινε. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὶς μονάδες ἡμιονηγῶν. Κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἡ γραμμῆ μάχης ἦταν σὲ θουνὰ ὕψους 700 ἕως 1500 μέτρων. Οἱ συνδηκὲς λάσπης, βροχῆς, χιονιοῦ, ὀμίχλης καὶ συχνὰ χιονοθύελλας σὲ πολλὰς περιοχὰς ἦταν ὁ κανόνας ἕως τὸν Μάρτιο τοῦ 1941. Ἡ σίτισις εἶχε τουλάχιστον βελτιωθεῖ, οἱ φθεῖρες ὅμως, ὁ δεῦτερος ἐχθρὸς ἐπέμειναν. Ὁ ἱματισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ὑφίσταται σοβαρὰς φθορὰς.

Γιὰ λόγους διατηρήσεως τοῦ ἠθικοῦ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπέναντι στὴν συντριπτικὴ ὑπεροχὴ τῶν δυνάμεων τῆς ἰταλικῆς αὐτοκρατορίας, γινόταν συστηματικὴ καὶ ἐπίμονη προπαγάνδα γελοιοποίησης τῶν Ἰταλῶν στρατιωτῶν. Διακηρυσσόταν ὅτι ἦταν φαιδροὶ καὶ δειλοὶ στρατιῶτες καὶ δὲν ἔδειχναν ἐπιθετικὴ ἢ ἀμυντικὴ μαχητικότητα, ἀλλὰ τὸ «ἔβαζαν εὐκόλα στὰ πόδια». Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι (τελείως) λανθασμένη. Ὅσοι πολέμησαν στὴν πρώτη γραμμῆ στὰ μέτωπα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας γνωρίζουν πολὺ καλὰ ὅτι, κατὰ κανόνα, οἱ Ἰταλοὶ ἦταν καλοὶ στρατιῶτες καὶ πολεμοῦσαν μὲ πειθαρχία καὶ πείσμα. Σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις, σὲ σκληρότατες ἐπιθετικὰς καὶ ἀμυντικὰς μάχας, στὶς ὁποῖες ἠττήθησαν χάρις στὴν γενναιότητα καὶ τὸν ἥρωισμό τῶν Ἑλλήνων, προκάλεσαν τὴν ἐκτίμησιν, ἀκόμη καὶ τὸν θαυμασμὸ τῶν ἀντιπάλων τους. Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι ἡ ἀνωπότης ἡγεσία τῶν Ἰταλικῶν δυνάμεων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ βασικὰ σφάλματα, ἔκανε καὶ ἄλλα πολὺ σημαντικὰ. Ἐπίσης ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις τῶν Ἰταλῶν ἀξιωματικῶν δὲν

ήταν έπαρκής, με συνέπεια πολλά λάθη τακτικής. Η έλληνική όμως ανωτάτη ήγεςία, αλλά και οι διοικητές των μεγάλων και μικρών μονάδων τής πρώτης γραμμής, δέν υπετίμησαν ποτέ τόν αντίπαλο.

Οί Ιταλοί πού είχαν μεταφέρει στό μέτωπο πολλές μεραχίες μπορούσαν όχι μόνο νά ένισχύσουν τήν άμυντική προσπάθεια των μονάδων τους αλλά και νά ένεργουñ πολύ συχνές άντεπιθέσεις. Έξάλλου, ήταν πολύ πιό εύκολος για τους Ιταλούς ό έφοδιασμός των μονάδων τής πρώτης γραμμής πού ήταν πιό κοντά στό όδικό δίκτυο των μετόπισθεν, δεδομένου ότι διέθεταν άφθονα όχήματα και υποζύγια και ή διακίνηση γινόταν χωρίς κίνδυνο από άεροπορικές έπιδρομές.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες καθιστούσαν άκόμη πιό δυσμενείς τις συνθήκες διεξαγωγής του άγώνα των έλληνικών δυνάμεων, οι όποιες ήταν σε συνεχή ένεργό έμπλοκή με άριθμητικά ύπερτερες έχθρικές δυνάμεις, άποδεικνύοντας τό μεγαλειό τής άντοχής των Έλλήνων στρατιωτών.

Οί καταρρακτώδεις βροχές, τό χιόνι και οι χιονοθύελλες, ή βαθεία λάσπη, ή έλλιπής σίτιση, οι φθείρες, ή διανυκτέρευση σε άντίσκηνα και πρόχειρα όρύγματα, ή έλλειψη καθαριότητας, και παράλληλα οι συνεχείς πολεμικές έπιθετικές ή άμυντικές ένέργειες, δέν διαρκούσαν για λίγες ήμέρες ή έβδομάδες, με ένδιάμεσες άνάπαυλες, αλλά για μήνες χωρίς άνάπαυλα. Αντίθετα, για τους Ιταλούς στρατιώτες οι άνάλογες συνθήκες διαρκούσαν (κατά διαστήματα) λίγες έβδομάδες, ύστερα από τις όποιες γινόταν αντικατάσταση των μονάδων για άνασυγκρότηση και άνάπαυση στα μετόπισθεν.

Άλλά ή ουσιώδης διαφορά συνίστατο στό κίνητρο πού διατυπώνουν στ' αλήθεια οι στερεότυπες εκφράσεις: «άμυνα του πατρίου εδάφους», «άγώνας ύπερ βωμών και έστιών».

Ό άγώνας των Ιταλών στρατιωτών τί σκοπό είχε; Τήν κατάκτηση τής Ελλάδας για τήν επέκταση τής Ιταλικής Αυτοκρατορίας. Πόσοι, εκτός από τους μελανοχίτωνες, πίστευαν στον σκοπό αυτόν; Οί Ιταλοί στρατιώτες έκαναν άπλώς τό καθήκον τους σε διατεταγμένη από τήν πολιτική τους ήγεςία ύπηρεσία.

Συστατικά στοιχεία του έπους τής Άλβανίας είναι βεβαίως τό σθένος, ή γενναιότητα και σε πολλές περιπτώσεις ή αυτοθυσία, αλλά κυρίως ή άντοχή των Έλλήνων σε όλες τις αντίξοες συνθήκες πού διαμορφώθηκαν, αλλά και διήρκεσαν.

Ό στρατευμένος έλληνικός λαός (άγρότες συνηθισμένοι σε κακοκαιρίες και ζωή στο ύπαιθρο, αλλά και άστοί, εργάτες, υπάλληλοι, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες, φοιτητές, δάσκαλοι, ασυνήθιστοι σε τέτοιες συνθήκες) με τή στελέχωση των έφέδρων άξιωματικών και τήν ήγεςία των μονίμων άξιωματι-

κῶν κατόρθωνε συνεχεῖς λαμπρὲς ἐπιθετικὲς καὶ ἀμυντικὲς νίκες. Οἱ ἀδιάκοπες κακουχίες δὲν ἔκαμψαν τὸ ἠθικὸ του καὶ τὴν μαχητικότητά του. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀνθεξε στὴν πιὸ δύσκολη δοκιμασία.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ἐπίλογος τῆς τελευταίας ἡμερήσιας διαταγῆς τῆς XV Μεραρχίας (21 Ἀπριλίου 1941): «Ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ... ἐστὲ περήφανοι διὰ τὴν μέχρι τοῦδε δράση σας καὶ τηρεῖτε πάντοτε τὸ φρόνημα τοῦ νικητοῦ τοῦ ὁποίου εἶσθε ἄξιοι».

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου ἀναφέρθηκα κυρίως στὴν ἐκστρατεία τῆς Ἠπείρου, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας.

Βέβαια οὐσιώδης συντελεστὴς τοῦ ἔπους τῆς Ἀλβανίας ἦταν καὶ ἡ ἡρωϊκὴ δράση τῶν ἄλλων κλάδων τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Τοῦ ναυτικοῦ μας, ποῦ ἐξασφάλισε τὴν ἀσφάλεια τῶν ἀκτῶν μας καὶ τις θαλάσσιες μεταφορὲς καὶ μὲ ἐπιτυχεῖς ἐπιθετικὲς ἐνέργειες δυσχέρανε τις μεταφορὲς μεταξύ Ἰταλίας καὶ Ἀλβανίας, καθὼς καὶ τῆς μικρῆς ἀεροπορίας μας, ἣ ὁποία μὲ αὐτοθυσίες ἐνήργησε ἐξόδους ἀναγνώρισης, ἀναχαίτισης καὶ βομβαρδισμοῦ, καὶ ἔτσι σὲ πολλὰς περιπτώσεις συνέδραμε ἐπιτυχῶς τὸν στρατὸ τῆς ξηρᾶς.

Στὰ βουνὰ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας, τουλάχιστον 150.000 Ἕλληνες τῆς πρώτης γραμμῆς τοῦ μετώπου ἀντέξαν σὲ συνεχεῖς, φοβερὲς κακουχίες καὶ, μὲ ἡρωισμό καὶ αὐτοθυσία, κατήγαγαν νίκη, ποῦ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπερὰ ἀστέρια στὸ στερέωμα τῆς ἐποποιίας τῆς νεότερης Ἑλλάδας.

Γράφει ὁ Παλαμᾶς τὴν 1ῃ Ἀπριλίου τοῦ 1941:

Ἡ Νίκη

*Παιδιά μου, ὁ πόλεμος γιὰ σᾶς περνᾶει θριαμβευτῆς
τῶν ἀδικῶν ὁ πόλεμος δὲν εἶν' ἐκδικητῆς
εἶναι ὁ θυμὸς τῆς ἀνοιξῆς καὶ τῆς δημιουργίας.
Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀβασίλευτη, μὲ δάφνες καὶ μὲ κρίνα τῆς νίκης,
Παντοδύναμος τὴν ἔπλασε τεχνίτης.
Ἡ δόξα, τὸ καμάρι, ἡ ἀλήθεια εἶναι δική της.
Κι ἂν εἶναι, καὶ στὸν πόλεμο μέσα, ἡ ζωὴ θυσία,
ὁ τάφος εἶναι πέρασμα πρὸς τὴν Ἀθανασία.*

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2003

Η ΠΕΡΙΧΟΡΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΚΛΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ἰπὸ μορφὴν ὄντοτήτων ποῦ χαίρουν καταστατικοῦ πραγματικοτήτων συμβολικῶν, οἱ θεότητες τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος, λησμονημένες ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον, ἀπαντῶνται, ἀντιθέτως, πανταχοῦ παρούσες εἰς τὴν διανόησιν τοῦ Πρόκλου, νεοπλατωνικοῦ σχολιαστοῦ ὀψίμου, πλὴν ἄκρως πρωτοτύπου, τοῦ Πλάτωνος. Οἱ θεότητες αὐτὲς πληροῦν τὰ μεταξὺ τῶν πλωτινικῶν ὑποστάσεων διαστήματα καὶ κενά, μέχρι τοῦ σημείου νὰ συμβάλλουν, μέσα στὴν ὄντολογικὴν ἱεραρχίαν, εἰς τὴν ὑποκατάσταση μιᾶς ἀσυνέχειας, ἀπὸ μιὰν *οἶονει συνέχειαν* ἢ ὁποῖα συντελεῖ στὴν ταλάντευση τοῦ προκλείου συστήματος μεταξὺ δυῖσμου καὶ μονισμοῦ. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ συστήματος αὐτοῦ διαφέρει, συνεπῶς, ριζικὰ ἐκείνης τοῦ συστήματος τοῦ Πλωτίνου: τὰ στοιχεῖα τῆς, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν καὶ θεότητες τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου, διατελοῦν σ' ἀέναην κίνηση. Οἱ θεότητες αὐτὲς διαδραματίζουν ρόλους κινούντων καὶ, συγχρόνως, κινουμένων. Ἡ λεπτομερὴς μνημόνευσις τῶν ὀνομάτων τους: Κρόνου, Διός, Ἥρας, Ἀθηνᾶς, Ἀπόλλωνος, κυρίως θεῶν· Σειρήνων, Μοιρῶν, Χαρίτων καὶ λοιπῶν δευτερευουσῶν θεοτήτων δίπλα σὲ δυνάμεις κατώτερες οὐδαμῶς θὰ προωθοῦσε τὴν ἐκδεση τοῦ θέματος. Προτιμητέα εἶναι συνεπῶς ἢ κατ' ἀφαίρεσιν θεώρησή τους ἐντὸς γενικευμένου λειτουργικοῦ πλέγματος.

Γύρω ἀπὸ τὸ Ἔν, νοούμενον ὡς ἀπόλυτον, περιφέρονται (α) οἱ χοροὶ τῶν ἐνάδων¹, ἄμεσων ἀποτόκων τῆς πλησμονῆς του, καὶ διὰ τῶν ὁποίων αὐτό, παραμέ-

1. Πβ. εἰς *Τίμ.*, I, 44, 30 - 45, 3 Diehl.

νοντας ἀμέθεκτον, καθίσταται ἐν μέρει μεθεκτόν· καὶ (6) ὁ χορὸς τῶν ἀνωτέρων θεῶν², καθὼς καὶ ἄλλες δυνάμεις (τις ὁποῖες ὁ Πρόκλος ἀποκαλεῖ ἀγγέλους καὶ δαίμονες)³. Ἡ σειρὰ τῶν κυκλικῶν χορῶν συνεχίζεται κατὰ τὴν ὀντολογικὴν ἱεραρχικὴν τάξιν. Ἡ κίνησις τοῦ οὐρανοῦ μιμεῖται τὴν κίνησιν τῶν ὑπερουρανίων θεῶν⁴, καὶ προκαλεῖ τὴν μιμητικὴν κίνησιν τῶν ὑπερσεληνίων θεῶν, πού, μὲ τὴν σειρά τῆς, γεννᾷ τὴν κίνησιν τῶν ὑποσεληνίων θεῶν⁵ οἱ ὁποῖοι, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, παρασύρονται σὲ κύκλο χορευτικόν. Ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἱεραρχίας τοῦ κόσμου τῶν ψυχῶν⁶ καὶ τῶν ζώντων ὀργανισμῶν⁷. Οἱ ἐπὶ μέρους ψυχὲς περιφέρονται γύρω ἀπὸ τὴν ἀνώτερη Ψυχὴ⁸ πού κι αὐτὴ περιφέρεται πέραξ τοῦ Νοῦ⁹. Καθίσταται ἡδὴ φανερόν πὼς οἱ χοροὶ τῶν παντοίων δυνάμεων διαπλέκονται πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν ψυχῶν. Ἡ κατάστασις αὐτὴ περιπλέκεται στὸ ἔπακρον ἐπὶ πεδίου κοσμικοῦ. Τὸ σύμπαν, ὡς σύνολον δομημένον, ὑπόκειται εἰς κινήσιν συνεχῆ πού ἐκδηλώνεται ὡς περιφορὰ περὶ τὴν

2. Π6. *αὐτόθι*, I, 332, 26-29 D.

3. Π6. *αὐτόθι*, I, 369, 25-29 D. Π6. *De malorum subsistentia*, 16, 1-2 Boese <16, 1-3 Isaac>.

4. Π6. *αὐτόθι*, III, 162, 1-6 D.

5. Π6. *αὐτόθι*, III, 191, 28 - 192, 1 D. III, 197, 8-12 D. Κινήσεις τινὲς οὐρανίων σωμάτων δείχνουν ἐξώλογες, καθὼς ἄτακτες· ὥσπασον εἶν' εὐεξήγητες, ὡς φαινομενικὲς, γάρη σὲ προσφυγὴν εἰς τὸν λόγον (*Αστρον. ὑποτυπ.*, 4, 25-6,5 Manitius), ἰδιαιτέρα ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σεληνῆς (*αὐτόθι*, 16, 9-12 M.). Ὁ Πρόκλος παραμένει ἐνδερεμος ὑποστηρικτῆς τῶν θέσεων τοῦ Πτολεμαίου.

6. Π6. *εἰς Τίμ.*, III, 262, 21-26 D. Π6. *Πλάτ. θεολ.*, II, 3, 347 Portus < σ. 16, 19-27 Saffrey-Westerink> II, 18, 395 P. < σ.85, 1-3 S.-W.> · VII, 21, 401 P. < σ. 94, 10-14 S.-W.> · VI, 21, 401 P. < σ.94, 10-14 S.-W.> · VI, 22, 404 P. < σ.98, 25-27 S.-W.>.

7. Π6. *εἰς Τίμ.*, III, 222, 7-10 D.

8. Π6. *αὐτόθι*, I, 167, 9-13 D. Ὁ Πρόκλος καταφέρεται κατὰ τῶν «Περιπατητικῶν» πού διακρίνουν μεταξὺ ὄντοτήτων θείων καὶ νοητῶν. Ἀναγνωρίζει πάντως πὼς τὸ σύνολον τοῦ αἰσθητοῦ οὐρανοῦ «ἐπιδυμεῖ» τὰ νοητὰ καί, συνεπῶς, περιγορεύει πέραξ αὐτῶν. Π6. *εἰς Παρμεν.*, 921, 18-24 Cousin ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ἐδῶ ἀντιφάσεις. Ἀλλαχοῦ (*Πλάτ. θεολ.*, V, 3, 253-254 P < σ.16, 24 S.-W.>) ὁ Πρόκλος μνημονεύει θεῶν νοερῶν.

9. Π6. *εἰς Τίμ.* I, 403, 2-4 καὶ 414, 12 D. · II, 140, 23 D. · III, 135, 16-23 D. · III, 149, 24-28 D. (*ὁ νοῦς καὶ τὰ νοητὰ*) π6. ΠΛΑΤ., *Φαῖδρ.*, 250 b. Καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Νοῦς πέραξ τοῦ ὁποίου περιγορεύει ἡ Ψυχὴ, περιγορεύει ὁ ἴδιος περὶ τὸ Ἐν καὶ τὶς ἐνάδες. Π6. *εἰς Παρμεν.*, 1161, 5-10 C. · 1158, 8-12 C.

Γῆν λαμβανομένην ὡς κέντρον¹⁰. Ἀποβαίνει φανερόν ὅτι, κατὰ τὸν πέμπτον ἡδὴ μ.Χ. αἰῶνα, ὁ πτολεμαϊκὸς γεωκεντρισμὸς ἔχει πλήρως ἐπικρατήσει¹¹. Ἐδῶ, τὸ σύμπαν νοεῖται ὡς ὁ οὐράνιος θόλος ποὺ συνίσταται ἀπὸ ὁμόκεντρες σφαῖρες¹². Ὁ Πρόκλος, ὡστόσον, ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ πὼς οἱ σφαῖρες αὐτὲς δὲν κινουῦνται συνολικῶς, ἀλλὰ κάθε μιά τους στρέφεται ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων, καὶ κατὰ τὸν κύκλο («ἀνά λόγον») τοῦ χοροῦ ποὺ συνιστοῦν οἱ ἀστέρες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἴδια ἀποτελεῖται¹³. Πέριξ τῆς γῆς περιστρέφονται ὡσαύτως παντὸς εἶδους δυνάμεις¹⁴ ποὺ παρενδύονται στὸ ὄντολογικῶς διατεταμένο πρόκλειον σύμπαν, καθ' ὃν τρόπον αὐτὸ συμβαίνει πέριξ τῆς ἀνωτέρας Ψυχῆς.

Στὸ σημεῖον αὐτὸ παρεμβαίνει ὁ χορὸς τοῦ χρόνου¹⁵. Κυρίως εἶπεῖν, ὁ χρόνος δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἕνας χορὸς, ἀλλὰ μιὰ πραγματικὴ χορευτικὴ δομὴ διὰ τῆς ὁποίας συλλαμβάνεται ἡ κίνησις τοῦ γίγνεσθαι σὲ σχέση πρὸς τὴν σταθερότητα τοῦ ὄντος καὶ πρὸς τὴν αἰωνιότητα¹⁶. Ὁ Πρόκλος προτείνει μιὰν ἐτυμολογίαν τοῦ τύπου τῶν φανταστικῶν ἐκεῖνων ἐτυμολογιῶν τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου Κρατύλου¹⁷, προκειμένου νὰ συνδυάσει τὴν φύσιν τοῦ χρόνου πρὸς τὴν φύσιν τὸσον τοῦ Νοῦ ὅσον καὶ τῆς δημιουργίας: χορὸς + Νοῦς = χρόνος: χορεύοντας, δηλαδή, ὁ Νοῦς δημιουργεῖ τὸν χρόνον, τὸν «χορόνον»¹⁸.

10. Π6. εἰς *Τίμ.*, II, 93, 13-15 D. · II, 107, 19 καὶ 109,7 D.

11. Π6. *αὐτόδι*, III, 133, 23-26 D. Εὐρισκόμεθα ἐν πλήρει πτολεμαϊκῷ γεωκεντρισμῷ. Ἡ ἐνδεχομένη φιλοσοφικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀρισταρχεῖου ἡλιοκεντρισμοῦ φαίνεται νὰ ἔχει τελεσιδικῶς λησμονηθῇ. Π6. E. MOUTSOPOULOS, *Sur l'origine philosophique possible du modèle de l'univers aristarchéen*, *Diotima*, 12, 1987, σσ. 175-177. Π6. εἰς *Τίμ.*, III, 146, 4-5 D.

12. Ἐπὶ τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀξίας τῆς περὶ ἀρμονίας τῶν σφαιρῶν θεωρίας, π6. E. MOUTSOPOULOS, *La musique dans l'œuvre de Platon*, 6e ἔκδ., Paris, P.U.F., 1989, σσ. 375-383.

13. Π6. εἰς *Τίμ.*, III, 118, 7-8 D. · Π6., ἀντιθέτως, *αὐτόδι*, III, 146, 6-7 D.

14. Π6. *αὐτόδι*, III, 146, 4-7 D., ὅπου ἡ Γῆ θεωρεῖται θεότης. Θεοί, δαίμονες, ψυχὲς καὶ ἀλλελες ὀντότητες συμπεριφέρονται δίκην χορευτῶν ποὺ περιχορεύουν πέριξ ἐνὸς θεοῦ, γοητευμένες ἀπὸ τὸ ἄσμα τῶν Σειρήνων. Π6. εἰς *Κράτ.*, 88, 24-26 Pasquali.

15. Ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ χρόνου, π6. E. MOUTSOPOULOS, *Structure, presence et fonctions du kairos chez Proclus*, Athènes, Académie d'Athènes, 2003, σσ. 19-36 καὶ 96-105.

16. Π6. εἰς *Τίμ.*, III, 9, 15-18 D. · εἰς *Παρμεν.*, 1121, 4-9 C. · εἰς *Κράτ.*, 113, 4-5 P.

17. Λ.χ. ἡ ἀνάγουσα τὸν ὄρον «ἀλήθεια» στὰ στοιχεῖα ἄλη καὶ δεῖα (*Κράτ.*, 421 b).

18. Π6. εἰς *Τίμ.*, III, 28, 1 κ. ἐξ D. · *αὐτόδι*, III, 144, 28 D.

19. Π6. *αὐτόδι*, III, 51, 5-7 καὶ 90, 22-24 D. · III, 29, 3-8 D. · *Πλάτ. Θεολ.*, VI, 4, 351 P.

Ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου ἡ δομὴ συνιστᾷ ἀδιάκοπην ἐπιστροφή¹⁹. Γιὰ τὸν λόγον αὐτόν, ἡ παρουσία τοῦ χρόνου εἶναι τόσοσιν κινητὴ ὅσον καὶ συνεχής²⁰. Μιὰ πλήρη περιστροφή τοῦ χρόνου ἐπιτρέπει τὴν σύλληψιν τοῦ παρελθόντος· μιὰ ἀτελὴς εἰσέτι περιστροφή του, τὴν σύλληψιν τοῦ γίνεσθαι²¹. Μεταξὺ τῶν δύο τοποθετεῖται τὸ παρὸν τὸ ὅποιον, στὴν περίπτωσιν τοῦ καιροῦ, καθίσταται, μεταξὺ ἄλλων, ἓνα παρὸν βιούμενον ἐκ τῶν προτέρων ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀντιστοιχῶς²². Τὸ σύμπαν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς του, ὑπόκειται ἐντελῶς εἰς τὴν ἀπεριορίστως ἐπαναλαμβανόμενὴν ἐπιστροφή τοῦ χρόνου, ἀποβαίνοντας τὸ προῖον μιᾶς δημιουργίας ἐν χρόνῳ καὶ συνεπῶς, γεννᾶται μαζί με τὴν ἐπιστροφή αὐτῆς²³. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του, καὶ συγχρόνως πρὸς τὴν περιστροφὴν τῶν οὐρανίων σφαιρῶν, ὁ χρόνος σημειώνει τὴν προχώρησίν του διὰ τοῦ ἀριθμοῦ, συμμόρφως πρὸς τὸν χρόνον τῶν νοήσεων καὶ τῶν νοητῶν²⁴. Τὸ ἴδιο, οἱ ψυχές, ἀπὸ τῆς ἰδικῆς τῶν πλευρᾶς, εἶν' εἰς θέσιν νὰ θεασθῶν τὰ νοητὰ²⁵ περιχορεύουσαι περὶ αὐτά, ἐνῶ, μετὰ τὴν σειρά τους, τὰ σώματα ποῦ περιφέρονται πέραξ τῶν ψυχῶν καθίστανται ἱκανὰ νὰ ἐμποτιστοῦν ὑπ' αὐτῶν²⁶. Ἡ γνῶσις γεννᾶται ἀπὸ τὴν περιφορὰ τῆς νοήσεως πέραξ τοῦ ἀντικειμένου της. Ὅπως οἱ ιδέες²⁷, ποῦ εἶναι ἀντικείμενα θεάσεως, ἔτσι καὶ οἱ ἀρετὲς συνιστοῦν τὸν ἰδιαίτερον κυκλικόν τους χρόνον «ἐν τόπῳ γλοερῶ»²⁸.

< σ.22, 15-18 S.-W.>. Ὁ χρόνος τοῦ ἀπολύτου χρόνου χρησιμεύει στὴν μέτρησιν τῶν περιφορῶν τῶν ψυχῶν. Πβ. εἰς Παρμεν., 1217, 16-21 C.

20 Πβ. ΠΛΑΤ., Τίμ., 37 d - 38 a. Ἐπὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ χρόνου καὶ διαρκείας, πβ. αὐτόθι, καὶ ΑΡΙΣΤ., Φυσ. ἀκρ., Δ 10, 218 b 33 κ. ἐξ. · εἰς Τίμ., ΙΙΙ, 20, 26 D.

21. Πβ. αὐτόθι, ΙΙΙ, 38, 16-18 D.

22. Πβ. Structure... du kairos..., σσ. 22-25.

23. Πβ. εἰς Τίμ., ΙΙΙ, 50, 26-31 D. · πβ. ΑΓΓΟΥΣΤ., Ἐξομολ., ΙΧ, 13-15. πβ. E. MOUTSOPOULOS, Temps initial et temps initiatique chez Augustin. Une interprétation intentionaliste, *Giornale di Metafisica*, 13, 1991, σσ. 231-242,

24. Πβ. Πλάτ. Θεολ., V, 4, 351 P. < σ. 22, 15-18 S.-W.> · εἰς Τίμ., ΙΙΙ, 20, 27-29 D.

25. Πβ. Πλάτ. Θεολ., V, 3, 347 P. < σ.16, 19-27 S.-W.> · Ι, 3, 7 P. < σ. 16, 19-24 S.W. > εἰς Παρμεν., 1080, 14-19 C · εἰς Πολιτ., Ι, 181, 26-27 Kroll. Πρόκειται περὶ μεθέξεως ἐντὸς κλίματος ἐνδουσιασμοῦ. Πβ. Πλάτ. Θεολ., V, 18, 395 P. < σ.85, 1-3 S.-W.> · 21, 401 P. < σ.94, 10-14 S.-W.> · 22, 404 P. < σ.98, 25-27 S.-W.> · εἰς Παρμεν., 1217, 25-27 C.

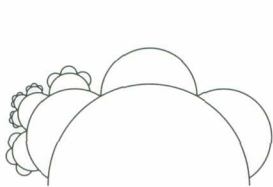
26. Πβ. Πλάτ. Θεολ., ΙV, 5, 188 P. < σ.21, 2-5 S.-W.> · εἰς Τίμ., Ι, 210, 2-11 D.

27. Πβ. Πλάτ. Θεολ., ΙV, 13, 200 P. < σ.43, 20-23 S.-W.>.

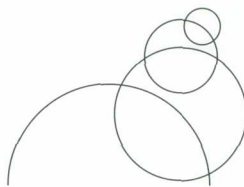
28. Πβ. αὐτόθι, ΙV, 4, 186 P. < σ.18, 15-19 S.-W.>. *De malorum subsistentia*, 12, 7 Boese <12, 10 Isaac> εἰς Πολιτ., Ι, 51, 12 K.

Δὲν ἐκπλήττει, συνεπῶς, τὸ ὅτι καὶ οἱ φιλόσοφοι, ὁ Πλάτων λ.χ.²⁹, ἀπέκτησαν καὶ αὐτοὶ κύκλον ἐνθουσιωδῶν μαθητῶν καὶ μιμητῶν περὶ αὐτοὺς φερομένων.

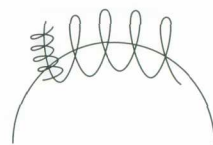
Ἐξ ὧσων παρατηρήσεων προηγουμένως δὲ πρέπει νὰ ἐξαχθοῦν τρία συμπεράσματα. Πρῶτον, ἐξαιρουμένου τοῦ οὐρανίου θόλου μὲ τις περιστρεφόμενες ὁμόκεντρος σφαιρὲς του, πού, στὴν πραγματικότητα, περιστρέφεται ὄχι περὶ ἓναν οἰονδῆποτε ἄξονα, ἀλλὰ περὶ τὴν Γῆν, ὁλόκληρο τὸ σύμπαν τῶν ὑποστάσεων, πλὴν τοῦ ἀδιαταράκτου Ἐνός, «κινήσεως ἀκινήτου», διατελεῖ ἐν κινήσει. Ἡ κίνησις αὐτὴ εἶναι ἄραγε πραγματικὰ κυκλική; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα θὰ εἶναι ταυτοχρόνως καὶ θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ. Ἄφ' ἑνός εἶναι ἀναντίρρητον πὼς ὅ,τι κινεῖται περὶ τὸ Ἐν ἀκολουθεῖ τροχίαν κυκλικήν· ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ὅ,τι κινεῖται κυκλικῶς περὶ ἐκεῖνο πού ἤδη κινεῖται κυκλικῶς δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀκολουθεῖ ἀπλὴν κυκλικὴν τροχίαν, διότι, τότε, οἱ κύκλοι θὰ ἴσαν ὁμόκεντροι, ὅπερ ἄτοπον. Δυὸ ὑποθέσεις εἶν' ἐπιτρεπτόν νὰ ἐξενεχθοῦν ἐν προκειμένῳ: (α) ἂν τὸ κινούμενον κινεῖται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἐπὶ τοῦ ὁποίου κινεῖται καὶ τὸ κέντρον τῆς ἰδίας αὐτοῦ κινήσεως, ἢ τελευταία αὐτὴ θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι κυκλοειδής (σχ. 1) καὶ νὰ τοῦ ἐπιτρέπει ἄλλοτε μὲν νὰ πλησιάζει τὸ κέντρον ἐκεῖνο, ἄλλοτε δὲ ν' ἀπομακρύνεται ἐξ αὐτοῦ πρὶν τὸ ξαναπλησιάσει, ἢ, ἔστω, ἐπικυκλοειδής (σχ. 2)· (β) ἂν, ἀντιθέτως, ἡ κίνησις συντελεῖται σὲ χώρον τρισδιάστατον, ἢ κίνησός του θὰ εἶναι ἀναγκαστικῶς ἐλικοειδής³⁰ (σχ. 3). Ὡς ἐκ τῶν ἐνδείξεων αὐτῶν εἶναι δυνατὴ ἡ διατύπωσις ἑνός χορευτικοῦ σχήματος κατὰ κύκλους ἱεραρχημένους, ἄκρως περιπλόκου: περίξ ἐκάστου χορευτοῦ ὑποτίθεται πὼς περιχορεύει «πλήθος» ἄλλων χορευτῶν, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς³¹. Οἱ εὐκαιρια-

σχ. 1

σχ. 2

σχ. 3

29. Πῶ. εἰς Παρμεν., 1149, 32 C. · 1085, 13-14 C. · Πλάτ. Θεολ., I, 1, 1-2 P. < σ. 6, 25 S. W. > εἰς Κράτ., 21, 23-22, 10 · 113, 3-8 Pasquali.

30. Πῶ. εἰς Τίμ., III, 23-24 D. Πῶ. Ἀστρον. ὑποτυπ., 64, 17-18 · 176, 7-8 M.

31. Πῶ. εἰς Εὐκλ., 137, 13-18 Friedlein.

κὲς ἀναντιστοιχίες καὶ διαφορὲς ποὺ τυχὸν ἀφοροῦν στὶς παντοῖες ὀντότητες καὶ στὶς ἱεραρχικὲς τῶν σχέσεις (διαφορὲς ποὺ ἀπαντῶνται κατὰ τὶς ἀντιπαραθέσεις καὶ τὶς συγκρίσεις μεταξύ παραλλήλων χωρίων) ὅα πρέπει, τελικῶς, νὰ θεωρηθοῦν φυσιολογικὲς, ὡς διαπιστούμενες σ' ἓνα ἔργο τόσον εὐρὺ καὶ τεράστιον ὅπως τὸ ἔργο τοῦ Πρόκλου καί, ὡς ἐκ τούτου, νὰ παραμεριστοῦν εὐθέως.

Δεύτερον, ὅα πρέπει νὰ διερωτηθῆ κανεὶς περὶ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου ὑπάρξεως ἑνὸς ἐκάστου τῶν διαγραφόμενων χορευτικῶν κύκλων. Τὴν ἀπάντησιν παρέχει ὁ ἴδιος ὁ Πρόκλος ἀναφερόμενος στὴν ἐπιθυμίαν ἐκάστης ὀντότητος νὰ προσεγγίσει τὴν ὡς πρὸς ἑαυτὴν ἀμέσως ἀνώτεραν ὀντότητα καί, τελικῶς, στὴν ἐκ μέρους τῆς «ἐπιθυμίαν τοῦ Ἐνός»³². Ἐπιθυμία εἶναι λοιπὸν τὸ αἴτιον τῆς κινήσεώς τῆς πέριξ μιᾶς ἄλλης ὀντότητος, ὑπερτέρας³³. ἐπιθυμία ἤδη προγραμματισθεῖσα νὰ λάβει μορφήν κυκλίου χοροῦ, γύρω ἀπὸ τὴν ἀνώτερον ἐκείνην ὀντότητα ἀπὸ τὴν ὁποίαν προκύπτει ἡ πέριξ ἐκείνης χορεύουσα ὀντότης. Ἡ περιφορά, συνεπῶς, ὑποδηλώνει πὼς ἡ ἐπιθυμούσα ὀντότης τείνει νὰ προσεγγίσει τὴν ἐπιθυμούμενην ὀντότητα μιμούμενη ἐκείνης τὴν κίνησιν, ἰδιοποιούμενη δηλαδὴ ἔστω καὶ μέρος τῶν ιδιοτήτων τῆς καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῆς³⁴. Κατ' οὐσίαν, ἡ πέριξ μιᾶς ὀντότητος περιφορά μιᾶς ἄλλης, κατωτέρας, ὑποδηλώνει πὼς ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκδηλώνει τὴν μέδεξή τῆς στὴν γενικὴν ἐκείνη κίνησιν ποὺ ὀνομάζεται, ἤδη ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον, ἐπιστροφή. Ὅ,τι ἡ ἴδια περιέχει ἐντὸς τῆς ὡς ὑπόλειμμα τῆς προελεύσεώς τῆς ἀπὸ τὴν ἐπιθυμούμενην ὀντότητα, τῆς ἀπαγορεύει ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπ' αὐτὴν, καὶ τὴν συνδέει ὀριστικὰ πρὸς ἐκείνην. Πρόσδος κ' ἐπιστροφή, οἱ δυὸ φάσεις τῆς κινήσεως μέσα στὸ νεοπλατωνικὸν σύστημα, δὲν συνιστοῦν δυὸ διακεκριμένα στάδια μιᾶς κινήτικότητος ὀφειλόμενης ἄλλοτε σ' ἀπόδησιν καὶ ἄλλοτε σ' ἔλξιν, ὅπως λ.χ. αὐτὸ συμβαίνει στὴν κοσμολογία τοῦ Ἐμπεδοκλέους³⁵, ὅπου μάλιστα ὁ

32. Πβ. Πλάτ. *Θεολ.*, I, 22, 56-57 P. <σ.102, 17-22 S.-W.>· εἰς Παρμεν., 1072, 8-13 C.

33. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, D'Aristote à Proclus : mouvement et désir de l'Un dans la «Théologie platonicienne», ἐν TOI ARTOT, *Philosophie de la culture grecque*, Athènes, Académie d'Athènes, 1998, σσ. 257-262, ὅπου ὡστόσο δὲν γίνεται ἀκόμη λόγος περὶ τῆς «μουσικῆς» αὐτῆς διαδικασίας.

34. Πβ. ἀνωτ., καὶ σήμ. 28.

35. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, Le modèle empédocléen de la pureté élémentaire et ses fonctions, *La cultura filosofica della Magna Grecia*, Messina, Edizioni G.B.M., 1989, σσ. 119-126.

καιρός³⁶ παρεμβαίνει κατά την έναλλαγή τους³⁷. αντιθέτως, οί δυο αντίφορες κινήσεις εκδηλώνονται ταυτοχρόνως, έξ ού κι ό διττός χαρακτηήρας του συστήματος, κινήσιογενούς ὅσον κ' ισορροπημένου.

Τρίτον, τέλος, καθίσταται κατανοητό πώς ή διαλεκτική μεταξύ προόδου κ' έπιστροφής δέν έξυπονοεί σχέσιν εϋθύγραμμον μεταξύ ύποστάσεων κ' ένδιαμέσων όντοτήτων, αλλά προϋποθέτει κυκλικές κινήσεις άμφοτέρων. Κατά συνέπειαν, δέν ύφίστανται κινήσεις κυριολεκτικώς άνιούσες και κατιούσες είς τό έσωτερικόν του συστήματος. Άν τό σύστημα έμφανίζεται ως σύνολον δομημένου κ' έν κινήσει, ή κίνησις αύτή δέν συντελείται εκ των άνω προς τά κάτω κι αντίθέτως, ὅπως είς τό σύστημα του Πλωτίνου λ.χ., αλλά κατά διάτασιν και συρρίκνωσιν. Εύρισκόμεθα ένώπιον ένός όντολογικού προτύπου που έπικαλείται την είκόνα της δίνης. Έκ τούτου άπαρρέει ότι τό σύστημα του Πρόκλου, τό όποιον άπαντά σ' άξιώσεις τόσον όντολογικές ὅσον κ' έπιστημολογικές κι άξιολογικές, διαφέρει έντελώς ως προς τό σύστημα του Πλωτίνου³⁸: συγκροτείται δηλαδή κατά τό πρότυπον του κυκλικού χοροϋ, του άπεριορίστως έπαναλαμβανομένου. Έκάστη όντότης νοείται ως χρευτής περιχρευών περίξ ένός κέντρου καταλαμβάνομένου από την άμέσως άνώτερην όντότητα, και ούτω καθ' έξης.

Στό έσωτερικό αύτης της περίπλοκης δίνης τοποθετείται όλόκληρη ή ζωτικότητα του συστήματος περι του όποιου γνωρίζομεν ότι άντεγράφη, τηρουμένων, φυσικά, των άναλογιών, προκειμένου να εκχριστιανιστή, από τον ψευδο-Διονύσιον, στό έργο του *Περί ούρανού ιεραρχίας*³⁹, κ' έν συνεχεία από τους χριστιανι-

36. Π6. ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, *Kairos et alternance: d'Empédocle à Platon*, έν ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, *Philos. de la culture greque*, σσ. 49-56.

37. Στό έργο του Teilhard de Chardin, θα παραβάλωμε την άνοδική κίνησιν, από την λιθόσφαιρα και, διά της βιοσφάιρας και της νοοσφάιρας, μέχρι του σημείου ώμέγα, προς την φάση της νεοπλατωνικής έπιστροφής, ή όποία, ώστόσο, ακολουδει μιάν φάση προόδου, τεθείσαν οίονει έντός παρενδέσεως, δηλαδή άποσιωπηθείσαν. Π6., μεταξύ άλλων, Ρ. TEILHARD DE CHARDIN, *L'histoire naturelle du monde* (1925), έν *Œuvres*, τ.3, *La vision du passé*, Paris, Seuil, 1957, σσ. 143-148.

38. Ώς «άντικείμενον» επιθυμίας, ή επιθυμούμενη όντότης ένέχει ὅσα και μιá αξία («κέντρον ένδιαφέροντος», «σημείον έλξεως») για την επιθυμούσαν όντότητα. Π6. Ε. ΜΟΥΣΟΠΟΛΟΥ, *Φαινομενολογία των αξιών, 6' εκδ.*, Άθήναι, Πανεπ. Άθηνών, 1981, σσ. 8-14. Π6. ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, *Les valeurs: pérennité ou altérabilité?, Coexistence humaine et développement durable*, Montréal, Montemorency, 2001, σσ. 215-220.

39. Π6. ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, *Le modèle platonicien du système ontologique plotinien, Diotima*, 19, 1991, σσ. 9-12.

κούς, τούς ισλαμικούς και τούς ιουδαϊκούς μυστικισμούς του Μεσαίωνα, αλλά κι από πολλές φιλοσοφίες τῆς Αναγεννήσεως, κι ὅτι ἐπέδρασεν ὡς κ' ἐπὶ τοῦ Hegel, καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Marx. Ἀναντίρρητον, ὅσον κ' εὐεξήγητον, συνεπῶς, παραμένει τὸ ὅτι ὁ νεοπλατωνισμὸς τοῦ Πρόκλου, τοῦ ὁποίου ἡ εὐπλαστὴ μαθηματικὴ ἀσθηρότης, ποὺ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς συλλήψεως ἐνὸς ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ, ὥστε νὰ ἐπιτρέπει τὴν εὐχερῆ ἐπιλυσιν προβλημάτων ἄλλως ἀνεπιλύτων, ἔτυχεν εὐμενέστατης ὑποδοχῆς ὡς ἐκ τῆς δομῆς του. Θεοὶ κι ὄντοτες ἐν πλήρει περιδινήσει συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ καταστήσουν τὸ σύστημα αὐτὸ γοητευτικὸν ὅσον κ' εὐχρηστον.

RÉSUMÉ

À l'intérieur du tourbillon créé par la danse des dieux dans le système de Proclus se situe la vitalité de ce système dont on connaît qu'il fut copié, *mutandis mutatis*, en vue d'être christianisé, par le pseudo-Denys, dans son *Hiérarchie céleste*, puis par les mysticismes chrétiens, islamiques et judaïques du Moyen âge, mais aussi par plusieurs philosophies de la renaissance, et qu'il influença jusqu'à Hegel et même Marx. Il demeure, par conséquent, incontestable, autant que facilement explicable, que le néoplatonisme de Proclus, dont la rigueur mathématique malléable, qui va jusqu'à la conception d'un calcul infinitésimal, au point de permettre la solution de problèmes autrement insolubles, fut allègrement accepté, en raison de sa structure. Dieux et autres entités, en plein tourbillon, contribuèrent à rendre ce système fascinant, autant que facilement utilisable.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. ΣΠΥΡΟΥ ΣΗΜΙΤΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΚΑΛΚΕΑ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν αισθάνεται ιδιαίτερη ἰκανοποίηση, ὅταν ὑποδέχεται καὶ περιλαμβάνει στοὺς κόλπους τῆς διακεκριμένους Ἑλλήνες ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι ἀνέδειξαν καὶ ἐτίμησαν τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος μας στὸν διεθνή ἐπιστημονικὸ στίβο.

Ὁ τιμῶμενος σήμερα, Καθηγητῆς κ. Σπύρος Σημίτης, ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα.

Σὲ ἡλικία μόνις 30 ἐτῶν, ἐκλέγεται Καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο Γκίσσεν, γιὰ νὰ μετακληθῆῖ, μετὰ ἀπὸ 5 χρόνια, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φρανκφούρτης, τῆς Γερμανίας, χώρας γνωστῆς γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς Νομικῆς Ἐπιστήμης.

Ἰδιαίτερο ἐπιστημονικὸ πεδίον, τὸ ὁποῖο καλλιεργεῖ ὁ Καθηγητῆς κ. Σπ. Σημίτης, εἶναι τὸ Ἀστικὸ Δίκαιο, τὸ Ἐργατικὸ καὶ Ἐμπορικὸ Δίκαιο, ἡ Νομικὴ Πληροφορικὴ καὶ ἡ Προστασία τῶν Προσωπικῶν Δεδομένων.

Οἱ ἔρευνες καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς μελέτες του τὸν ἔχουν ἀναδείξει εἰς ἕναν ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους νομικοὺς τῆς Εὐρώπης.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς του καταρτίσεως καὶ τοῦ ἀπαράμιλλου ἡθους του ἔτυχε γενικῆς ἀναγνώρισεως, ὥστε κατέλαβε τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐντεταλμένου γιὰ τὴν Προστασία τῶν Προσωπικῶν Δεδομένων στὸ Ὁμοσπονδιακὸ Κρατίδιο τῆς Ἑσσης. Ἐπίσης εἶναι Πρόεδρος τῆς Γερμανικῆς

Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς καὶ Σύμβουλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ θέματα τῆς Προστασίας τῶν Προσωπικῶν Δεδομένων.

Ὁ συνάδελφος, Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Γεωργιάδης, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου, θὰ παρουσιάσει τὴ Βιογραφία καὶ τὸ Ἐπιστημονικὸ του ἔργο.

Ἀγαπητὲ Συνάδελφε, Κύριε Σπύρο Σημίτη,

Εἶμαι ἐξαιρετικὰ εὐτυχῆς, γιατί δίδεται σέ ἐμένα ἡ εὐκαιρία, νὰ σᾶς καλωσορίσω, ἐκ μέρους τῶν συναδέλφων μας σήμερα, κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ σας στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἴδρυμα τῆς χώρας μας.

Σᾶς εὐχομαι μακροημέρευση, μὲ πλήρη πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία, ὥστε νὰ συνεχίσετε ἀδιατάρακτα τὸ ὑψηλὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σας. Καὶ σᾶς καλῶ νὰ συμβάλετε, καὶ ὑπὸ τὴν νέα σας ιδιότητα, στὴν πρόοδο τῆς Νομικῆς ἐπιστήμης καὶ στὴν χώρα μας, τὴν ὁποίαν ἀγαπᾶτε, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν συμπαράσταση καὶ τὴν βοήθεια ποὺ προσφέρετε σὲ πολλοὺς Ἑλληνες ἐπιστήμονες, ποὺ ἐκπαιδεύονται στὴν Γερμανία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες σας γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας, κατὰ τὴν ἑταῖα, ποὺ εἶχε καταλυθεῖ.

Ἀγαπητὲ Συνάδελφε, Κύριε Σπύρο Σημίτη, καλῶς ἤλθατε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΙΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε Σπύρο Σημίτη,

Μὲ πολλὴ χαρὰ ἐκπληρώνω τὴν ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου νὰ σέ προσφωνήσω κατὰ τὴν ἀποψινὴ ἐπίσημη ὑποδοχὴ σου, ὡς ἀντεπιστελλόντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καὶ νὰ παρουσιάσω τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σου.

Μὲ τὴν ὁμόθυμη ἐκλογὴ σου τὰ μέλη τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας θέλησαν νὰ τιμήσουν στὸ πρόσωπό σου τὸν διαπρεπῆ νομικὸ καὶ στοχαστῆ, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ δράση καὶ δημιουργία του στὸ ἐξωτερικὸ ἔτυχε διεθνοῦς ἀναγνώρισης καὶ ἐτίμησε τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος ὄχι μόνον στὴν Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Γιὰ τὴν δράση σου αὐτὴ τὸ Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιον Θράκης ἤδη τὸ 1992 καὶ τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν πρόσφατα σέ ἐτίμησαν ἀπονέμοντάς σου τὸν τίτλο τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος.

Η σταδιοδρομία σου και η προσφορά σου στην επιστήμη και την κοινωνία είναι γενικότερα γνωστές. Άς μου επιτραπεί ωστόσο να αναφέρω συνοπτικά μερικούς από τους σταθμούς της ζωής σου. Γεννήθηκες στην Αθήνα το 1934. Προερχόμενος από οικογένεια νομικών, αφού ο πατέρας σου και ο παππούς σου διακρίθηκαν στη νομική επιστήμη και τη δικηγορία, έφυγες μετά την αποφοίτησή σου από το τότε Γυμνάσιο για την Γερμανία, όπου σπούδασες νομικά στο Πανεπιστήμιο του Marburg. Σε ηλικία μόλις 22 ετών αναγορεύθηκες διδάκτωρ με την ογκώδη διατριβή σου, που πολύ συζητήθηκε τότε, για τις de facto συμβατικές σχέσεις (Die faktischen Vertragsverhältnisse, 1957): Πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες, αν και δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις έγκυρης σύναψης συμβάσεως με σύμπτωση δύο δηλώσεων βουλήσεως, μπορούμε να δεχθούμε ως ύφιστάμενη μιὰ πραγματική (de facto) συμβατική σχέση. Το θέμα αυτό, από το 1943 που το πρωτοέθεσε ο *Günter Haupt*, απασχολούσε τότε ζωηρά τη γερμανική επιστήμη και τη νομολογία.

Το 1963 ανακηρύχθηκες ύφηγητής του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης και την επόμενη χρονιά, σε ηλικία 30 ετών, εξελέγης καθηγητής του Αστικού, Οικονομικού, Έμπορικού και Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Giessen, όπου και δίδαξες επί πενταετία. Το 1969 μετακλήθηκες στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης ως τακτικός καθηγητής του Αστικού Δικαίου, του Έργατικού Δικαίου, της Νομικής Πληροφορικής και ιδιαίτερα της Προστασίας Δεδομένων.

Το Πανεπιστήμιο αυτό, στο οποίο έμεινες πιστός επί τρεις και πλέον δεκαετίες μέχρι την πρόσφατη ανακήρυξή σου σε όμοτιμο καθηγητή, αποτέλεσε το κέντρο της πολύπλευρης επιστημονικής, έρευνητικής, συγγραφικής και κοινωνικής δραστηριότητάς σου. Διακρίθηκες ως γλαφυρός και χαρισματικός πανεπιστημιακός δάσκαλος, διεύθυνες το Έρευνητικό Κέντρο του Πανεπιστημίου για την Προστασία Δεδομένων και χειραγώγησες πλειάδα μαθητών σου - μεταξύ των οποίων και αρκετοί Έλληνες - στην απόκτηση διδακτορικού διπλώματος.

Από το Πανεπιστήμιο αυτό όρμώμενος έδίδαξες ως επισκέπτης καθηγητής και σε άλλα πανεπιστήμια της Εύρώπης και της Αμερικής, όπως του Yale, του Berkley, το Παρισιού, του Στρασβούργου και της Φλωρεντίας.

Η επιστημονική και κοινωνική δράση σου υπήρξε πλούσια, πολύπλευρη και διεθνής. Μνημονεύω μερικές μόνο από τις κατά καιρούς ένασχολήσεις σου: Γενικός Γραμματέας της Διεθνούς Έπιτροπής Προσωπικής Καταστάσεως, Έν-

τεταλμένος Προστασίας Δεδομένων του Όμοσπονδιακού Κρατιδίου της Έσσης, Πρόεδρος της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για την προστασία προσωπικών δεδομένων του Συμβουλίου της Εύρώπης, μόνιμος Σύμβουλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα ίδια θέματα, μέλος του Γερμανικού Συμβουλίου για το Ίδιωτικό Διεθνές Δίκαιο, μέλος του επιστημονικού συμβουλίου του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας, Σύμβουλος του Διεθνούς Γραφείου Έργασίας, Πρόεδρος της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη σύνταξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Πολίτη και από το 2001 Πρόεδρος της Γερμανικής Επιτροπής Βιοηθικής.

Το συγγραφικό έργο σου υπήρξε πλούσιο, πολυσχιδές και ύψηλου επιπέδου. Τα πρώτα χρόνια σε απασχόλησαν θέματα ένοχικού, έργατικού και οικογενειακού δικαίου. Για το ένοχικό δίκαιο αναφέρω, εκτός από τη μνημονευθείσα ήδη διατριβή σου, την εργασία σου για τη νομική έννοια του χρήματος. Στους δυο άλλους δικαιοκούς κλάδους ουσιώδης υπήρξε η συμβολή σου στη μετάθεση του έργαζομένου και του παιδιού, ως ατόμων, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του νομοθέτη και του έφαρμοστη του δικαίου. Η βασική σου θέση ήταν ότι η ρύθμιση των εργασιακών και των οικογενειακών σχέσεων πρέπει να γίνεται με κριτήριο την προστασία του έργαζομένου και το συμφέρον του παιδιού, αντίστοιχως, ως των κατ' έξοχην ευαίσθητων και αδύναμων μελών της κοινωνίας μας.

Το 1965 κυκλοφόρησε το βιβλίο σου για την ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων, με το οποίο ουσιαστικά άνοιξε η συζήτηση μεταξύ των ευρωπαϊών νομικών για την ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης του θέματος. Καρπός αυτού του επιστημονικού διαλόγου υπήρξε η σχετική κοινοτική οδηγία του 1985, η οποία αργότερα ενσωματώθηκε στο δίκαιό μας με τον ν. 2251/1994.

Τα τελευταία χρόνια η συγγραφική σου παραγωγή επικεντρώθηκε στην προστασία των προσωπικών δεδομένων, μια ένασχόληση που σε κατέστησε διεθνώς γνωστό και σου προσέδωσε τον χαρακτηρισμό του «Νέστορα του ευρωπαϊκού δικαίου προστασίας δεδομένων». Στα δημοσιεύματά σου περί το θέμα αυτό είναι έμφανής η μέριμνά σου, να προστατευθεί το πρόσωπο από τον κίνδυνο της ανεμπόδιστης και αλόγιστης επεξεργασίας πληροφοριών που το άφορουν, ή οποία μπορεί να το καταστήσει όχι απλώς «διαφανές» αλλά και εύαλωτο σε έλεγγους και χειραγώγηση. Ο σχετικός νόμος του Όμοσπονδιακού Κρατιδίου της Έσσης, στη σύνταξη του οποίου συνέβαλες αποφασιστικά, υπήρξε ο πρώ-

τος ευρωπαϊκός νόμος για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων και αποτέλεσε πρότυπο για πολλά ευρωπαϊκά κράτη καθώς και για τον κοινοτικό νομοθέτη.

Ανατρέχοντας κανείς στα έργα σου διαπιστώνει ότι ανήκεις στη χορεία των νομικών που υπερπήδησαν έγκαιρως τον φραγμό του θετικού δικαίου και απομακρύνθηκαν από την αντίληψη της τυπολατρικής προσήλωσης στο γράμμα του νόμου και στη βούληση του ιστορικού νομοθέτη. Αναζητάς τις λύσεις στα προβλήματα, που απασχολούν τον άνθρωπο και συνεχώς γεννιούνται νέα από τη ραγδαία εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, πέρα από τη ρητή επιταγή του νομοθέτη.

Τρεις είναι οι δρόμοι που οδηγούν στην υπέρβαση του άκρατου νομικού δετικισμού:

Ο πρώτος είναι η ανδρομιά στην ιστορία του δικαίου· ή προσπάθεια γνώσης και κατανόησης του ισχύοντος δικαίου υπό το φώς της ιστορικής διαμόρφωσης και εξέλιξης των δικαιοκινών δεσμών.

Ο δεύτερος δρόμος είναι η φιλοσοφία του δικαίου· ή προσφυγή στον φιλοσοφικό στοχασμό και ιδίως ή επίκληση της επείκειας και της μεσότητας του Αριστοτέλη και της έννοιας της δικαιοσύνης του Πλάτωνα για την απάντηση στα ερωτήματα που από αιώνες απασχολούν τον άνθρωπο γύρω από την ισχύ του νόμου και τη δεσμευτικότητα των ρυθμίσεων του νομοθέτη.

Ο τρίτος δρόμος είναι η κοινωνιολογία, ή όποια συλλαμβάνει και ερμηνεύει το φαινόμενο των μεταβαλλόμενων συνθηκών της κοινωνικής ζωής χωρίς υποταγή σε δόγματα ή αμετακίνητες ιδεολογικές κατασκευές. «Τὸ δίκαιον οὐκ ἐν τῷ νόμῳ, οὐδ' ἐν τῷ νομοθέτῃ, ἀλλ' ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος ἐστίν».

Τὴν τρίτη αὐτὴ ὁδὸ, ἢ ὅποια τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔχει προσλάβει διάφορες ὀνομασίες, ἐντοπίζει κανεὶς σὲ ὅλο τὸ συγγραφικὸ ἔργο σου. Ἦδη ἀπὸ τὴν πρώτη σου ἐργασία γιὰ τὶς de facto συμβατικὲς σχέσεις ξεκινᾷς ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ δικαίου ὡς κοινωνικοῦ φαινομένου καὶ θεωρεῖς τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ὡς πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα σου εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀντιμετώπιση τῆς κανονιστικῆς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας ὡς στοιχείου ἀπαραίτητου γιὰ τὴν κατανόηση, τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν περαιτέρω διαμόρφωση τοῦ ισχύοντος δικαίου. Ἔτσι ὁ ρόλος τῆς κοινωνίας γίνεταί στὸ ἔργο σου πρωταρχικὸς κατὰ τὴ διαδικασία τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου.

Άγαπητέ συνάδελφε και φίλε!

Όταν τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1952, ἔφηβοι και οἱ δύο μας, ἀποφοιτήσαμε ἀπὸ τὸ Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, χωρίσαμε ἀφοῦ ἐσὺ ἔφυγες ἀμέσως γιὰ σπουδὲς στὸ ἐξωτερικὸ. Ἐνδιαμέσως οἱ δρόμοι μας διασταυρώθηκαν κατὰ καιροὺς, μιᾶς και ὁ βίος και ἡ πορεία μας στὴ Γερμανία ὑπῆρξαν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα παράλληλοι. Σήμερα, 51 ὀλόκληρα χρόνια ἀργότερα - μετὸ βάρος τοῦ διαδραμόντος χρόνου στοὺς ὤμους και μετὸ λευκοὺς πλέον τοὺς κροτάφους - ἔχω τὴ χαρὰ και σὲ ὑποδέχομαι στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας. Τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὥρα σοῦ εὐχομαι ἐγκάρδια, παλαιᾶ συμμαθητὴ και ἀγαπητὴ φίλε, ὑγεία και πνευματικὴ εὐρωστία ὥστε νὰ συνεχίσεις τὸ δημιουργικὸ ἔργο σοῦ.

ΒΙΟΓΕΝΕΤΙΚΗ, ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΑ.
 ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ
 ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΣΗΜΙΤΗ

I

Ἐπιτρέψτε μου πρώτα ἀπ' ὅλα νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἀκαδημία, πού τόσο μὲ τίμησε μὲ τὴν ἀπόφασή της καὶ νὰ προσθέσω πὼς ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἔχει γιὰ μένα ἰδιαίτερη σημασία.

Ἡ Ἀκαδημία προσωποποιεῖ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἴδρυμα, τὴν πεποίθησή, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πρέπει, γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀνταποκριθεῖ πραγματικὰ στὸ στόχο της, νὰ ξεπεράσει συνειδητὰ καὶ συστηματικὰ τὰ ὄρια ἐνὸς ὀρισμένου κλάδου καὶ νὰ ἐπιδιώξει μίαν ὅλο καὶ πιο ἐκτεταμένη διασύνδεση μὲ ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους. Ἡ διασύνδεση εἶναι τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο τόσο μιᾶς συνεχοῦς αὐτοκριτικῆς ὅσο καὶ ἐνὸς ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης.

Θέλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ τὸν καθηγητὴ κύριο Γεωργιάδη γιὰ τὰ τόσο καλά του λόγια. Ὁμολογῶ ὡστόσο, πὼς ἐπανειλημμένα δυσκολεύτηκα νὰ τὸν παρακολουθήσω, γιατί ἀκούγοντάς τον, ἔβλεπα μπροστά μου καὶ τοὺς δύο μας σὲ μιὰ ἄλλη ἐποχὴ, κάτω ἀπὸ τελείως διαφορετικὲς συνθήκες, στὸ κοινὸ μας σχολεῖο. Αναρωτιόμουν, πὼς θ' ἀντιδρούσαμε τότε, ἂν κάποιος μᾶς ἔλεγε ξαφνικά, ὅτι μετὰ μερικὲς δεκαετίες θὰ ξαναβρισκόμαστε ἐδῶ.

Ποιὸς ξέρει; Ἴσως τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου μας νὰ προανάγγειλε τὴ σημερινὴ εξέλιξη. Τίποτα δὲν εἶναι ἴσως πιο χαρακτηριστικὸ γιὰ ἓνα «Πειραματικὸ Σχολεῖο», ἀλλὰ καὶ τόσο συναφὲς μὲ τὴν προηγούμενὴ μου παρατήρηση, ὅσο ἡ προσπάθεια νὰ στηρίξει τίς εκπαιδευτικὲς του ἀρχὲς στὶς ἐμπειρίες καὶ στὰ συμπεράσματα διαφορετικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων.

Γιὰ νὰ καταδείξω τὴν ἀναγκαιότητα τῆς διασύνδεσης τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης σὲ περισσότερους τομεῖς θὰ φέρω ὀρισμένα παραδείγματα. Δυὸ εἶναι τὰ κοινὰ τους σημεῖα: Ὅλα ἀναφέρονται στὴ βιογενετική καὶ στὴ βιοτεχνολογία. Ἀντικατοπτρίζουν τὴν εξέλιξη τῆς τεχνολογίας καὶ ὑπογραμμίζουν τὴν ἀνάγκη νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Ὅλα δείχνουν ἐπίσης, πὼς φτάσαμε πιά σ' ἓνα σημεῖο

πού όσο και αν συμφωνούμε ότι ρυθμιστικές επεμβάσεις είναι απαραίτητες, αυτές είναι πιο δύσκολες από ποτέ, αν όχι αδύνατες.

II

1

Τον Ιούνιο του 1999 ανακοινώθηκε η ίδρυση της Βρετανικής Βιοτράπεζας. Τέσσερα χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 2003, οι φορείς της, το Βρετανικό Συμβούλιο Ιατρικών Έρευνών, το Υπουργείο Υγείας και το Ίδρυμα Welcome Trust, επιβεβαίωσαν την πρόθεσή τους να πραγματοποιήσουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα το στόχο τους. Διευκρίνισαν τί επιδιώκουν, περιέγραψαν λεπτομερειακά τους όρους της λειτουργίας της και καθόρισαν την έναρξή της για την άνοιξη του 2005.

Κίνητρο και σκοπός της βιοτράπεζας είναι κατά κύριο λόγο η έμπεριστατωμένη έρευνα γενετικών, καρδιακών και εγκεφαλικών παθήσεων με άνωτερο στόχο την εξέλιξη νέων θεραπειών και την παραγωγή νέων φαρμάκων. Το μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι η συστηματική και μακροχρόνια συλλογή πληροφοριών σχετικών με την ιατρική ιστορία, τις γενετικές ιδιαιτερότητες και την κατάσταση υγείας 500.000 ατόμων ηλικίας 45 μέχρι 69 ετών.

Σε πρώτη ανάλυση, δέν πρόκειται για τίποτα το ιδιαίτερο. Ο όρος «βιοτράπεζα», είναι σίγουρα σχετικά πρόσφατος, η συλλογή «άνθρωπινου υλικού» τούναντίον κάτι το τόσο αναγνωρισμένο όσο και συνηθισμένο, όπως δείχνει όχι μόνο το κλασσικό παράδειγμα των «τραπεζών αίματος» αλλά και η δημιουργία όλο και περισσότερων «τραπεζών οργάνων».

Και όμως: η Βρετανική Βιοτράπεζα δύσκολα συγκρίνεται με οποιαδήποτε άλλη παρόμοια τράπεζα στοιχείων. Όχι τόσο, γιατί ο αριθμός των προσώπων που αφορά είναι δίχως άλλο μεγάλος. Υπάρχουν και άλλες βιοτράπεζες όπως η ισλανδική που είναι έτσι σχεδιασμένες, ώστε όταν πραγματοποιηθούν, να περιλαμβάνουν ολόκληρο τον πληθυσμό μιας χώρας. Εκείνο που αποτελεί το ξεχωριστό γνώρισμα της Βρετανικής Βιοτράπεζας είναι ο συνδυασμός των δεδομένων, πιο ειδικά η συμπλήρωση των κλασσικών ιατρικών και βιολογικών στοιχείων μέ, για να χρησιμοποιήσω τον αγγλικό όρο, «life-style» δεδομένα. Η συλλογή επεκτείνεται, με άλλα λόγια, σε πληροφορίες σχετικές με τον τρόπο της ζωής, τις καθημερινές συνήθειες, το κοινωνικό περιβάλλον, τις οικογενειακές σχέσεις, τα ψυχολογικά προβλήματα, την επαγγελματική εξέλιξη, το μορφωτικό επίπεδο και, τι άλλο ακόμα στοιχείο ολοκληρώνει την εικόνα της προσωπικότητας του

καθενός και τής καθεμίας από εκείνους, των οποίων τα ιατρικά και βιολογικά δεδομένα συνιστούν την αφετηρία τής συλλογής.

Για να είμαι απόλυτα σαφής: Η πραγματική ιδιαιτερότητα δεν είναι ο συνδυασμός. Ιδιαίτερα στο πλαίσιο έρευνών για να προσδιορισθεί η πιθανή επίδραση παραγόντων τυπικών για ένα συγκεκριμένο φυσικό περιβάλλον στη γένεση και διάδοση παθήσεων, όπως π.χ. του καρκίνου, ή αποτελεσματικότητα τής έρευνας εξαρτάται από τη λεπτομερειακή ανάλυση στοιχείων, που κάθε άλλο παρά μόνο ιατρικά ή βιολογικά είναι.

Η ουσιαστική διαφορά είναι άλλου: Βιοτράπεζες όπως η Βρετανική αποσκοπούν ήδηλημένα στην εκπόνηση ενός όσο το δυνατόν πιο αναλυτικού προφίλ των υποκειμένων των δεδομένων. Με κάθε πρόσθετη πληροφορία, αρχίζοντας από τις γενετικές ιδιαιτερότητες και φτάνοντας μέχρι την πληθώρα των καθημερινών συνηθειών, τελειοποιούν ένα μωσαϊκό, που περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη συλλογή προσωπικών δεδομένων απεικονίζει το κάθε άτομο και ή οποία ταυτόχρονα, χάρη στη συνεχή έρευνα, συνεχώς εμπλουτίζεται και διαφοροποιεί την εικόνα που παρέχει.

Όσο περισσότερο όμως βελτιώνεται ή συγκέντρωση των προσωπικών χαρακτηριστικών, τόσο πιο πολύ προσφέρεται μία συλλογή, που δικαιολογήθηκε με την ανάγκη τής καλύτερης κατανόησης όρισμένων και ιδιαίτερα των γενετικών παθήσεων, για την εκτέλεση άλλων, τελείως διαφορετικών στόχων. Έπαναλαμβάνεται μ' άλλα λόγια εκείνο που, για παράδειγμα, έγινε με τις πιστωτικές κάρτες.

Χρόνια κιόλας τώρα το προφίλ, που προκύπτει από τις πληρωμές με την κάρτα χρησιμοποιείται, είτε για την αναζήτηση του κατόχου της για καθαρά ιδιωτικούς λόγους, είτε για την καταζήτησή του από τα όργανα τής δημόσιας τάξης. Στην περίπτωση των βιοτραπεζών ο κατάλογος των σχεδόν σίγουρων ενδιαφερομένων είναι κατά πολύ μακρύτερος. Περιλαμβάνει όχι μόνο τις ασφαλιστικές εταιρίες, τους εργοδότες και τις φαρμακοβιομηχανίες, αλλά και τις αρμόδιες υπηρεσίες για κοινωνικές παροχές καθώς και βέβαια τα όργανα τής δημόσιας τάξης.

Είναι αυτονόητο, ότι κάθε κατάρτιση ή χρήση προσωπικών προφίλ είναι μόνο δεμιτή, όσο εκπληρώνει τους όρους, που προβλέπουν οι νόμοι για την προστασία των προσωπικών δεδομένων. Ίδιως ή υποχρέωση του υπεύθυνου τής επεξεργασίας να καθόρισει το σκοπό τής προσδιορίζει το είδος και τον αριθμό των επεξεργασιμών στοιχείων, περιστέλλει τις πιθανές χρήσεις και περιορίζει

τή διάρκεια τής διατήρησης τών δεδομένων. Οί ίδιοι όμως νόμοι περιέχουν και εξαιρέσεις, που ναί μὲν διαφέρουν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, ἀλλὰ εἶναι παντοῦ διατυπωμένες ὅσο δυνατόν πιὸ ἀόριστα. Ἐννοίες ὅπως τὰ «ὑπέρτερα συμφέροντα» ἢ «πρόληψη ἀξιοποιῶν πράξεων» ἢ «διαφύλαξη τῆς δημόσιας τάξεως» καὶ ἡ «τήρηση τοῦ δημοσίου συμφέροντος» εἶναι πασσαρτοῦ που ἐπιτρέπουν στοὺς χρήστες του νὰ παρακάμψουν κάθε προστατευτικὸ μέτρο καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν ἔτσι τὴν πρόσβαση σὲ ὅλα τὰ προσωπικὰ δεδομένα. Οἱ ἐπιπτώσεις εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἀμελητέες ὅταν ἡ συλλογὴ τών δεδομένων ἀποσκοπεῖ, ὅπως στῆ βιογράφεζα, στὴν ἐκπόνηση προσωπικῶν προφίλ. Ἡ οὐσιαστικὰ ἀπεριόριστη πρόσβαση προλειαίνει τὸ ἔδαφος γιὰ διαρκεῖς παρακολουθήσεις.

Βιογράφεζες ἀφιερωμένες, ὅπως ἡ βρετανικὴ, στὴν ἔρευνα φανερώνουν ὅμως καὶ κάτι ἄλλο: Ἡ λειτουργία τους δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τις βασικὲς ἀρχές τῆς προστασίας τών προσωπικῶν δεδομένων. Ὅσο κι ἂν γενικὰ ἀπαιτεῖται ὁ περιορισμὸς τῆς ἐπεξεργασίας εὐδὺς ἐξ ἀρχῆς σ' ἓνα σκοπὸ σαφῶς καθορισμένο, τόσο τοῦτο ἀντενδείκνυται στῆ βιογράφεζα, ἀλλὰ κατὰ κανόνα κι ὅπου ἄλλου ἢ συλλογῆ ἔχει ἐρευνητικούς στόχους. Τοῦτο γιατί ἡ ἐπεξεργασία ἀναγκαστικὰ ὁδηγεῖ στὴν ἐπανεξέταση τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ μὲ τὴ συνέπεια τῆς ἐπαναθεώρησης ἢ καὶ παραλλαγῆς του. Ἐξάλλου στοιχεῖα που συγκεντρώθηκαν γιὰ ἓναν συγκεκριμένο ἐρευνητικὸ σκοπὸ μπορεῖ ἀργότερα ν' ἀποδειχτοῦν τὸ ἴδιο ἀπαραίτητα γιὰ νέους ἐπίσης καθαρὰ ἐρευνητικούς στόχους. Τέλος, ἀνάλυση καὶ ἔλεγχος τών ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ συνόλου τών δεδομένων που ἀξιοποιήθηκαν. Κανόνες, που περιορίζουν τὴ διάρκεια τῆς διατήρησής τους, μπορεῖ νὰ ἐδραιώνουν τὴν προστασία τών προσώπων στὰ ὅποια ἀναφέρονται τὰ δεδομένα, ὑπονομεύουν ὅμως τὸν ἐπιστημονικὸ διάλογο.

Ἡ ἐξαιρετικὴ ἀοριστία τών ὄρων τῆς πρόσβασης στὰ προσωπικὰ δεδομένα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφανὴς ἀδυναμία τών κεντρικῶν ἀρχῶν τῆς προστασίας τους ν' ἀνταποκριθοῦν στὶς εἰδικὲς ἀνάγκες τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας διορθώνονται μὲ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο μέσο: τὴ θεμελίωση νομικὰ ἐγγυημένου ἀπόρρητου τῆς ἔρευνας. Τὰ προσόντα εἶναι δύο: ἐπιφυλάσσει, πρῶτον, τὴ χρῆση τών προσωπικῶν δεδομένων στὴν ἔρευνα καὶ ἀποκλείει ταυτόχρονα ἐξίσου κατηγορηματικὰ κάθε πρόσβαση γιὰ ὅποιουσδήποτε σκοποὺς μὴ ἐρευνητικούς. Ἐπιτρέπει, δεῦτερον, χάρις στοῦ μονοπωλιακοῦ προνόμιου τῆς ἔρευνας, τὸν ἀνακαθορισμὸ τών προϋποθέσεων τῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀπαγκίστρωση ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο σκοπὸ καθὼς καὶ τὴ διευκόλυνση τῆς μεταβίβασης τών δεδομένων.

Όσο έμφατικά όμως κι αν ζητήθηκε ή καθιέρωση του απόρρητου της έρευνας, ή αντίδραση ήταν και είναι τις περισσότερες φορές αρνητική: ο λόγος είναι πάντα ο ίδιος. Συλλογές προσωπικών δεδομένων, όπως αυτές που επεξεργάζονται οι βιοτράπεζες, περιέχουν πληροφορίες, οι οποίες μπορεί να χρησιμοποιηθούν για τη συστηματική ανάζητηση όρισμένων προσώπων και πιο ειδικά για την καταδίωξη εγκληματικών πράξεων.

Η άρνηση φανερώνει και το δίλημμα. Σε μια κοινωνία, στην οποία κάθε προσωπικό δεδομένο συλλέγεται και αρχειοθετείται, ανακύπτει περισσότερο παρά ποτέ το ερώτημα, εάν και κατά πόσο ο δημοκρατικός της χαρακτήρας εξαρτάται από το απόλυτο απόρρητο όρισμένων προσωπικών στοιχείων, μ' άλλα λόγια από τη ρητή αναγνώριση και έγγυση της αμάθειας ως θεμελιώδους αρχής κάθε δημοκρατικής κοινωνίας. Για να μὴν υπάρξει καμιά παρανόηση: Αμάθεια σημαίνει, ότι και εκεί που δὲν υπάρχει ή παραμικρή αμφιβολία, πώς τὰ δεδομένα έχουν ήδη αρχειοθετηθεί και είναι γνωστό που ακριβώς βρίσκονται, αποκλείεται ή πρόσβαση. Οι βιοτράπεζες υπογραμμίζουν ότι ή περαιτέρω απόδοση αυτού ακριβώς του διλήμματος είναι κοινωνικά και πολιτικά απαράδεκτη και ύπενθυμίζουν, πώς εκείνο που διακρίνει τὴ δημοκρατία από κάθε είδους ολοκληρωτικό καθεστώς είναι ή απόρριψη τῆς παντογνωσίας και ή καθιέρωση μιᾶς συνειδητῆς περιορισμένης γνώσης.

2

Τὴν ἀνοιξη τοῦ 2003 τὸ ὑπουργεῖο παιδείας τοῦ κρατιδίου τῆς Ἑσσης στὴ Γερμανία ἀπέρριψε τὴν αἴτηση μιᾶς νεαρῆς δασκάλας γιὰ τὴ μονιμοποίησή της. Τὸ ὑπουργεῖο ἐπικαλεῖται τὴν ἰατρικὴ ἐξέταση στὴν ὁποία ὑποβλήθηκε, ὅπως κάθε ὑποψήφιος γιὰ μόνιμη θέση στὸ δημόσιο, ἡ αἰτούσα. Σύμφωνα μὲ τὸ πόρισμα ἔπασχε ἀπὸ τὴ νευρασθένεια Huntington καὶ γι' αὐτὸ δὲ δὰ μπορέσει πιθανῶς νὰ ἐξασκήσει τὸ ἐπάγγελμα τῆς μέχρι τὴ συνταξιοδότησή της στὰ 65 τῆς χρόνια.

Ἐπαναλαμβάνω: Τὸ ὑπουργεῖο δὲν ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ ὑποψήφια δασκάλα εἶναι γιὰ λόγους ὑγείας ἀνίκανη νὰ διδάξει, ἀλλὰ ἀπλῶς παρατηρεῖ, πὼς ἐνδεχομένως δὰ ἀναγκασθεῖ νὰ διακόψει πρόωρα τὴν ἐξάσκηση τοῦ ἐπαγγελματός της, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, κάποτε μετὰ τὸ πεντηχοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας της.

Ἰατρικὲς ἐξετάσεις παίζουν ἀπὸ παλιὰ τόσο στὸ δημόσιο, ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ τομέα ἔναν ἰδιαιτέρα σημαντικό ρόλο στὶς ἐργασιακὲς σχέσεις. Νομοθέτες καὶ νομολογία καθόρισαν καὶ ἐπιβεβαίωσαν κατ' ἐπανάληψη τὸ στόχο καὶ τὰ

ἔρια τους. Εἶναι μόνο ἐπιτρεπτές, ὅσο διεξάγονται μὲ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τῆ διαπίστωση, ἐὰν οἱ ὑποψήφιοι ἢ οἱ ὑποψήφειες θὰ μπορέσουν ν' ἀνταποκριθῶν στὶς συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις τῆς ἐργασίας τους. Ἐκεῖνο δηλαδή, ποῦ ἀναμφίβολα καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν πρόσληψή τους, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ πάθησης, ἡ ὁποία ἀποκλείει ἄμεσα ἢ βραχυπρόθεσμα τὴν ἀνάληψη καὶ ἐκτέλεση τῶν ἐπαγγελματικῶν τους καθηκόντων. Στὴν περίπτωση παθήσεων ὅπως τῆς νευροπάθειας Huntington λείπει ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ προϋπόθεση. Τὸ πόρισμα τῆς ἰατρικῆς ἐξέτασης δὲν πιστοποιεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς ὀρισμένης πάθησης. Ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντηση τοῦ πιθανοῦ ἐργοδότη ἐμποδίζει ἄρα γιὰ λόγους καθαρὰ προληπτικούς τὴν πρόσβαση στὴ συγκεκριμένη ἀπασχόληση.

Τὸ παράδειγμα τῆς νεαρῆς δασκάλας δείχνει ὅτι ἡ ὄλο καὶ πιὸ συχνὴ συμπεριληψὴ γενετικῶν δεδομένων στὶς ἰατρικὲς ἐξετάσεις ἀλλοιώνει τοὺς ὅρους τῆς ἐργασίας. Γενετικὰ θεβαρημένα πρόσωπα ὑπόκεινται στὴν ἴδια μεταχείριση μὲ ἄτομα ποῦ ὑποφέρουν ἀπὸ μιᾶς κιόλας ἐκδηλη πάθησης. Ὁ ἐργοδότης, εἴτε εἶναι δημόσια ὑπηρεσία εἴτε ἰδιωτικὴ ἐπιχείρηση, ἀρνεῖται νὰ ἀναλάβει τὸν κίνδυνον τῆς ἀπασχόλησης μὲ μόνον δικαιολογητικὸ τὴν πιθανότητα τῆς ἐμφάνισης τῆς ἀσθένειας. Ἡ ἀπλὴ πρόγνωση πὼς ἴσως κάτι συμβεῖ μεταβάλλεται σὲ ἀνυπερβλητὸ ἐμπόδιο.

Οἱ γενετικὲς ἀναλύσεις ἔχουν ὅμως καὶ μιᾶ πρόσθετη, τουλάχιστον ἐξίσου σημαντικὴ συνέπεια. Ὅσο γενικεύονται, τόσο πιὸ φανερὰ διαμορφώνεται μιᾶ νέα κατηγορία προσώπων, ἐκείνων ἀκριβῶς, ποῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο γενετικὸ δεδομένο.

Ἡ παραδοξότητα εἶναι χειροπιαστή. Τὴν ἴδια στιγμή, ποῦ τὰ ἐθνικὰ συντάγματα ἀπορρίπτουν κατηγορηματικὰ διακρίσεις, ποῦ τόσο ὁ εὐρωπαϊκὸς χάρτης τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ὅσο καὶ τὸ σχέδιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συντάγματος ἀλλὰ καὶ κοινοτικὲς ὁδηγίαι καταδικάζουν ἀπερίφραστα, ἐξελίσσονται καὶ ἐφαρμόζονται νέες τεχνικὲς, ποῦ μοιραῖα συνεπάγονται νέες διακρίσεις.

Ἡ πιθανή, μὰ ὀλοένα καὶ αὐξανόμενη ἐκταση τῶν διακρίσεων γρήγορα διαφαίνεται ἂν μόνον καὶ μόνον ἀναλογισθεῖ κανένας, πὼς στὴ σχετικὰ μικρὴ περίοδο μεταξύ τοῦ 1992 καὶ τοῦ 2000 ὁ ἀριθμὸς τῶν παθήσεων μὲ γενετικὰ αἷτια αὐξήθηκε ἀπὸ δυὸ σὲ δέκα χιλιάδες. Γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν σωστὰ οἱ ἐπιπτώσεις πρέπει νὰ ληφθεῖ ταυτόχρονα ὑπόψη ἡ παράλληλη αὐξηση προγνωστικῶν ὑπολογισμῶν καὶ ἡ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐπιρροή τους. Οἱ προγνωστικοὶ ὑπολογισμοὶ —μιᾶ ἀσθένεια ἔχει πιθανότητα 50% νὰ ἐκδηλωθεῖ— δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καθορίζουν τὸ μέλλον ἐνὸς ἀτόμου. Αποφασιστικὴ εἶναι στὴν πραγματικότητά

ή ένδεχόμενη εκδήλωση της ασθένειας και όχι ή ποσοστιαία πιθανότητά της. Διορθωτικά μέτρα, όσα αναγκαία κι αν φαίνονται, προϋποθέτουν ωστόσο την προθυμία για αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα, αλλά και στις κατευθυντήριες αρχές της εργασιακής νομοθεσίας. Οί νομοθέτες προτίμησαν όμως να σιγήσουν και παρατείνουν έτσι την ύπαρξη των όλο και πιο διαδεδομένων γενετικών διακρίσεων. Κάθε καθυστέρηση οξύνει, όπως και στην περίπτωση του πρώτου παραδείγματος, την αντίθεση με βασικές αξίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

3

Με τη νευροπάθεια Huntington σχετίζεται και το τρίτο παράδειγμα. Άφορα δυο αδελφούς, που λίγο μετά το γάμο και του δεύτερου συζήτησαν εάν θα έπρεπε να υποβληθούν σε ιατρικές εξετάσεις, ώστε να εξακριβωθεί αν πάσχουν, όπως και άλλα μέλη της οικογένειάς τους, από Huntington. Ο μεγαλύτερος ήταν θετικός, ο μικρότερος όχι μόνο απόλυτα αρνητικός αλλά και κατηγορηματικά αντίθετος σε κάθε πληροφόρησή του αναφορική στην εξέταση του αδελφού του.

Το προσχέδιο της σύμβασης για τη βιοϊατρική, που συζητήθηκε πρόσφατα στο Συμβούλιο της Ευρώπης, προβλέπει κοντά στα άλλα δικαιώματα των ασθενών και το δικαίωμά τους «να μην γνωρίζουν» (not to know), (ne pas savoir). Το ίδιο αίτημα είχε κιόλας κατ' επανάληψη διατυπωθεί μεταξύ άλλων και από τις αρχές προάσπισης των προσωπικών δεδομένων στη Γαλλία και στη Γερμανία. Ιδιαίτερα ή μακροχρόνια πείρα με την πληροφόρηση των ασθενών οδήγησε στο συμπέρασμα ότι, παρόλη την ανάγκη της εξασφάλισης μιας βασικά άπεριορίστης πρόσβασης στα προσωπικά δεδομένα, υπάρχουν περιπτώσεις, στις οποίες μπορεί και πρέπει να αναγνωριστεί στα υποκείμενα των δεδομένων το δικαίωμα «να μην πληροφορηθούν» και συνεπώς «να μην γνωρίζουν». Αυτή ακριβώς ή πεποίθηση επιβεβαιώθηκε από τις αντιδράσεις στις γενετικές αναλύσεις, με αποτέλεσμα το δικαίωμα τόσο των ασθενών όσο και κάθε άλλου ατόμου «να μην γνωρίζει» να θεωρείται εξίσου κατανοητό όπως το δικαίωμα της πρόσβασης.

Μ' όλα ταύτα οί αμφιβολίες δέν εξαφανίστηκαν, τούναντίον μεγάλωσαν. Το παράδειγμα των δυο αδελφών είναι ένδεικτικό. Η σαφέστατη απαγόρευση πληροφόρησης μπορεί ν' ανταποκρίνεται πλήρως στο δικαίωμα του μικρότερου αδελφού «να μην γνωρίζει», δέν αποκλείει όμως μία σειρά από ερωτήματα. Είναι, πρώτον, δυνατό αν ο μεγαλύτερος αδελφός μάθει πώς πραγματικά πάσχει από Huntington να το κρατήσει μυστικό ή τόν υποχρεώνει τó γεγονός, ότι πρόκειται για πληροφορία αναμφίβολα σημαντική και για τά άλλα μέλη της

οικογένειας, να τους τὸ πεί; Ποιὰ εἶναι, δεύτερον, τὰ καθήκοντα τοῦ υπεύθυνου γιατροῦ, περιορίζονται στὴν εξέταση καὶ στὴν συζήτηση τῶν αποτελεσμάτων μὲ τὸν εξετασθέντα ἢ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν ἐνημέρωση τουλάχιστον τῶν πιὸ στενῶν συγγενῶν, μ' ἄλλα λόγια καὶ τῆς γυναίκας τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ; Καλύπτει, τρίτον, τὸ δικαίωμα τοῦ ἐνδιαφερόμενου «να μὴ γνωρίζει» καὶ δεσμεύσεις προερχόμενες ἀπὸ ἐργασιακὲς ἢ ἀσφαλιστικὲς σχέσεις; Ἀλλάζει, τέταρτον, τίποτα στὴν περίπτωση ποὺ ἡ εξέταση γίνεται στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς πάθησης ἢ γενικὰ γενετικῶν ιδιοτήτων;

Ἡ καθημερινὴ πράξη δείχνει, πὼς τὸ δικαίωμα «να μὴ γνωρίζεις» γρήγορα ἐξανεμίζεται ὅταν ἀφηρημένες σκέψεις πρέπει νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὴν πράξη. Ἡ πρακτικὴ φέρνει ὅμως στὸ φῶς καὶ κάτι ἄλλο: Σὲ μιὰ κοινωνία μὲ ἐξελιγμένα ἀσφαλιστικὰ συστήματα, κρατικά, ιδιωτικά ἢ ἀνάμικτα, τὸ δικαίωμα κάθε ἀτόμου «να μὴ γνωρίζει» ἔχει στὴν πραγματικότητά δραστηκὰ περιοριστεῖ ἀπὸ μία σχεδὸν ἀπερίοριστη ὑποχρέωση πληροφόρησης. Ἀλλὰ καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἀρκεῖ. Ἡ ὑπέρβαση τοῦ φαινομενικὰ ἀνυπέρβατου δικαιώματος ἔχει προπαντὸς γι' αὐτοὺς ποὺ ὑποβάλλονται σὲ ἰατρικὲς ἐξετάσεις ἰδιαίτερα σημαντικὲς συνέπειες.

Τὸ δικαίωμα «να μὴ γνωρίζεις» περιβάλλει ἐκείνους, ποὺ τὸ ἐξασκοῦν μ' ἓνα προστατευτικὸ τεῖχος. Ἡ ἐνημέρωσή τους, παρόλη τὴν ἐναντίωσή τους, τοὺς φέρνει ἀντιμέτωπους μὲ πληροφορίες, οἱ ὁποῖες, εἴτε τὸ θέλουν, εἴτε ὄχι, ἀλλάζουν ριζικὰ τὴ ζωὴ τους. Ξέρουν πιά, πὼς εἶναι βεβαρημένοι μὲ γενετικὰ ἐλαττώματα, οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθοῦν μετὰ δεκαετίες ἢ καὶ καθόλου. Ἀποτελεῖ ὅμως αὐτὸ ἐπαρκῆ δικαιολογία γιὰ νὰ φορτωθεῖ ὅλο τὸ βάρος γνώσεων κατασταλτικῶν γιὰ κάθε προσδοκία καὶ δραστηριότητα σ' ἐκείνους ἀποκλειστικὰ ποὺ συνειδητὰ διάλεξαν νὰ γνωρίζουν τὰ γενετικὰ τους δεδομένα. Τὸ βάρος μπορεῖ νὰ ἔχει μόνο ὁ ἓνας ἀδερφὸς ποὺ γνωρίζει;

Ἀπὸ συζητήσεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ἐπαληθεύεται κάτι ποὺ εἰπώθηκε ἤδη σὲ σχέση μὲ τὸ δεύτερο παράδειγμα: Ἡ οὐτοπία, ποὺ πρωτοδιατυπώθηκε ὅταν ἐμφανίστηκαν οἱ ὑπολογιστὲς ὅτι μιὰ συλλογὴ ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν μὲ τὴν πιὸ πλατιά ἔννοια τῆς λέξης, ἰατρικῶν δεδομένων τοῦ κάθε πολίτη μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει βάση μιᾶς νέας προληπτικῆς κοινωνικῆς προνοίας, ἀποδεικνύεται ὅλο καὶ πιὸ ἐφικτὴ. Ὅμως μὲ κάθε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπικυρώνονται κανόνες καὶ θεσμοὶ ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ μας καὶ δύσκολα πιά ἀνακαλοῦνται.

4

Τò τέταρτο και τελευταίο παράδειγμα αναφέρεται σε μία κάπως παραμελημένη πτυχή τών γενετικών αναλύσεων, τήν προσφορά τους στο Διαδίκτυο. Αρχικά άφοροϋσε σχεδόν αποκλειστικά τήν πιστοποίηση τής πατρότητας, «para-check» στη γλώσσα του Ίντερνετ. Οί τιμές κυμαίνονται ανάμεσα στα 350 και τα 500 ευρώ. Τò αντίλλαγμα είναι ή αποστολή ενός ««DMA-safe kit» με ακριβείς οδηγίες για τή λήψη του δείγματος, σάλιο, τρίχες από τα μαλλιά ή τήν ξυριστική μηχανή, γόπες τσιγάρων, οδοντόβουρτσες, ένα έρωτηματολόγιο και ή υπόσχεση τής σύννομης αποστολής ενός απολύτως ακριβούς αποτελέσματος. Γρήγορα προστέθηκε και τò σαφώς πιό φτηνό (100 μέχρι 300 ευρώ) τέρστ τής άπιστίας. Ιστοσελίδες όπως αυτή τής Biotechnologie Australia δείχνουν πόσο έχει αυξηθεί στο μεταξύ, αλλά και διαφοροποιηθεί ή προσφορά. Περιλαμβάνει όλο και περισσότερες γενετικές αναλύσεις για γενικά διαδεδομένες ασθένειες όσο και για παθήσεις χαρακτηριστικές για έναν όρισμένο πληθυσμό.

Περιορίζομαι σ' αυτές τίς λίγες πληροφορίες και προσθέτω, πώς δεν έχω σκοπό ν' ασχοληθώ ούτε με τίς λεπτομέρειες τών εξετάσεων, ούτε και με τò έρώτημα, αν τέρστ σαν αυτά τής πατρότητας ή τής άπιστίας συμβιβάζονται με τήν προστασία τών προσωπικών δεδομένων, καθώς και με τò οικογενειακό δίκαιο.

Έκείνο πού θέλω νά εξετάσω είναι τò ίσως πιό έντυπωσιακό σημείο όλων αυτών τών αναλύσεων: ή προσφορά τους σ' ένα παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο. Οί επιχειρήσεις αναγγέλλουν και διαφημίζουν τά τέρστ στην ιστοσελίδα τους και οί ενδιαφερόμενοι επικοινωνούν μαζί τους πάλι μέσω αυτής τής ιστοσελίδας. Η έδρα τής επιχείρησης δεν παίζει άρα κανέναν απολύτως ρόλο και ανάλογα χωρικά άπερίοριστος είναι και ό κύκλος τών ενδιαφερομένων. Ό παραλήπτης του «DMA-safe kit» τής άμερικανικής εταιρίας Genuserve μπορεί, μ' άλλα λόγια, νά είναι έγκατεστημένος στον Άγιο Φραγκίσκο, στη Μασσαλία, στο Τόκιο, στις Αύστριακές Άλπεις ή στη Φινλανδία.

Με κάθε νέα προσφορά καταφαίνονται όμως και τά όρια τόσο τής έθνικης όσο και τής υπερέθνικης νομοθεσίας. Μπορεί ό νομοθέτης νά υπογραμμίζει τήν υποχρέωση τής παροχής όρισμένων πληροφοριών, νά τονίζει τά δικαιώματα τών προσώπων πού υποβάλλονται στα τέρστ και νά άπαιτεί τή συγκατάθεσή τους, οί προσφορές συνοδεύονται κατά κανόνα από μερικές παρατηρήσεις χωρίς κανένα ούσιαστικό περιεχόμενο. Ό κυβερνοχώρος δεν αλλάζει μόνο τίς συνθήκες τής επικοινωνίας αλλά ύπονομεύει και τò κύρος τών κλασσικών ρυθμιστικών μέσων. Οί όλο και πιό έντονες προσπάθειες ν' ανεξαρτητοποιηθεί ό κυβερνοχώρος και νά

ύπαρχει σ' ένα νέου είδους «μαλακού δικαίου» (soft law) έκπονημένου από τούς «έπισκέπτες» του και ιδιαίτερα από εκείνους που διασφαλίζουν τις τεχνικές του προϋποθέσεις, αντανακλούν αυτήν ειδικώς την εξέλιξη και γεννούν την εντύπωση ότι μία νέα εποχή, όριστικά απαλλαγμένη από κανόνες βασικά έθνοστρεφείς και εξαρτώμενους από ένα κρατικό μονοπώλιο έχει κιόλας αρχίσει.

Μιά προσεκτική μελέτη τών προσφορών στο Ίντερνετ δείχνει εντούτοις πώς νομοθετικές επεμβάσεις κάθε άλλο παρά μάταιες είναι. Το παράδειγμα έδωσε ο νομοθέτης του κρατιδίου της Νέας Υόρκης στις Ήνωμένες Πολιτείες. Απαγόρευσε ρητά την προσφορά γενετικών αναλύσεων και προέβλεψε κυρώσεις τόσο για τις επιχειρήσεις όσο και για εκείνους που διαχειρίζονται το Ίντερνετ. Το αποτέλεσμα είναι κάτι παραπάνω από ενθαρρυντικό. Στις ιστοσελίδες πληθαίνουν οι ύποδείξεις ότι συναλλαγές με κατοίκους του κρατιδίου της Νέας Υόρκης δεν είναι δυνατές λόγω τών νομικών περιορισμών. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στην Αυστραλία, από τη στιγμή, που οι προτάσεις για ρυθμιστικές επεμβάσεις έγιναν γνωστές. Ιστοσελίδες σαν αυτή του Victorian institute of forensic medicine and molecular biology αντικατοπτρίζουν τη μεταβολή.

Οι περισσότεροι νομοθέτες εξακολουθούν ωστόσο να διστάζουν. Η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι χαρακτηριστική. Η Ευρωπαϊκή Έπιτροπή άμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο φόβο ότι ακόμα και η άπλη απόπειρα ρύθμισης θα επιδράσει αρνητικά στην περαιτέρω εξέλιξη της τεχνολογίας και τελικά της ευρωπαϊκής οικονομίας και τη συναίσθηση, πώς ιδιαίτερα μετά την έγκριση του χάρτη τών θεμελιωδών δικαιωμάτων και την αναγνώριση τών επιπτώσεών του για την πολιτική της Έπιτροπής ή συνέχιση της αδράνειας δύσκολα δικαιολογείται. Λίγο πολύ επαναλαμβάνεται έτσι το δίλημμα που πάνω από μία δεκαετία εμπόδιζε την Έπιτροπή να προτείνει κοινούς κανόνες για την προστασία τών προσωπικών δεδομένων. Και τότε ο αποφασιστικός ρόλος της τεχνολογίας για το μέλλον της ευρωπαϊκής οικονομίας ήταν το κύριο επιχείρημα για μία βασικά αρνητική αντίδραση. Και τότε όμως επικράτησε στο τέλος η πεποίθηση πώς η τεχνολογία δεν απαλλάσσει την Ευρωπαϊκή Ένωση από την υποχρέωση να προγραμματίσει και να εφαρμόσει μία πολιτική που στηρίζεται στις συνταγματικές της αρχές.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Στοιχεία αναφερόμενα στον στιγματισμό σέ βυζαντινά νομικά κείμενα, υπό του άντεπιστέλλοντος μέλους κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Ο στιγματισμός του άνθρωπίνου σώματος ιδίως των δούλων και των αιχμαλώτων πολέμου δέν ἦταν άγνωστος στήν έλληνική άρχαιότητα¹. Οί ρωμαίοι και στή συνέχεια οί βυζαντινοί έχρησιμοποίησαν εύρύτατα τόν στιγματισμό όχι μόνον έπί των φυγάδων δούλων, αλλά γενικότερα ώς μέσον προληπτικόν πρòς άποτροπήν τής φυγής τους. Χαρακτηριστική έπί του προκειμένου είναι διάταξη των Πανδεκτών, ένταχθεισα άργότερα έξελληνισμένη στα Βασιλικά, κατά τήν όποία ή άναγνώριση και σύλληψη των φυγάδων έπετυγχανετο και άπό τις ιδιαίτερες ούλές που έφεραν στο σώμα τους². Η στίξη δέ αυτή των δούλων δέν παρουσίαζε κανένα πρόβλημα. Και τούτο, διότι οί τελευταίοι μη άποτελούντες,

*MÉNÉLAS TOURTOGLOU, *Éléments relatives à la stigmatisation provenant de textes juridiques byzantins*.

1. “εί δέ τυγχανεί τις ύμων δραπέτης έστιγμένος” (Άριστοφ., Όρνιθες 760), “στιγματίαις θ’ άρπαλέως” (Άριστοφ., Λυσιστράτη 331), “όμως μέντοι ό γε Δελφίων και στιγματίας τις μετ’ αυτού” (Ξενοφώντος, Έλληνικά 5,3,24), “τούς γε μήν άλισχομένους αιχμαλώτους Σαμίων στίζειν κατά προσώπου και είναι τόν στίγμα γλαύκα” (Αίλιαν. Κλαυδ., Ποικίλη Ιστορία 2,9). Πέρι του στιγματισμού και ειδικότερα έάν έγίνετο με δερματοστιξία ή με πυρακτωμένο σίδηρο βλ. C.P. Jones, *Stigma: Tattoing and branding in graeco-roman antiquity*, *The Journal of Roman Studies*, LXXVII, London 1987, σ. 139 έπ. Πρβλ. και L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la république Athénienne*, II, έκδ. Amsterdam 1969, σ. 435.

2. Dig.11.4.1§8α «... και των σημείων τυχόν, εί ώτειλάς έχουσι» (Βασ. 60.7.1) «... έπίσημον δέ νοείται είναι του οικέτου και ή ούλη αυτού» (Βασ. 60.7.1. σχόλιον).

ιδίως κατά τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον, ὑποκείμενον δικαίου καὶ θεωρούμενοι ὡς πράγμα, ὑπέκειντο στὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τῶν κυρίων τους ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ζῶα ἢ ἄλλα ἀνήκοντα στὴν περιουσία τους πράγματα. Ἐπομένως ὁ κύριος αὐτῶν μπορούσε ἀνεμποδίστως νὰ ἐπιδέτῃ ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐνδεικτικὴ τῆς ιδιοκτησίας του σφραγίδα. Παραπλήσιες περὶ τῶν δούλων ἀντιλήψεις εἶχε ἐκφράσει, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ὁποῖος τοὺς ἐξαρχαίωσε ὡς “κτῆμα ἔμψυχον” καὶ “ἔμψυχον ὄργανον”³.

Ὁ στιγματισμὸς ὅμως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς νομικὲς πηγές, δὲν εἶχε περὶ ὁρισμένη τὴν ἐφαρμογὴ μόνον ἐπὶ τῶν δούλων ἢ σπανιώτερον ἐπὶ τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. Ἐπεξετείνετο καὶ σὲ ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων. Ἔτσι π.χ. ὅπως πληροφορούμεθα ἀπὸ διάταξη τοῦ Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁴ οἱ ὑδροφύλακες, οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ φύλαξη τῶν δημοσίων ὑδραγωγείων, ὑπεβάλλοντο σὲ στιγματισμὸ ἐπὶ ἐκατέρων τῶν χειρῶν τους. Ἡ προβαλλομένη δὲ γιὰ τὴ στίξη αὐτῆ ἀιτιολογία ἦταν ὅτι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ θὰ ἦσαν εἰς ὄλους φανεροὶ καὶ ἀφοσιωμένοι στὸ ἔργο τους. Ἐπὶ πλέον ἡ διάταξη δὲν παραλείπει νὰ προβλέψῃ καὶ τὴν περίπτωση θανάτου ἐνὸς ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἀντικαταστήσας τὸν θανόντα θὰ ἐστίζετο κατὰ παρόμοιο τρόπο καὶ μὲ τὸ ἴδιο διακριτικὸ σημεῖο. Ἐπίσης ἄλλη διάταξη τοῦ Κώδικα⁵ προβλέπει τὸν στιγματισμὸ τῶν ἐργαζομένων σὲ κρατικὲς ἐπιχειρήσεις ζωτικῆς σημασίας, ὅπως π.χ. γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στρατοῦ⁶. Συγκεκριμένα ἡ διάταξη ὀρίζει τὴν ἐπίθεση στιγμάτων στοὺς βραχίονες τῶν ὀπλοποιῶν, παρομοίων πρὸς ἐκεῖνα τῶν νεοσυλλέκτων τοῦ στρατοῦ.

Ὅμοιως ἐστίζοντο καὶ οἱ ἐργαζόμενοι στὰ ὄρυχαια οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα ἀπετελοῦντο ἀπὸ καταδικασθέντες στὴ ποινὴ τοῦ μετάλλου (in metallum damnati). Ἡ βαρυτάτη δὲ αὐτῆ ποινὴ συνίστατο κατὰ τὶς πηγές στὸ “καταδικασθῆναι τινὰ ἄσβεστον ποιεῖν ἢ θεῖον ὀρύττειν”⁷.

3. “δούλος κτῆμά τι ἔμψυχον” (Ἀριστοτ., Πολιτ. 1253b.32), “ὁ γὰρ δούλος ἔμψυχον ὄργανον, τὸ δ' ὄργανον ἄψυχος δούλος” (Ἀριστοτ., Ἠθ.Νικομ. 1161b.4).

4. 11.43.10

5. 11.10.3. Πρβλ. καὶ Cod.Theod.10.22.4

6. «Κελεύομεν τὸ τῆς ὀπλοποιίας ἔργον μηδένα μὲν ἰδιώτην ἐργάζεσθαι, μόνους δὲ ἐκείνους τὰ ὄπλα κατασκευάζειν τοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις καταγεγομένους ὀπλοποιίαις» (Synopsis Basilicorum, O, VII. Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.453)

7. Βασ.60.51.8 (=Dig.48.19.8§10).-Ἀτταλ. ΛΕ', ρθ. Ζέπων J.G-R, τ.7, σ. 482-Synopsis Basilicorum, M, XI. Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.419-Synopsis Minor Π', σθ'. Ζέπων J.G-R, τ.6,

Από τὰ προαναφερθέντα συνάγεται ὅτι προέχουσα αἰτία τῆς ἐπιβολῆς τοῦ στιγματισμοῦ σὲ πλείστες περιπτώσεις ἀπετέλεσε καὶ ἡ ἀνάγκη συντηρήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ σὲ τομεῖς κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οἱ ἐργαζόμενοι σ' αὐτούς, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἐλεύθεροι, τελοῦσαν ὑπὸ καθεστῶς ἐργασιακῆς δουλείας. Ἔτσι ὁ στιγματισμὸς ἀποτελοῦσε ὄχι μόνον τὸν ἀνασχετικὸ παράγοντα ἐνδεχομένης φυγῆς τους, ἀλλὰ καθιστοῦσε συγχρόνως εὐχολητὴν ἀναγνώριση καὶ σύλληψη τῶν τυχόν φυγάδων.

Στὰ νομικὰ ὅμως κείμενα ἀπαντοῦν καὶ διατάξεις ὅπου ὁ στιγματισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀπειλούμενὴν ποινὴν εἰδικῶς προβλεπομένου ἀδικήματος. Τοῦτο π.χ. καταδεικνύει διάταξή τοῦ Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ τιμωροῦσα μὲ στιγματισμὸ τοὺς βασανίζοντες τοὺς ἵπποκόμους⁸.

Κατὰ κανόνα, πλὴν ὀρισμένων ἐξαιρέσεων ποὺ ἐμνημονεύθησαν προηγουμένως⁹, οἱ διατάξεις δὲν προσδιορίζουν συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὅπου ἔπρεπε νὰ τίθεται τὸ στίγμα. Εὐνόητον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ στιγματισμὸς ἐγίνετο σὲ ἐμφάνες μέρος τοῦ σώματος, ὥστε νὰ καθίσταται ὁρατὸς ἀπὸ ὅλους.

σ.501.-Αρμενόπουλος, Append.III, 32. Γιὰ τοὺς καταδικασθέντες δὲ “εἰς μέταλλον” χωρὶς ταυτοχρόνως νὰ ὀρισθῇ καὶ ὁ χρόνος τῆς καταδίκης τους, ἐλογίζετο ὅτι κατεδικάσθησαν γιὰ μία δεκαετία (Synopsis Minor M', ξη'. Ζέπων J.G-R, τ.6, σ.460.-Ἄτταλ. ΛΕ', σς'. Ζέπων J.G-R, τ.7, σ. 483.-Βασ. 60.51.22. Ἀρμενόπουλος 1.4.70). Διέφερε δὲ ἡ καταδίκη “εἰς μέταλλον” ἐκεῖνης τοῦ καταδικασθέντος εἰς “ἔργον μετάλλου” ὡς πρὸς τὰ δεσμά. Καὶ τοῦτο, διότι “ὁ εἰς μέταλλον καταδικαζόμενος βαρύτερος περιβάλλεται δεσμοῖς”. Βασ. 60.51.8 (=Dig.48.19.8§6) καὶ Βασ. 60.51.40 (σχόλιο). Πρβλ. ὅμως Βασ. 60.30.2 (σχόλιο). Δὲν διέφευγαν δὲ τῆς ποινῆς τοῦ μετάλλου οὔτε οἱ γυναῖκες. Βασ. 60.51.8 (=Dig.48.19.8§8). Ἀπηλλάσσοντο ὅμως οἱ “τίμιοι ἄνδρες” (Βασ. 60.51.26), οἱ στρατιῶτες (Synopsis Basilicorum, Σ', IV,1.Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.509-510), ὅπως καὶ τὰ τέκνα τῶν “διὰ γῆρας ἀποστρατευθέντων” (Βασ.60.51.43 = Cod.9.47.5). Ὁμοίως χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ οἱ παροτρύνσεις τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς ἔχοντες τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα πιστοῦς νὰ συμβάλουν στὴ σωτηρία τῶν καταδικασθέντων στὴ βαρυστάτη ποινὴ τοῦ μετάλλου: “τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθερώτω” (Migne, P. G. 57,319).

8. Cod.12.50.13. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὰ προηγηθέντα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς χρόνια, σὲ στιγματισμὸ, ὑπὸ τὴ μορφή παρεπομένης ποινῆς, ὑπεβάλλοντο ὁμοίως οἱ καταδικασθέντες γιὰ συκοφαντία. Εἰδικότερα ἐστίζετο τὸ μέτωπό τους μὲ πυρακτωμένη σιδερένια σφραγιδα ποὺ ἔφερε τὸ χαρακτηριστικὸ γράμμα Κ. (Darembert - Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, τ. 1, λ. calumnia, σ. 853).

9. Cod.11.10.3, 11.43.10. – Cod.Theod.10.22.4

Ἔτσι ἐκτὸς τοῦ συνήθους στιγματισμοῦ τῶν ἀκραίων μελῶν τοῦ σώματος, στὶς νομικὲς πηγὲς ἀπαντᾶ καὶ στίξη τοῦ προσώπου. Αὐτὸ φανερώνει διάταξη τῶν Βασιλικῶν ἐπιτάσσουσα ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ “εἰς μέταλλον” καταδικασθέντος “μηδαμῶς ἢ αὐτοῦ ὄψις ἐπιγραφέσθω”. Ἡ προβαλλομένη δὲ ἀπὸ τὴν ἴδια διάταξη αἰτιολογία τῆς ἀπαγορεύσεως εἶναι: “... ὥστε ἡ ὄψις, ἥτις πρὸς μίμησιν τῆς ὠραιότητος τῆς οὐρανίας ἐστὶ πεπλασμένη, μηδαμῶς σπιλωθῆ”¹⁰.

Ἡ ἀπαγορευτικὴ αὐτὴ διάταξη τοῦ στιγματισμοῦ προσώπου, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ προγενέστερα στὸ Θεοδοσιανὸ κώδικα¹¹ ὅπως καὶ στὸν κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹², παρὰ τὸν εἰδικὸ τῆς χαρακτῆρα, δὲν φαίνεται ὅτι περιωρίσθηκε μόνον ἐπὶ τῶν μεταλλιζομένων. Τὸ ἔδαφος τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἦταν πολὺ εὐρύτερο, ἐπεκτεινόμενο καὶ πρὸς πάντα στιγματιζόμενο. Τοῦτο ὑπεμφαίνει τὸ σχόλιο τῆς προαναφερθείσης διατάξεως τῶν Βασιλικῶν¹³ ὅπου ὁ σχολιαστὴς αὐτῆς, ἐκφραζόμενος γενικότερα, σημειώνει ὅτι «σπίλους ἐν τῷ προσώπῳ τινὸς μὴ ἐπενεχθῆναι».

Οἱ ρητὲς ὅμως ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν νομοθετικῶν κειμένων δὲν ἐστάθησαν ἱκανὲς νὰ ἀποτρέψουν τοὺς στιγματισμοὺς προσώπων. Ἀντιθέτως ὑπάρχουν στοιχεῖα μαρτυροῦντα ὅτι ἐνίοτε παρεβιάσθησαν καταφώρως. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ στιγματισμὸς τοῦ προσώπου τῶν ἁγίων Θεοδώρου καὶ Θεοφάνους¹⁴. Ἰπέρμαχοι ἀμφότεροι τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ διωχθέντες ἀνελέητα ἀπὸ τὸν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Θεόφιλο, ὑπέστησαν μεταξύ ἄλλων βασάνων καὶ στίξη τῶν προσώπων τους μὲ γνωστοὺς στίχους τοῦ τελευταίου, ἀποκληθέντες ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ «γραπτοί». Στὴν περίπτωσιν ἀκριβῶς αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ ὁ σχολιαστὴς τῆς μνημονευθείσης διατάξεως τῶν Βασιλικῶν¹⁵, ὁ ὁποῖος πλήρης ἀγανακτήσεως γιὰ τὸν παράνομο

10. Βασ. 60.51.54.- Synopsis Basilicorum, M¹, XI, Ζέπων J.G-R, τ. 5, σ. 419.

11. 9.40.2

12. 9.47.17

13. 60.51.54 §3

14. Περὶ αὐτῶν βλ. “Dix Mille Saints”. Dictionnaire hagiographique rédigé par les bénédictins de Ramsgate (Trad. M. Stroobants), Belgique 1991, σ.477.- Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1960, σ.197- Ἐν. Patlagean, Byzance et le blason pénal du corps. Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique, Collections de l'École Française de Rome, 79 (1984), σ. 415.

15. 60.51.54.

στιγματισμό του προσώπου τῶν ἁγίων γράφει : «...οὐαί σοι τοίνυν, ὦ τύραννε, ὅτι τὸν ἅγιον Θεόδωρον καὶ Θεοφάνην ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτῶν μετώποις ἔστιξας ».

Ἀπὸ ὅσα ἐξετέθησαν προκύπτει ὅτι ἡ νομοθετικὴ ἀπαγόρευση τοῦ στιγματισμοῦ προσώπου μὲ τὴν αἰτιολογία τῆς μὴ σπιλώσεως τῆς «οὐρανίας ὕψεως», τεδεῖσα προφανέστατα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας, δὲν φαίνεται ὅτι ἐφαρμόσθηκε πάντοτε στὴν πράξη.

Τέλος ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ στιγματισμὸς ὡς ποινὴ δὲν ἀπετέλεσε μοναδικότητα τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου οὔτε καὶ ἐξέλιπε μὲ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως συνήθης ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ του στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, διατηρηθέντος μάλιστα αὐτοῦ ἀκόμη καὶ σὲ ποινικοὺς κώδικες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἔτσι π.χ. ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ποινικῆς νομοθεσίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 M. Lepeletier, πρόεδρος, τὸ 1790, τῆς Γαλλικῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως, ἀπορρίπτει τὴν ἐφαρμοζόμενη, ὅπως φαίνεται, τότε ποινὴ τοῦ στιγματισμοῦ μὲ πυρακτωμένο σίδηρο. Ἀργότερα μάλιστα ὁ Ναπολεόντειος Ποινικὸς Κώδικας τοῦ 1810 μεταξύ τῶν προβλεπόμενων στὶς διατάξεις του ποινῶν περιέλαβε καὶ ἐκείνην τοῦ στιγματισμοῦ¹⁶.

RÉSUMÉ

Éléments relatifs à la stigmatisation provenant de textes juridiques byzantins.

La présente communication porte sur la stigmatisation, connue grâce aux sources gréco-romaines et que l'on retrouve également dans les textes juridiques byzantins.

En plus du marquage habituel des esclaves, voir même, parfois, celui des prisonniers de guerre, les dispositions du droit byzantin nous apprennent que la stigmatisation était également appliquée à des citoyens libres et, plus précisément et principalement, aux travailleurs d'entreprises publiques dont l'importance était vitale. La raison en était, de toute évidence, que la stigmatisation permettrait, d'une part, de prévenir l'éventuelle fuite des personnes concernées et, d'autre part, que celles-ci soient aisément repérées et arrêtées. La même procédure était également appliquée aux condamnés aux travaux forcés dans les mines.

16. Βλ. σχετικῶς Νέστ. Κουράκη, Ἡ ποινικὴ καταστολή, Ἀθήνα 1984, σ.109 καὶ 111.

Par ailleurs, dans les textes juridiques des byzantins, la stigmatisation est également mentionnée comme peine imposée dans le cas de certains délits.

En ce qui concerne la partie du corps humain où le stigmate devait être appliqué, une disposition expresse interdisait la stigmatisation du visage mais elle ne fut toujours respectée dans la pratique.

Enfin, nous signalons que, en tant que peine, la stigmatisation ne représente pas une exclusivité du droit romain-byzantin. Au contraire, elle était également pleinement d'application, en tant que sanction pénale, dans l'espace européen et, ce, y compris après la chute de l'état byzantin. Qui plus est, elle fut également conservée dans le Code Pénal Napoléonien de 1810.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΜΕΡΙΚΗΣ
κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ)

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΚΑΛΚΕΑ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὑποδέχεται σήμερα ἐπίσημως, τὸν Σεβασμιώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀμερικῆς κ. Δημήτριο, μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες προσωπικότητες τῆς Ὀρθοδοξίας.

Τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο, σχολιασμοῦ καὶ κριτικῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, κεῖται σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο καὶ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς. Γιὰ τοῦτο ἔχει κληθεῖ καὶ ἐδίδαξε, ἐπὶ διετία, ὡς Ἐπισκέπτης Καθηγητῆς, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard καὶ ἔκτοτε χαίρει ἰδιαιτέρας ἐκτιμῆσεως, μεταξὺ τῶν Καθηγητῶν του. Ἐχει συμμετάσχει μὲ γόνιμη ἐπιτυχία σὲ πολλὰ διεθνῆ Συνέδρια καὶ σὲ συναντήσεις, μὲ ἐκπροσώπους ἄλλων δογμάτων καὶ ἐκκλησιῶν. Τὰ κείμενα καὶ οἱ ὁμιλίαι του ἐντυπωσιάζουν γιὰ τὴν θεολογικὴ τους δεινότητα καὶ τὸ πνευματικὸ τους βάθος, ποὺ διερμηνεύουν τὰ χαρίσματα μίας ἐξοχῆς προσωπικότητας, ποὺ κι ἐμεῖς ἐθαυμάσαμε, στὸν τότε Ἐπίσκοπο Βρεσδένης.

Ἡ γόνιμη δράση του, ὡς Ἐξάρχου πρῶτα καὶ ὡς Ἀρχιεπισκόπου σήμερα στὴν Ἀμερική, καταδεικνύει ἕναν πνευματικὸ ἡγέτη πρώτης γραμμῆς – ἡγέτη ποὺ ἔχει ἀποσπάσει τὸν σεβασμὸ τῆς Ὁμογένειας καὶ ἔχει ἐπιλύσει ἐπιτυχῶς πάμπολλα προβλήματα τῆς. Γιὰ τοῦτο, περιβάλλεται μὲ βαθὺ σεβασμὸ, ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἄλλων ἐκεῖ Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολι-

τικού κόσμου τῆς Ἀμερικῆς, συνεχίζοντας με ὑποδειγματική συνέπεια καὶ ὑψηλὸ ἦθος, τὴν παράδοση τοῦ μεγάλου Ἱεράρχου Ἀρχιεπισκόπου κ. Ἰακώβου.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου, Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰωάννης Ζηζιούλας, κατόπιν ἐντολῆς τῆς Συγκλήτου, θὰ παρουσιάσει τὸ ἐπιστημονικὸ, τὸ ποιμαντικὸ, τὸ ἐθνικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ ἔργο του.

Σεβασμιώτατε,

Ἡ μεγάλου διαμετρήματος θεολογικὴ Σας προσωπικότητα, τὸ πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ ἔργο ποὺ πραγματοποιοῦτε στοὺς κόλπους τῆς Ἀμερικανικῆς Συμπολιτείας, με ὁδηγεῖ νὰ Σᾶς βεβαιώσω, πὼς θεωρῶ τιμὴ ὑψηλὴ ποὺ μοῦ δίδεται σήμερα ἢ εὐκαιρία νὰ Σᾶς ὑποδέχομαι στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς πατρίδος μας.

Σᾶς εὐχομαι, ἀπὸ μέσης καρδίας, μακρότητα ἡμερῶν, ὥστε θεοφιλῶς καὶ ἐλληνοπρεπῶς νὰ διαποικαίνετε τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἀμερικῆς καὶ νὰ δρέπετε καρποὺς ἀγλαοὺς ἀγάπης, ἐνότητος καὶ τιμῆς.

Σεβασμιώτατε, ὡς εὖ παρέστητε.

«ΕΞΕΖΗΤΗΣΑ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΣΟΥ» (ΨΑΛΜ. 26, 8)
 ΒΙΒΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
 ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΜΕΡΙΚΗΣ κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ)

Χάριν δίδωμι Κυρίῳ τῷ Θεῷ ἐπὶ τῇ εὐσήμεῳ ταύτῃ τελετῇ.

Ἐκφράζω τις θερμότερες εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν ὄντως ἐξαιρετικὴ τιμὴ τῆς ἐκλογῆς μου ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ γιὰ τὴν παροῦσα ἐπίσημη ὑπόδοχή. Ἡ εἴσοδος μου στὸ κορυφαῖο καὶ περιλαμπρὸ αὐτὸ τέμενος τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης μὲ συγκινεῖ βαθύτατα καὶ μὲ πληροῖ εὐγνωμοσύνης τόσο πρὸς τὰ ἐκλεκτὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας, ὅσο καὶ πρὸς τὸν Θεὸ τῆς σοφίας καὶ Πατέρα τῶν φώτων.

Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν ἀξιότιμο φίλο Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Καθηγητὴ Κύριο Γρηγόριο Σκαλκέα γιὰ τὴν εὐμενέστατη ἐναρκτήρια προσφώνησή του, ἐνδεικτικὴ τῆς εὐγενείας, τῆς ὀξυνοίας, καὶ τῆς γενναιοδωρίας τοῦ πνεύματός του. Ἐπίσης ἰδιάζουσες εὐχαριστίες ἐκφράζω καὶ πρὸς τὸν Σεβασμιώτατο ἀδελφὸ Μητροπολίτη Περγάμου Κύριο Ἰωάννη γιὰ τὴν εἰσαγωγικὴ του παρουσίαση, μιὰ παρουσίαση ἀποκαλυπτικὴ τῆς ἀσυνήθους θεολογικῆς του παιδείας, τῆς λαμπρότητος τῆς σκέψέως του καὶ τοῦ βάθους τῆς πνευματικότητός του. Οἱ θερμὲς εὐχαριστίες μου ἀπευδύνονται καὶ πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἀγαπητοὺς Ὀμογενεῖς, οἱ ὅποιοι εἶχαν τὴν πολλὴ καλωσύνη νὰ ἔλθουν ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ γιὰ νὰ παραστοῦν στὴν σημερινὴ ἐπίσημη τελετῇ.

Καὶ ἤδη ἔχω τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ, στὸν συνεπτυγμένο χρόνο μιᾶς σύντομης ὁμιλίας, νὰ παρουσιάσω ὠρισμένες βασικὲς σκέψεις ἐπὶ τοῦ προαναγγελθέντος θέματος ὑπὸ τὸν τίτλο,

«Ἐξεζήτησα τὸ πρόσωπόν σου» (Ψαλμ. 26, 8)
 Βιβλικὲς παραλλαγὲς στὸ θέμα τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ

Εισαγωγικά

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κάθε ἐποχῆς, κάθε πολιτισμοῦ καὶ κάθε γεωγραφικῆς περιοχῆς, ἀποτελεῖ θεμελιώδες θρησκευτολογικὸ φαινόμενο. Φαινόμενο ποῦ ἐμφανίζεται σὲ ποικίλες μορφές, ποῦ ἐκφράζεται συχνὰ μὲ διαμετρικὰ διαφοροποιημένους τρόπους, ποῦ ἐμπλέκει τὴν γλῶσσα, τὴν τέχνη, τὴν ἐπιστήμη, τὴν πολιτικὴ, τὴν οἰκονομία καὶ γενικὰ τὴν διανόηση τόσο τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου τῶν ἀρχικῶν αἰώνων τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ὅσο καὶ τῶν προχωρημένων διανοητῶν τῆς σύγχρονης ἐποχῆς.

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ὡς στοιχειώδες θρησκευτολογικὸ φαινόμενο, μπορεῖ τελικὰ νὰ ἀναχθῆ σὲ μίαν ἀπλή ἀλλὰ οὐσιαστικὴ κίνηση τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγῶ πρὸς τὸ θεῖο Σύ, σὲ μίαν δυναμικὴ φορὰ τῆς ἐγκόσμιας ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὑπερβατικὴ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. Μία τέτοια ὅμως ἀπλουστευτικὴ ἀναγωγὴ δὲν πρέπει νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλὸ καὶ εὐκολονόητο φαινόμενο. Ἡ ἀπέραντη καὶ συνεχῶς διογκούμενη παγκόσμια βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος τονίζει ἀμέσως τὴν πολυσύνθετη καὶ δυσσεύνητη φύση τοῦ φαινομένου τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Θαυμάσιο παράδειγμα ἐν προκειμένῳ μᾶς προσφέρουν τὰ βιβλικὰ κείμενα. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐνῶ ἀποκαλύπτουν τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλύπτουν ταυτοχρόνως καὶ τὸν ἀνθρώπινο λόγο περὶ Θεοῦ. Ἐνῶ κατ' οὐσίαν φανερώνουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἀναζητοῦντος τὸν ἄνθρωπο, φανερώνουν ἐπίσης καὶ τὴν ἀσίγαστη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου ποῦ εὐρίσκεται ὑπαρξιακὰ σὲ κατάσταση ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸς στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ στίχος 8 τοῦ 2θου ψαλμοῦ, ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: «Σοὶ εἶπεν ἡ καρδία μου, ἐξεζήτησα τὸ πρόσωπόν Σου, τὸ πρόσωπόν Σου Κύριε ζητήσω». Πρόκειται γιὰ τὸν στίχον ποῦ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ τίτλου τῆς παρούσης ὁμιλίας. Ὁ στίχος αὐτὸς ὡς ὀργανικὸ μέλος ἐνὸς θεοπνεύστου κειμένου ἀνήκει φυσικὰ στὴν εὐρύτερη σφαῖρα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ὅμως προφανές ὅτι ὁ ἴδιος στίχος ἐκφράζει μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια καὶ ἀδιαμφισβήτητο πάθος μίαν καθαρῶς ἀνθρώπινη κατάσταση καὶ τάση τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος πρὸς τὸ θεῖον. Θὰ μπορούσε ἐπομένως κάλλιστα νὰ μελετηθῆ καὶ ὡς κείμενον ἐνδεικτικὸ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα βιβλικὰ κείμενα στὰ ὅποια μὲ

εϋγλωττο και συναρπαστικό τρόπο, άλλοτε άμεσα, άλλοτε έμμεσα εμφανίζεται το θέμα αυτό τής αναζήτησεως του Θεου σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες διαφοροποιημένες μορφές. Η διαφοροποίηση αναφέρεται κυρίως στο ποιός είναι ο αναζητούμενος Θεός και ποιές οι προεξάρχουσες ιδιότητές Του. Θα προσπαθήσω με άκρως συνοπτικό τρόπο να παρουσιάσω μερικές από τις παραπάνω διαφοροποιημένες μορφές που συνιστούν ουσιαστικές βιβλικές παραλλαγές στο ζωτικό ύπαρξιακό φαινόμενο τής αναζήτησεως του Θεου από τον άνθρωπο.

1. Πρώτη Παραλλαγή: Από τὸ μηδέν, τὸ χάος και τὴν ἀμορφία στὴν τάξη και στὴν ἔλλογη διακυβέρνηση τοῦ κόσμου

Η πρώτη παραλλαγή εμφανίζεται στο αρχικό κεφάλαιο τής Γενέσεως, δηλ. του πρώτου βιβλικού κειμένου τής Παλαιᾶς Διαθήκης. Ίδου επιλεκτικά μερικοί στίχοι από τὸ πρώτο κεφάλαιο τής Γενέσεως:

Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός τὸν οὐρανὸν και τὴν γῆν. Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος και ἀκατασκεύαστος, και σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, και πνεῦμα Θεοῦ ἐπέφερετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος (Γέν. 1, 1).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Γενηθήτω φῶς. Και ἐγένετο φῶς (Γέν. 1, 3).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Γενηθήτω στερέωμα ἐν μέσῳ τοῦ ὕδατος και ἔστω διαχωρίζον ἀνά μέσον ὕδατος και ὕδατος. Και ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 6).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς συναγωγὴν μίαν, και ὀφθήτω ἡ ξηρά. Και ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 9).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Βλαστησάτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου, σπεῖρον σπέρμα κατὰ γένος και καθ' ὁμοιότητα, και ξύλον κάρπιμον ποιοῦν καρπόν, οὗ τὸ σπέρμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ κατὰ γένος ἐπὶ τῆς γῆς. Και ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 11).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ εἰς φαῦσιν τῆς γῆς, τοῦ διαχωρίζειν ἀνά μέσον τῆς ἡμέρας και ἀνά μέσον τῆς νυκτός: και ἔστωσαν εἰς σημεῖα και εἰς καιροὺς και εἰς ἡμέρας και εἰς ἐνιαυτούς: και ἔστωσαν εἰς φαῦσιν ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ ὥστε φαίνειν ἐπὶ τῆς γῆς. Και ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 14-15).

Και εἶπεν ὁ Θεός: Ἐξαγαγέτω τὰ ὕδατα ἐρπετὰ ψυχῶν ζωσῶν και πετεινὰ πετόμενα ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ. Και ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 20).

Και εἶπεν ὁ Θεός· Ἐξαγαγέτω ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν κατὰ γένος, τετράποδα καὶ ἔρπετά καὶ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος. Καὶ ἐγένετο οὕτως (Γέν. 1, 24).

Και εἶπεν ὁ Θεός· Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἔρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεός τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρρεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς (Γέν. 1, 26-27).

Και εἶδεν ὁ Θεός τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν (Γέν. 1, 31).

Τί ἀκριβῶς παρατηροῦμε στὴν περίπτωση αὐτή; Ἐδῶ ἔχουμε μία περιγραφή τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος μὲ ἰδιαίτερη ἐμφάση στὸν πλανήτη Γῆ, τὸν πλανήτη μας. Ἡ περιγραφή εἶναι ἀπολύτως μεθοδική, καὶ προχωρεῖ μὲ διαδοχικὲς φάσεις ποὺ ὀρίζονται μὲ βασικούς ἐπαναλαμβανόμενους ὅρους (π.χ. «καὶ εἶπεν ὁ Θεός», «καὶ ἐγένετο οὕτως», «ἡμέρα μία», «ἡμέρα δευτέρα» κ.λπ.), γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ συστηματικὴ καὶ ἰσόρροπη ἀκολουθία τῶν μεϊζόνων γεγονότων τῆς δημιουργίας. Τὰ γεγονότα καλύπτουν ἓνα εὐρὺ φάσμα δημιουργικῶν ἐνεργειῶν ποὺ πραγματοποιοῦνται μέσῳ τοῦ παντοδύναμου λόγου τοῦ Θεοῦ Δημιουργοῦ. Στὸ τέλος τῶν ἑξι χρονικῶν περιόδων, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων πραγματοποιοῦνται τὰ μεϊζονα γεγονότα τῆς δημιουργίας, ἡ εἰκόνα ποὺ ἀναδύεται εἶναι ἡ ἐξῆς: ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μηδενικὴ κατάσταση ἀνυπαρξίας δημιουργεῖται ἓνα σύμπαν, τὸ ὁποῖο θεωρούμενο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκοπιὰ χαρακτηρίζεται ὅπως εἶναι φυσικὸ ἀπὸ μία γεωκεντρικὴ ἄποψη. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ γῆ εἶναι ἀόρατος καὶ ἀκατασκευαστος, καὶ σκότος ἐπιφέρεται ἐπάνω τῆς ἀβύσσου. Ἡ ὁρολογία εἶναι ὁρολογία χάους, ἀμορφίας καὶ σκότους. Στὴ συνέχεια ὁμως, τὸ σκότος ὑποχωρεῖ, ἡ γῆ παίρνει σαφῆ μορφή μὲ τὸν διαχωρισμὸ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς, ὁ φυτικὸς, ὁ ζωικὸς καὶ ὁ ἀστρικός κόσμος κάνουν τὴν ἐμφάνισή των ὁπότε καὶ δημιουργεῖται ὁ ἄνθρωπος. Δημιουργεῖται κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, μὲ ἐντολή, αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς (Γέν. 1, 28).

Τὸ ὑπέροχο αὐτὸ κείμενο μπορεῖ νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ ὄχι μόνον ὡς θεολογικὴ βιβλικὴ περιγραφή τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκφραση τῆς εἰδικῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀναζήτηση ἀποβλέπει σὲ ἓναν Θεὸ ὁ ὁποῖος αἶρει τὴν ἀνυπαρξία τοῦ κόσμου, δηλαδή δημιουργεῖ ἐκ τοῦ μηδενὸς τὸ σύμπαν, καὶ ἐν συνεχείᾳ μεταμορφώνει τὸ ἀρχικὸ χάος

σὲ κόσμος, εἰσάγει στὸ ἀρχέγονο σκότος τὸ φῶς, ἐναρμονίζει τὸ σύστημα τῶν θαλασσῶν μὲ τὴν ξηρά, παράγει τὴν ζωὴ καὶ ἐν τέλει δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο χρηθεῖ τὸν ἔλεγχον ἐπὶ πάντων. Ἡ ἀναζήτηση ἐδῶ τοῦ Θεοῦ συνδέεται μὲ ὑπέρβαση τοῦ κοσμικοῦ φόβου, μὲ ὑπέρβαση ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ τρόμου τῆς ἀνυπαρξίας, τοῦ χάους καὶ τῆς ἀταξίας τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀπειλῆς ἐκ τοῦ ζωικοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου. Ἐπὶ πλέον ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου διὰ μόνου τοῦ λόγου μὲ τὰ διαδοχικὰ καὶ εἶπεν ὁ Θεός, τὰ ὅποια διαστίζουσι τὴν σχετικὴ περιγραφή, προβάλλει τὴν παντοδυναμία καὶ τὸ ἔλλογο τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ ἐφ' ὅσον ὁ ἀναζητούμενος Θεὸς χρηθεῖ στὸν ἄνθρωπο τὴν κυριαρχία ἐπὶ τοῦ πλανήτου γῆς.

Ὁ ἀναζητούμενος Θεὸς τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως εἶναι Θεὸς δημιουργὸς οὐσιαστικῆς ὑπάρξεως ἐναντι μηδενικῆς ἀνυπαρξίας, τάξεως ἐναντι χάους, καὶ ἐλλόγου προνοίας ἐναντι ἀλόγου καὶ τυχαίας φθορᾶς τῶν πάντων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνας τέτοιος Θεὸς ἀποτελεῖ τὸν ἀναζητούμενο Θεὸ πολλῶν συγχρόνων ἀνθρώπων.

2. Δεύτερη Παραλλαγή: Ἀπὸ τὸ θανάσιμο τραῦμα καὶ τὴν πτώση στὴν ἀποκατάσταση

Ἡ δευτέρα βιβλικὴ παραλλαγή στὸ θέμα τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἄλλο σπουδαιότατο παλαιοδιαθηκικὸ κείμενο, τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων, γιὰ τὸ λεγόμενον προπατορικὸ ἁμάρτημα τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου ζεύγους, τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὕας. Ἴδου καὶ πάλιν ἐπιλεκτικὰ μερικοὶ στίχοι ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 3 τῆς Γενέσεως ποὺ περιγράφουν γραφικὰ τὴν τραγικὴ πτώση τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου ζεύγους:

Ὁ δὲ ὄφεις ἦν φρονιμώτατος πάντων τῶν θηρίων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, ὧν ἐποίησεν Κύριος ὁ Θεός. Καὶ εἶπεν ὁ ὄφεις τῇ γυναικί: τί ὅτι εἶπεν ὁ Θεός, οὐ μὴ φάγητε ἀπὸ παντὸς ξύλου ἐν τῷ παραδείσῳ; Καὶ εἶπεν ἡ γυνὴ τῷ ὄφει: ἀπὸ καρποῦ ξύλου τοῦ παραδείσου φαγόμεθα, ἀπὸ δὲ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, εἶπεν ὁ Θεός, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ οὐδὲ μὴ ἄψησθε αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἀποθάνητε. Καὶ εἶπεν ὁ ὄφεις τῇ γυναικί: οὐ θανάτῳ ἀποθανεῖσθε· ἦδει γὰρ ὁ Θεός, ὅτι ἐν ἡ ἄν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, διανοιχθήσονται ὑμῶν οἱ ὀφθαλμοί, καὶ

ἔσεσθε ὡς θεοί, γινώσκοντες καλὸν καὶ πονηρὸν. Καὶ εἶδεν ἡ γυνὴ ὅτι καλὸν τὸ ξύλον εἰς βρώσιν καὶ ὅτι ἀρεστὸν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν καὶ ὠραῖόν ἐστιν τοῦ κατανοῆσαι, καὶ λαβοῦσα τοῦ καρποῦ αὐτοῦ ἔφαγεν· καὶ ἔδωκεν καὶ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς μετ' αὐτῆς, καὶ ἔφαγον. Καὶ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο, καὶ ἔγνωσαν ὅτι γυμνοὶ ἦσαν, καὶ ἔραψαν φύλλα συκῆς καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς περιζώματα.

Καὶ ἤκουσαν τὴν φωνὴν Κυρίου τοῦ Θεοῦ περιπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ τὸ δειλινόν, καὶ ἐκρύβησαν ὃ τε Ἀδάμ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου. Καὶ ἐκάλεσεν Κύριος ὁ Θεὸς τὸν Ἀδάμ καὶ εἶπεν αὐτῷ· Ἀδάμ, ποῦ εἶ; Καὶ εἶπεν αὐτῷ· τὴν φωνὴν σου ἤκουσα περιπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ ἐφοβήθην, ὅτι γυμνός εἰμι, καὶ ἐκρύβην. Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεός· τίς ἀνήγγειλέν σοι ὅτι γυμνός εἶ; μὴ ἀπὸ τοῦ ξύλου, οὗ ἐνετειλάμην σοι τούτου μόνου μὴ φαγεῖν, ἀπ' αὐτοῦ, ἔφαγες; Καὶ εἶπεν ὁ Ἀδάμ· ἡ γυνὴ, ἣν ἔδωκας μετ' ἐμοῦ, αὕτη μοι ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ ξύλου, καὶ ἔφαγον. Καὶ εἶπεν Κύριος ὁ Θεὸς τῇ γυναικί· τί τοῦτο ἐποίησας; Καὶ εἶπεν ἡ γυνὴ· ὁ ὄφις ἠπάτησέν με, καὶ ἔφαγον. Καὶ εἶπεν Κύριος ὁ Θεὸς τῷ ὄφει· ὅτι ἐποίησας τοῦτο, ἐπικατάρατος σὺ ἀπὸ πάντων τῶν κτηνῶν... καὶ τῇ γυναικί εἶπεν· πληθύνων πληθυνῶ τὰς λύπας σου καὶ τὸν στεναγμὸν σου· ἐν λύπαις τέξῃ τέκνα... Τῷ δὲ Ἀδάμ εἶπεν ὅτι ἤκουσας τῆς φωνῆς τῆς γυναικὸς σου καὶ ἔφαγες ἀπὸ τοῦ ξύλου, οὗ ἐνετειλάμην σοι τούτου μόνου μὴ φαγεῖν ἀπ' αὐτοῦ, ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου· ἐν λύπαις φάγη αὐτὴν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου... (Γέν. 3, 1-17).

Τὸ ἀνωτέρω περιγραφόμενο βασικὸ γεγονός τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων, ἓνα βαθύτατα τραυματικὸ γεγονός, ἀναφέρεται κατ' οὐσίαν στὴν διάσπαση τῆς σχέσεως μετὰ τὸ Θεό. Μιᾶς σχέσεως, ἡ ὁποία εἶχε ἀμεσότητα καὶ πληρότητα ἐπικοινωνίας, πλήρη ἐλευθερία ἐπιλογῆς ἢ μὴ, ἀπὸ πλευρᾶς ἀνθρώπου, τῶν ὁδηγιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀρχέγονη ἀδωότητα καὶ καθαρότητα.

Ἡ παραπάνω περιγραφή, κλασικὴ στὸ εἶδος τῆς καὶ στὸ θέμα τῆς, ἀποκαλύπτει σημαντικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ, χωρὶς ἀμφιβολία, ἐκφράζεται ἡ ἀπέραντη ὀδύνη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πτώση, καὶ ἡ βαθύτατη νοσταλγία καὶ ὁ ἀσίγαστος πόθος γιὰ μιᾶν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς σχέσεως, ὡς σχέσεως ἀμεσότητος καὶ πληρότητος ἐπικοινωνίας, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς ἀπολεσθείσης ἀδωότητος καὶ τὴν δυνατότητα σωστῆς λειτουργίας τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ὡς ζωτικῆς λειτουργίας ἐπιλογῆς τοῦ καλοῦ ἐναντι οἰασδῆποτε προκλήσεως.

Τὰ δομικά στοιχεία τῆς περιγραφῆς τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως, ἀποκαλύπτουν μία μορφή ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου Σὺ, ἐνὸς Σὺ πρὸς τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἄμεση πρόσβαση, ἐνὸς Σὺ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διορθώσῃ ἔστω καὶ θανάσιμα ἀνθρώπινα λάθη καὶ νὰ ἐξαφανίσει ἀρχέγονες ἐνοχές. Ἐδῶ ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναζήτηση τῆς τέλειᾶς πρὸ-πτωτικῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, σχέσεως ἣ ὅποια ἔχει ὑπερβῆ τὴν τραυματικὴ μετα-πτωτικὴ διάσπαση, καὶ καλύπτει τὸν βαθύτατο ἀνθρώπινο πόθο γιὰ τὸ τέλειο Σὺ, γιὰ τὸν ἀπόλυτα σημαντικὸ Ἄλλο μὲ τὸν Ὅποιο ὑπάρχει ἄμεση κοινωνία. Ἐνας τέτοιος ἀνθρώπινος πόθος, μιὰ τέτοια ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ εἶναι εὐδιάκριτη στὸν κόσμον τοῦ 2004.

3. Τρίτη παραλλαγή: Ἡ θεοφανικὴ ἐμπειρία

Ἡ τρίτη βιβλικὴ παραλλαγή στὸ θέμα τῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ συναντᾶται σὲ μία σειρά ἀπὸ περικοπὲς τόσο στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως, ὅσο καὶ στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου. Πρόκειται γιὰ περικοπὲς στὶς ὁποῖες περιγράφονται ἐμφανίσεις τοῦ Θεοῦ σὲ σημαντικὰ βιβλικά πρόσωπα ὅπως ὁ Ἀβραάμ, ὁ Ἰακώβ, ὁ Μωϋσῆς καὶ ἄλλοι. Τέτοιες θεοφανικὲς ἐμφανίσεις συναντοῦμε μεταξὺ πολλῶν ἄλλων στὸ κεφάλαιο 18 τῆς Γενέσεως (περίπτωση τοῦ Ἀβραάμ παρὰ τὴν δρῦν Μαμβρῆ), στὰ κεφάλαια 28 καὶ 32 τῆς Γενέσεως (περιπτώσεις τοῦ Ἰακώβ στὶς περιοχὲς Μπεθὲλ καὶ Πενιέλ), καὶ στὰ κεφάλαια 3 καὶ 32-34 τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου (περίπτωση τοῦ Μωϋσέως στὴν καιομένη βάτο καὶ στὸ ὄρος Σινᾶ).

Ἡ περίπτωση Ἀβραάμ εἰσάγεται στὸ κεφάλαιο 18 τῆς Γενέσεως μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ φράση Ἐφθῆ δὲ αὐτῷ (δηλ. τῷ Ἀβραάμ) ὁ Θεὸς πρὸς τὴν δρῦν τῆς Μαμβρῆ καθημένου αὐτοῦ ἐπὶ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ μεσημβρίας (Γέν. 18,1). Ἡ συνέχεια τῆς περιγραφῆς δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ θεοφανεῖας εἰδικοῦ τύπου. Ἡ θεοφανικὴ αὐτὴ φανέρωση δὲν εἶναι στιγμιαία οὔτε ἀπλή καὶ περιλαμβάνει προαναγγελίες σοβαρῶν ἐξελίξεων τόσο στὴν ζωὴ τοῦ Ἀβραάμ ὡς γενάρχου, ὅσο καὶ στὴν ἐπικείμενη καταστροφὴ τῶν Σοδόμων. Οὐσιῶδες μέρος τῆς θεοφανεῖας εἶναι ἕνας ἐκπληκτικὸς διάλογος μεταξὺ Ἀβραάμ καὶ Θεοῦ. Λόγω τῆς σημασίας του, ὁ διάλογος αὐτὸς παρατίθεται κατωτέρω στὴν πληρότητά του (Γέν. 18, 22-33). Πρόκειται γιὰ μιὰ περίπτωση παρεμβάσεως τοῦ Ἀβραάμ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν Σοδόμων:

Ἀβραάμ δὲ ἦν ἐστῆκώς ἐναντίον Κυρίου. Καὶ ἐγγίσας Ἀβραάμ εἶπεν· μὴ συναπολέσης (ἐν Σοδόμοις) δίκαιον μετὰ ἀσεβοῦς καὶ ἔσται ὁ δίκαιος ὡς ὁ ἀσεβής; Ἐὰν ὧσιν πεντήκοντα δίκαιοι ἐν τῇ πόλει, ἀπολεῖς αὐτούς; Οὐκ ἀνήσεις πάντα τὸν τόπον ἔνεκεν τῶν πεντήκοντα δικαίων, ἐὰν ὧσιν ἐν αὐτῇ; Μηδαμῶς σὺ ποιήσεις ὡς τὸ ῥῆμα τοῦτο, τοῦ ἀποκτεῖναι δίκαιον μετὰ ἀσεβοῦς, καὶ ἔσται ὁ δίκαιος ὡς ὁ ἀσεβής. Μηδαμῶς ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν, οὐ ποιήσεις κρίσιν; Εἶπεν δὲ Κύριος· ἐὰν εὔρω ἐν Σοδόμοις πεντήκοντα δικαίους ἐν τῇ πόλει, ἀφήσω πάντα τὸν τόπον δι' αὐτούς. Καὶ ἀποκριθεὶς Ἀβραάμ εἶπεν· νῦν ἠρξάμην λαλήσαι πρὸς τὸν Κύριον, ἐγὼ δὲ εἰμι γῆ καὶ σποδός· ἐὰν δὲ ἐλαττωνοῦσιν οἱ πεντήκοντα δίκαιοι πέντε, ἀπολεῖς ἔνεκεν τῶν πέντε πᾶσαν τὴν πόλιν; Καὶ εἶπεν· οὐ μὴ ἀπολέσω, ἐὰν εὔρω ἐκεῖ τεσσαράκοντα πέντε. Καὶ προσέδηκεν ἔτι λαλήσαι πρὸς αὐτὸν καὶ εἶπεν· ἐὰν δὲ εὔρεθῶσιν ἐκεῖ τεσσαράκοντα; Καὶ εἶπεν· οὐ μὴ ἀπολέσω ἔνεκεν τῶν τεσσαράκοντα. Καὶ εἶπεν· μὴ τι, Κύριε, ἐὰν λαλήσω· ἐὰν δὲ εὔρεθῶσιν ἐκεῖ τριάκοντα; Καὶ εἶπεν· οὐ μὴ ἀπολέσω, ἐὰν εὔρω ἐκεῖ τριάκοντα. Καὶ εἶπεν· ἐπειδὴ ἔχω λαλήσαι πρὸς τὸν Κύριον· ἐὰν δὲ εὔρεθῶσιν ἐκεῖ εἴκοσι; Καὶ εἶπεν· οὐ μὴ ἀπολέσω ἔνεκεν τῶν εἴκοσι. Καὶ εἶπεν· μὴ τι, Κύριε, ἐὰν λαλήσω ἔτι ἅπαξ· ἐὰν δὲ εὔρεθῶσιν ἐκεῖ δέκα; Καὶ εἶπεν· οὐ μὴ ἀπολέσω ἔνεκεν τῶν δέκα. Ἀπῆλθεν δὲ Κύριος, ὡς ἐπαύσατο λαλῶν τῷ Ἀβραάμ, καὶ Ἀβραάμ ἀπέστρεψεν εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ (Γέν. 18, 22-33).

Στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ θεοφάνεια ὅπως μᾶς τὴν περιγράφει τὸ βιβλικὸ κείμενο, δὲν εἶναι τοῦ εἶδους τῆς μυστικιστικῆς θεωρίας ἢ μιᾶς ἀτομικῆς ὀρθοπεδικῆς ἐμπειρίας. Εἶναι θεοφάνεια ποῦ συνδέεται μὲ τὶς τύχες μιᾶς ὀλόκληρης πόλεως καὶ μὲ τὴν περαιτέρω ἱστορία ἐνὸς λαοῦ. Εἶναι θεοφάνεια στὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη πλευρὰ δὲν εἶναι παθητικὸς δέκτης, ἀλλὰ μέσῳ τῆς θεοφανικῆς εὐκαιρίας παρεμβαίνει στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι.

Ἡ περίπτωση τῆς θεοφανείας παρὰ τὴν δρῶν Μαμβρῆ, ἐκφράζει τὴν ἀναζητήση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἐνὸς Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ὑπὸ συνθήκες ὁρατῆς καὶ ἀπτεῖς προκειμένου νὰ διαλεχθῇ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ τοῦ δώσῃ τὴν δυνατότητα δραστηρικῆς συμμετοχῆς στὴ διαμόρφωση ἱστορικῶν ἐξελίξεων διαφόρου μορφῆς καὶ ἐντάσεως. Ὁ θεοφανικὸς διάλογος στὸ Γέν. 18, 22-33 ἀποτελεῖ λαμπρὸ δεῖγμα ἀναζητήσεως ἐνὸς Θεοῦ, ὁ ὁποῖος παρέχει στὸν ἄνθρωπο τὴν εὐκαιρία παρεμβάσεως, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ τροποποιήσῃ ἀκόμη καὶ τὸ σχέδιο τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ.

Ἡ παραπάνω ἀποψη ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς θεοφανικὲς ἐμφανίσεις στὸν Μωϋσῆ, ὅπως περιγράφονται στὰ κεφάλαια 3 καὶ 32-34 τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου. Λόγου χάριν, στὸ κεφάλαιο 32 τῆς Ἐξόδου ἀναφέρεται ὅτι ἐλάλησεν Κύριος πρὸς Μωϋσῆν ἐνώπιος ἐνωπίω, ὡς εἶ τις λαλήσει πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φίλον (Ἐξοδ. 33,11). Ἐν τούτοις ὁ Μωϋσῆς ζητεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ μία πλήρως ὁρατὴ θεοφάνεια εἰ οὖν εὕρηκα χάριν ἐναντίον σου, ἐμφάνισόν μοι σεαυτὸν· γνωστῶς ἴδω σε, ὅπως ἂν ᾧ εὕρηκώς χάριν ἐναντίον σου, καὶ ἵνα γινῶ ὅτι λαός σου τὸ ἔθνος τοῦτο (Ἐξοδ. 33, 13). Ὁ Μωϋσῆς ζητεῖ τὴν θεοφάνεια ὡς στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς του καὶ τῆς εὐδύνης του ἔναντι τοῦ λαοῦ. Ζητεῖ τὴν θεοφάνεια ὡς δυνατότητα γιὰ τὸν ἴδιο, παρεμβάσεως στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, δηλαδὴ παρεμβάσεως στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν περίφημη θεοφανικὴ περικοπή τοῦ ἔκτου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἡσαΐου. Ἡ θεοφάνεια ἐν προκειμένῳ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνάθεση προφητικῆς ἀποστολῆς στὸν Ἡσαΐα, δηλαδὴ συνιστᾷ φαινόμενο δυνατότητας παρεμβάσεως ἀπὸ πλευρᾶς ἀνθρώπου στὴ ζωὴ γενικωτέρων ἀνθρωπίνων συνόλων.

Ἀσφαλῶς οἱ θεοφάνειες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀποτελοῦν πολύμορφα καὶ πολυσήμαντα φαινόμενα. Νομίζουμε ὅμως ὅτι, μεταξύ ἄλλων, ἀποκαλύπτουν τὴν τάση ἀπὸ πλευρᾶς ἀνθρώπου, ἀναζητήσεως ἐνὸς Θεοῦ ὁ ὁποῖος νὰ προσφέρει τὴν δυνατότητα θεοφανικῶν ἐμφανίσεων τοῦ βιβλικοῦ τύπου τὸν ὁποῖο ἀδρομερέστατα παρουσιάσαμε, δηλ. θεοφανικῶν ἐμφανίσεων κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Θεὸς καθίσταται ἀντιληπτὸς διὰ τῶν αἰσθήσεων, διαλέγεται εὐθέως μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τοῦ προσφέρει τὴν εὐκαιρία δράσεως, ἢ ὁποῖα ἔχει οὐσιαστικὲς ἐπιπτώσεις καὶ δραστικὲς συνέπειες πέραν τοῦ ἀτόμου τοῦ δεχομένου τὴν θεοφάνεια. Ἡ κοινωνία τοῦ 21ου αἰῶνος παρέχει πολλὰ παραδείγματα μιᾶς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ἢ ὁποῖα συνδέεται μὲ θεοφανικὲς δυνατότητες.

4. Τέταρτη Παραλλαγή: Ἡ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ δικαιοσύνης

Ἡ τέταρτη βιβλικὴ παραλλαγὴ στὸ ὑπὸ μελέτην θέμα, ἀναφαίνεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ βιβλικά κείμενα ἀλλὰ προσφέρεται μὲ ἔνταση γραφῆς καὶ περιεχομένου κυρίως στὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν καὶ στὰ προφητικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς

Διαθήκης. Πρόκειται για τὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ὡς Θεοῦ δικαιοσύνης, ὡς ἀμερολήπτου κριτοῦ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς ἐγγυητοῦ ἄρσεως τῆς πάσης μορφῆς ἐνδοκόσμιας ἀδικίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ λέξη δικαιοσύνη ἀπαντᾷ περισσότερο ἀπὸ 80 φορές στοὺς Ψαλμοὺς καὶ 60 περίπου φορές στὸν προφήτη Ἡσαΐα. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ χωρία, πρωτίστως ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς:

Ψ. 10, 7 *Δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησεν.*

Ψ. 30,1 *Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα... ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου ρῦσαί με καὶ ἐξελοῦ με.*

Ψ. 47,11 *Δικαιοσύνης πλήρης ἡ δεξιὰ Σου.*

Ψ. 70,16-24 *Κύριε, μνησθήσομαι τῆς δικαιοσύνης σου μόνοῦ... ἔτι δὲ καὶ ἡ γλῶσσά μου ὄλην τὴν ἡμέραν μελετήσει τὴν δικαιοσύνην σου.*

Ψ. 96, 6 *Ἀνήγγειλαν οἱ οὐρανοὶ τὴν δικαιοσύνην Αὐτοῦ.*

Ψ. 97, 2 *Ἐγνώρισεν Κύριος τὸ σωτήριον αὐτοῦ, ἐναντίον τῶν ἐθνῶν ἀπεκάλυψεν τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ.*

Ψ. 118, 40 *Ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου ζήσόν με.*

Ψ. 118, 172 *Φθέγγαιτο ἡ γλῶσσά μου τὸ λόγιόν σου, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐντολαί σου δικαιοσύνη.*

Στὸν προφήτη Ἡσαΐα, πλὴν ἐκφράσεων ὅπως οἱ παραπάνω τῶν Ψαλμῶν, συναντοῦμε καὶ ὠραιότατες διατυπώσεις ἀσυνήθους ὑποβλητικότητος μὲ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης ὡς κατ' ἐξοχὴν ιδιότητος τοῦ Θεοῦ:

Ἡσ. 11, 5: *(ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας) ἔσται δικαιοσύνη ἐξωσμένος τὴν ὀσφύν αὐτοῦ.*

Ἡσ. 38, 19-20: *Οἱ ζῶντες εὐλογήσουσιν Σε ὃν τρόπον καὶ γώ. Ἀπὸ γὰρ τῆς σήμερον παιδία ποιήσω, ἃ ἀναγγελοῦσιν τὴν δικαιοσύνην σου, Κύριε τῆς σωτηρίας μου.*

Ησ. 45, 8: *Εὐφρανθήτω ὁ οὐρανὸς ἄνωθεν, καὶ αἱ νεφέλαι
βανάτωσαν δικαιοσύνην· ἀνατειλάτω ἡ γῆ ἔλεος καὶ
δικαιοσύνην ἀνατειλάτω ἅμα· ἐγὼ εἶμι Κύριος ὁ κτίσας σε.*

Ησ. 51, 6-8 *Ὁ οὐρανὸς ὡς καπνὸς ἐστερεώθη, ἡ δὲ γῆ ὡς ἱμάτιον
παλαιωθήσεται... τὸ δὲ σωτήριόν μου εἰς τὸν αἰῶνα ἔσται,
ἡ δὲ δικαιοσύνη μου οὐ μὴ ἐκλίπη... Ἡ δὲ δικαιοσύνη μου εἰς
τὸν αἰῶνα ἔσται, τὸ δὲ σωτήριόν μου εἰς γενεὰς γενεῶν.*

Τὸ πάθος τῆς δικαιοσύνης συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἐντονώτατες περὶ δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας περικοπές προφητῶν, ὅπως ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἰερεμίας, ὁ Ἀμώς, καὶ ὁ Ὡσηέ, φανερώνουν τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι πρωτίστως Θεὸς δικαιοσύνης. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀνθρώπων ποὺ ἀναζητοῦν τὸν Θεό, ἀναζητοῦν στὴν οὐσία ἓνα Θεὸ ποὺ ἐγγυᾶται καὶ προσφέρει τὴν δικαιοσύνη στὴν γνησιώτερη καὶ καθαρότερη τῆς μορφῆ.

Τὰ βιβλικὰ κείμενα μὲ τὴν ἐντονη φωνὴ τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς δικαιοσύνης στὸν κόσμον εἶναι ταυτοχρόνως κείμενα στὰ ὁποῖα ἡ ἀνθρώπινη φωνὴ ἐκφράζει μὲ πάθος τὴν δίψα γιὰ ἓνα Θεὸ δικαιοσύνης. Ἰδιαίτερα σήμερα, σὲ ἡμέρες καὶ χρόνους ποὺ ἐπληθύνθη ἡ ἀδικία.

5. Πέμπτη Παραλλαγή: Εἰς ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως

Μὲ τὴν πέμπτη βιβλικὴ παραλλαγή περνοῦμε σὲ μίαν ἄλλη οὐσιώδη ἐκφραση τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς Θεοῦ χορηγοῦ τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας. Στὰ βιβλικὰ κείμενα ἡ τάση αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ βασικὰ σοφιολογικὰ κείμενα ὅπως οἱ Παροιμίες Σολομῶντος, ἡ Σοφία Σολομῶντος καὶ ἡ Σοφία Σειράχ.

Στὰ ἀνωτέρω κείμενα γίνεται συνεχῆς καὶ ἐντυπωσιακὴ ἀναφορὰ στὴ σοφία καὶ σὲ συναφεῖς ἔννοιες συνδεόμενες πάντοτε μὲ τὸν Θεό. Θὰ παραδέσω ἀμέσως δύο πολὺ σημαντικὲς σχετικὲς περικοπές.

Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν τοῦ Σολομῶντος καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ περίφημο κεφάλαιο 8 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ:

Ἐγὼ ἡ σοφία κατεσκίησα βουλήν, καὶ γνῶσιν καὶ ἔννοιαν ἐγὼ ἐπεκαλεσάμην. Ἐμὴ βουλή καὶ ἀσφάλεια, ἐμὴ φρόνησις, ἐμὴ δὲ ἰσχύς· ἐγὼ τοὺς ἐμὲ φιλοῦντας ἀγαπῶ, οἱ δὲ ἐμὲ ζητοῦντες εὐρήσουσιν. Πλοῦτος καὶ δόξα ἐμοὶ ὑπάρχει καὶ κτήσις πολλῶν καὶ δικαιοσύνη· βέλτιον ἐμὲ καρπιζέσθαι ὑπὲρ χρυσίου καὶ λίθου τίμιον, τὰ δὲ ἐμὰ γεννήματα κρείσσω ἀργυρίου ἐκλεκτοῦ.

Ἦνίκα ἠτοίμαζεν (ἐνν. ὁ Θεός) τὸν οὐρανόν, συμπαρήμην αὐτῶ, καὶ ὅτε ἀφώριζεν τὸν ἑαυτοῦ θρόνον ἐπ' ἀνέμων. Ἦνίκα ἰσχυρὰ ἐποίησε τὰ ἄνω... καὶ ἰσχυρὰ ἐποίησε τὰ θεμέλια τῆς γῆς, ἤμην παρ' αὐτῶ ἀρμόζουσα, ἐγὼ ἤμην ἣ προσέχαιρεν. Καθ' ἡμέραν δὲ εὐφραϊνόμενη ἐν προσώπῳ αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῶ, ὅτε εὐφραίνετο τὴν οἰκουμένην συντελέσας καὶ ἐνευφραίνετο ἐν υἱοῖς ἀνθρώπων (Παροιμ. 8,12-31).

Ἡ δεύτερη περικοπὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλικὸ κείμενο τῆς Σοφίας Σολομῶντος. Ἐδῶ ἡ σοφία ἐμφανίζεται μὲ ἓνα σύνολο θαυμαστῶν ιδιοτήτων:

Ἔστιν γὰρ ἐν αὐτῇ (δηλ. τῇ σοφίᾳ) πνεῦμα νοερόν, ἄγιον, μονογενές, πολυμερές, λεπτόν, εὐκίνητον, τρανόν, ἀμόλυντον, σαφές, ἀπήμαντον, φιλάγαθον, ὀξύ, ἀκώλυτον, εὐεργετικόν, φιλόανθρωπον, βέβαιον, ἀσφαλές, ἀμέριμον, παντοδύναμον, πανεπίσκοπον καὶ διὰ πάντων χωροῦν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων. Πάσης γὰρ κινήσεως κινητικώτερον σοφία, διήκει δὲ καὶ χωρεῖ διὰ πάντων διὰ τὴν καθαρότητα· ἀτιμὴ γὰρ ἐστὶν τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως καὶ ἀπόρροια τῆς τοῦ παντοκράτορος δόξης εἰλικρινῆς· διὰ τοῦτο οὐδὲν μεμιαμμένον εἰς αὐτὴν παρεμπίπτει. Απαύγασμα γὰρ ἐστὶν φωτὸς αἰδίου καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. Μία δὲ οὔσα πάντα δύναται καὶ μένουσα ἐν αὐτῇ τὰ πάντα καινίζει καὶ κατὰ γενεάς εἰς ψυχὰς ὁσίας μεταβαίνουσα φίλος Θεοῦ καὶ προφήτας κατασκευάζει· οὐδὲν γὰρ ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς εἰ μὴ τὸν σοφία συνοικοῦντα. Ἔστιν γὰρ αὕτη εὐπρεπεστέρα ἡλίου καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄστρον θέσιν (Σοφ. Σολομ. 7, 22-29). Ταύτην ἐφίλησα καὶ ἐξεζήτησα ἐκ νεότητός μου καὶ ἐζήτησα νύμφην ἀγαγέσθαι ἐμαυτῶ καὶ ἑραστής ἐγενόμην τοῦ κάλλους αὐτῆς (Σοφ. Σολομ. 8, 2).

Τὸ πάθος τῶν περικοπῶν αὐτῶν εἶναι ἐμφανέστατο. Ἡ σοφία, ἡ ἀπόλυτη

γνώση, δὲν προσωποποιεῖται ἀπλῶς κατὰ μεταφορικό τρόπο, ἀλλὰ κυριολεκτικὰ ὑποστασιοποιεῖται, σχεδὸν ταυτίζεται μὲ τὸν Θεό. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ μιᾶς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ὡς κέντρου καὶ πηγῆς σοφίας καὶ ἐν τελικῇ ἀναλύσει ὡς πηγῆς τῆς ἀπόλυτης γνώσεως καὶ τῆς τέλειας ἐπιστήμης. Ὁ προβαλλόμενος καὶ ἀναζητούμενος Θεὸς στὶς παραπάνω περιπτώσεις τῆς λεγομένης σοφιολογικῆς βιβλικῆς γραμματείας εἶναι ἓνας Θεὸς τῆς σοφίας καὶ γνώσεως, ὁ ὁποῖος γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς ἀφοσιώσεως, μιᾶς χωρὶς ἀνάπαυση προσπαθείας κατακτήσεως. Στὰ παραπάνω ὅμως κείμενα ἡ σύνδεση τῆς ἀπόλυτης σοφίας μὲ τὸν Θεὸ εἶναι ἄμεση καὶ ὀργανική, γι' αὐτὸ καὶ μποροῦν ἄνετα νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς βιβλικὰ κείμενα ἐκφραστικὰ τῆς ἀναζητήσεως ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἐνὸς Θεοῦ ποῦ εἶναι τὸ κέντρο καὶ ἡ πηγὴ τῆς τέλειας σοφίας καὶ τῆς ἀπολύτου γνώσεως.

*
* *

Μετὰ τὴν πέμπτη παραλλαγή θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν ἀκόμη πολλὲς ἄλλες. Τὰ βιβλικὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης προσφέρουν ἀφθονο ὕλικὸ ποῦ ὑποβάλλει τὴν ιδέα τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ σὲ ποικίλες μορφές, ποῦ μιλοῦν γιὰ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ ἐλέους, οἰκτιρῶν καὶ παρακλήσεως, γιὰ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ ἀγνότητος καὶ ἀγιότητος, γιὰ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ δυνάμεως, γιὰ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ ἐλευθερίας, γιὰ ἀναζήτηση ἐνὸς Θεοῦ ἀληθείας. Ἡ ἀναφορὰ παραλλαγῶν στὸ θέμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ συνεχισθῇ ἐπ' ἄπειρον. Τὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, οἱ δυνατότητες τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ τὰ ἀπίθανα ὑπαρξιακὰ βιώματα τοῦ ἀνθρώπου θὰ δημιουργοῦν ἀδιάκοπα διόδους προσβάσεως πρὸς τὸν Θεό, θὰ συνδέτουν νέες παραλλαγές ἢ θὰ ἐπαναλαμβάνουν παλιές.

Ἐὰν περάσουμε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη, θὰ ἀνακαλύψουμε μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ. Ἐδῶ ὁ ἀναζητούμενος Θεὸς γίνεται ὁ ἀναζητῶν Θεός. Ἐδῶ ὁ Θεὸς δὲν ἀναζητεῖ ἀπλῶς τὸν ἄνθρωπο. Γίνεται ἄνθρωπος: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος ... πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο ... Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν (Ἰωάν. 1, 1-14).

Στὴν Καινὴ Διαθήκη οἱ παραλλαγές ποῦ ἀναπτύξαμε ἐναρμονίζονται καὶ συνυφαίνονται σὲ μιὰν ἀδιαίρετη ἐνότητα μὲ κέντρο τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ

Χριστού. Ὁ Χριστὸς γίνεται ἡ ἄρση τοῦ τραύματος τῶν πρωτοπλάστων καὶ ἡ ὑπέρβαση τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς ἁμαρτίας. Αὐτὸς γίνεται ἡ τέλεια καὶ ἀπόλυτη θεοφάνεια, ἡ πλήρης δικαιοσύνη, τὸ μοναδικὸ καὶ ὑπέροχο Σύ, καὶ ὁ τέλειος Ἄλλος. Αὐτὸς γίνεται ἡ Θεοῦ σοφία (Α' Κορ. 1, 24), ὁ πληρώσας πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ ὁ δικαίων ἀκόμη καὶ τὸν ἀσεβῆ (Ρωμ. 4, 5).

Ὁ Χριστὸς ἐν τέλει ἀποβαίνει ἡ ὑπέροχη δυνατὸτης ἀπαντήσεως στὸ ἐρώτημα τῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ. Ἀποβαίνει ἡ βεβαιότης μετατροπῆς τῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ σὲ συνάντηση μαζί Του, σὲ μόνιμη θεοφανικὴ ἐμπειρία, σὲ διαρκῆ ἔνωση.

Ἐν τελευταία ἀναλύσει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς συνιστᾷ τὴν ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ, μιὰ λύση ποὺ καλύπτει ὅλες τὶς πιθανές καὶ ἀπίθανες παραλλαγές τοῦ προβλήματος σήμερα καὶ στὸ ἄμεσο καὶ τὸ ἀπώτερο μέλλον, στὴν παροῦσα καὶ στὶς μέλλουσες γενεές.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2^{ΑΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2003

Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν προσφέρεται κατ' ἐξοχήν γιὰ ὁμιλία μὲ θέμα: «Ἡ ἀποστολὴ τῆς παιδείας καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ μας». Καὶ συμβαίνει ὁ σημερινὸς ὁμιλητὴς νὰ ἔχει διατελέσει Ὑπουργὸς Παιδείας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχει ἐπανεπιλημμένα πραγματευθεῖ γιὰ τὴν παιδεία, μάλιστα καὶ νὰ ἔχει ἐκπονήσει καὶ νὰ ἔχει δημοσιεύσει, νέος ἀκόμη, μικρὴ συνθετικὴ πραγματεία περὶ παιδείας, ἄξια νὰ τιμηθεῖ τότε μὲ ὑψηλοῦ τόνου ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν αἰδίδιμο Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Ἐκδίδαμε τότε, ὀλίγοι φίλοι, μὲ συνείδηση μεγάλης εὐθύνης, τὸ περιοδικὸ «Τὰ Προπύλαια», ὅπου καὶ δημοσιεύθηκε ἡ πραγματεία μου. Μὲ συγκίνηση ἀναπολῶ τώρα τοὺς ἀπόντες ἤδη ἀπὸ τῆ ζωῆ συνιδρυτὲς καὶ συνεργάτες ἐκεῖνου τοῦ περιοδικοῦ: τὸν Βασίλη Γόντικα, τὸν Νάσο Δετζιῶρτζη, τὴν Ἑρῶ Κορμπέτη, τὸν Παναγιῆ Παπαληγούρα, τὴν Ἑρῶ Πεζοπούλου, τὸν Κωνσταντῖνο Χοϊδᾶ. Ἀνήκαμε στὸν ὄμιλο ἐκεῖνο, ἐπίσης ἡ Ἀλεξάνδρα Νικολετοπούλου, ἐγὼ καὶ ὁ ἀδελφός μου Ἀλέξανδρος Δεσποτόπουλος.

Ὅσες φορές, καὶ ὄχι ὀλίγες, πραγματεύθηκα πάλι γιὰ τὴν παιδεία, εἶχα βάθος καὶ ἀφετηρία τὴν νεανικὴ ἐκείνη, ἔγκυρη πάντοτε, πραγματεία μου. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ καὶ ἀπόψε. Καὶ μόνο θὰ ἐπιμείνω ἀπόψε ἰδιαίτερα στὴ φιλοσοφικὴ μᾶλλον ἐξήγηση τῆς ριζικῆς ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου γιὰ διαπλαστικὴ του παιδεία, καθὼς καὶ στὴν ἐπισήμανση τῶν καινούργιων, ἀφάνταστων ἄλλοτε, περιστάσεων τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ὅσο αὐτὲς ὑπαγορεύουν ἀναπροσαρμογὴ τυχόν εἰδικῶν στόχων τῆς παιδείας, εἴτε προπάντων ἐνέχουν ὑπονόμευση τοῦ κύριου ἔργου τῆς.

Τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας μου εἶναι πολυσχιδέστατο καὶ ἡ δυναμικὴ του ὑπερχειλίζει τὸν διαθέσιμο γι' αὐτὴν χρόνο. Θὰ περιορισθῶ, λοιπόν, στὰ καίρια, καὶ θὰ ἐπεκταθῶ στὰ εἰδικώτερα ζητήματα μόνο ἐξ αἰτίας τῆς ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα ἐπαυξημένης τους σπουδαιότητος.

Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τίς ἐκφραζόμενες ἀπόψε γινώμενες μου, ἄλλες ἔχουν στὴ συνείδησή μου ἔμπεδο κύρος, ἄλλες συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τὴ σκιά τῆς ἀμφιβολίας, μὲ πλεόνασμα ὅμως ἐμπιστοσύνης στὸ κύρος τους. Αὐτὲς ἰδιαίτερα καταπιστεύομαι στὴ διαγνώμη τῶν ἀκροατῶν.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ζῶον ἀπλῶς. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅμως γιὰ τὴν ὑπαρξή του ὄχι μόνο ὑπεροχὴ ποιότητος, ἀλλὰ καὶ στέρηση κρίσιμη. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ ἔχει συστατικὴ του ιδιότητα ὅ,τι σημαίνεται μὲ τὴ λέξι ἐλευθερία, θαυμάσιο χάρισμα, ἔκγονο εἴτε σύνδρομο τῆς πνευματικότητος, πηγὴ αὐτοδύναμης καὶ ἀπειροδύναμης ἐνέργειας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ρίζα ἐπινοήσεων καὶ πράξεων, μαθήσεων καὶ ἀλλοιώσεων τοῦ κόσμου. Ἀπὸ αὐτὴν διαρθρώνεται ἡ κοινωνία καὶ δημιουργεῖται μέσα ἡδὴ στὴν κοινωνία ὁ πολιτισμός. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ ἐλευθερία ἐνέχει πρῶτιστα χειραφέτηση ἀπὸ τὴ δυναστικὴ ἐξουσία τοῦ ἐνστίκτου, χορηγικοῦ ἀλάδητων ὁδηγιῶν στὰ ζῶα πρὸς αὐθόρμητη συμπεριφορὰ σωστικὴ τῆς ζωῆς τους. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας ἀποστερεῖται ἀπὸ θησαυρὸ οἰονεὶ σοφίας βιοσυντηρητικῆς, συσσωρευμένης στὸ ἔνστικτο.

Ἡ ἐλευθερία, λοιπόν, ὡς ἄρνηση ἀπλῶς τοῦ ἐνστίκτου, ἐπιφέρει κατάσταση ὀρφάνιας κάπως τοῦ ἀνθρώπου μέσα καὶ ἀντίκρου στὴ μεγάλωδωρη καὶ ἀδυσώπητη Φύση.

Καὶ ἰδοὺ ἡ ἀποστολὴ τῆς παιδείας: νὰ περισώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ βιοτικὴ ἀμηχανία του, βοηθώντας νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ θετικὴ λειτουργία τῆς ἐλευθερίας του ὡς πηγῆς ἐπινοήσεων, ἀναπληρώτριας τοῦ ἐνστίκτου, χορηγικῆς τῆς ἱκανότητος πρὸς τὸ «ζῆν» ἢ καὶ τὸ «εὖ ζῆν».

Ὁ ἄνθρωπος, ἀρχικὰ βρέφος καὶ παιδί, ἐπιζεῖ μόνο ἐντὸς εὐρύτερης ἢ στενότερης κοινωνίας: καθὼς στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας αὐτῆς εἶναι θησαυρισμένες ἐπινοήσεις προγενέστερων ἀνθρώπων διαδοχικῶν γενεῶν, ἔργα τῆς ἐλευθερίας τους, πρόσφορες γιὰ τὸ «ζῆν» καὶ τὸ «εὖ ζῆν» τοῦ ἀνθρώπου, ὀνομασμένες στὸ σύνολό τους «πολιτισμός». Καὶ ἀκριβῶς ἡ παιδεία μεταδίδει κάτι ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτὸ ἀγαθῶν πολιτισμοῦ στὸ νέο ἀνθρώπινο πλάσμα, ὥστε νὰ τὸ προικίσει μὲ αὐξημένη πνευματικότητα καὶ νὰ ἐκθρέψει τὴ θετικὴ ἐλευθερία του καὶ νὰ τὸ καταστήσει ἱκανὸ γιὰ ὀρθὸ αὐτοκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του.

Ἡ λέξη παιδεία στήν ἐτυμολογία τῆς ὑποδηλώνει τή συνάφεια τοῦ ἔργου τῆς παιδείας μέ τόν ἄνθρωπο σέ ἡλικία παιδική. Αὐτό δέν πρέπει νά λησμονεῖται. Ἡ παιδεία, λοιπόν, ἐννοούμενη εὐρύτατα, ἐπιτελεῖται καί ὡς αὐθόρμητη λειτουργία τῆς κοινωνίας· καθῶς δηλαδή τὸ νέο ἀνθρώπινο πλάσμα ὑπέχει ἀπλῶς στόν ψυχισμό του ἐπιδράσεις ἀδρές ἀπό τὸ κοινωνικό περιβάλλον του, μέ τή συσσώρευση ἐντυπώσεων ἀπό τή συμπεριφορὰ τῶν γύρω του ἀνθρώπων καί τήν πρόσκτηση τῆς ἀντίστοιχης ἐμπειρίας, ἥ καί μέ τήν ἀκρόαση προτρεπτικῶν εἴτε ἀποτρεπτικῶν νοουθεσιῶν ἀπό γονεῖς εἴτε κηδεμόνες. Ἐπί ἀναρίθμητους αἰῶνες ἡ παιδεία ὑπηρετήσε τήν ἀνθρωπότητα μέ τόν ἀρχέγονο αὐτὸν τρόπο, ἀμέθοδα, χωρίς συνοχή διδαγμάτων καί δίχως ἐπιλογὴ προτύπων.

Στίς πολιτισμικά προαγμένες κοινωνίες ὑπάρχει ὁ θεσμός τῆς σχολικῆς παιδείας. Καί θέμα τῆς ὁμιλίας μου εἶναι ἡ ἀποστολή τῆς σχολικῆς παιδείας, στή δευτεροβάθμια προπάντων φάση τῆς.

Ὡς προανάκρουσμα, θὰ ἐκθέσω συνοπτικά ὅ,τι καθόριζε γιά τήν παιδεία ὁ τελευταῖος τῶν κορυφαίων φιλοσόφων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καί μέγας πνευματικός ταγός τῆς ἀνθρωπότητας, Ἀριστοτέλης ὁ Νικομάχου.

Ἡ παιδεία ἦταν θέμα σπουδαῖο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Πλάτωνος. Κλασσικά εἶναι τὰ περὶ παιδείας στό ἔργο του *Πολιτεία* (βλέπε Δεσποτοπούλου, *Πολιτική Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1980², Ἐκδόσεις Παπαζήση), σημαντικά ἐπίσης καί τὰ περὶ παιδείας στά ἔργα του *Πρωταγόρας καί Νόμοι*.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔζησε εἴκοσι χρόνια, ἐνταγμένος στήν ἀπό τόν Πλάτωνα ἰδρυμένη Ἀκαδημία, ὥστε καί δέν ἀγνοοῦσε τόν προβληματισμό τοῦ Πλάτωνος γιά τήν παιδεία, ὡς μέρος ἐξ ἄλλου τοῦ γενικοῦ προβληματισμοῦ γιά τήν πολιτική. Εὐλόγα πραγματεύεται, ἄρα, καί ὁ ἴδιος περὶ παιδείας στό ἔργο του *Πολιτικά*.

Γιά τόν καθόλου σκοπὸ τῆς παιδείας ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζεται μέ τή φράση «πάσα γὰρ τέχνη καί παιδεία τὸ προσλεῖπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν» (1337 a 1-3). Δηλαδή, ὁ ἄνθρωπος, ὅπως ὑπάρχει ἀπὸ τή φύση του, δέν ἔχει ἀκόμη ἄρτια σύσταση καί γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ ὑπαρξιακοῦ αὐτοῦ ἐλλείμματος λειτουργεῖ ἀποτελεσματικά ἡ παιδεία, ὥστε μόνο μέ τή συμβολή τῆς ἐπιτελεῖται ἡ ἄρτια σύσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἐντελέχειας καί ὡς πρὸς τόν ἄνθρωπο, ἐπιτρέπει στόν διαλογισμό του μιὰ τέτοια σύλληψη ἀνθρώπινης ἀτέλειας τοῦ ἀπαίδευτου ἀνθρώπου. Καί ἂς μοῦ συγχωρηθεῖ νά μνημονεύσω τή ρήση τοῦ δασκάλου μου στό Δημοτικό

Σχολείο «ἄνθρωπος ἀγράμματος ξύλον ἀπελέκητον». Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ φιλόσοφος Δημόκριτος διακήρυχνε: «Ἡ φύσις καὶ ἡ διδασχὴ παραπλήσιόν ἐστι καὶ γὰρ ἡ διδασχὴ μεταρυσμοὶ τὸν ἄνθρωπον, μεταρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ».

Ἐξ ἄλλου, πρεσβεῖται ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὅτι ὁ διαφορισμὸς τῆς παιδείας ἀντίστοιχα πρὸς τὴν ἡλικία τῶν μαθητῶν ἐνέχει προσαρμογὴ στὰ δεδομένα τῆς «φύσεως»: «δεῖ δὲ τῇ διαίρεσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν» (1337 a 1). Καὶ τονίζει, ὅτι «δύο δ' εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διηρηθῆσαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι τῆς ἡβῆς καὶ πάλιν πρὸς τὴν ἀφ' ἡβῆς μέχρι τῶν ἐνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν» (1336 b 37-40), δηλαδὴ καθορίζει διάρκειαν παιδείας δεκατεσσάρων ἢ καὶ δεκαπέντε ἐτῶν. Καὶ ἴσως πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ δύο ἔτη, καθὼς γιὰ τὰ παιδιὰ ἡλικίας ἐξὶ ἕως ἑπτὰ ἐτῶν καθορίζεται νὰ παρακολουθοῦν ὡς ἀκροατὲς καὶ θεατὲς ἀπλῶς τὰ μελλοντικὰ τους μαθήματα: «διελθόντων δὲ τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ δεῖ θεωροῦς ἤδη γίνεσθαι τῶν μαθήσεων, ἃς δεήσει μανθάνειν αὐτοῦς» (1336 b 35-37).

Γιὰ τὰ παιδιὰ, ὅμως, ἡλικίας ἕως πέντε ἐτῶν ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης:

α) ὅτι «οὔτε πω πρὸς μάθησιν καλῶς ἔχει προσάγειν οὐδεμίαν οὔτε πρὸς ἀναγκαίους πόνοους, ὅπως μὴ τὴν αὔξησιν ἐμποδίζωσιν» (1136 b 24-26), δηλαδὴ ὅτι δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ προσάγονται πρὸς οἰοδήποτε μάθημα οὔτε νὰ ὑπέχουν ἐξανασχασμὸ πρὸς ἐπίπονας σωματικὰς ἀσκήσεις, ἀλλὰ πρέπει νὰ προφυλαχθεῖ ἡ ὁμαλή, ἀνεμπόδιστη, ψυχικὴ καὶ σωματικὴ τους ἀνάπτυξη.

β) ὅτι ἐπιβάλλεται καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὴν ἔλλειψη κινήσεων, τὴν ἐπαγομένην «ἀργίαν τῶν σωματῶν», καὶ ἄρα νὰ τοὺς δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ παίζου, ἀλλὰ μὲ «(παιδιάς) μήτε ἀνελευδέρους μήτε ἐπιπόνους μήτε ἀνειμένας» (1136 a 26-30), δηλαδὴ τὰ παιχνίδια τους νὰ εἶναι μήτε κουραστικὰ μήτε πολὺ χαλαρὰ μήτε χυδαιότροπα.

γ) ὅτι πρέπει νὰ ἀκούουν διηγήσεις καὶ παραμῦθια μὲ περιεχόμενον πρόσφορον γιὰ τὴν προετοιμασία τους πρὸς τὸν ἐνήλικον βίον, καθὼς καὶ τὰ παιχνίδια τους νὰ εἶναι κάπως σὰν μιμήσεις τῶν μελλοντικῶν ἀσχολιῶν τους.

Ἐξ ἄλλου, ἐπιμένει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ παιδεία ἐνιαία γιὰ τὸ σύνολο τῶν μαθητῶν, δηλαδὴ μὲ κοινὸ πρόγραμμα διδασκαλίας, καὶ νὰ διεξάγεται ὁμαδικὰ πάντοτε: ἐπισημαίνει ὅμως καὶ τὸν προβληματισμὸ τῶν συγχρόνων του θεωρητικῶν τῆς παιδείας: ἂν πρέπει στόχος τῆς νὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς διανοίας μᾶλλον ἢ ἡ διάπλαση τοῦ ἥθους τῶν μαθητῶν, ὅπως καὶ ἂν γιὰ τὴν ἀγωγή πρὸς ἀρετὴ καὶ τρόπο ζωῆς ἄριστο χρειάζεται διαφορισμὸς τῶν διδακτέων μαθημάτων κατὰ ὁμάδες μαθητῶν, ἢ καὶ ὅπως μεταξὺ τριῶν εἰδικῶν

στόχων, ποιός είναι προτιμητέος, ή κατάρτιση προς βιοπορισμό, ή διάπλωση για έναρετο βίο, ή καθαρή μόρφωση;

Αυτά ο Αριστοτέλης. Ἐμείς ἤδη προβαίνομε στήν παρουσίαση τῶν πέντε, ὅπως πιστεύομε, κατευθύνσεων τῆς ἀποστολῆς τῆς παιδείας, ὑπαγορευμένων ἀπό τήν ἰδιοσυστασία τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ὑπαρξή του μέσα καί ἀντίκρου στή Φύση καί στήν κοινωνία.

Ἡ παιδεία, λοιπόν, εἶναι ἀνθρώπινο λειτούργημα, ἔμμοно στήν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, σύνδρομο τῆς ἐνυπαρξίας τοῦ ἀνθρώπου στήν κοινωνία, καί συντελεστικό ἐξ ἄλλου τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς ἀνθρωπινότητος δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, μέ ἀντλήση ἐφοδίων ἀπό τόν πολιτισμό, ἀνθρώπινο ἐπίσης δημιουργήμα καί στοιχεῖο λειτουργικό τῆς κοινωνίας, ὑπηρετικό ἔμμεσα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Στά ζῶα ὡς ζῶα δέν ὑπάρχει οὔτε πολιτισμός οὔτε παιδεία.

Πρώτη, ἄρα, καί ὕστατη ἀποστολή τῆς παιδείας εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπιστική: νά ὑποδεχθεῖ τὸ νέο ἀνθρώπινο πλάσμα καί νά κατεργασθεῖ τόν σωματικό-ψυχικό δυναμισμό του, ὥστε νά τὸ καταστήσει ἀνθρωπο ἱκανὸ γιά τὸ «ζῆν» καί τὸ «εὖ ζῆν» δηλαδή νά διαπλάσει ἑμμετρα, καί τῆ σωματικὴ ἀλήθεια του, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν τίς ἡθικό-πνευματικές του ιδιότητες, καί συγκεκριμένα τήν εὐαισθησία, τῆ βουλευτικότητα καί τήν εὐθυκρισία του, ὥστε νά καταστεῖ καί πνευματικὰ ὄριμος καί ἡθικά στερεὸς ἀνθρωπος, ἄξιος τοῦ καταπιστευμένου σ' αὐτὸν δώρου καί βάρους τῆς ἐλευθερίας.

Ἐξάιρεται ἡ παιδεία στήν πρώτιστη αὐτὴ ἀποστολή τῆς μέ τῆ ρήση τοῦ Δημοκρίτου: «ἡ παιδεία εὐτυχοῦσι μὲν ἐστὶ κόσμος, ἀτυχοῦσι δὲ καταφύγιον».

Στήν ἐκπλήρωση τῆς δεσπέσιας αὐτῆς ἀποστολῆς τῆς παιδείας, δεῖνὰ κρίσιμης γιά τήν ὀρθὴ ἀνάπτυξη αἰσθαντικότητας, νοημοσύνης καί ἡθικότητας, συμβάλλει καίρια ἡ εὐστοχὴ ἐπιλογή πρόσφορων παιδευτικῶν ἀγαθῶν, στοιχείων ἄρα τοῦ ὑφισταμένου πολιτισμοῦ, καί ἡ εὐμέθοδη πρὸς αὐτὰ προσαγωγή τῶν μαθητῶν ἀπὸ ταλαντούχους καί ἀφοσιωμένους δάσκαλους.

Ἡ ἐπιλογή τῶν πρόσφορων παιδευτικῶν ἀγαθῶν πρέπει νά ἐπιτελεῖται ἀπὸ κορυφαίους λειτουργοὺς τῆς παιδείας, προπάντων, δοκιμασμένους γιά τὸ βάθος τῆς πνευματικῆς τους καλλιέργειας καί γιά τήν παιδαγωγικὴ ἐπιστημοσύνη τους, ὥστε καί ἱκανοὺς πρὸς συνδιάνοση τῶν διαφόρων σκοπῶν καί φάσεων τοῦ συνολικοῦ ἔργου τῆς παιδείας καί γιά διάγνωση ἀντίστοιχα τῆς εἰδικῆς ἀξίας τῶν διαφόρων ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ ὡς παιδευτικῶν ἀγαθῶν. Ἐξ ἄλλου, οἱ κορυφαῖοι αὐτοὶ λειτουργοὶ τῆς παιδείας πρέπει νά προβαίνουν στήν ἐπιλογή τῶν

παιδευτικών αγαθών, άφου διασκεφθοῦν συλλογικά ἐπὶ χρόνον ἄρκετόν καὶ άφου ζητήσουν καὶ μελετήσουν τὴ γνώμη τῶν «μαχιμῶν» ἔκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, δηλαδὴ τῶν ἐνεργῶν διακόνων τῆς παιδείας στὶς αἴθουσες τῶν σχολείων.

Ὡς Ὑπουργὸς Παιδείας, στὴν πρώτη ἐγκύκλιό μου, ἐνιαίᾳ πρὸς τοὺς ἔκπαιδευτικούς λειτουργοὺς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας παιδείας, εἶχα τολμήσει νὰ τοὺς χαρακτηρίσω, ἄλλωστε καὶ γιὰ νὰ ἐξάρω τὸ βάρος τῆς εὐθύνης τους, ὡς τὴν κατὰ δέον ἀριστοκρατία τοῦ Ἑθνους, καθὼ καταπιστευμένους μὲ τὴν ἠθικό-πνευματικὴ διάπλαση τῆς νέας γενεᾶς.

Ὁ χαρακτηρισμὸς ὅμως αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι παραδεκτὸς εὐρύτερα στὴν κοινωνία, καθὼς καὶ νὰ μὴ διαψεύδεται ἀπὸ τὸν γλίσχρο μισθό, μειωτικὸ τοῦ προσωπικοῦ των κύρους στὴν κοινωνία, ὥστε καὶ νὰ ἐλκύονται πρὸς τὴν διακονία τῆς παιδείας ἄνθρωποι μὲ προικισμὸ σὲ χαρίσματα ἔξοχο, ἀλλὰ καὶ νὰ διατηροῦν στὴν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματος ὑψηλὸ ἔκπαιδευτικὸ φρόνημα.

Στὴν ἀνάπτυξη τῆς θεληματικότητας, ἰδιαίτερα τῶν ἐφήβων μαθητῶν, συμβάλλει ὁ κατὰ Πλάτωνα ἕτερος συντελεστής «τροφῆς τε καὶ παιδείας», ἡ «γυμναστική» στὴν ὁρολογία του, δηλαδὴ ὁ ἀθλητισμὸς. Τονίζει ὁ Πλάτων, πρωταθλητὴς Ἑλλάδος ὁ ἴδιος, Νεμεονίκης, ὅτι ὁ ἀθλητισμὸς ἐπιδρᾷ εὐεργετικᾶ στὴ διάπλαση τοῦ νέου ἀνθρώπου, καὶ ὄχι μόνον πρὸς σωματικὴ ἀλκὴ, ἀλλὰ καὶ πρὸς καρτερία καὶ θεληματικότητα διακηρύχγει, ὅτι ὅποιος δὲν ὑπῆρξε ἀθλητὴς ὡς νέος κινδυνεύει νὰ εἶναι καὶ στὴν ὄριμη ἡλικία του «μαλθακὸς αἰχμητῆς», δηλαδὴ ἄνθρωπος δίχως ἰσχυρὴ θέληση προσδέτει ὅμως ὅτι, καὶ ἀντίστροφα, ὅποιος ἀνατραφεῖ ἀποκλειστικᾶ μὲ τὸν ἀθλητισμὸ, χωρὶς εἰσδοχὴ πνευματικῶν αγαθῶν, κινδυνεύει νὰ γίνῃ «ἀγριαίτερος» τοῦ δέοντος.

Ὁ ἀθλητισμὸς, στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε ἰδιαίτερη σπουδαιότητα, καθὼς ἡ τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς συγκοινωνίας ἦταν ἀκόμη πρό-μηχανικὴ, μάλιστα καὶ ὁ πόλεμος διεξαγόταν μὲ ἀγχέμαχα ὅπλα προπάντων. Ἐχει γραφεῖ ὅτι ἐπέτυχαν τὴ νίκη στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος δέκα χιλιάδες ἀθλητῆς. Καὶ στὴν ἐποχὴ μας, ὅμως, παραμένει πολύτιμος ὁ ἀθλητισμὸς, παρὰ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς, ἢ καὶ προσφέρει καινούργια ὑπηρεσία, εἴτε πιὸ ἐκτεταμένα χρῆσιμη ἀπὸ ἄλλοτε, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς προαγμένης τεχνικῆς, ὡς ἀντίδοτο πρὸς τὶς ἀπότοκές τῆς ὑπέρμετρης ἀνέσεις καὶ τὴν ἔκγονή τους συχνὰ κατάσταση ραστώνης, πηγὴ καχεξίας, καὶ ὄχι μόνον τοῦ σώματος. Ἐξ ἄλλου, καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἐπίσης ὁ ἀθλητισμὸς συμβάλλει στὴν παροχέτευση τοῦ πληθωρικοῦ δυναμισμού τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων πρὸς πράξεις εὐγενικῆς ἄμιλλας καὶ πρὸς ἀποφυγὴ ἀντίστοιχα πράξεων βίας. Ὁ Ἡρακλῆς φέρεται νὰ ἴδρυσεν τοὺς Ὀλυμπιακοὺς

Αγώνες ως θεσμό πρόσφορο για να συμβάλλει στην επίδοση των Ελλήνων σε ειρηνικές άναμετρήσεις και όχι σε πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους.

Άς εκφράσω και την προσωπική μου όφειλή στον άθλητισμό. Άνήκω σε πολύπαδη γενεά. Κατά διάφορες φάσεις της ζωής μου, ιδιαίτερα στην δεκαετία 1940-1949, μεστή από τή φρίκη του πολέμου, υποβλήθηκα επανειλημμένα σε κίνδυνο θανάσιμο. Η διάσωσή μου κατορθώθηκε με κρίσιμη συμβολή τής σωματικής ευκινησίας μου και τής ψυχικής άντοχής μου, άποτοκων τής ένεργότατης θητείας μου ως εφέβου στον άθλητισμό, πηγή προ-φιλοσοφική τής καρτερίας μου.

Επιδίωξη άλλη τής παιδείας σπουδαία, όχι βασική όμως, είναι ο έφοδιασμός τής κοινωνίας με άνθρώπους καταρτισμένους και πρόθυμους για έργασία, κατάλληλη να ίκανοποιεί τις πολλαπλές ανάγκες τής κοινωνίας και των ανθρωπων της, μάλιστα όχι μόνο τις ύφιστάμενες και γνώριμες ήδη, αλλά και όσες μέλλουν να παρουσιασθούν στις επόμενες τρεις ή τέσσερις τουλάχιστον δεκαετίες - κάτι δυσχερέστατο. Είναι δυσχερέστατο άρα να επιτύχει ή λεγόμενη επαγγελματική εκπαίδευση, όταν με τόσο γοργό ρυθμό εξελίσσεται ή τεχνική στην εποχή μας και όταν δέν ύπάρχει μακροπρόθεσμος σχεδιασμός τής οικονομίας ή και των άλλων σπουδαίων λειτουργιών τής κοινωνίας. Έξ άλλου, ή προθυμία προς έργασία, όρος και αυτή για τήν ανάπτυξη τής παραγωγικότητας, δέν κατορθώνεται να ένσταλαχθεί ως ήθική επίταγή στις συνειδήσεις των μαθητών και αύριανών εργαζομένων, αν δέν έχει ευδοκιμήσει ή ήθροπλαστικά δραστική, ανθρωπιστική λειτουργία τής παιδείας.

Έξ άλλου, δύσκολα συντηρείται ή προθυμία προς έργασία, χωρίς τήρηση κάπως τής διανεμητικής δικαιοσύνης στην κατανομή τής έργασίας και στην άμοιβή της. Όλίγοι είναι οί άγιοι και ήρωες τής έργασίας, οί πρόθυμοι να εργάζονται με άκρα επίμελεια, παρά τήν επίγνωση τής γύρω τους, αλλά και εις βάρος τους, άδικίας ως προς τήν κατανομή και τήν άμοιβή τής έργασίας.

Η έμφανιζόμενη διαμάχη ανθρωπιστικής παιδείας και τεχνολογικής παιδείας εξαφανίζεται ή έστω άμβλύνεται, όταν ύπάρχει σταθερή επίγνωση τής ιδιαίτερα σπουδαίας άποστολής τής δευτεροβάθμιας παιδείας. Η παιδεία στή φάση αυτή, όπου κατ' έξοχήν επιτελείται ή διάπλωση του ήθικού χαρακτήρα και ή καίρια πνευματική συγκρότηση των μαθητών, έχει τή δυνατότητα να εκπληρώσει τήν κρίσιμη αυτή άποστολή της με τον ένστερνισμό από τους μαθητές, εφέβους, των ανθρωπιστικών αγαθών του πολιτισμού. Η δευτεροβάθμια

παιδεία είναι από την αποστολή της ανθρωπιστική, όπως απαιτείται δηλαδή από την ηλικία των μαθητών. Η τεχνολογική είτε θετικό-επιστημονική τάση χωρεί ως παραπληρωματική μόνο στη δευτεροβάθμια παιδεία. Η κύρια θέση της βρίσκεται πέραν της δευτεροβάθμιας παιδείας, στην ύστερη από αυτήν, προς επάγγελμα ειδικευτική, φάση της παιδείας.

Η άπλη αυτή εξήγηση των σχέσεων ανθρωπιστικής παιδείας και τεχνολογικής παιδείας παραγνωρίζεται συχνά, καθώς υποτιμάται ή αξία της ήθοπλαστικής λειτουργίας της παιδείας. Επισυμβαίνει για την παιδεία κάτι όμοιο προς ό,τι συμβαίνει στη σύγχρονη μας κοινωνία, και ειδικά στους περισσότερους ιδεολογικούς εκπροσώπους της: καθώς επικρατεί σ' αυτούς ο κοινωνιολογισμός είτε ο ψυχολογισμός, ή και ο βιολογισμός, ή άμετρη δηλαδή προσήλωση προς τις κοινωνιολογικές είτε ψυχολογικές ή και βιολογικές «εξηγήσεις» καθώς παράπλευρα επικρατεί επίσης ο καλλιτεχνισμός είτε ο λογοτεχνισμός, και παραμερίζεται και παραμελείται ο άρτος ο επίοσιος του πνεύματος, προς το εὖ ζῆν, ή ήθικη.

Παραμέληση τυχόν της ανθρωπιστικής παιδείας και υπερμέριμνα για προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της αγοράς εργασίας δά ἔχουν ως συνέπεια τή διάπλωση ανθρώπων δίχως ήθικὸ ἔρμα και με ρηχὴ συνείδηση, δεκτικούς ἄρα παρασυρμού από τις ἐντυπώσεις κάθε ὥρας και ὑποταγμένους στις ὑπαγορεύσεις του χρησιμοθηρικοῦ ἀτομικισμοῦ.

Ἄλλη ἀκόμη ἐπιδίωξη τῆς παιδείας εἶναι ἡ δημιουργικὴ συντήρηση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, κύριας πηγῆς και τῶν παιδευτικῶν ἀγαθῶν, τῶν ἀπαραιτήτων για τὴν ἀνθρωπιστικὴ λειτουργία τῆς παιδείας, ἀλλὰ περιεκτικοῦ ἐπίσης αὐτάξιων ἀγαθῶν, χορηγικῶν στὸν ἀνθρώπο καθαρῆς πνευματικῆς εὐφροσύνης, οὐσιαστικοῦ στοιχείου τοῦ εὖ ζῆν, και προπάντων προσπελάσιμων χωρὶς τὴ διαμάχη πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους, τὴ σύνδρομη τῆς προσπάθειας για τὴν πρόσκτηση τῶν οικονομικῶν ἀγαθῶν.

Τὰ συγκεκριμένα ὅμως στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξαν και ὑπάρχουν στὴν ἔως σήμερα Ἱστορία ὡς ἐπιτεύγματα ἐμπνευσμένης ἐργασίας χιλιάδων προικισμένων ἀνθρώπων, ἐνταγμένων στὸν ἰδιαίτερο λαό τους και στὴν πολιτισμικὴ παράδοσή του. Εἶναι ἄρα εἰδικὸ πρόβλημα τῆς παιδείας στὴν ἐπιδίωξή της για τὴ δημιουργικὴ συντήρηση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, σὲ ποῖο βαθμὸ πρέπει νὰ ἐπιλέξει, ὡς ἀγαθὰ παιδευτικά, στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ ἄλλων λαῶν, ἄξια νὰ θεωρηθοῦν ὡς στοιχεῖα τοῦ πανανθρώπινου πολιτισμοῦ.

Το κρίσιμο αυτό πρόβλημα επιλογής έχει στην εποχή μας επιταθεί και υπάρχει προπάντων συναρτημένο προς το αίτημα για περίσωση του εθνικού πολιτισμού και της εθνικής γλώσσας. Πηγή πρωτόφαντου κινδύνου είναι η παγκοσμίωση της επικοινωνίας των ανθρώπων, ή συντελούμενη με τις ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές και τα όμοια, κάτι αναπότρεπτο ήδη. Πηγή όμως κινδύνου εγγύτερου - αν και μὴ αναπότρεπτο - είναι η άδρα εισβολή στην κοινωνία μας στοιχείων ξένου εθνικού πολιτισμού και ξένης εθνικής γλώσσας. Είναι άποτροπτος κάπως ο εγγύτερος αυτός κίνδυνος, εάν στην κοινωνία μας πρυτανεύσει φρόνημα εθνικής αξιοπρέπειας και όχι γραικυλισμός χρησιμοθηρικός, εάν δηλαδή το άνοιγμα προς την εκμάθηση ξένης γλώσσας παραμείνει ἔμμετρο, ὅπως και το άνοιγμα προς τούς ξένους πολιτισμούς. Ο αοίδιμος Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος διακήρυγε ως νέα Μεγάλη Ἰδέα τῶν Ἑλλήνων τὴ διαφύλαξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας και τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ παιδεία πρέπει νὰ ἐπιδιώκει τὴ διάπλαση και ἄξιων πολιτῶν και πολιτικῶν. Ἡ ἐπιδίωξη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι παράλληλη, ἀλλὰ εἶναι μάλλον συνάλληλη πρὸς τὶς ἄλλες ἐπιδιώξεις της, και ἰδιαίτερα τὴν ἠθοπλαστική, τὴ συνυφασμένη πρὸς τὴν ἀνθρωπιστικὴ λειτουργία τῆς παιδείας: ὅπου συμπεριλαμβάνονται ἡ ἐξοικείωση τῶν μαθητῶν με τὶς ἀρχές και τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικότητας, ὡς ἀλληλεξαρτησίας τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, με τὶς ἀρχές και τὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομίας εἰδικώτερα και τῆς τεχνολογίας ἢ και τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, και γενικὰ με τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸ «ζῆν» και τὸ «εὖ ζῆν» καθενὸς και τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων τῆς κοινωνίας.

Οἱ πολιτικοὶ πρέπει νὰ ἔχουν ἀδαμάντινο ἦθος, δηλαδή ἀνένδοτη ἐντιμότητα και ἀκαμπτη θεληματικότητα, ἐπίσης ὅμως πρακτικὴ διορατικὴτητα γιὰ τὸ δέον και τὸ ἐφικτόν, κατὰ συνδιανόηση ἀξιῶν, κινδύνων, δυνατοτήτων και ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας στὸ παρὸν και στὸ ἄμεσο μέλλον. Οἱ πολῖτες πρέπει νὰ ἔχουν ἀκμαῖο πολιτικὸ φρόνημα, δηλαδή ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εὐεξία τῆς κοινωνίας, προθυμία γιὰ προσφορά ἢ και γιὰ θυσία, και ἱκανότητα κριτικῆς πολιτικῶν προγραμμάτων και προσώπων. Νομοκρατία και ἀξιοκρατία ἐπίσης πρέπει νὰ διέπουν τὶς συνειδήσεις πολιτῶν και πολιτικῶν. Οἱ σπουδαῖες ὅμως αὐτὲς ιδιότητες πολιτῶν και πολιτικῶν δὲν ἀποκτῶνται με εἰδικὴ ἀπλῶς διδασχῆ, ἀλλὰ μάλλον εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ὀρθὰ συντελεσμένης ἀνθρωπιστικῆς παιδείας.

Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ἐπιτελεῖται ἀξία και ἄρτια, ἡ παιδεία εἶναι ὁ μόνος τρόπος

για να λύεται άπταιστα και ριζικά τὸ λεγόμενον «κοινωνικὸ πρόβλημα»: νὰ ἐντάσσεται ὁ κάθε νέος ἄνθρωπος σὲ ὀρισμένη ἐργασία, καὶ ἄρα σὲ ὀρισμένη θέση τῆς κοινωνίας, σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικὴ του ἀξία, δηλαδὴ τὶς προσωπικὲς του ἰκανότητες ἐργασίας, τὶς ἀποκτημένες μὲ τὴν εἰδικὴ ἐκπαίδευσή του καὶ θεβαιωμένες ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τίτλους τῆς παιδείας του – κατὰ προϋπόθεση ἄλλωστε ὅτι καὶ ἡ ἐκπαίδευσή του πρὸς εἰδικότητα εἶχε καθορισθεῖ μετὰ διάγνωση τῶν φυσικῶν του χαρακτηρισμάτων καὶ εἶχε προσδιορισθεῖ ἀπὸ τὶς πρώτες ἐπιδόσεις του ὡς μαθητοῦ, καὶ ἄρα οἱ τίτλοι τῆς παιδείας του εἶναι ὄχι τυχρὸν ἀπόρροια ἰδιαίτερης εὐνοίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀδιάβλητη σύνθεση τῶν φυσικῶν του χαρακτηρισμάτων καὶ τοῦ προσωπικοῦ του μόχθου στὴ διάρκεια τῆς παιδείας του.

Μεγάλες ὅμως δυσχέρειες γιὰ τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἔργο τῆς παιδείας ὑπάρχουν στὴ σύγχρονή μας κοινωνία. Πηγές τῶν δυσχερειῶν εἶναι: Ἡ κατίσχυση πολλῶν συχνὰ τῆς οἰκογενειακῆς εἶτε ἀτομικῆς περιουσίας καὶ ὁ παραμερισμὸς τῶν τίτλων παιδείας γιὰ τὴν ἐνταξὴ σὲ ἀντίστοιχη πρὸς αὐτοὺς θέσση ἐργασίας ἢ ἐπιλογή τῆς πρὸς ἐπάγγελμα εἰδικευτικῆς παιδείας καδ' ὑπαγόρευση τῆς ἀλόγιστης οἰκογενειακῆς στοργῆς καὶ μὲ ἀγνόηση τῶν κλίσεων τῶν μαθητῶν καὶ μὲ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἔλλειψη τυχρὸν ἰκανοτήτων ἢ ἀνυπαρξία πολλῶν συχνὰ στοὺς ἐκπαιδευτικοὺς ἀρκετοῦ παιδαγωγικοῦ σθένους πρὸς ἀποθάρρυνση τῶν μειωμένης ἰκανότητος μαθητῶν ἀπὸ ἐπιδίωξη ἀνωτάτων σπουδῶν.

Συγκεφαλαιωτικὰ ἐπισημαίνω τὶς πέντε κατευθύνσεις τῆς ἀποστολῆς τῆς σχολικῆς παιδείας: νὰ μορφώσῃ τὸν ἄνθρωπο καδ' ἑαυτὸν καὶ δι' ἑαυτὸν πρὸς ἰκανότητα γιὰ ἠθικὰ ὀρθὸ αὐτοκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του· νὰ τὸν καταρτίσῃ ὡς λειτουργὸ τῆς οἰκονομίας· νὰ τὸν ἐκπαιδέυσῃ ὡς λειτουργὸ δημιουργικῆς διακονίας τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ· νὰ τὸν καταστήσῃ ἄξιο πολίτη καὶ πολιτικό· νὰ συμβάλῃ στὴν ἀξιοκρατικὴ, συγκεκριμένη ἐπίλυση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος.

Ἡ ἐπίγνωση τῆς σύνθετης αὐτῆς, πρὸς πέντε ἀλληλένδετους σκοποὺς, ἀποστολῆς τῆς σχολικῆς παιδείας εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐστοχῆ ἀντιμετώπιση τῶν αἰτημάτων καὶ προβλημάτων παιδείας στὴν σύγχρονή μας πολυδύναμη καὶ πολύπλαγκτη κοινωνία.

Στὴν ἐποχὴ μας, εἶποτε καὶ ἄλλοτε, ἡ παιδεία ἐνέχει ὀξύτατα προβλήματα, καὶ ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ προσέλευση τῆς νέας γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων συνολικὰ σχεδὸν πρὸς τὴν

πρωτοβάθμια, και σέ μέγα βαθμό και πρὸς τὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, δημιουργεῖ, και μόνη αὐτή, δυσχέρειες γιὰ τὴν ἄρτια ὀργάνωση τῆς παιδείας, ἤδη και ὡς πρὸς τὴν κτιριακὴ τῆς ὑποδομῆ, καθὼς και ὡς πρὸς τὸν ἐφοδιασμό σὲ βιβλία και ἄλλα μέσα διδασκαλίας. Οἱ δυσχέρειες αὐτὲς ἐπαυξάνονται ἀπὸ τὴν πληθυσμιακὴ ρευστότητα και ἀνισορροπία τῆς χώρας, ἔκγωση τῆς ἀνέλεγκτης ἀστυφιλίας, μάλιστα και ἀπὸ τὴν ἀδρόα εἰσροή στο ἑλληνικὸ ἔδαφος παντοδαπῶν μεταναστῶν, ὅπως και ἀπὸ τὴ μεγάλη διασπορά Ἑλλήνων σὲ πολλὲς ξένες χώρες τῆς Οἰκουμένης.

Οἱ δυσχέρειες ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν διδασκτέων μαθημάτων και ὡς πρὸς τὸν διαφορισμὸ τύπου σχολικῶν Ἰδρυμάτων ἐπιτείνονται ἀπὸ τὸ ἄδηλο μέλλον τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔνταξή τῆς, ἔστω «ἰσότημα», στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, μὲ ἄδηλη τὴ μελλοντικὴ σύσταση και αὐτῆς, καθὼς και ἀπὸ τίς ἀξιώσεις τῶν ἐκτὸς Ἑλλάδος «εὐρωπαϊκῆς» ἀρμοδιότητος Ἐπιτροπῶν νὰ ὑποδεικνύουν κατευθύνσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, και, ὅχι ὀλιγότερο, ἀπὸ τὸν ἀχαλίνωτο καλπασμὸ τῆς «προόδου» τῶν ἐπιστημονικοτεχνικῶν γνώσεων, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴ σύγκυση και ἀσυναρτησία τῶν σημερινῶν στὴν Εὐρῶπη νεωτερικῶν τάσεων τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀξιζοῦν νὰ ἐπισημανθοῦν ὀρισμένα ζητήματα εἰδικῆς σημασίας γιὰ τὴν ὀρθὴ ρύθμιση τῆς σχολικῆς παιδείας.

Σημαντικὸ γιὰ τὴν πρώτη ἐπίτευξη τῆς παιδείας, δηλαδὴ τὴν ὀμαλὴ διάπλωση τῆς ἐκφραστικῆς ἰκανότητος, ἀλλὰ και τῆς αἰσθαντικότητος και τῆς νοημοσύνης, τῶν μικρῶν μαθητῶν, εἶναι τὸ ζήτημα, σὲ ποιά ἡλικία τους, και ἄρα σὲ ποιά τάξη τοῦ σχολείου, πρέπει νὰ ἀρχίσει ἡ ἐκμάθηση ξένης γλώσσας.

Παρόμοιο ζήτημα, και μὲ συνέπειες ἐνδεχόμενα γιὰ τὴ διάπλωση τοῦ χαρακτήρα τῶν μαθητῶν, δηλαδὴ και μὲ κίνδυνο γιὰ ἐδισμό τους σὲ μειωμένη ἐνέργεια τῶν νοητικῶν δυνάμεων, ὥστε και γιὰ ροπή τους πρὸς πνευματικὴ νωχέλεια, εἶναι σὲ ποιά ἡλικία πρέπει νὰ ἀρχίσει ἡ ἐξοικειώσή τους μὲ τὴ χρῆση ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Ἄς μὴ παραγνωρίζεται, ὅτι ἐνδέχεται ν' ἀποβεῖ πολὺ βλαπτικὴ γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς παιδείας ἡ κατάχρηση τῶν μεγάλων εὐκολιῶν, τῶν ἀπτόκοιων τῆς ὑπεραναπτυγμένης στὴν ἐποχὴ μας τεχνικῆς, ἢ και ὑπέροτρα μειωτικὴ τοῦ πνευματικοῦ μόχθου τῶν μαθητῶν. Ἀξιζει νὰ μὴ ἀγνοεῖται ἡ αὐστηρὴ γνώμη τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν ἀξία τοῦ μόχθου στὴν παιδεία, ἡ ἐκφρασμένη μὲ τὴ ρήση του: «πάντων κάκιστον ἢ εὐπετεῖη παιδεῦσαι τὴν νεότητα» (B 178) και «μὴ πονεῖν παῖδες ἀνιέντες οὔτε γράμματ' ἂν μά-

θοιεν οὔτε μουσικὴν οὔτε ἀγωνίην, οὐδ' ὅπερ μάλιστα τὴν ἀρετὴν συνέχει, τὸ αἰδεῖσθαι· μάλα γὰρ ἐκ τούτων φιλεῖ γίγνεσθαι ἢ αἰδῶς» (B179).

Προβληματική ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα ἡ παιδευτικὴ ἀπόδοση τῶν μικτῶν σχολείων, γενικευμένων ἤδη ἀπὸ διάθεση ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐνῶ ἄλλοτε, καὶ ἀκόμη πρόσφατα, ὑπῆρχαν προπάντων σχολεῖα μόνο ἀρρένων καὶ σχολεῖα μόνο θηλέων. Καὶ πρέπει, ὁ νεωτερισμὸς αὐτὸς νὰ μὴ ἐκτιμᾶται ἀβασάνιστα ὡς ἐκπαιδευτικὰ εὐστοχος, καὶ ἄρα ὡς θεσμὸς ὀριστικός, ἀλλὰ νὰ ὑπόκειται μᾶλλον σὲ κριτικὴ πολλαπλή, ὡς τολμηρὸς πειραματισμὸς. Ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθεῖ, μήπως ὁ συναγελασμὸς κοριτσιῶν καὶ ἀγοριῶν στὰ Γυμνάσια ἤδη καὶ πολὺ μᾶλλον στὰ Λύκεια προκαλεῖ πρόωρη ἐγερση ἐρωτικῶν διαθέσεων, καὶ ἄρα ὀξύτατο περισπασμὸ ἀπὸ τὴν περισυλλογὴ στὴ μελέτη, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀκρόαση τῆς διδασκαλίας, μὲ συνέπεια τὴν ὑστέρηση τῶν μαθητικῶν ἐπιδόσεων. Καὶ ἴσως ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθεῖ ἐπίσης, μήπως ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ ἕτερον φύλον καὶ ἡ καθημερινοποίηση τῆς εἰκόνας τοῦ ἐκατέρωθεν ἔχει μακροπρόθεσμη συνέπεια ἐπιζήμια γιὰ τὴν ὄριμη συναισθηματικὴ ἔλξη μεταξὺ τῶν δύο φύλων, τὴν ἀρχαίῳδεν τόσο πολυτίμη καὶ πρὸς ἀκμαία βιολογικὴ γονιμότητα καὶ πρὸς εὐφρόσυνα σκιρτήματα ψυχῆς καὶ πρὸς πνευματικὴ ἀνάταση καὶ δημιουργία. Οἱ ὀπαδοὶ τῶν μικτῶν σχολείων ὑπερτίμησαν τὰ φερόμενα πλεονεκτήματα καὶ μᾶλλον ἀγνόησαν τὶς ἐπιζήμιες συνέπειες τῶν μικτῶν σχολείων καὶ πρὸ πάντων ἴσως ἀδιαφόρησαν γιὰ τὰ φυλογενετικὰ δεδομένα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ὑπενθυμίζω, ὅτι αὐτὰ συναποτελοῦν τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι *naturae non imperatur nisi parendo*, καθὼς διακήρυχνε πρὶν τέσσερις αἰῶνες ὁ Francis Bacon. Εἶναι πάντοτε καιρὸς πρὸς ἀναστοχασμὸ τοῦ προκείμενου σπουδαίου ζητήματος.

Ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ἐνέχει πάντοτε ὁ στόχος καθενὸς ἀπὸ τὰ διδακτέα μαθήματα, καθὼς καὶ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας του, ἄρα καὶ ἡ συγκρότηση τῶν διδακτικῶν βιβλίων.

Παράδειγμα τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Οἱ συγγραφεῖς διδακτικῶν βιβλίων Ἱστορίας, καὶ ὅσοι διδάσκουν Ἱστορία στὰ σχολεῖα κάθε βαθμίδας, πρέπει νὰ ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ ἠθοπλαστικοῦ προπάντων σκοποῦ τῆς διδασκαλίας τῆς, καὶ νὰ μὴ λησμονοῦν ὅτι ἀπευθύνονται σὲ μαθητὲς ἐφηβικῆς ἢ καὶ προ-ηβικῆς μόλις ἡλικίας, ἀξιους εἰδικῆς εὐλάβειας πρὸς τὴν εὐαισθησίαν τους.

Πρέπει, λοιπόν, τὸ διδακτικὸ βιβλίον τῆς Ἱστορίας νὰ μὴ ἀποτελεῖ τυχὸν ἄχαρη ἐκθεση γεγονότων καὶ τάσεων ἢ καταστάσεων, ἀλλὰ νὰ θέλγει καὶ νὰ συγκινεῖ, ὥστε νὰ ἐλκύει τὸν μαθητὴ καὶ νὰ τὸν φρονηματίζει. Πρέπει, ἄρα, στίς σελίδες του νὰ παρουσιάζεται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια πάντοτε, ἀλλὰ νὰ τονίζονται

οί μεγάλες ώρες του βίου της ανθρωπότητας και του έθνους, και ιδιαίτερα να προβάλλεται η ήθικη μεγαλοσύνη των ανθρώπων όση και όποια ύπάρχει και αντίθετα να σημειώνονται με τόνο χαμηλότερο οί μικρότητες και οί κακουργίες των ανθρώπων, οί άσχήμιες και τά όνειδη της ιστορικής πραγματικότητας, όπως οί καταπίσεις, έχμεταλλεύσεις, ταπεινώσεις, έξαθλιώσεις πλήθους ανθρώπων, αλλά όχι ως άδυσώπητη μοίρα της ανθρωπότητας, αλλά μάλλον ως κακό φευκτέο και φευκτό, με τή συμβολή άκριβώς και της ήθοπλαστικής λειτουργίας της παιδείας. Έξ άλλου δέν είναι άπιστία πρός τήν ιστορική αλήθεια ούτε ύπάρχει κίνδυνος έκτροφής νοσηρού έθνικισμού, άν τά προορισμένα για τά έλληνικά σχολεία διδακτικά βιβλία Ιστορίας περιέχουν και νηφάλια έξαρση των μεγάλων στιγμών της Ιστορίας του έθνους των Έλλήνων, καθώς και της έξοχης με αυτές συμβολής του για τήν προαγωγή του πολιτισμού και τήν έμπέδωση του ελεύθερου βίου της ανθρωπότητας.

Πρωτόφαντος, και χαρακτηριστικός της έποχής μας, είναι ό μέγιστος κίνδυνος για ύπονόμευση του κρίσιμου και ύπερπολύτιμου έργου της σχολικής παιδείας, από τήν καθημερινή άθρόα εισβολή στις άπλαστες άκόμη συνειδήσεις των μαθητών πλήθους εικόνων και γνωμών, ποικίλων και πολύ έντονων και ασυνάρτητων μεταξύ τους, με προέλευση από τηλεόραση και ραδιόφωνο.

Ένω δηλαδή τό σχολείο με ύπομονετική διδασκαλία χορηγεί στους μαθητές, παιδιά ή έφήβους, βαθμιαία και μεθοδικά, ό,τι από τόν πολιτισμό έναρμονίζεται με τήν πνευματική τους δεκτικότητα, ώστε να τό άφομοιώσουν όργανικά στον ύπό διάπλαση άκόμη ψυχισμό τους, έπέρχονται οί τηλεοπτικές είτε ραδιοφωνικές έκπομπές και με τήν έπίσκατη από αυτές πλημμυρίδα έντυπώσεων διασαλεύουν ή και ανατρέπουν τό ψυχοπλαστικό έργο της σχολικής παιδείας. Ό Πλάτων ήδη στους Νόμους (811b) γράφει: «κίνδυνόν φημι είναι φέρουσαν τοίς παισίν τήν πολυμαθίαν».

Όσο ποτέ άλλοτε χρειάζονται άρα, και ιδιαίτερα στα Γυμνάσια και στα Λύκεια της Ελλάδος, καθώς και στα όμοίοβαθμα σχολεία των άλλων χωρών της Εύρώπης, άγαθά εκπαιδευτικά, πρόσφορα να διαπλάσουν τους έφήβους μαθητές, ώστε να γίνουν άνθρωποι με πάγια πνευματικά έφόδια και σπέρρες ήθικές άρχές, άνδεκτικοί άρα στην πληθωρική πρός αυτούς επέλαση από τό έξωσχολικό περιβάλλον όποιων ασυνάρτητων εικόνων και γνωμών, αλλά και ίκανοί για έποικοδομητική προσαρμογή πρός άλλες τυχόν της κοινωνικής πραγματικότητας χωρίς άπεμπόληση των έδραίων στη συνείδησή τους αξιών.

Μοναδικά όμως για τον σκοπό αυτό παιδευτικά αγαθά είναι τα έργα των κλασικών αρχαίων Έλλήνων ή και Λατίνων συγγραφέων. Αυτά κατ' έξοχήν με τον άπαραμίλλο πνευματικό πλούτο και την αισθητικά έξοχη μορφή τους – με τα καιρία συστατικά τους νοήματα και με τη γλαφυρότητα και άκρίβεια των εκφράσεών τους – ενέχουν τη δυνατότητα να εισδύσουν και να έδραιωθούν στις συνειδήσεις των εφήβων μαθητών και να μείνουν εκεί δια βίου ως κύρια καθοριστικά στοιχεία της πνευματικής τους και ήθικης ποιότητας. Άλλωστε, ή παιδευτική αξία των κλασικών αυτών έργων είναι δοκιμασμένη επί αιώνες, καθώς και ή μορφωτική αξία των δυό κλασικών γλωσσών, των και μητρικών σε μέγα βαθμό των σημερινών γλωσσών των λαών της Εύρώπης. Για την παιδευτική αξία της κλασικής Έλληνικής γραμματείας μαρτυρεί και ή από τους Ρωμαίους ήδη όνομασία των κειμένων της Humanitates, δηλαδή όργανα παιδείας πρόσφορα για τη διάπλαση άρτιων ανθρώπινων προσωπικοτήτων.

Η διδασκαλία, λοιπόν, κειμένων, ή άποσπασμάτων κειμένων, των έργων αρχαίας ελληνικής ή και λατινικής γραμματείας πρέπει και στην έποχή μας να είναι ό κορμός της σχολικής παιδείας, στην Ελλάδα κατ' έξοχήν, αλλά και στις άλλες χώρες της Εύρώπης. Άλλοτε, και ιδιαίτερα στην Αναγέννηση, υπήρξαν για όλίγους, έπιλεκτους, διανοούμενους και συγγραφείς τα κείμενα της κλασικής, ελληνικής προπάντων, γραμματείας πολύτιμη πηγή, έμπνευστική προς δημιουργία, και μάλιστα πολιτισμική μεγαλουργία, όπως διακηρύχνει και ό φιλοσοφημένος ιταλός ποιητής Leopardi, με τη ρήση του «οί Έλληνες... και μετά την πτώση αυτών, φεύγοντες της πατρίδος τον όλεθρον, έγένοντο αΰθις πνευματικοί της Εύρώπης κηδεμόνες». Στην έποχή μας, καθώς υπαγορεύει τό δημοκρατικό ήθος της κοινωνίας της Εύρώπης, τα έργα των κλασικών Έλλήνων συγγραφέων πρέπει να αποτελούν πηγή έμπνευστική, αλλά και διαπλαστική έλεύθερης προσωπικότητας, όχι όλίγων μόνο έπιλεκτων λειτουργών του πνεύματος, αλλά του συνόλου της νέας γενεάς των λαών της Εύρώπης, κάτι έφικτό με την παιδαγωγικά εύστοχη διδασκαλία των έργων αυτών προς τους μαθητές Γυμνασίων και Λυκείων. Έξ άλλου, με την ανθρωπιστική αυτή παιδεία, οι μαθητές σχολείων όλων των χωρών της Εύρώπης αποκτούν κοινή σε κάποιο βαθμό πνευματική συγκρότηση, και μάλιστα χωρίς άναίρεση της ιδιαίτερής τους από την έθνική παράδοσή τους πνευματικότητας καθώς και ή κοινή πνευματική ύποδομή, όση πραγματικά υπάρχει στους λαούς της Εύρώπης, είναι σε μέγα βαθμό έκγονη των έργων των κλασικών Έλλήνων ή και Λατίνων συγγραφέων.

Κρίσιμος, όμως, για την εύόδωση της ανθρωπιστικής παιδείας είναι ό τρό-

πος διδασκαλίας των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, ώστε να επικοινωνεί ο μαθητής με την πνευματική ουσία τους και να λειτουργούν αυτά ως ζωοποιά στοιχεία του πνεύματος. Είχε κατακριθεί στο παρελθόν ο τρόπος διδασκαλίας τους ως τυπολατρικός και άγονος, καθώς και η αρχαία γλώσσα τους αποτελούσε κάπως φραγμό για την επικοινωνία με την πνευματική ουσία τους και αναγκαστικά η διδασκαλία κατατριβόταν κάπως στην γραμματική προπάντων. Και υπήρξε η κατακραυγή έναντιον του λογιοτατισμού. Ο φανατισμός, ο σύμφυτος με το γλωσσικό τότε ζήτημα, παρέσυρε προς ύπερμετρα μειωτικές εκτιμήσεις, με προέκταση μάλιστα και στην εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ύπενδυμίζω την διάχυτη γνώμη για την τύχη των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκφρασμένη άκραια με κάποιους στίχους του Παλαμά:

καί τοὺς δῶσανε παλάτια καὶ σκολειὰ
καὶ μονάχα δὲν τοὺς δῶσανε τὸν ἥλιο καὶ τὴ λευτεριά
καὶ χτικιάσαν τ' ἀπολλώνια τὰ κορμιὰ
ὅπως τ' ἄρρωστα λουλούδια τροπικὰ σὲ θερμοκήπια...
μιὰ λατρεία πιὸ καταραμένη
κι ἀπ' τὰ βάσανα κι ἀπὸ τὰ καταφρόνια
χιλία χρόνια, χιλία χρόνια.

Τὸ πρόβλημα, ὅμως, ὑπάρχει καὶ στην ἐποχή μας καὶ οὔτε λύθηκε ἄρτια με τὴν εκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμιση, τὴν ἡλικίας ἤδη ἐνὸς τετάρτου αἰῶνος.

Ἡ παιδευτικὴ ἀξία τῶν κειμένων τῆς αρχαίας ελληνικῆς γραμματείας ἐνυπάρχει στην ἀδιαίρετη συνυπαρξία οὐσίας καὶ μορφῆς τους. Ἡ ἐξοχὴ διαπλαστικὴ ἐπενέργειά τους σὲ μαθητὲς με ἀδιάπλαστη ἀκόμη πνευματικὸ-ἠθικὴ συγκρότηση ἐπιτελεῖται καὶ ἀπὸ τὴ γοητεία ἰδιαιτέρα τῆς ἐξαισίας γλώσσας καὶ τοῦ ἀπαράμιλλου ὕφους. Οἱ μεταφράσεις ἀποτελοῦν μόνον βοήθημα γιὰ τὸ μάθημα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἢ ἐμπιστοσύνη στην ἐπάρκειά των μόνων ὑποβαθμίζει ἀπαράδεκτα σπουδαιότατο μάθημα, βασικὸ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ μάλιστα δευτεροβάθμια παιδεία.

Πιστεύω καὶ τώρα ὅ,τι πρότεινα τὸ 1976:

Τὰ διδακτικὰ βιβλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν νὰ ἔχουν καὶ τὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ τὴ μετάφρασή του. Ἡ διδακτικὴ προσπάθεια νὰ εἶναι ἡ επικοινωνία τῶν μαθητῶν με τὸ ἀρχαῖο κείμενο τελικά, νὰ χρησιμοποιεῖται ὅμως προεισαγωγικά ἢ μετάφραση. Ταυτόχρονα, ἡ ἐκμάθηση τῆς γραμματικῆς νὰ προλειαίνει τὸ

ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο. Δὲν εἶναι ἀποροίψιμη ἀπὸ τὴν διδασκαλία ἢ γραμματική, ἔξοχο ἐπίτευγμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος.

Ἡ διδακτικὴ προσπάθεια στὰ Γυμνάσια πρέπει νὰ ἔχει ἀντικείμενο τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα, πρὸς ἐκμάθησίν της ὅμως ὄχι ἄρτια, ὥστε καὶ νὰ ἐκφράζεται μὲ αὐτὴν ὁ μαθητὴς, ἀλλὰ ὅσο ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατανοεῖ τὰ γραμμένα σ' αὐτὴν κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἡ διδακτικὴ στὰ Λύκεια προσπάθεια πρέπει νὰ ἔχει ἀντικείμενο τὰ ἴδια τὰ κείμενα καὶ ὀλιγώτερο τὴ γλῶσσα, καὶ νὰ ἐπιδιώκει τὸν ἐνστερνισμό τῆς πνευματικῆς οὐσίας τους ἀπὸ τὸν μαθητὴ κατὰ ἐναρμονισμό πρὸς τὴν κριτικὴ διάθεσίν του καὶ τὶς βιοθεωρητικὲς ἀνάζητήσεις του.

Πρὶν κατέλθω ἀπὸ τὸ βῆμα, σὰς ἐξομολογοῦμαι κάτι ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἠθικὴ ἐμπειρία. Ἔχω ἀναλώσει, ἢ μᾶλλον ἀξιοποιήσει, πολλὰς ὥρες τοῦ βίου μου στὴν κριτικὴ μελέτη διάσπαστων ἔργων ὄχι μόνον Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ Δυτικῶ-εὐρωπαϊῶν εἴτε Κέντρο-εὐρωπαϊῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν. Καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη μου αὐτὴ ἔχω ἀρυσθεῖ πλούτο πνευματικὸ, ἔχω αἰσθανθεῖ πνευματικὴ εὐφροσύνη καὶ ἀναμφίβολα ἐνισχύθηκα πολλαπλὰ στὴν πνευματικὴ μου συγκρότηση.

Ὅμως, ὅταν ἐπανειλημμένα προσέγγισα τὸν κατὰ Ὅμηρον «αἰπὺν ὄλεθρον», στὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑμφυλίου Πολέμου, ἠθικὸ στήριγμα πρὸς ἀντιμετώπιση μὲ ἀξιοπρέπεια τῶν φοβερῶν ἐκείνων καταστάσεων μού χορήγησε ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς.

Βιώματά μου συγκλονιστικὰ ἐπαλήθευσαν τὴν πεποίθησίν μου, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ κομψὴ ἀπλῶς ἀμετροπέπεια φιλολόγων καὶ ἱστορικῶν ἢ ἔκφραση «Ἑλληνικὸ Θαῦμα».

* Ἐκτενέστερες ἀναπτύξεις τῶν ἐκφρασμένων στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ γνωμῶν τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου γιὰ τὴν παιδεία ὑπάρχουν στὰ βιβλία του: *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1980³, σελ. 103-122, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σελ. 29-34 καὶ 76-78, *Ἐπίμαχοι Θεσμοὶ καὶ ἄλλα Θέματα*, 1987, σελ. 51-64 (Ἐκδόσεις Παπαζήση) καὶ *Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ακαδημίας*, 1996, σελ. 169-172 (Ἐκδόσεις Λιβάνη), *Etudes sur la liberté*, 1974, σελ. 19-27 (Ἐκδόσεις Marcel Rivière et Cie, Paris).

K. I. DESPOTOPOULOS

THE MISSION OF EDUCATION
WITH PARTICULAR REFERENCE TO ITS ROLE IN OUR TIMES

The subject of my lecture has very many facets and its scope exceeds the time limit allotted to it. I shall therefore restrict myself to addressing vital points, while expanding on specific topics only by reason of their increased significance in our current affairs.

Moreover, of the opinions I shall be expressing this evening some are to my consciousness of unshakeable validity, whereas others come under the shadow of a doubt, with however greater weight in favour of their validity. It is these especially which I entrust to my audience to be mulled over.

Man is not merely an animal. For his existence however this does not entail only a superior quality of life, but also the deprivation of something crucial. That is to say, a human being is composed of the properties denoted by the word 'freedom', a splendid endowment, either the progeny or the accompaniment of the spirit, the intellect, the source of autonomous and infinitely powerful energy. This is the root of concepts and of actions, of lessons learned and of transformations of the world. It articulates the structure of society and thus is civilization created within society. By freedom however is first and foremost understood the liberation from the tyrannical power of instinct, that instigator of the unerring instructions granted to animal life for spontaneous behaviour in the life-preserving process. Through the acquisition of freedom, Man is deprived of the treasure, of so to speak the wisdom safeguarding life, stocked in instinct.

Freedom, then, simply as the denial of instinct, results in mankind's state of bereavement, in a way, within and facing a bounteous, and at the same time relentless, Nature. Here, therefore, is the role education is to play in its mission: to rescue the human being from its helplessness, aiding in the development of the positive function of the freedom it enjoys, as a source for

inventions, supplementing instinct and granting the capacity to “live” and to “live well”. Man, in child- and babyhood initially, can survive only within a society, whether broader or narrower, since hoarded in the bosom of this society are the inventions of the forerunners, of successive generations of humans, products of their freedom, suitable for mankind’s “living” and “living well”, which as a whole are known as ‘civilization’. And it is precisely education which transmits something of this whole of the best that civilization has to offer to the young human being in order to endow them with an increased power of spirit and also to nourish their positive freedom, so as to render them, in their life, capable of correct self-determination.

The etymology of the Greek word *paideia*¹ indicates the connection of the concept to man in his youth [*paedi* = a child). This must not be forgotten. Education, therefore, in its broadest sense, is conducted also as a spontaneous function of society, that is as the young human in his psyche simply submits to the effects of a rough social environment, by the accumulation of impressions from the behaviour of those around him and the acquisition of pertinent experience, or also by exposure to persuasive or dissuasive injunctions issued by parents or guardian child-minders. In the course of innumerable eons, mankind has been served by an education of this primordial nature, lacking method, cohesion of precepts or selection of prototype models.

In culturally advanced societies there exists the institution of schooling. In fact the subject of my talk is the mission of school education, mainly at secondary or high school level.

As a prologue there will be summarized what was determined as education by the last of the great philosophers of ancient Greece, one of humanity’s leading lights, the great Aristotle son of Nikomahos.

Paideia plays an important part in Plato’s philosophy. His treatment of it in the *Republic* is a classic (See Despotopoulos, *Plato’s Political Philosophy*, 1980. Papazissis publ.) as is the same subject in his *Protagoras and Laws*.

Aristotle was for twenty years a member of the Academy founded by

1. Tr. N : the process of training, rearing, cultivating, nurturing mentally – upbringing as opposed to physical feeding – which we call ‘education’, that is, the system within which the foregoing is applied although it is the term employed in this translation.

Plato, and was therefore not unaware of Plato's thoughts on education, as part moreover of his preoccupations with politics. Aristotle is consequently justified in treating the question of education in his own opus, *Politika*.

Therein, Aristotle expresses the overall objective of education in the phrase «πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλείπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν» (1337 a 1 – 3). That is to say that Man, in his natural state, is not as yet perfectly formed and that it is education which effectively functions to supplement this existentialist deficiency, so that without its contribution, the constitution of man cannot be perfected. The philosopher Aristotle, who conceived the theory of *enteleheia*² in regard to humans too, in his cogitations permits such a concept of human imperfection of the uneducated person. I hope I may be forgiven for remembering my primary school teacher saying: “an uneducated person is an unhewn log”. Before Aristotle, the philosopher Demokritos was to propound: “Nature and teaching are alike, for teaching transforms man and while transforming, it creates a new nature.

Aristotle also professes besides, that differentiation in education according to the pupils' age entails an adjustment to the facts of 'nature', saying (1337 a 1): «δεῖ δὲ τῇ διαιρέσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν». And he emphasizes that «δύο δ' εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διηρησθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι τῆς ἡβῆς καὶ πάλιν πρὸς τὴν ἀφ' ἡβῆς μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν» (1136 b 37-40) “there are two stages of life in which education must be divided, from the age of seven to puberty, and further to the age of twenty-one” thus determining the duration of education to last fourteen or even fifteen years. To this a further couple of years should perhaps be added, since children aged six to seven are to attend classes merely as auditors and observers of their future lessons: «διελθόντων δὲ τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ δεῖ θεωροῦς ἤδη γίνεσθαι τῶν μαθησέων, ἃς δεήσει μανθάνειν αὐτούς» (1336 b 35 – 37).

Regarding children up to the age of five, Aristotle however points out:

a) «οὔτε πω πρὸς μάθησιν καλῶς ἔχει προσάγειν οὐδεμίαν οὔτε πρὸς ἀναγκαίους πόνοους, ὅπως μὴ τὴν αὔξησιν ἐμποδίζωσιν» (1136 b 24 – 26), meaning that they should not as yet be conducted to any lessons nor subjected

2. Absoluteness, actual being (Liddell & Scott).

to any enforced arduous physical exercise, their untroubled, unhindered spiritual and physical development to be safeguarded;

b) that it is necessary that they should avoid a lack of mobility bringing about 'bodily idleness' and hence should be given opportunities to play, but with «(παιδιάς) μήτε ἀνελευθέρους μήτε ἐπιπόνους μήτε ἀνειμένους» (1136 a 26 - 30), meaning that their games should be neither arduous nor too relaxed nor gross;

c) that they should listen to stories and tales of a content suitable for preparing them for adult life, as also their games should in some way be imitations of their future occupations.

Aristotle further insists that education should be uniform for all pupils, that is with a common curriculum, always to be conducted in groups. He also mentions the quandary of his contemporary theoreticians in education: whether its aim should be the evolution of the intellect rather than the moulding of the pupils' moral character, similarly whether in being led toward virtue and excellence in the way of life, the lessons to be taught should be differentiated according to the pupil groups, or again, among three specific objectives, which is to be preferred: a grounding to earn a living, the formation for a virtuous life, or purely the inculcation of learning?

So much for Aristotle. As to myself, I shall herewith present the five directions, as I perceive them, of the mission of education, dictated by the constitution of man and his existence within and vis-a-vis Nature and society.

Education is a human function, existing persistently throughout the history of mankind, a syndrome of man's belonging within a society and, besides, contributory to his humanity, or in other words of the human existence of man, drawing its supply from civilization, which is also an achievement of man and a functional element of society and indirectly in the service of humanity. In animals as such there is neither civilization nor education.

The primary, consequently, and the ultimate mission of education, is above all humanistic: to take on the young human being and mould his psycho-physical vital energies in such a way as to make of him a person capable of living and living the 'good life', that is, by fashioning in a harmonious manner both his bodily valour, but above all his moral and mental qualities, specifically sensitivity, will power and good judgement, so as to produce a be-

ing mature in spirit and ethically sound, worthy of being entrusted with the gift and burden of freedom.

Education in this its foremost mission is extolled by Demokritos in the phrase: “education is an ornament for those who have good fortune, and for the unfortunate a refuge”.

In the accomplishment of this education’s magnificent mission, most critical in the proper development of sensibility, intelligence and morality, of vital contribution is the accurate selection of appropriate educational assets, which is to say elements of existing civilization, as well as the pupils’ proper introduction to them by talented and dedicated teachers.

The selection of the appropriate educational assets must be effected by top-level figures of education, who have, most importantly, been tried and tested for the depth of their intellectual culture and their scientific *paedagogical* knowledge, so that they should be capable on the one hand of grasping, in combination, the targets and phases of the effort as a whole of education, and on the other hand of a correct diagnosis respecting the specific value of the various better aspects of civilization as educational assets. These outstanding educationalists should moreover proceed to the selection of educational assets after having conferred as a team for some time and having sought and studied the opinions of teachers ‘in the field’, namely those whose vocation is to educate, actively practised in the classroom.

As Minister of Education, in my first circular, addressed generally to all teachers in primary and secondary schools, I dared to describe them –meanwhile extolling their heavy responsibility – as deserving the epithet of aristocrats of the Nation, by reason of having been entrusted with fashioning the moral and spiritual standards of the coming generation.

This characterization should though be more widely accepted by society, and it should not be contradicted by their meagre earnings which are humiliating to their personal prestige in society, so that exceptionally gifted persons should be attracted to the exercise of education, in order to maintain as well the highest educational spirit in the conduct of their vocation.

As to development of will power, of teenage schoolchildren in particular, another factor is contributory, which is according to Plato ‘gymnastics’ in his terminology, or, sports. Plato, who was himself a Greek champion, a winner at the Nemean Games, stresses the benefits of the practice of sports

for moulding the young, and not only regarding their physical strength but endurance and determination as well. Plato avers that whoever has not been an athlete in his youth is in his mature years in danger of being a 'weakling warrior', meaning a person deficient in will power. He does however add that contrarily, whoever has been reared on sports alone, with no input of intellectual advantages, is in danger of becoming more of a savage than is desirable.

Sports held a place of particular importance in ancient Greece, since it was still before mechanization of techniques of production and communication, and when even warfare was still waged primarily with weapons of bodily combat. It has been said that the battle of Marathon was won by ten thousand athletes. But in our days too athletics are precious, despite advances in technology, as also do they have novel applications or of greater usefulness than earlier, precisely because of the advances of technology, as an antidote to the consequences of excessive enjoyment of its comforts and its frequently resulting state of sloth, source of sickliness – and not of the body alone. Besides, in our times too, sports provide a channel for the superabundant energies of children and adolescents leading them towards acts of noble competition and deterrence from corresponding acts of violence. Herakles is said to have instituted the Olympic Games as a suitable vehicle conducive to Greeks in the performance of peaceful pursuits of contest as opposed to armed conflict amongst themselves.

I should like to express my personal debt to sport. I belong to a generation that has been greatly tried. At various periods of my life, especially the decade of 1940 – 9, fraught with the horror of war, my life was repeatedly in danger. I was saved thanks to my physical agility and powers of mental endurance, which were born of my intensive physical training in sports as an adolescent, the source, pre-philosophical, for me of fortitude.

A further important aim of education, albeit not fundamental, is to supply society with persons equipped for and willing to work, in fields necessary for the satisfaction of the manifold needs of society and indeed not only those extant and already familiar, but also such as will arise in the forthcoming three or four decades at least – which is extremely difficult. Hence the great difficulty for what we call professional education to succeed, since technology

in our times is evolving with such rapidity, and when there is no long-term planning ahead foreseen for it on the part of the economy, nor other sectors of society with impact. Moreover it is not feasible to instil the willingness to work, also a prerequisite for the development of productivity, as a moral injunction in the conscience of pupils and future workers, if the moralistically efficacious, the humanizing function of education, has not prospered.

In addition, it is difficult to maintain willingness for work without in some way ensuring an equitable distribution in the apportioning of employment and its remuneration. There are very few saints and heroes in the workplace, eager to work diligently despite awareness of the injustices perpetrated around them and against them in these aspects.

The apparent dispute between humanistic and technical education ceases or at least is eased when there exists a strong awareness of the special importance of the role to be played by secondary education. This stage of schooling, which is critical for the inculcation of moral character and for the timely moulding of the spirit of schoolchildren, is given the opportunity to fulfil its crucial mission by achieving that pupils in their adolescence embrace the humanizing benefits of civilization. Secondary education is by definition humanistic, that is as appropriate to the age of the pupils. The trend to technology or the exact sciences has only a complementary place in secondary education. Its proper place is at a stage further to secondary education, in that phase which prepares for professional specialization.

This simple explanation of the relations between humanistic and technical education is often misunderstood, because the value of the ethic-forming role of education is underrated. There occurs with regard to education something similar to what is seen in our contemporary society, particularly amongst the majority of its ideological representatives: in their case supreme is the importance of sociology or psychology or biology i.e. the inordinate emphasis on sociological, psychological or biological 'explanations', in just the same way as, in parallel, they are excessively preoccupied with the arts and literature, meanwhile brushing aside and neglecting the daily bread of the spirit in the direction of the 'good life', namely: ethics.

Any neglect of the humanistic side of education while over-compensating in adapting schooling to the needs of the job market would result in the formation of men and women with no ethical ballast, of shallow conscience

and consequently receptive to being carried away by momentary impressions as well as subject to the dictates of the individualistic, materialistic pursuit of the purely useful.

A further goal of education is the creative conservation of the culture, the principal source of educational benefits necessary for the humanizing vocation of education on the one hand, but also on the other containing assets of intrinsic value of themselves, which grant to the human being a purely spiritual joy – a fundamental element of the ‘good life’ – and above all accessible, without coming into conflict with others, which is inherent in the efforts made for the acquisition of worldly goods of financial value alone.

However the specific elements of culture have existed and are extant in today’s History as the achievement of the inspired work of thousands of gifted scholars, themselves belonging to a particular people and to its cultural heritage. It is therefore a special problem for education, in its aim to preserve the culture in a creative manner, to what degree it should select as educational benefits elements of its national culture, or that of other peoples, worthy of being considered as elements of a universal culture.

This critical dilemma of choice has become of urgency in our day, and exists primarily in connection with the need for the preservation of national civilization and language. An additional danger freshly appearing on the scene, is the globalization of human communication, as evidenced by radio and television programmes and suchlike, an already ineluctable phenomenon.

Education has additionally to seek to shape valuable citizens, and politicians too. This target is however not parallel, it is in fact interactive with its other objectives, predominantly that of grounding the ethos which is interwoven with the humanistic function of education. This encompasses familiarization of pupils with the principles and postulates of social behaviour as the interdependence of human existence, with the principles and postulates too of the economy in particular, also of technology as also of the civilizing of the spirit, and in general with the prerequisites for life and the ‘good life’ of each one, as well as of the whole of the people constituting a society.

Politicians must possess ethical standards of sterling quality, that is

uncompromising honesty and adamant will as well as a practical vision of what is indispensable and what is feasible, taking into account the values, perils, potential and requirements of society at the present time and in the immediate future. Citizens must have healthy political convictions, namely, a lively interest in society's well being, willingness both to be of service and to make sacrifices, and also the capacity to criticize political platforms and personalities. Legitimacy and meritocracy should also rule the conscience of citizens and politicians. It is these cardinal virtues in citizens and politicians which cannot be acquired merely by specialized teaching but are instead the crowning accomplishment of a correctly constituted humanistic education.

*
* *

What is more, when education is fittingly and impeccably exercised, it is the only solution for a radical and effective handling of what is called the 'social problem': that each and every young person should find his or her place in a particular employment, consequently in a particular position in society, in accordance with their personal merit, entailing a personal aptitude for the work, acquired by specialized training and attested to by the pertinent certificates of education. This may come about on condition that the specialized training was determined upon following an evaluation of the candidate's natural talents and that it was preordained from their early performance at school, thus ensuring that the said certificates are not by any chance the outcome of particular favouritism and are rather the genuine combination of natural gifts and personal effort in the course of schooling.

In the undertaking of this supremely significant endeavour of education there are however great difficulties inherent in our contemporary society. The causes thereof are: in the very frequent precedence given to a candidate on the basis of personal or family social or financial status and the waiving of diplomas obtained with a view to a corresponding position of employment; in the selection of specialized professional training according to the dictates of unreasonable familial fondness, disregarding the pupil's inclinations and indifferent to his or her potential abilities; finally in the lack, in many educationalists, of the courage required to discourage pupils of lesser calibre from aspiring to an education at university level.

To sum up, these are the five directions of the mission of school education: to mould the person intellectually, in and for himself, in order to render him capable of ethically correct self-determination of his life; to provide him with the necessary training in order to make him functional in the framework of the economy; to train him as a creative functionary of culture; to make of him a worthy citizen and politician; to contribute to a meritocratic, concrete solution of the social problem.

Awareness of this mission of school education, combining these five correlated goals, is an indispensable prerequisite in order to deal effectively with the needs and problems of education in our contemporary, multi-dynamic and far-straying society.

*
* *

A peril of magnitude, so far unprecedented, and a characteristic sign of our times, undermining the vital and superlative work accomplished by schooling, derives from the rampant invasion on a daily basis of the as yet unformed consciousness of schoolchildren by a plethora of images and opinions, varied, intense and incoherent amongst themselves, originating from television and radio.

For, while in the schoolroom patient tuition inculcates in pupils, whether they be children or adolescents, step by step and methodically, all that in civilization is in harmony with their mental receptivity, in order for them to integrate it by assimilation into their psyche at the formative stage, television or radio programmes invade from the exterior, and with the flood of impressions they convey, disturb or even subvert the psycho-formative work of school education. As Plato says in his *Laws* (811b): "I maintain that overmuch learning endangers the young".

More than ever, consequently, are needed in the secondary schools of Greece and equivalents of the other European countries the assets provided by education suitable for forging teenage students into adults with a lasting intellectual equipment and solid moral principles. This would help them resist the galloping assault of influences from outside the school environment of incoherent images and opinions and equally render them capable of adjusting

constructively to an evolving social reality, without betraying the established values of their conscience.

To serve these aims, the classical works of ancient Greek and Latin authors are unsurpassed. Thanks to their incomparable intellectual wealth and their superb aesthetic style, containing vital meanings expressed in the most elegant and accurate form, they are eminently capable of infiltrating into and establishing themselves in the consciousness of adolescent schoolchildren, to remain there for a lifetime as the principal elements constituting their spiritual and moral quality. Moreover the educational value of such classics has been tested through the ages, as has the value for culture of the two classical languages – to a major degree the precursor tongues of today’s European peoples. The educational value of classical Greek literature has been testified to already by the Romans, who named its texts as the *Humanitates*, or the tools for education in the moulding of integral human personalities.

*
* *

The teaching therefore of texts, or excerpts therefrom, of ancient Greek or Latin literature need in our days to be the fundament of schooling, especially in Greece but also in the other European countries. There was a time, of the Renaissance in particular, when classical (mainly Greek) texts were available only to a few select intellectuals and authors, a valuable source of inspiration for their creativeness, their chefs-d’oeuvre indeed, of culture. The Italian philosophical poet Leopardi avers that “the Greeks... also after their decline, when they fled the devastation of their homeland, became anew the guardians of the spirit of Europe”. Nowadays, as dictated by the democratic ethos of the community of Europeans, the works of Greek classical authors must constitute a source of inspiration as well as forming an unfettered personality, not only for certain select figures of the cultural world, but for the totality of the young generation of European peoples, which is perfectly feasible by the well-applied teaching of these works to secondary school students. What is more, by means of this humanistic education, schoolchildren of all the European countries acquire a certain degree of common intellectual infrastructure, without however the loss of their particular ethnic heritage, since in any case

the common intellectual infrastructure of the peoples of Europe, in so far as it actually exists, is in great part an offshoot of the Greek and Latin classics.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Εὐάγγελου Καραμπελιά ἐπικεντρώθηκε στὴ σύνταξη τῆς ἐτήσιας βιβλιογραφικῆς μονογραφίας του γιὰ τοὺς βυζαντινορωμαϊκοὺς δεσμούς, ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ γαλλικὰ στὴν *Revue Historique de Droit Français et Étranger* (2003). Ἀσχολήθηκε προσέτι μὲ τὴ σύνταξη μελέτης στὰ γαλλικὰ γιὰ τὴν προσωπικὴ κατάσταση τῶν λαϊκῶν στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἐπίσης μὲ μίαν ἔρευνα, ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐμπορικὲς καὶ ἀστικὲς ἐταιρεῖες στὸ ἀττικὸ δίκαιο (ἐλληνικὰ καὶ γαλλικὰ). Ἐπεχείρησε μίαν ἐπισκόπηση τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ δικαστικοῦ βασανισμοῦ τῶν μαρτύρων στὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, γιὰ νὰ δημοσιευθοῦν στὸ τεύχος τῶν *Études Balkaniques* (2003). Συμμετεῖχε σὲ τρία ἐπιστημονικὰ συνέδρια (δύο στὸ ἐξωτερικὸ Γαλλία - Γερμανία, ἓνα στὴν Ἑλλάδα). Ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου 36 τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου. Συμμετεῖχε σὲ σεμινάρια ἱστορίας ἐλληνικοῦ καὶ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου στὴ Γαλλία, ὅπως καὶ στὴ συντακτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς *Revue Historique de Droit Français et Étranger* καὶ τοῦ περιοδικοῦ *Études Balkaniques*.

II. Κατὰ τὸ ἔτος 2003 ἡ ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: “Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀνακριτικοῦ ἔργου τῶν εἰρηναρχῶν τῆς Μ. Ἀσίας ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων ληστείας (D.48.3.6, Marc. De jud. publ.)”, σελ. 20, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸν τόμο (37/2003) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ. Ἡ μελέτη ἀναφέρεται στὴ λειτουργία τοῦ δεσμοῦ τῶν εἰρηναρχῶν τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ εἰδικότερα στὴν ποινικὴ προδικασία ποὺ ἴσχυε κατὰ τὴν ἀσκηση τοῦ δικωτικοῦ τους ἔργου ἐπὶ ἐγκλημάτων ληστείας. Παράλληλα μελετῶνται οἱ πιθανὲς ἀναλογίαι ἀνάμεσα στὸν τρόπο ἀσκησης τῶν ἀνακριτικῶν καθηκόντων τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μὲ ἀντίστοιχες δικονομικὲς πρακτικὲς, ἀναπτυχθεῖσες, κυρίως, κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2003 ἡ ἀνωτέρω ἐρευνήτρια δημοσίευσε στὸν 15ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ Μνημοσύνη μελέτη μὲ θέμα: “Μεταβιβάσεις ἀκινήτου περιουσίας ἀναδόχων διὰ ‘βαπτιστικῶν’ συμβολαίων στὴ Μύκονο (17ος-18ος αἰ.)”,

σελ. 23. Στη μελέτη εξετάζονται ζητήματα, όπως η νομική φύση και λειτουργία των “βαπτιστικών” συμβολαίων και η έναρμόνιση του περιεχομένου τους με τις διατάξεις του επίσημου βυζαντινού δικαίου και του έθιμικου κληρονομικού δικαίου του κυκλαδικού χώρου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Η ίδια έρευνήτρια άρχισε τη μεταγραφή των ανέκδοτων έως σήμερα δικαστικών αποφάσεων του Πρωτοδικείου Πάργας (Ιστορικόν Αρχεῖον Κερκύρας, φ. 25) των ετών 1801-1819. Το υλικό αυτό θα χρησιμοποιήσει στη συνέχεια ως βάση για τη συγγραφή μελέτης όπου θα παρουσιάζονται διεξοδικώς ποικιλία ζητημάτων αφορώντων τόσο την οργάνωση, όσο και την άπονομή της άστικής και ποινικής δικαιοσύνης στην περιοχή αυτή κατά τις αρχές του 19ου αἰ. Κατ’ αυτό τον τρόπο σκοπείται η ολοκλήρωση της παρουσίασης του δικαίου της περιοχής αυτής του οποίου ένα πρώτο μέρος περιλαμβάνεται σε μελέτες της ίδιας δημοσιευθείσες κατά το έτος 2001 στην Έπετηρίδα του ΚΕΙΕΔ.

Επίσης η ίδια έρευνήτρια άρχισε τη συγγραφή μελέτης η οποία έχει ως θέμα την παρουσίαση του θεσμού της επιτροπείας (ή “οιονει” πατρικής εξουσίας) που άσκούσε η μητέρα μετά τον θάνατο του πατέρα επί των ανηλίκων τέκνων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Βάση της μελέτης αποτελεί το έως σήμερα έκδοθεν υλικό δικαιοπρακτικών εγγράφων και δικαστικών αποφάσεων της μεταβυζαντινής περιόδου και εξετάζονται θέματα όπως οι μορφές, ρυθμίσεις, προϋποθέσεις, απαγορεύσεις και περιορισμοί του θεσμού κατά περιοχή, ένδεχόμενοι παράλληλοι θεσμοί, τυχόν έπιρροές του βυζαντινού δικαίου ή/και του δικαίου των Άσσιζών (Κύπρου, Ίεροσολύμων) κ.ά.

Τέλος, κατά το έτος 2003 η ίδια έρευνήτρια άρχισε την έπεξεργασία του φωτοτυπηθέντος υλικού εγγράφων της μεταβυζαντινής περιόδου, των οποίων η συλλογή έχει ως σκοπό την ολοκλήρωση του “Περιγράμματος του Μεταβυζαντινού Δικαίου” στα πλαίσια σχετικού έρευνητικού προγράμματος που έχει αναλάβει το ΚΕΙΕΔ.

III. Η έρευνήτρια Δήμητρα Καραμπούλα άσχολήθηκε κατά το έτος 2003 με την έρευνα νομικών πηγών, οι οποίες άφορούν στα περιουσιακά στοιχεία της αυτοκρατορίας την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Η έρευνα αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη συγγραφή μελέτης με τίτλο “Η προσωπική περιουσία της Αυγούστας: Παρατηρήσεις επί των διατάξεων για την αυτοκρατορική περιουσία στον Θεοδοσιανό κώδικα και στην Ίουστινιάνεια νομοθεσία”, η οποία δημοσιεύθηκε στον 37ο τόμο της Έπετηρίδας του ΚΕΙΕΔ.

Με βάση τήν έρευνα αὐτὴ κατέληξε σὲ μίᾳ σειρᾶ συμπερασμάτων καὶ πρωταρχικὰ στὸ ὅτι ἡ κατοχύρωση τῶν προσωπικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα διέθετε ἡ Αὐγούστα, προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς τῶν νομοθετικῶν κειμένων σὲ δυὸ διακεκριμένες περιουσιακὰς ἐνότητες (*rerum privatarum partiis Augustae - domus Augustae*). Τὸ γεγονός δὲ ὅτι στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία δὲν ὑπάρχουν εἰδικὲς διατάξεις σχετικὰ μὲ τὴν περιουσία τῆς Αὐγούστας ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα μ. Χ. περιέλθει στὴν ἀρμοδιότητα τῆς *comitiva rerum privatarum*. Ἔως τότε καὶ κατὰ τοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες, περίοδο κατὰ τὴν ὁποῖα τὸ μέγεθος τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς ἐκάστοτε Αὐγούστας ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ μεγάλο, ἡ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν τῆς στοιχείων γινόταν βάσει τῶν κανόνων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Μὲ τὴν ἴδρυση τῆς *ratio private*, ἐπὶ Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211) ἐπομένως, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν *ratio* τοῦ αὐτοκράτορα ἀπέκτησε καὶ ἡ *ratio Augustae* ἐπίσημο καὶ προνομιακὸ χαρακτήρα: στὸν δὲ χώρο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐξασφαλίσθησαν προνόμια καὶ δικαιώματα γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα, τὰ ὁποῖα εἶχε ἤδη κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ δημόσιο ὁ αὐτοκράτωρ. Στὸ τέλος δὲ τοῦ 4ου αἰῶνα, μὲ τὸν διαχωρισμὸ τῆς *comitiva domorum per Cappadociam* ἀπὸ τὴν *res privata* καὶ τὴν ὑπαγωγή τῆς στὸν *praepositus sacri cubiculi*, γεγονός τὸ ὁποῖο συνάδει μὲ τὴν σταδιακὴ ὑπαγωγή τῆς *res privata* στὸν ἔλεγχο τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ αὐτοκρατορικὴ ἔγγειος ἰδιοκτησία διαχωρίστηκε ἀφενὸς στὰ “ἰδικὰ” (*res privata*), ἀφετέρου στὴν “ἰδιαν οὐσία” (*patrimonium - domus divina*).

Ἐν κατακλείδι, ἓνας περίπλοκος διαχειριστικὸς μηχανισμὸς στὰ πλαίσια τῆς *comitiva rerum privatarum* ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὴ διαχείριση τόσο τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας τῆς Αὐγούστας, ὅσο καὶ τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα εἶχε στὴ διάθεσή της· τὸ δὲ νομικὸ καθεστῶς του, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὰ νομοθετικὰ κείμενα, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολὺ συγκεκριμένες ἀπαλλαγές, οἱ ὁποῖες προβλέπονταν γιὰ τὶς κτήσεις, ποὺ ἀνήκαν σὲ *personae illustres*.

Ἡ ἴδια ἐρευνήτρια ἄρχισε τὴν ἔρευνα τῶν νομοθετικῶν καὶ τῶν διπλωματικῶν πράξεων τῆς περιόδου τοῦ Ἰουστίνου Α' μὲ σκοπὸ τὴ συγγραφὴ μελέτης γιὰ τὴ νομοθεσία, ἡ ὁποῖα σηματοδότησε τὴν κυβερνητικὴ του πολιτικὴ. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ δικαίου ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰουστίνου Α' ἀποτελεῖ μίᾳ ἐντυπωσιακὴ καὶ ἀξιόπιστη μαρτυρία, ὅχι μόνον γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τῶν καιρῶν. Ἡ πορεία τῆς

ἐργασίας ἐπιβάλλει τὴ συγκέντρωση ἑνὸς ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρτιώτερου ἐπιστημονικοῦ ὕλικου. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ δὲ συγκεντρώνονται, καταγράφονται, χρονολογοῦνται καὶ μεταφράζονται τὰ ἤδη ἐκδομένα αὐτοκρατορικὰ ἐγγραφα, ἀλλὰ ἀξιοποιεῖται ἐπαρκῶς καὶ ἡ δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Ὅλα τὰ *deperdita* καταγράφονται καὶ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν στὸ βαθμῶ, ποῦ ἀπὸ τὴν ἀναφορά τους στὶς ἱστορικές ἢ ἐκκλησιαστικές πηγές τῆς ἐποχῆς μποροῦμε νὰ συνάγουμε ὅτι πρόκειται γιὰ πράξεις πολιτικοῦ καὶ δικαιοῦ χαρακτήρα.

IV. Ὁ ἐρευνητὴς Ἡλίας Ν. Ἀρναούτογλου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2003 ἀσχολήθηκε: Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση ἄρθρου μὲ θέμα τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας περὶ σωματείων στὴν Αἴγυπτο τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ., ὅπου ἐξετάζεται τὸ νομικὸ περιεχόμενον τῆς ἀπαγόρευσης σωματείων στὴν πρῶμῃ αὐτοκρατορικῇ Αἴγυπτο, ὅπως τὴ διασώζει ὁ ἱστορικός Φίλων. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ μία τοπικοῦ χαρακτήρα ἀπαγόρευση, στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τὴν καριέρα τοῦ Ρωμαίου διοικητῆ Φλάκκου.

Μὲ τὴν προετοιμασία ἄρθρου μὲ θέμα τὴ σημασία τῶν ὀνομάτων μὲ τὸ πρόθεμα ἢ κατάληξη -θέμις, καὶ τὴν ἀντιληψὴ περὶ δικαιοσύνης ποῦ αὐτὰ τὰ ὀνόματα ἀντανακλοῦν. Μὲ τὸν νομικὸ σχολιασμὸ τῆς ἐπιγραφῆς *IRhamnous 59* ἀπὸ τὸν Ραμνούντα Ἀττικῆς, ὅπου διασώζεται ἡ ἀπόδοση τιμῶν γιὰ τὴ δωρεὰ ἀκίνητης περιουσίας σὲ σύλλογο Σαραπιαστῶν (ἄρθρο σὲ συνεργασία μὲ τὸν Dr. Graham Oliver τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης). Πρόκειται γιὰ μία σπάνια καταγραφή δωρεᾶς ἀκίνητης περιουσίας στὸ χῶρο τῶν ἀρχαιοελληνικῶν δικαίων καὶ ἡ ἀναφορὰ τῆς δωρεᾶς συγκρίνεται μὲ τὶς ἀντίστοιχες δωρεᾶς ἀκίνητης περιουσίας τῶν Μακεδόνων βασιλέων πρὸς ἀξιωματούχους τους.

Μὲ τὴν προετοιμασία φακέλου γιὰ τὴν ἐκπόνηση μονογραφίας μὲ θέμα “Τὸ δίκαιο στὴν ἐλληνιστικὴ Ἀθήνα”.

Μὲ τὴ δημοσίευση τῆς διατριβῆς του μὲ θέμα *Thusias eneka kai synousias. Private religious associations in Hellenistic Athens*.

Μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ “Κεφαλαίου 6: Ὁ ἐλληνιστικὸς κόσμος (323-146 π.Χ.)” στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος συγγραφῆς νέων σχολικῶν ἐγχειριδίων ἱστορίας γιὰ τὴν Α΄ Γυμνασίου.

Ἐπιπλέον στὴ διάρκεια τοῦ 2003 ὁ ἐν λόγω ἐρευνητὴς δημοσίευσε στὸν 3ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Ἴμερος* τὸ ἄρθρο “Ancient Greek Laws in the World Wide Web”. Παρουσιάζονται μὲ περιληπτικὸ τρόπο οἱ διευθύνσεις καὶ τὰ περιεχόμενα τοποθεσιῶν (*sites*) (μηχανὲς ἀναζήτησης, περιοδικὰ ἱστορίας τοῦ δικαίου,

ἀρχαιογνωστικά περιοδικά και ἠλεκτρονικὲς βιβλιογραφίες) ποὺ ἔχουν σχέση με τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δίκαια και τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο.

Δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 3η σειρά τόμος 49 (2002) 27-44 ἄρθρο με τίτλο “Roman law and collegia in Asia Minor”.

Συμμετεῖχε στὴν 6η Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου στὴν Κομοτηνὴ (24-25 Ὀκτωβρίου 2003) με ἀνακοίνωση με θέμα: “Σιδηροκέφαλα ἦτοι ἀδάνα-τα και ἀδιάφθορα. Συνέχεια μιᾶς πρακτικῆς και νομικῆ συνέχεια στὶς συμβάσεις κτηνοληψίας”.

Παρουσίασε τὸ θέμα “Προφορικὸ δίκαιο στὴν ἀρχαίῃ Ἑλλάδα” στὸ σεμινάριο Ἀρχαίας Ἱστορίας στὸ τμήμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, τὸν Μάιο τοῦ 2003.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ὀλοκλήρωσε τὴν ἀποδελτίωση ἰκανοῦ ἀριθμοῦ περιοδικῶν δημοσιευμάτων, ποὺ θὰ συμπεριληφθοῦν στὸ ὑπὸ ἐκπόνηση συμπλήρωμα τοῦ Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας του Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, τοῦ Δ.Σ. Γκίνιη.

Συνέχισε τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀφιερωμένου στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο δικτυακοῦ τόπου www.geocities.com/ekeied.

Συνέχισε τὴν συνεργασία του με τὸν καθηγητὴ Dr. David Mirhady και ἀπὸ κοινοῦ ἐνημέρωσαν και ἀνανέωσαν τὴν ἐμφάνιση και τὸ περιεχόμενον τοῦ δικτυακοῦ τόπου, τοῦ ἀφιερωμένου στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δίκαια μέχρι τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. (www.sfu.ca/nomoi).

[Εὐ. Καραμπελιάς]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατά τὸ ἔτος 2003 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μὲ τὴ φροντίδα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου, ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἡ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφία, τόμ. 33, ἐνῶ βρίσκεται ὑπὸ ἐκτύπωση ὁ τόμ. 34, πού θὰ ἐκδοθεῖ ἐντὸς τοῦ 2004. Ὁ τόμος 33 φιλοξενεῖ περισσότερα ἀπὸ 20 ἄρθρα καὶ ἀνακοινώσεις τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλων Ἑλλήνων καὶ ξένων φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ διευθύντρια καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν σὲ ἑλληνικὰ καὶ διεθνῆ συνέδρια μὲ πρωτότυπες ἀνακοινώσεις καὶ δημοσίευσαν πρωτότυπες μελέτες σὲ ἑλληνικὰ καὶ διεθνῆ περιοδικά.

Ἡ διευθύντρια καὶ Ἄννα Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη συνέχισε τὴν ἔρευνά της πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ στόχο τὴν ἐκδοσὴ σχετικῆς μονογραφίας. Συμμετεῖχε ἐπίσης μὲ εἰσήγησή της σὲ Ἡμερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστροναυτικῆς Ἐταιρείας, πού ἔλαβε χώρα τὸν Ἀπρίλιο καὶ μὲ θέμα τὶς ἀστρονομικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἡ ἐρευνήτρια καὶ Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη ἔδωσε διάλεξη, τὸν Ἰανουάριο, σὲ Σεμινάριο Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Ἀδ. Κοραῆς καὶ Στωϊκοί. Ἐπιδράσεις στὴ γλώσσα τοῦ ἔργου του». Τὸν Ἀπρίλιο συμμετεῖχε σὲ Ἡμερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστροναυτικῆς Ἐταιρείας μὲ εἰσήγησή της ὑπὸ τὸν τίτλο: «Κλεάνδους, Πρὸς Ἀρίσταρχον». Τὸν Ὀκτώβριο ἔλαβε μέρος σὲ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Ἀρίσταρχο τὸν Σάμιο καὶ μὲ θέμα: «Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος καὶ Κλεάνδης ὁ Στωϊκός». Τέλος, τὸν Δεκέμβριο ἔδωσε διάλεξη στὸ Σεμινάριο τοῦ Κέντρου Δικανικῶν Μελετῶν μὲ θέμα: «Ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Στωϊκοῦ σοφοῦ».

Ὁ ἐρευνητὴς κ. Γεώργιος Ἀραμπατζῆς ἔλαβε μέρος, τὸν Ἀπρίλιο, σὲ Ἡμερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστροναυτικῆς Ἐταιρείας μὲ τὴν εἰσήγηση: «Οἱ κοσμολογικὲς ἰδέες τῆς Σύνοψης Φυσικῶν τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου Συμέων Σήθ». Τὸν Σεπτέμβριο συμμετεῖχε στὴν Β' Ἡμερίδα γιὰ τὸν Βασίλειο Τατάκη, πού ἔλαβε χώρα στὴν Ἄνδρο. Τὸ θέμα τῆς ἀνακοίνωσής του ἦταν: «Ὁ Βασίλειος Τατάκης καὶ οἱ Κυνικοὶ φιλόσοφοι». Τὸν Ὀκτώβριο ἔλαβε μέρος στὴν Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Κέρκυρα) μὲ ἀνακοίνωση ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἡ φύλακὴ τῆς ψυχῆς: μία πλατωνικὴ ἀναφορὰ τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα».

Τὸν ἴδιο μῆνα μίλησε στὸ Σεμινάριο τοῦ Κέντρου Δικανικῶν Μελετῶν μὲ θέμα: «Ἡ γνωσιοθεωρία τοῦ Σπινόζα καὶ οἱ ἀριστοτελικές καὶ νεοπλατωνικές καταβολές της». Τὸν Νοέμβριο ἔδωσε διάλεξη στὸ Σεμινάριο Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Μεταβυζαντινὸς ἀριστοτελισμὸς».

Τὴν 16η Ὀκτωβρίου τοῦ 2003 ἀνέλαβε ὑπηρεσία σὲ θέση ἐρευνητοῦ Δ' βαθμίδας ὁ κ. Δούκας Καπάνταης. Τὸν ἴδιο μῆνα ὁ ἐρευνητὴς ἔδωσε διάλεξη στὸ Πολυτεχνεῖο Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Μία νέα ἀπόπειρα τυπικοποίησης τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἐπιχειρήματος στὸ κεφ. 9 τοῦ *Περὶ ἐρμηνεύσεως*».

Ἡ ἀποσπασμένη στὸ Κέντρο ἀπὸ τὴ Μέση Ἑκπαίδευση καὶ Εἰρήνη Σβίτζου τὸν Ἀπρίλιο ἔκανε ἀνακοίνωση μὲ θέμα: «Ἡ πλατωνικὴ ἀστρονομία στοὺς *Νόμους* καὶ τὴν *Ἐπινομίδα*» σὲ Ἡμερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστροναυτικῆς Ἑταιρείας. Ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴ γλωσσικὴ ἐπιμέλεια τῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Κι. Oehler, «Ἰποκειμενικότητα καὶ αὐτοσυνειδησία στὴν Ἀρχαιότητα», ποὺ σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Κ.Ε.Ε.Φ.

Χάρη σὲ συνεχιζόμενο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, ὑποστηριζόμενο ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἔγινε ἀντικείμενο βιβλιογραφικοῦ ἐμπλουτισμοῦ, βιβλιογραφικῆς ἔρευνας καὶ ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης τοῦ περιεχομένου της. Τὴν 1η Δεκεμβρίου ἡ κα Εἰρήνη Ζαφείρη ἐντάχθηκε στὸ ἔργο μὲ ἀντικείμενο τὴ βιβλιοθηκονομικὴ στήριξή του.

[Ἄ. Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Απεχώρησε λόγω συνταξιοδοτήσεως ο κ. Γρηγ. Γκιζέλης και ανέλαβε καθήκοντα διευθυνούσης, με απόφαση της Συγκλήτου κατά τη συνεδρία της 14ης Μαρτίου 2003, ή κα Μαρία-Γεωργία Στυλιανούδη.

Έρευνητικές δραστηριότητες

1) Διεξάγεται νέα μεγάλη έρευνα με γενικό τίτλο «Οι επιπτώσεις της οικονομικής μεταναστεύσεως στην Έλληνική κοινωνία». Η έρευνα περιλαμβάνει τις έξι θεματικές:

- A. Ανίχνευση άτυπων συμπεριφορών και νέων άτυπων μορφών οικονομίας.
- B. Οικονομικοί Μετανάστες: Επιδράσεις στην κοινωνική ζωή.
- Γ. Πολιτισμικά στερεότυπα μέσω των ΜΜΕ.

2) Έγινε αποδεχτό από την Έπιτροπή Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών το έρευνητικό πρόγραμμα «Μετανάστευση στην Ελλάδα: Το νομικό καθεστώς», με έπιστημονικό ύπεύθυνο τον ακαδημαϊκό καθ. Κ. Γ. Μητσόπουλο και διευθύντρια έρευνας την κα Στυλιανούδη. Περιλαμβάνει τις θεματικές:

- A. Το νομικό καθεστώς των μεταναστών στην Ελλάδα
- B. Το νομικό καθεστώς του πρόσφυγα ως τακτική επίβίωσης
- Γ. Είσοδος και παραμονή: Δύο παράμετροι νομιμότητας και παρανομίας.

Άλλες δραστηριότητες του Κέντρου

— Ένεργη συμμετοχή στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα για την «Πρακτική φοιτητών», με την εκπαίδευση και συμμετοχή των φοιτητών ως βοηθών έρευνας στην έρευνητική δραστηριότητα του Κέντρου. Υποδέχτηκε κατά το διάστημα:

- α) 1-31 Ιουλίου του 2003 τρεις φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου.
- β) Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 2003 τρεις φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου.

Άλλες δραστηριότητες του Έρευνητικού Προσωπικού του Κέντρου

Ι. Μ.-Γ. Στυλιανούδη, διευθύνουσα

— Δίδαξε στο Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου, τής Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ανθρωπολογία του Δικαίου με θέμα «Κοινωνία και Θεσμούς τής Λατινοκρατίας, εποχή του Φράγκικου Δικαίου στον έλλαδικό χώρο και την Κύπρο, όπως άνιχνεύονται στο Χρονικό του Μωρέως και στις Άσσιζες τής Ρομανίας και τής Κύπρου». Μαζί με τον επίκουρο καθ. Ά. Χέλμη.

— Δημοσίευσε:

α) Προκαταλήψεις και Θεσμοί: Οί άντιστάσεις στην άλλαγή τών θεσμών, Όδοδείκτες, Μάιος 2003, τεύχος 12: 64-70.

β) *In vitro Conception: Is it Body Pleasure or is it Pure Pleasure?* στα «Contested Pleasures, Words and Worlds of Desire», έπιμέλεια George Drakos και Lily Stylianoudi, 2003, Stockholm: Nordic Academic Press.

γ) Γειτονία: Τόπος, χώρος και κοινωνικά δίκτυα, θεωρητική και μεθοδολογική εισαγωγή τής έρευνας για τήν άειφόρο άνάπτυξη τών γειτονιών τής Αθήνας. Μαζί με τον Ά.-Φ. Λαγόπουλο.

δ) Προκατάληψη και Ίδρυμα, άλλαγή και άντιστάσεις: Η περίπτωση του Παιδοψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής, στον ειδικό τόμο «Περί Προκαταλήψεως», έπιμέλεια καθ. Ν. Τζαβάρας, Έκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα. Μαζί με τους: Σ. Στυλιανίδη, Π. Χονδρό.

— Έπιμελήθηκε τήν έκδοση του βιβλίου: *Αυτός που και οί Θεοί ζήλεψαν. Άλκιβιάδης, ό άνθρωπος και ό μύθος*, του Ά. Μπράτσου, 2003, Αθήνα: Έκδόσεις Κυβέλη.

— Παρουσίασε α) τόν Μάρτιο 2003 στην Έθνική Σχολή Υγείας τó έπιστημονικό άρθρο με τίτλο: Προκατάληψη και Ίδρυμα άλλαγή και άντιστάσεις: Η περίπτωση του Παιδοψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής.

β) τόν Μάιο 2003 στο Τμήμα Κοινωνικής και Πολιτικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου άνέπτυξε τó θέμα: Πόνος και Χρόνος, προσκεκλημένη στο μεταπτυχιακό σεμινάριο τής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ύπεύθ. Καθ. κ. Δ. Μαδιανού.

γ) τόν Ιούνιο 2003: *Τó σώμα, τόπος ταυτότητας*, όμιλία στην Έταιρία Κοινωνικής και Κλινικής Έρευνας.

II. Εύα Καλπουρτζή, έρευνήτρια Α' βαθμίδος

— Δίδαξε α) στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Γυναίκες και Φύλα» του Τμήματος Κοινωνικής Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου τὰ σεμιναριακά μαθήματα *Μεθοδολογία τής Ιστορικής Ανθρωπολογίας*, και *Η γυναικεία παρουσία στην Ιστορική Ανθρωπολογία*.

β) στο Κέντρο Ψυχοθεραπείας μέσω Θεάτρου «ΑΙΩΝ» *Εισαγωγή στην Κοιν. Ανθρωπολογία* (30 διδακτικές ώρες).

III. Αλίκη Βαξεβάνογλου, έρευνήτρια Γ' βαθμίδος

— Συμμετείχε με ανακοίνωση για τὰ πολιτισμικά δεδομένα τών τσιγγανοπαίδων και τίς (ένθεν και ένθεν) δυσκολίες ένσωμάτωσής τους στο σχολικό σύστημα στην 2η συνάντηση που διοργάνωσε τὸ Γραφείο Διεθνῶν και Συνταγματικῶν δεσμῶν τής Ακαδημίας Αθηνῶν με θέμα «Παιδεία τών Ἑλλήνων. Ἡ πρωτοβάθμια εκπαίδευση».

— Δίδαξε στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Ιστορία και τεκμηρίωση στα σύγχρονα ζητήματα» του τμήματος Ιστορίας του Ἴονίου Πανεπιστημίου, σεμινάρια με θέμα: *Οί έλληνικές έλίτ, 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*.

— Έκπόνησε τήν υπό έκδοση στο Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν μελέτη για τήν *Ιστορία τής τεχνικής επαγγελματικῆς εκπαίδευσης και τής Σιβιτανιδείου Σχολῆς* (233 δακτυλογραφημένες σελίδες).

[Μαρία-Γεωργία Στυλιανούδη]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ANNA. — Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2003	252
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Καράκωστα, «Περιβάλλον καὶ Δίκαιον»	27
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Σπύρου Σημίτη κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	180
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Ε. Ν. Μόσχου, «Παλαμικὲς Σπουδές, Δοκίμια γύρω στον Κωστή Παλαμά (2002)» ..	19
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση τῆς Συλλογῆς Ἀπάντων τοῦ Πλάτωνος (ἐπανέκδοση), Ἐκδοτικὸς Οἶκος Μίλητος	157
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἡ ἀποστολὴ τῆς παιδείας καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ μας	217
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἔργου τῆς κας Ἀγγελικῆς Λαίου καὶ συνεργατῶν «The Economic History of Byzantium - From the Seventh through the Fifteenth Century»	89
ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. — Ὁμιλία τοῦ ἀποχωροῦντος Προέδρου Μητροπολίτου Περγάμου	7
ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2003	247
ΚΟΤΣΙΡΗΣ Ε. ΛΑΜΠΡΟΣ. — Περὶ ἠθικῆς τῶν ἐπιχειρήσεων	35
ΛΙΑΚΟΥΡΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. — Reflections on American Higher Education. (Γιὰ μιὰ καθολικὴ πρόσβαση στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση)	138
ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Ἡ προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν δημοσίων προσώπων, οἱ ὑποθέσεις Καρολίνας τοῦ Μονακό, Κάθριν Ζέτα Τζόουνς καὶ Ναόμι Κάμπελ ἀπὸ σκοπιᾶς συγκριτικοῦ δικαίου	117
ΜΕΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΠΑΠΑΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝ. — Οἰκονομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ στρατηγικὴ ἀναπτύξεως τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. (Economic characteristics and development strategy for the greek islands)	77
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Ὁ καιρὸς τῆς πράξεως κατὰ τὸν Πρόκλον: ἐργασία καὶ πολιτικὴ. (Le kairos de l' action selon Proclus: travail et politique)	139

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Ἡ περιχόρευσις τῶν θεῶν στὸ σύστημα τοῦ Πρόκλου	171
ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Π. ΧΡΗΣΤΟΣ. — Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ τοὺς οικονομικοὺς κινδύνους καὶ τὴν κάλυψή τους (Ancient greeks and financial risks and their avoidance)	147
ΣΗΜΙΤΗΣ ΣΠΥΡ. — Βιογενετική, Βιοτεχνολογία, Βιοηθική καὶ νομικά. Ἕνα παράδειγμα τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴ διασύνδεση τῶν ἐπιστημῶν. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	185
ΣΚΑΛΚΕΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Παναγιώτου Δ. Λιάκουρα στὴν Ἀκαδημία	135
ΣΚΑΛΚΕΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Σπύρου Σημίτη στὴν Ἀκαδημία	179
ΣΚΑΛΚΕΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς κ. Δημητρίου (Τρακατέλλη) στὴν Ἀκαδημία	201
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Ἡ συμμόρφωση τῆς Διοικήσεως πρὸς τίς Δικαστικές Ἀποφάσεις	107
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Παν. Λιάκουρα κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	136
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Ἡ ἀντοχὴ τῶν Ἑλλήνων. Ὁμιλία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	159
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΜΑΡΙΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2003	254
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ βυζαντινοῦ δημοσίου κατὰ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆ. (Remarques relatives au droit successoral de l' état byzantin à la succession ab intestat) ...	11
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὸν στιγματισμὸ σὲ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα. (Éléments relatives à la stigmatisation provenant de textes juridiques byzantins)	195
ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς. — «Ἐξεζήτησα τὸ πρόσωπόν σου» (ΨΑΛΜ. 26, 8). Βιβλικὲς παραλλαγές στὸ θέμα τῆς ἀναζήτησεως τοῦ Θεοῦ. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.	203

ISSN 0369-8106